Univerzitet za poslovne studije Banja Luka
University of Business Studies Banja Luka

POSLOVNE STUDIJE
BUSINESS STUDIES

ČASOPIS ZA POSLOVNU TEORIJU I PRAKSU

Godina VII, Broj 13-14

ISSN: 2232-8157
UDK: 005.96

Banja Luka, 2015.

POSLOVNE STUDIJE
ČASOPIS ZA POSLOVNU TEORIJU I PRAKSU

Osnivač i izdavač:
Univerzitet za poslovne studije Banja Luka
Jovana Dučića 23a, 78000 Banja Luka
Tel. +387 51 248 300

Za osnivača i izdavača:
Prof. dr Radovan Klincov

Glavni i odgovorni urednik:
Prof. dr Žarko Ristić

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:
Prof. dr Mladen Radivojević

Urednik:
Doc. dr Valentina Duvnjak

Sekretar:
Tatjana Klincov Vujaković, dipl. ek.

Redakcioni odbor:
Prof. dr Žarko Ristić, redovni profesor Univerziteta za poslovne studije Banja Luka
Prof. dr Aleksandar Živković, redovni profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Slavko Vukša, redovni profesor Univerziteta za poslovne studije Banja Luka
Prof. dr Milorad Balaban, redovni profesor Univerziteta za poslovne studije Banja Luka
Prof. dr Radovan Klincov, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka
Prof. dr Slobodan Komazec, redovni profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu u penziji
Prof. dr Slobodan Babić, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci u penziji

Recenzentski odbor:
Prof. emeritus Bogdan Ilić, redovni profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Milorad Živanović, redovni profesor Univerziteta za poslovne studije Banja Luka
Prof. emeritus Vujo Vukmirica, redovni profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci
Prof. dr Dragomir Đorđević, redovni profesor Univerziteta privredne akademije Novi Sad
Prof. dr Sokol Sokolović, akademik, Univerzitet Megatrend Beograd
Prof. dr Ivica Radović, redovni profesor Fakulteta za bezbednost Univerziteta u Beogradu

Međunarodni savjet:
Prof. dr Danilo Ž. Marković, redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Zdravko Todorović, redovni profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci
Prof. dr Aleksandar Živković, redovni profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Mehmed Alijagić, redovni profesor Fakulteta pravnih nauka Univerziteta u Bihaću
Prof. dr Pajo Panić, redovni profesor Fakulteta poslovne ekonomije Bijeljina Univerziteta u Istočnom Sarajevu
Prof. dr Pero Petrović, Institut za međunarodnu politiku i privredu Novi Sad
Prof. dr Marko Carić, redovni profesor Univerziteta privredne akademije Novi Sad
Doc. dr Ljubiša Vladušić, Ekonomski fakultet Univerziteta Istočno Sarajevo

Lektor:
Doc. dr Mijana Kuburić Macura

Grafički dizajn:
"Atlantik bb" Banja Luka

Štampa:
"Atlantik bb" Banja Luka

Tiraž:
300

Časopis „Poslovne studije" izlazi jednom godišnje. Svi radovi podliježu recenziji.

Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske, rješenjem broj 07.030-611-01-6/09 od 13.08.2009. godine, izvršilo je upis časopisa „Poslovne studije" u Registar javnih glasila pod rednim brojem 578.

Univerzitet za poslovne studije Banja Luka
Univesity of Business Studies Banja Luka

POSLOVNE STUDIJE
BUSINESS STUDIES

ČASOPIS ZA POSLOVNU TEORIJU I PRAKSU

Godina VII, Broj 13-14

ISSN: 2232-8157
UDK: 005.96

Banja Luka, 2015.

SADRŽAJ
CONTENTS

ORIGINALNI NAUČNI RADOVI
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

FISKALNI DEFICIT, JAVNI DUG, KAMATNA STOPA I DEVIZNI KURS
FISCAL DEFICIT, DEBT, INTEREST RATE AND EXCHANGE RATE
Ristić Žarko, Ristić Kristijan 11, 27

SAVREMENE INTERKONTINENTALNE ANTINEOLIBERALNE INTEGRACIJE – VESNICI NOVE, PRAVEDNIJE I HUMANIJE (PLANETARNE) LJUDSKE CIVILIZACIJE
MODERN INTERCONTINENTAL ANTINEOLIBERAL INTEGRATIONS – HARBINGER OF A NEW, FAIRER AND MORE HUMANE (PLANETARY) HUMAN
Marković Ž. Danilo.....43, 65

KONCEPT FINANSIJSKE ORGANIZACIJE KOJA UČI – ZAJEDNIČKA VIZIJA ZAPOSLENIH
THE CONCEPT OF LEARNING FINANCIAL ORGANISATIONS –EMPLOYEES` SHARED VISION
Petrović Pero, Živković Aleksandar 89, 103

MENADŽMENT BANKARSKOG MARKETINGA
MANAGEMENT OF BANK MARKETING
Klincov Radovan, Ristić Žarko.....117, 133

REVIZIJA POSLOVANJA JAVNIH KOMPANIJA – PRIMARNI PREDMET INTERESOVANJA PORESKIH OBVEZNIKA
AUDIT OF PUBLIC COMPLANIES – THE PRIMARILY SUBJECT OF INTREST OF TAXPAYERS
Vidaković V. Slobodan, Ljubojević D. Milan, Parnicki Pavle.....149, 165

ISPITIVANJE I ANALIZA USLOVA POD KOJIMA
SE OSTVARUJE VEBLENOV EFEKAT
TESTING AND ANALYSIS OF CONDITIONS UNDER WHICH IS REALIZED VEBLEN EFFECT
Duvnjak Valentina.....181, 197

REALNI SEKTOR I GLOBALNA FINANSIJALIZACIJA
REAL SECTOR AND GLOBAL FINANCIALIZATION
Ristić Kristijan, Ristić Žarko 213, 229

ISTRAŽIVANJE PONAŠANJA TURISTA KAO POLAZNA OSNOVA ZA BRENDIRANJE TURISTIČKE DESTINACIJE GRADA RIJEKE
RESEARCH TOURIST BEHAVIOR AS THE BASIS FOR BRANDING TOURIST DESTINATION THE CITY RIJEKA
Vilić Simonida, Dujaković Tatjana 245, 261

ISPITIVANJE KVALITETA VAZDUHA NA LOKALITETU REGIONALNE DEPONIJE BANJA LUKA
AIR QUALITY MONITORING AT THE REGIONAL LANDFILL SITE BANJA LUKA
Kalamanda Obrenija, Vujčić Slobodanka,
Delić Jović Mirjana.....277, 289

JAVNI MENADŽMENT, JAVNA UPRAVA I JAVNI SEKTOR
PUBLIC MANAGEMENT, PUBLIC ADMINISTRATION AND PUBLIC SECTOR
Klincov Vujaković Tatjana, Ristić Kristijan 301, 327

PRIMENA „STARIH" INOVACIJA U UGOSTITELJSTVU I NJIHOV UTICAJ NA KVALITET HRANE – *SOUS VIDE*
PUBLIC MANAGEMENT, PUBLIC ADMINISTRATION AND PUBLIC SECTOR USE OF "OLD" INNOVATIONS IN THE HOPSTALITY INDUSTRY AND THEIR IMPACT ON QUALITY OF FOOD – SOUS VIDE
Kalenjuk Bojana, Tešanović Dragan, Gagović Snježana.....355, 373

PREGLEDNI RADOVI
REVIEW

ZNAČAJ STRANIH DIREKTNIH INVESTICIJA
ZA PRIVREDNI RAZVOJ
SIGNIFICANCE OF THE FOREIGN DIRECT INVESTMENTS FOR THE ECONOMIC DEVELOPMENT
Grahovac Dijana, Trivanović Stojanović Mirjana,
Jakovljević Jelena 393, 411

UTICAJ KOMUNIKACIJE NA IMIDŽ LOKALNE
SAMOUPRAVE U BIH
THE EFFECT OF COMMUNICATION ON THE IMAGE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
Hamidović Nusret 431, 453

ODNOSI S JAVNOŠĆU KAO PROFESIJA
U PREDUZEĆIMA U BIH
PUBLIC RELATIONS AS A PROFESSION IN ENTERPRISES IN BIH
Đervida Lekanić Ružica.....475, 489

SPOSOBNOST BOSNE I HERCEGOVINE O PREUZIMANJU OBAVEZA IZ ČLANSTVA EVROPSKE UNIJE
ABILITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA FOR ACCEPTING OBLIGATIONS RELATING TO MEMBERSHIP IN THE EUROPEAN UNION
Klincov Vujaković Tatjana, Kalabić Dragana,
Jakovljević Sanja 503, 523

STRUČNI RADOVI
EXPERT PAPER

USKLAĐENOST SISTEMA OSIGURANJA DEPOZITA
U OKVIRU GLOBALNE REGULATORNE POLITIKE
COMPLIANCE SYSTEM SECURITY DEPOSIT WITHIN GLOBAL REGULATORY POLICIES
Galijašević Zumreta, Šoja Tijana, Selimović Alen 547, 561

PRIRODNI RESURSI REPUBLIKE SRPSKE I ODRŽIVI RAZVOJ
THE NATURAL RESOURCES OF REPUBLIKA SRPSKA AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT
Đurica Dragana, Delić Jović Mirjana, Vujčić Slobodanka 575, 585

RURALNI RAZVOJ REPUBLIKE SRPSKE SA POSEBNIM OSVRTOM NA BANJU LUKU
RURAL DEVELOPMENT OF REPUBLIKA SRPSKA WITH SPECIAL FOCUS ON BANJA LUKA
Delić Jović Mirjana, Đurica Dragana, Kalamanda Obrenija, Vujčić Slobodanka 595, 605

TRANZICIJA KAO SVJETSKI PROCES
TRANSITION AS A WORLD PROCESS
Grebović Ervin.....617, 635

BANKARSKI SVIJET U NOVOM SVJETLU
BANKING WORLD IN A NEW LIGHT
Popović Biljana.....653, 663

POSLOVNE STUDIJE
BIBLIOGRAFIJA ČLANAKA (God. 6, 11–12, 2014)
BUSINESS STUDIES
BIBLIOGRAPHY OF ARTICLES (Vol. 6, No. 11–12, 2014) 673

ORIGINALNI NAUČNI RADOVI
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK: 336.143.232:339.72.053.
Rad primljen: 17.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514011R
Rad odobren: 14.04.2015. Originalan naučni rad

Ristić, dr Žarko[1]
Ristić, dr Kristijan[2]

FISKALNI DEFICIT, JAVNI DUG, KAMATNA STOPA I DEVIZNI KURS

Rezime: *Visoki nivo dugovnih javnih papira države usložio je međusobno delovanje fiskalnog deficita budžeta i valutnog kursa, naročito u zaduženim zemljama u tranziciji. Ograničeno inostrano zaduživanje i fiskalne strogosti, doduše, utiču na devizni kurs, ali i na valutni rizik i na masivnu devalvaciju. U dugovnoj patnji, smanjenje fiskalnog deficita jeste apsorpcioni instrument, dok je devalvacija politika promene. Apsorpcioni instrument (redukcija budžetskog deficita) i politika promene (devalvacija nacionalne valute) jesu oslonci makroekonomske stabilnosti i programa strukturnog prilagođavanja, i, naročito, politike uspostavljanja kreditne sposobnosti i iznalaženja balansa između finansiranja i prilagođavanja.*

Ključne reči: *fiskalni deficit, javni dug, kamatna stopa, devizni kurs, budžetska ravnoteža.*

JEL klasifikacija: *H61, H63, H680, H690.*

[1] Redovni profesor, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, rektor@univerzitetps.com
[2] Docent Univerziteta Union Beograd, kristijanristic.fpim@yahoo.com

1. MEĐUZAVISNOST DEVIZNOG KURSA I FISKALNOG DEFICITA

Povratak spoljne kreditne sposobnosti prezadužena zemlja može ostvariti putem suficita trgovinskog bilansa za servisiranje spoljnjeg duga. Odnos dug/izvoz, kao indikator, može se poboljšavati „samo toliko dugo dok suficit nekamatnog tekućeg računa, kao dela izvoza, premašuje razliku između postojeće kamatne stope na inostrani dug i rasta izvoznih prihoda“ (Ristić 2014, 234). Razvoj spoljnjeg duga, međutim, bio je više uslovljen fiskalnim deficitima pošto su konvencionalne nerikardijanske konsideracije uticaja obveznicama finansirane fiskalne ekspanzije empirijski verifikovane. Ali, valute tih zemalja (prezaduženih) počinju da erodiraju i da masivno devalviraju. Rastuća kamatna opterećenja ubrzala su gubitak međunarodne kreditne sposobnosti i povećani retransfer deviza u korist kreditora, što je tangiralo prihode od poreza, domaći javni dug i uštede na javnim nekreditnim izdacima. Breme spoljnih dugova sužavalo je bazu oporezivanja i promulgovalo tzv. Tanzi efekat (rastući gubici realnih poreskih prihoda zajedno sa akceleracijom inflacije). Prodaja domaćih obveznica na domaćem finansijskom tržištu nije bila neinflatorni izvor finansiranja.

Realni prihodi od državnih obveznica znatno su premašili realne stope rasta. To je sa nekamatnim budžetskim deficitom vodilo rastu učešća domaćeg javnog duga u društvenom proizvodu. Deficiti su morali biti monetizovani onog trenutka kada odnos domaćeg duga i proizvodnje nije mogao biti povećan (Ristić 2014, 317). Tada monetarne finansije igraju značajnu ulogu za vođenje internog transfera izvoza potrebnih za servisiranje spoljnjeg duga. Visoka inflacija dovodi do valutne erozije, do usmeravanja štednje u imovinu i do valutne zamene (Burdekin 1992, 48). Sa rastom inflacije raste i varijabilnost kamata i valutnih kurseva. Ulagači sada, zbog rizika, zahtevaju realnu kamatu koja leži iznad nivoa kamate sa kojom bi bili zadovoljni kada bi nivo cena bio konstantan. To, nadalje, dovodi do alokacionih deformacija i do slabljenja rasta, jer investitori ne mogu da povećaju svoju imovinu na tržištu kapitala. Tako dolazi i do gubitaka u blagostanju društva uporedo sa inflacijom zbog pogrešne politike novca, koja inducira devalvaciju (Ristić 2000, 1048).

Ako valutni kurs odražava dobro stanje u državnim finansijama, onda tzv. fiskalni pristup odlučivanja o tečaju daje bolje performanse od monetarističkog ili platnobilansnog. Zemlje u kojima dominira finalna strogost pronalaze rešenje da odstupanje od ravnotežnog kursa nastupa samo kada su njihove privrede pogođene fiskalnim šokom. Valutni kurs tada treba prilagoditi očekivanjima, pošto su rizici neplaćanja poreza intenzivirani. Rastuće kamatne stope postaju neefikasno sredstvo za izbegavanje devalvacije iz prostog razloga što one povećavaju troškove, nivo duga i rizik inflacionog poreza. Fiskalni odgovor na devalvaciju bio bi sledeći: „Ako kurs u početku depresira, očekivanja buduće apresijacije mogu stvoriti klin između prihoda u domaćoj i stranim valutama koji dozvoljava pad servisiranja domaćeg državnog duga u lokalnoj valuti. Ova hipoteza bi podrazumevala da devalvacija tečaja pomaže promovisanje spoljnjeg prilagođavanja i fiskalne stabilnosti *uno actu*, bez neugodnog izbora između oba cilja. Međutim, pretpostavka da devalvacija poboljšava državni budžet ne potvrđuje se u prezaduženim zemljama u razvoju, jer „porast poreskih prihoda u lokalnoj valuti i novi dotoci inostranog finansiranja bili su previše ograničeni da bi nadoknadili porast troškova u lokalnoj valuti za servisiranje duga u inostranoj valuti koje prati devalvacija“. U stvari, prilagođavanje tečaja može imati suprotan efekat na državno finansiranje. Za zemlje koje su ušle u klopku preteranog duga, važno je stvaranje trgovinskog suficita za servisiranje spoljnjeg duga. Tada je neizbežna i trajna devalvacija realnog kursa ispod pariteta kupovne moći. Realna devalvacija vrši negativan cenovni efekat na državni aparat „kada realne kamate na neto spoljnji dug plus nekamatni budžetski trgovinski deficit prevazilazi novi neto vanjski dug“, odnosno „realna devalvacija će poboljšati fiskalnu situaciju samo kada je budžetski trgovinski deficit u početnom suficitu ili kada je neto priliv strane valute (novi dug minus kamata) državi pozitivan“. Inače, uticaj realne devalvacije na kamatni segment fiskalne pozicije postao je gotovo negativan za prezadužene zemlje usljed rastućeg pomaka u neto finansijskim transferima. Međutim, pored cjenovnog efekta koji izaziva devalvacija na državni budžet, evidentan je i kratkoročni proizvodni efekat na poresku osnovicu i realnu potrošnju, koji se, doduše, teško meri. „Brazil i Meksiko trebaju veću depresijaciju da bi generirali stranu valutu u vrednosti jednog dodatnog postotka GDP nego što treba Koreja“, gde

je jaka spoljna orijentacija stvorila mnogo veći spoljnotrgovinski sektor. Spoljna konkurentnost podstiče rast društvenog proizvoda, pa, prema tome, i poreske osnove, koje omogućavaju jače dotoke državnih prihoda. To pak omogućava povećanu realnu potrošnju budžetskog sektora. No, jaka devalvacija uglavnom vodi naglom rastu opšteg nivoa cena. Javni izdaci sada se brzo prilagođavaju inflaciji, dok redovni poreski prihodi zaostaju. Fiskalna kočnica postaje beznačajna, zbog relativno skromnog učešća progresivnog oporezivanja u ukupnim poreskim prihodima. Ali, raste pomak od nastajanja poreza do njegove naplate i rastu gubici usled zaostajanja u prikupljanju poreza, koje uvodi inflacija. Inflacija narušava i kontrolne fiskalne mehanizme i erodira poreski moral.

Poslednji kanal kroz koji prilagođavanje tečaja može pogoršati fiskalnu neravnotežu povezan je sa široko rasprostranjenim postojanjem višestrukih kurseva, koje devalvacija teži da unificira i da smanji razliku između službenih i tržišnih stopa na crnom deviznom tržištu. Višestruki tečajevi imaju strukturu „poreske novčane potpore za koju se podrazumeva da može finansirati deo vladinog budžeta. S višestrukim tečajevima uvoz može biti opterećen visokom cenom strane valute, a isto tako i izvoz s niskim tečajem po kojem se zarade u stranoj valuti moraju ustupiti. S druge strane, sistem višestrukih tečajeva može, takođe, biti korišćen od strane vlade da bi se subvencionirao uvoz ili izvoz kroz preferencijalne stope. Neto fiskalni prihodi nastali od strukture višestrukih stopa zavise od viška prihoda od prodaje strane valute iznad prihoda od kupovine“. Doduše, to zavisi i od valuta u kojima je nominalan spoljni dug. U srazmeri u kojoj je jedan deo inostranog duga nominiran u valutama koje apresiraju u odnosu na dolar, depresijacija dolara vodi porastu dolarske vrednosti inostranog duga. Ali, porast dolarskog duga i njegovog servisiranja se može izjednačiti s poboljšanom fiskalnom pozicijom dužničkih zemalja. Ako se uticaj dolarske apresijacije na kamatne stope SAD-a ostavi po strani, fiskalni uticaj pomaka među ključnim valutama na dužničke zemlje većinom zavisi od njihovog uticaja na tržišne cene i obim potrošnje. „U srazmeri u kojoj potražnja za sirovinama teži ka cenovnoj neelastičnosti i u kojoj industrijski proizvodi dolaze iz zemalja čije valute apresiraju prema dolaru, dolarska depresijacija vodi padu relativne cene sirovina i

prerađevina. Ovi razlozi mogu većinom objasniti zašto je nedavna depresijacija dolara opteretila državni budžet u zemljama kao što je Indonezija, dok je poboljšala fiskalnu poziciju u, recimo, Koreji. Indonezija je veoma zadužena u jenima i nemačkim markama, a neto je izvoznik sirovina, dok je Koreja neto izvoznik proizvoda, a njen je inostrani dug većinom u dolarima. Latinskoameričke dužničke zemlje se većinom nalaze između ovih ekstrema. Njihov inostrani dug je većinom u dolarima, ali njihove trgovinske cene nisu rasle tragom dolarske depresijacije, zato što one još uvek zavise u znatnom delu od izvoza sirovina.“ Ali, negativan fiskalni uticaj devalvacije ne može se jednostavno izbeći iz razloga što su valute prezaduženih zemalja precenjene za sve vreme dok je inostrani kapital bio dostupan. Jasno je da devalvacija nije izlaz iz fiskalne krize iako vlade pate od kapitalnih gubitaka na inostranom dugu zbog devalvacije. Devalvacija samo pokazuje da treba redukovati fiskalnu neravnotežu, koja konverzira postojanje javnog duga u stranoj valuti. „Gde tekući ciljevi (izgubljena kreditna sposobnost) sprečavaju inostrano finansiranje deficita budžeta javnog sektora, oni se moraju uskladiti s viškom štednje nad investiranjem privatnog sektora. Stoga su javni sektori u većini problemskih dužničkih zemalja postali neto korisnici štednje domaćinstava i privrede, što se pokazuje u njihovom visokom odnosu nacionalne štednje i investicija. Novac i inflacija obavezno rastu s budžetskim deficitima finansiranim kod kuće, osim ako privatna potražnja za kreditima nije proporcionalno obuzdana. Da bi problemske dužničke zemlje mogle štedeti, investirati i rasti, moraju zatvoriti jaz između stvarnog fiskalnog učinka i situacije, gde su njihove javne finansije u skladu s ovim ciljevima. Kako će taj jaz biti zatvoren – fiskalnim prilagođavanjem, oslobađanjem od duga s inostranim finansiranjem – takođe je funkcija njegove veličine“ (Ortiz 1987, 322).

U sistemu tzv. fleksibilnih kurseva, svaka zemlja, po pravilu, dopušta fluktuiranje deviznih kurseva, jer je tada ponuda novca fiksirana da bi se spretno kontrolisala inflacija. Ali, i fiksirana količina novca u opticaju sa anticipiranim antiinflacionim targetingom (ciljevima) provocira fluktuacije u deviznim kursevima i narušava stabilizacioni program vlade, pa, prema tome, i budžetskom zaduživanju.

2. JAVNI DUG I KAMATNE STOPE

Budžetski deficit u pravilu involvira porast javnog duga koji uslovljava porast kamatnih stopa. Tako je postignut konsenzus u naučnim opservacijama efekata fiskalnog deficita i javnog duga na realne kamatne stope. Međutim, globalizacija finansijskih tržišta i internacionalizacija finansijskih politika omogućile su da fiskalni deficit jedne zemlje OECD biva finansiran štednjom drugih zemalja (unutar kruga OECD ili izvan njegove zone). Time dolazi do povećanja kamatnih stopa na svetskim tržištima kapitala pod dejstvom budžetskih deficita. A to se već može smatrati internacionalizacijom finansiranja fiskalnog deficita. Zbog toga je za Tanzija (1991, 911) atraktivan problem (1) veza između porasta koeficijenta (odnosa) državnog duga prema društvenom proizvodu i porasta realnih kamatnih stopa; (2) veza između rasta u isplati kamata i smanjenja kapitalnih izdataka; i (3) veza između porasta u isplati kamata i porasta stope oporezivanja. „Finansiranje duga je zamena za oporezivanje. Time se državama daje mogućnost da održavaju ili povećavaju, bar privremeno, javnu potrošnju bez donošenja zakona za povećanje oporezivanja“ (Tanzi 1992, 187). Time se, verovatno, postiže prednost u očima javnog mnjenja u procesu obezbeđivanja trenutne koristi bez trenutnih troškova, odnosno trenutne javne potrošnje bez trenutnog porasta oporezivanja. Sa stanovišta kratkoročnih ciljeva, vlade sada diskontuju buduće državne troškove po relativno visokim stopama kako bi izazove finansiranja javne potrošnje kroz javni dug prirodno atraktivizirale. U privremenom rastu javne potrošnje privremene promene oporezivanja imale bi negativne efekte na privredni rast i gubitke u socijalnim davanjima. Zato je supstitucija poreskog finansiranja zajmovnim finansiranjem izuzetno važna, naročito kada su u pitanju velike javne investicije koncentrisane u relativno kratkim vremenskim sekvencama. U tom kontekstu, korišćenje sredstava za finansiranje javnog duga povećava ekonomsku efikasnost iz prostog razloga što bi u slučaju produktivnog investiranja dug isplaćivao samog sebe povećanjem ekonomske aktivnosti i, na taj način, poreske osnove.

Svako povećanje javne potrošnje koje nije privremeno (nego permanentno) automatski za posledicu ima povećanje udela javnog duga u društvenom

proizvodu, pa, prema tome, i troškova servisiranja državnog duga (zbog relativno visokih kamatnih stopa). Uslov je, svakako, jedan jedini: da se javna potrošnja ne alimentira porezima, već isključivo javnim dugom, odnosno sredstvima izdvojenim za finansiranje duga. Usled toga, dug više ne može biti korišćen za prevenciju rasta poreskih stopa. U svojoj kontradikciji, javni dug postaje podsticajni mehanizam porasta poreskih stopa. U tom slučaju, zemlja će vremenom imati potrebu da proizvede jedan „produženi višak", koji reprezentuje razliku između državnog prihoda i beskamatne potrošnje (Ristić et al. 2014, 714). A cilj stvaranja primarnog viška jeste servisiranje duga. Stvaranje „primarnog viška", međutim, može ići i kroz visoke (i rastuće) poreske stope u uslovima nemogućeg reduciranja javne potrošnje, čiji rast već nije privremen (nego stalan, kontinuelan, zakonomeran). Nemogućnost smanjenja tzv. beskamatne potrošnje dovodi do toga da stope oporezivanja postanu bazni instrument finansijske politike jer vlade dugoročno ne mogu uticati na kamatne stope i privredni rast u željenom pravcu. Zato im ostaje jedina primena tzv. primarnog viška, odnosno „fina igra" na razlici između državnog prihoda i beskamatne potrošnje.

U toku poslednje decenije promenjen je oficijelni fiskalni stav po kome više ne važi tvrdnja da se fiskalni deficit jedne zemlje finansira isključivo sredstvima te iste zemlje. Samim tim, srušena je jaka korelacija između ukupne domaće ponude sredstava štednje i ukupne domaće tražnje za sredstvima iz štednje. To pak pokazuje da međunarodne kamatne stope igraju sve presudniju ulogu u procesu ekvilibrizacije ponude i tražnje sredstava iz štednih fondova. Fiskalna politika u globalnim razmerama, samim tim, utiče na odnose među kamatnim stopama i, naročito, na razliku između nacionalne kamatne stope i prosečne međunarodne kamatne stope. Zbog toga je važna globalna veza između svetskih realnih kamatnih stopa i nivoa globalnog državnog duga, i veza između državnog duga i domaćeg društvenog proizvoda (koja direktno utiče na realne kamatne stope i na veličine varijabila monetarne politike). Rezultati empirijskih testova u zemljama OECD pokazuju značajne pozitivne veze između realnih kamatnih stopa na dugoročne državne obveznice i koeficijent odnosa državnog duga prema bruto domaćem proizvodu. „Povećanje koeficijenta odnosa javnog

duga prema bruto domaćem proizvodu za 1% povećava realne kamatne stope za oko 20 baznih poena“, dok povećanje fiskalnog deficita u istim veličinama ima efekat koji je od osam do deset puta jači.

U uslovima rastućih kamatnih stopa, povećanje koeficijenta odnosa između državnog duga i društvenog proizvoda uzrokuje negativne implikacije na strukturu „poslovnih“ aktivnosti države, odnosno javnog sektora. Jer, rastuće isplate kamata na javni dug involviraju rastući budžetski deficit, rastuće poresko opterećenje i opadajuće nivoe stalnih oblika javne potrošnje u strukturi ukupne potrošnje javnog sektora. U tom kontekstu, izbile su varnice između ekonomista koji različito gledaju na finansiranje i servisiranje duga. Ekonomisti koji analiziraju dugove zemalja u razvoju akcenat stavljaju na servisiranje duga. Ekonomisti koji analiziraju dugove industrijski razvijenih zemalja OECD akcenat stavljaju na proces povećanja zaduženosti (odnosno na finansiranje). Povećanje javnog duga samo privremeno sprečava povećanje nivoa oporezivanja, pod uslovom da se dugom finansira privremeno povećanje javne potrošnje. Ali, ukoliko bi javni dug srednjoročno bio povezan sa javnim investicijama, onda bi finansiranje duga, u stvari, predstavljalo samofinansiranje, pod uslovom da je finansiranje duga povezano sa produktivnim kapitalnim projektima. Međutim, u zemljama OECD udeo opštedržavne investicione potrošnje u društvenom proizvodu je opao i sveo se na gotovo marginalnu poziciju u strukturi finalne javne potrošnje. To je čvrst dokaz da kapitalna potrošnja nije generator rastućeg trenda koeficijenta odnosa javnog duga i društvenog proizvoda. Nivo ovog segmenta javne potrošnje nikako ne može da se održi na stabilnom (zavidnom) nivou iz razloga što kapitalni javni rashodi nemaju podršku među interesnim grupama i što vladine strukture, pod pritiskom javnog biračkog mnjenja (idući linijom manjeg otpora), po pravilu podižu kapitalne troškove brže i jednostavnije od izdavanja za plate i poslovanje administracije, koje valja urgentnije obuzdavati. Greška je što se pozitivni finansijski efekti, koji se ostvaruju u budućnosti, potiru elementarnom redukcijom beskamatne potrošnje u politici ograničavanja fiskalnih deficita. Prenebregava se činjenica da povećanje nivoa oporezivanja ima jedino ekonomskog smisla ukoliko se tako mobilisana sredstva privredno recikliraju kroz javne investicije.

U zemljama OECD smatra se da je centralni uzrok rasta koeficijenta odnosa javnog duga i društvenog proizvoda upravo prebrzo povećanje državnih transfera, prvenstveno po osnovu socijalnog osiguranja. A to je i glavno objašnjenje za rast fiskalnog deficita, koje savremene države teže da ograniče putem povećanja nivoa oporezivanja i smanjenja beskamatne potrošnje. Državne transfere po osnovu socijalnog osiguranja je relativno teško ograničiti i kontrolisati iz razloga što se povećala starost stanovništva, što se povećao broj stanovnika koji uživa penzije i što se povećao nivo realnih penzija. A tu su i troškovi zdravstva i socijalne pomoći, koji, takođe, beleže tendenciju rasta, osim tzv. ekonomskih transfera (subvencije i dotacije), koji drastično opadaju u strukturi javne potrošnje. Stoga, javno mnjenje (sa snažnim pritiskom) treba da uzme u obzir da će uvećanje javnog duga, sa pratećim povećanjem kamatnih stopa, vremenom uticati na povećanje koeficijenta odnosa poreza i društvenog proizvoda i na promene u strukturi javne potrošnje (Ristić 2014, 187). Državno investiranje, samim tim, progresivno bi se smanjivalo putem povećanja iznosa isplata na ime kamata. Uostalom, države-članice OECD jesu uvećavale svoj dug da bi izbegle „nagla prilagođavanja stopa oporezivanja“, ali samo na kratak rok. U srednjem roku, vlade su bile prisiljene (uprkos svojim izbornim obećanjima) da povećaju nivo oporezivanja zbog neodložnih isplata troškova povećanih kamata na javni dug. „Iskustva zemalja OECD pokazuju da povećanje javnog duga na kraju utiče na povećanje poreza. Zalaganje za veće poreze postaje utoliko jače ukoliko kamatne stope postaju značajno više od stopa rasta ekonomije, kao što se već dogodilo u osamdesetim godinama.“ Efektivno, koeficijent odnosa poreza i društvenog proizvoda najviše se povećao u zemljama koje su ostvarile najveće povećanje javnog duga i isplate najviših troškova kamate. Drastično povećanje koeficijenta odnosa poreza i društvenog proizvoda bilo je evidentno u Kanadi, Japanu, V. Britaniji, Italiji, Danskoj, Španiji i Irskoj, dakle, u zemljama sa najvećim koeficijentom odnosa povećanja duga prema društvenom proizvodu i odnosa isplata kamata prema društvenom proizvodu.

3. BUDŽETSKI DEFICIT I ZAJMOVNO FINANSIRANJE JAVNOG SEKTORA

Da li se treba pridržavati dogme o permanentnom održavanju fiskalne ravnoteže u našem društvu nezavisno od ekonomskog stanja u zemlji ili se valja okrenuti politici deficitarnog *versus* suficitarnog finansiranja javne potrošnje u zavisnosti od konjunkturnih kretanja? Posve je jasno da se klasična teorija budžetskih deficita i javnih dugova ne može empirijski verifikovati u tržišno orijentisanom privrednom sistemu iz sledećih razloga: (1) što budžetski deficit uvek ne znači višak tražnje sa inflacionim pritiskom; (2) što budžetski deficit ne mora uvek da vodi dodatnoj emisiji novca i monetarnoj ekspanziji sa doprinosom razvoju inflacije; i (3) što javno zaduživanje države za pokriće deficita uvek ne predstavlja prenošenje tereta potrošnje finansirane javnim dugom sa sadašnjih na buduće generacije (Ristić 2012, 956). Savremena fiskalna teorija je portretirane bazične postulate klasičnih javnih finansija nedvosmisleno pobila, dokazujući da: prvo – budžetski deficit automatski ne znači višak tražnje, jer deficit može biti rezultat redukcije fiskalnih prihoda u odnosu na društvene rashode (a ne isključivog povećanja javnih rashoda u odnosu na fiskalne prihode); drugo – fiskalni deficit automatski ne vodi povećanju dodatne emisije novca sa inflatornim impulsima, jer deficit može biti alimentiran upotrebom finansijske štednje sektora stanovništva i emisijom društvenih zajmova sa sračunatim efektima na planu preraspodele dohotka i akumulacije, i neutralnim efektima na količinu novca u opticaju, i; treće – zajmovno finansiranje fiskalnih deficita iz inostranstva (dovlačenje inostrane akumulacije spoljnim dugovima), po pravilu, ne znači da se tereti eksternih zajmova prenose sa sadašnjih na buduće generacije, jer se racionalnom upotrebom inostrane akumulacije posredstvom alimentiranja fiskalnih deficita za povećanje društvenog bogatstva simultano prenose koristi budućim generacijama u vidu prirasta budućeg dohotka iz produktivno iskorišćenog spoljnjeg zajma.

Aktivistički pristup upravljanju fiskalnim parametrima u našim uslovima implicira preispitivanje strukture fiskalnih prihoda i javnih rashoda, promenu odnosa između budžetskih rashoda i prihoda, utvrđivanje nove srazmere

između fiskalnih prihoda i društvenih rashoda i društvenog proizvoda, proširenje izvora finansiranja fiskalnih deficita i efektivnu atraktivizaciju javnih zajmova. Naime, u budžetskom odlučivanju valja optirati budžetski deficit u uslovima usporavanja privredne aktivnosti putem smanjenja fiskalnih prihoda (u formi rasterećenja privrede) i zadržavanja postojećeg nivoa budžetskih rashoda, a ne putem povećanja budžetskih rashoda i zadržavanja postojećeg nivoa fiskalnih prihoda. Istovremeno, u strukturi budžetskih rashoda treba utvrditi odnose između tekućih rashoda, transfernih rashoda i investicionih rashoda u smislu da transferni i investicioni rashodi rastu, a da tekući rashodi stagniraju (ili opadaju). Alternativno, investicioni rashodi bi mogli da se povećavaju, transferni rashodi bi mogli da stagniraju, a tekući rashodi bi mogli da opadaju. Alternativne opcije u strukturi budžetskih rashoda sledile bi strukturne izmene fiskalnih prihoda u stagnirajućim ekonomskim prilikama, u smislu utvrđivanja prestrukturiranja fiskalnog opterećenja privrede (smanjenje fiskalnih tereta) i stanovništva (povećanje fiskalnih obaveza) (Reisen 1992, 13).

Na promene strukture budžetskih rashoda i fiskalnih prihoda valja nadovezati promenu strukture izvora finansiranja fiskalnih deficita, koji su rezultat smanjenja fiskalnih prihoda u odnosu na postojeći obim društvenih rashoda (a ne obrnuto). U savremenoj teoriji i praksi, budžetski deficiti, po pravilu, finansiraju se iz više izvora: (1) novim porezima i povećanjem postojećih poreza, (2) javnim zajmovima (izdavanje obveznica i upotreba drugih oblika hartija od vrednosti), (3) inostranim zaduživanjem (uvoz inostrane akumulacije eksternim dugovima), (4) kreditima nemonetarnih finansijskih institucija (poštanske štedionice, osiguravajući zavodi, fondovi invalidsko-penzijskog osiguranja, investicione i kreditne banke), (5) kreditima centralne banke i ostalih monetarnih institucija i (6) pozajmicama od ostalih finansijskih institucija javne potrošnje. U praksi, preteže kombinovani model finansiranja deficita u zavisnosti od programiranih efekata i privrednih kretanja. U sadašnjim prilikama nije preporučljiv model finansiranja deficita uvođenjem novih poreza (tj. novelacijom fiskalnih prihoda) i povećanjem postojećih poreza, jer bi se povećalo fiskalno opterećenje i anulirao imperativ fiskalnog rasterećenja privrede. Isto tako, nije prihvatljiv ni model monetarnog finansiranja deficita (tj.

krediti centralne banke i ostalih monetarnih institucija), budući da on nosi potencijalni inflacioni rizik preko monetarne ekspanzije (iako se monetarnim efektima kreditiranja deficita može parirati smanjenjem kreiranja primarnog novca ili za druge namene ili drugim instrumentima). Kao alternativa, ovaj model mogao bi se koristiti samo u težim ekonomskim situacijama kriznog karaktera (Ristić 1991, 76).

Inostrano zaduženje za finansiranje fiskalnih deficita potencijalno može biti efikasan instrument ekonomske politike, ali pod uslovom da deficiti nastupaju kao posledica povećanja javnih investicija (odnosno porast investicionih rashoda budžeta), ali ne i tekućih izdataka države. No, i pored toga, ovaj model finansiranja treba dovesti u vezu sa postojećim koeficijentom inostrane zaduženosti zemlje, koji treba da je daleko ispod linije od 25%-tnog učešća otplata inostranog duga u tekućem deviznom prilivu. Ali, u perspektivi, ovaj model ostaje u proceduri alternativnih izbora. U finalnom optiranju, ipak, ostaje u funkciji model emitovanja obveznica i hartija od vrednosti (domaći javni zajmovi), i model kreditiranja monetarnih finansijskih instititucija (poštanske štedionice, osiguravajuća društva, fondovi penzijskog osiguranja, finansijske kompanije), uključujući i pozajmice od ostalih finansijskih institucija javne potrošnje (javni fondovi, razvojni fondovi, infrastrukturni fondovi). Emitovanje obveznica (i krediti poslovnih banaka iz štednih sredstava), kao instrument preraspodele dohotka i akumulacije, po pravilu, ne stvara negativne implikacije u procesu alimentiranja deficita države, ali otvara problem stimulacije ponude finansijskih sredstava u korist društvene potrošnje sa stanovišta utvrđivanja ročnosti, nivoa kamatne stope i mogućnosti kupoprodaje finansijskih instrumenata. U sadašnjim uslovima, društvo mora da atraktivizira ovaj model finansiranja deficita institucionalizacijom i diversifikacijom tržišta hartija od vrednosti, pogotovo društvo sa siromašnom privredom i bogatim stanovništvom (kako bi se izvršio retransfer štednje građana u korist budžeta čiji je deficit nastao usled povećanja produktivnog investiranja javnog sektora) (Ristić 1992, 226). No, u dugoročnom trendu valja utvrditi volumen javnih zajmova u odnosu na društveni proizvod, štednju i akumulaciju, budžetski deficit i fiskalne prihode u korelaciji sa rastom društvenog proizvoda, ponudom finansijskih sredstava, sektorskim

rasporedom formiranja akumulacije i investicija (asimetrija u odnosu na finansijsku štednju), tražnjom finansijskih sredstava privrede, strukturom finansijskih institucija i stanjem unutrašnjeg javnog duga. Samo u tom kontekstu može se kratkoročno programirati segment ponude sredstava državi od strane finansijskih institucija i štediša da bi se sračunato zadovoljila tražnja zajma od strane države. Autonomni rast budžetskih izdataka za iznuđenim rastom fiskalnog opterećenja (koje je privreda sve teže podnosila), da bi se postigla rigorozno proklamovana budžetska ravnoteža, koja se uspostavljala ne smanjenjem budžetskih rashoda nego povećanjem fiskalnih prihoda, vodio je kontradiktornim efektima ekvilibriranog budžetskog finansiranja (Ristić 1993, 142). A da je korišćena aktivna politika budžetskih deficita (i javnih zajmova), koji su rezultat smanjenja fiskalnih prihoda (odnosno fiskalnog opterećenja), eliminisala bi se dodatna efektivna tražnja, koja je uglavnom posledica povećanja budžetskih rashoda u odnosu na prihode. Redukcija fiskalnih prihoda indukovala bi porast akumulacije privrednih subjekata i inicirala bi redukciju tražnje kredita za potrebe finansiranja privrede sa smanjenjem troškova kamata i njihovog pritiska na cene. Oslobođeni deo ponude finansijskih sredstava mogao bi biti upotrebljen za finansiranje budžetskog deficita putem emisije javnih zajmova (obveznica) bez tzv. efekta istiskivanja privrednih investicija sa finansijskog tržišta. U operacijama na finansijskom tržištu došli bi do izražaja ekonomski kriterijumi u odnosima ponude i tražnje za finansijskim sredstvima, ali i destimulativni efekti držanja deviznih depozita građana. U krajnjoj instanci, ovakav pristup deficitarnom budžetskom finansiranju i zajmovnom finansiranju fiskalnih deficita doprineo bi fiskalnom rasterećenju privrede (smanjenjem fiskalnih davanja), usporavanju budžetske potrošnje u odnosu na društveni proizvod, jačanju ponude sredstava na finansijskom tržištu, stimulisanju štednje sektora stanovništva i naglašavanju ekonomskih kriterijuma u plasmanu sredstava.

ZAKLJUČAK

Javni zajmovi, prema tome, mogli bi da postanu efikasan instrument finansiranja budžetskih deficita preraspodelom štednje, prvenstveno sektora stanovništva. Emisijom obveznica i njihovom prodajom na novoinstitucionalizovanom finansijskom tržištu stvorio bi se potpuno novi instrument finansijskih ulaganja, koji bi, zajedno sa dinarskim i deviznim štednim depozitima sektora stanovništva, doprineo povećanju ponude finansijskih sredstava, diversifikaciji finansijskih instrumenata i racionalnoj upotrebi štednje. U ovaj mehanizam racionalnije bi se uključile i osiguravajuće organizacije razvijanjem osiguranja života i povećanjem premijske rezerve na celokupne plasirane iznose u javne zajmove, pogotovu u uslovima realne kamatne stope (Komazec 1992, 56).

U okviru srednjoročno definisane politike zajmovnog finansiranja budžetskih deficita nastalih po osnovu smanjenja fiskalnih prihoda valja opredeliti globalne godišnje iznose javnog zajma prema budžetskim rashodima i društvenom proizvodu, i iznose kamata prema budžetskim rashodima i društvenom proizvodu, i iznose kamata prema budžetskim prihodima. Programirani koeficijenti bi dugoročno reflektovali nivo otplate dospelih anuiteta zajma, koji pada na teret tekućih budžetskih prihoda bez uzimanja novih zajmova, tako da relativno i postepeno opadajući budžetski deficiti u budućnosti reflektuju relativno opadajuće opterećenje budžeta javnim zajmovima. U tom kontekstu, realna kamata ne bi se isplaćivala iz emisije novog zajma (jer bi to vodilo kumulaciji javnog zaduženja budžeta), već isključivo iz budžetskih prihoda u formi indeksiranog zajma (tj. valorizacije glavnice za indeks inflacije) (Komazec 1993, 389). A da bi emisija obveznica bila atraktivnija za publiku (upisnici javnog zajma ili kupci obveznica) u odnosu na štedne uloge, valja institucionalizovati, pored vezivanja kamatne stope za stopu inflacije (Meltzer 1992, 71), i specijalne fiskalne beneficije u formi dedukcija od osnovice poreza na ukupan dohodak građana, od osnovice poreza iz dobiti kompanija (preduzeća), ili od osnovice poreza na prihode od kamata i dividende.

LITERATURA

1. Burdekin, Richard. 1992. *Budget Deficit and Economic Performance*. London/ N.York: Routledge.
2. Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko i Vučićević, Slobodan. 1993. *Finansijska ekonomija*. Beograd: Savremena administracija.
3. Komazec, Slobodan i Kovač, J. i Ristić Žarko. 1993. *Lavirinti dužničke ekonomije.* Beograd: ABC Glas.
4. Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko. 1992. *Monetarna i fiskalna strategija*. Beograd: Institut za finansije i razvoj.
5. Meltzer, Alan. 1992. *Budget deficits and government accounting*. Amsterdam: North-Holland.
6. Ortiz, Edgard. 1987. „Fiscal rigidities, public debt, and capital flight". *IMF Staff Papers* 34: 311–332.
7. Reisen, Heller. 1992. „Dette publique, competivite extereure et discipline budgetaire dans le PED". *Problemes economiques* 2.245: 1–13.
8. Ristić, Žarko. 1993. *Poreska ekonomija*. Beograd: ABC Glas.
9. Ristić, Žarko. 1991. *Fiskalna ekonomija*. Beograd: Savremena administracija.
10. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2013. *Fiskalna ekonomija*. Beograd: Etnostil.
11. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2014. *Monetarne javne finansije i budžetska poltika EU*. Beograd: Etnostil.
12. Ristić, Kristijan i Komazec, Slododan i Ristić, Žarko. 2014. *Ekonomija kapitala i finansiranje razvoja.* Beograd: Etnostil.
13. Ristić, Kristijan i Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko. 2014. *Fiskalna ekonomija*. Beograd: Etnostil.
14. Ristić, Žarko. 2000. *Globalni fiskalni menadžment*, Beograd: Savremena administracija.

15. Ristić, Žarko i Komazec, Slobodan i Ristić, Kristijan. 2014. *Makroekonomija*. Beograd: Etnostil.
16. Ristić, Žarko. 2012. *Fiskalni menadžment i ekonomija javnog sektora*. Beograd: Etnostil.
17. Tanzi, Vito. 1992. „Kamatne stope i državni dug". *Finasije* 3–4/92: 183–187.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK: 336.143.232:339.72.053.
The paper submitted: 17.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514027R
The paper accepted: 14.04.2015. Original scientific paper

Žarko Ristić, PhD[1]
Kristijan Ristić, PhD[2]

FISCAL DEFICIT, DEBT, INTEREST RATE AND EXCHANGE RATE

Summary*: The high level of public debt securities is already a complicated interplay of the budget fiscal deficit and the exchange rate, especially in the indebted countries in transition. Limited foreign borrowing and fiscal austerity, however, affect the exchange rate, as well as currency risk and massive devaluation. In the debit suffering, reducing the fiscal deficit is an absorbing instrument while devaluation is a change policy. The absorption instrument (reduction of the budget deficit) and the change policy (devaluation of national currency) are the foundations of macroeconomic stability and structural adjustment programmes, as well as the policy of establishing a credit history and finding a balance between financing and adjustment.*

Key words: *fiscal deficit, public debt, interest rate, exchange rate, budget balance*

JEL Classification: *H61, H63, H680,H690*

[1] Full-time professor at the University of Business Studies Banja Luka, Jovana Dučića 23a Banja Luka.rektor@univerzitetps.com
[2] Assistant Professor at The Union Belgrade, kristijanristic.fpim@yahoo.com

1. INTERACTION BETWEEN EXCHANGE RATE AND FISCAL DEFICIT

The return of external creditworthiness in an indebted country can be achieved through a surplus trade balance for servicing of foreign debt. The ratio of debt /exports, as an indicator, can be improved, "just as long as the surplus of non-interest current account, as part of the export exceeds the difference between the current interest rates on foreign debt and the growth of export revenues" (Ristic 2014, 234). Development of the external debt, however, was more conditioned by the fiscal deficits since the conventional non-Ricardian considerations impact bonds of the financed fiscal expansion were empirically verified. However, the currencies of these countries (heavily indebted) begin to erode and massively devalue. The growing interest burden has accelerated the loss of international credit standing and increased re-transfer of foreign currencies in favor of the creditor, which impacted tax revenue, domestic public debt and savings in public expenditure. The burden of external debt narrowed the tax base and promulgated the so-called Tanzi effect (increasing losses of real tax revenues along with the acceleration of inflation).The local sale of bonds on the domestic financial market was not non-inflationary source of funding.

The real incomes from the government bonds significantly exceeded the real growth rates. Along with the non-interest budget deficit, itled tothe growing participation of domestic public debt in GDP.The deficits were to be monetized once the ratio of domestic debt and the production was increased (Ristic 2014, 317). Then monetary finances play an important role in keeping the internal transfer of exports needed to service the foreign debt. High inflation leads to currency erosion, to directing savings in property and to the currency replacement (Burdekin 1992, 48). With the growth of inflation variability of interest rates and exchange ratesare increasing. Now, because of the risk, investors require a real interest rate that is above the level of interest with which they would be satisfied if the price level were constant. This further leads to the allocation of deformation and a weakening of growth, since investors cannot increase their assets in the capital markets. That leads to the loss of the well-being in society along

with inflation due to the wrong money policies, which induces a devaluation (Ristic 2000, 1048).

If the exchange rate reflects the good condition of the state finances, then the so-called fiscal approach to deciding the course provides a better performance than the monetarist or the balance of payments. Countries with dominiringfinal austerity find solution to the deviation from the equilibrium exchange rate performance only when their economies are affected by the fiscal shock. Currency rates, then, should be adapted to expectations, as the risks of non-payment of taxes re intensified. Rising interest rates become ineffective means of avoiding devaluation for the simple reason that they increase costs, debt levels and the risk of inflation tax. The fiscal response to the devaluation would be the following: "If the exchange rate initially depreciates, expectations of future appreciation can create a wedge between the gains in domestic and foreign currencies which allows decrease of servicing the domestic public debt in a local currency. This hypothesis would imply that the devaluation of the exchange rate helps promote external adjustment and fiscal stability uno actu, without the unpleasant choice between both objectives. However, the assumption that a devaluation improves the state budget is not confirmed by the heavily indebted developing countries, because "an increase in tax revenues in local currency and new inflows of foreign financing were too limited to make up for rising costs in local currency to service its debt in foreign currencies tracked by devaluation ". In fact, the adjustment in exchange rates may have an adverse effect on government funding. For countries that have entered into the trap of excessive debt, it is important to create a trade surplus to service the foreign debt. Then the devaluation of the real exchange rate below purchasing power parity is inevitable and permanent. The real devaluation carries a negative price effect of the state apparatus "when real interest on the net external debt plus non-interest budget trade deficit exceeds the new net foreign debt" or "real devaluation will improve the fiscal situation only when the trade deficit budget in the initial surplus or when the net foreign currency inflow (new debt minus interest) to the state is positive ". The impact of the devaluation of the real interest rate segment of the fiscal position has become almost negative for indebted countries

due to the increasing shift in net financial transfers. However, in addition to price effect, which causes devaluation of the national budget, short-term production and the effect on the tax base and real consumptionare evident that, though, admittedly, difficult to measure. “Brazil and Mexico need higher depreciation than Korea to generate foreign currency worth an additional percentage of GDP”. Korea`s strong external orientation has created a much larger foreign trade sector. External competitiveness encourages the growth of the GDP, and therefore the tax bases, enabling greater inflow of government revenue. This in turn provides increased real spending in the budget sector. However, strong devaluation generally leads to rapid growth of the general price level. Public expenditures are now quickly adapting to inflation, while regular tax revenues are lagging behind. Fiscal brake becomes meaningless, because of the relatively modest participation of progressive taxation in total tax revenue. But,what is growing are the shift from generation to its tax collection as well as losses due to delays in the collection of taxes, which is introduced by inflation. Inflation distorts fiscal control mechanisms and erodes the tax morale.

The last channel through which the exchange rate adjustment can exacerbate fiscal imbalance is associated with the widespread existence of multiple exchange rates, which devaluation tends to unify and to reduce the difference between the official and market rates on the black foreign exchange market. Multiple courses have a structure “of tax money to support part of the government’s budget. With multiple courses imports may be burdened by expensive foreign currency, as well as export with a low rate at which the earnings in foreign currency have to give way. On the other hand, a system of multiple exchange rates can also be used by the government to subsidize the import or export through the preferential rate. Net fiscal revenues resulting from the structure of multiple rates depend on the extra income from the sale of foreign currency in excess of revenues from the purchase. “ However, it depends on the currency in which the nominal external debt is. In the proportion in which one part of the foreign debt is denominated in currencies that appreciate against the dollar, depreciation of the dollar leads to higher dollar value of foreign debt. But the increase in dollar debt and its servicing may be offset by improved fiscal

position of debt countries. If the impact of the dollar appreciation on the interest rates the US is put aside, the fiscal impact of shifts among the key currencies on the debt countries is largely dependent on their impact on the market price and volume of consumption. "In the proportion in which the demand for raw materials tends to price inelasticity in which industrial products from countries whose currencies appreciate against the dollar, the dollar depreciation leads to a decrease in the relative price of raw materials and products. These reasons may explain why most of the recent depreciation of the dollar weighed heavily on the state budget in countries such as Indonesia, while it improved the fiscal position in, say, Korea. Indonesia is very indebted in yensand German marks and it is a net exporter of the raw material, while Korea is a net exporter of the product, and its foreign debt is mostly in dollars. Latin American debt countries are mostly situated between these extremes. Its foreign debt is mainly in dollars, but their trade prices have not followed the dollar depreciation, because they still depend significantlyon the export of raw materials. "But, the negative fiscal impact of devaluation cannot be avoided simply because the currencies of heavily indebted countries were overpriced for all the time the foreign capital was available. It is clear that devaluation is not a way out of fiscal crisis although governments suffer from capital losses on foreign debt due to the devaluation. Devaluation only shows that the need to reduce the fiscal imbalance, which converses the existence of public debt in foreign currency. "Where the current objectives (lost creditworthiness) prevent foreign financing of the budget deficit of the public sector, they must comply with the excess of savings over investment of the private sector. Therefore, the public sectors in most of the debt problem countries have become net beneficiaries of savings of households and the economy, as reflected in their relative high national savings and investment. Money and inflation are always increased with budget deficits financed at home, except when private credit demand is not proportionally contained. So that the problem indebtedcountries could save, invest and grow, they must close the gap between the real and the fiscal impact of the situation, where their public finances are in line with these objectives. How will this gap be closed - fiscal adjustment, release of debt with foreign funding - is also a function of its size "(Ortiz 1987, 322).

In the system of so-called flexible courses each country, as a rule, allows fluctuations in foreign exchange rates, because then the money supply is fixed to deftly control inflation. But the fixed amount of money in circulation with the anticipated anti-inflation targeting (goals) provokesfluctuations in foreign exchange rates and undermines stabilization program of the government, and therefore the budget borrowing.

2. PUBLIC DEBT AND INTEREST RATES

The budget deficit generally involves an increase in public debt, which causes an increase in interest rates. Thus, there is a consensus in the scientific observation of effects of fiscal deficit and public debt on real interest rates. However, the globalization of financial markets and the internationalization of financial policies have enabled the fiscal deficit of an OECD country to be funded by savings of other countries (inside the circle of OECD or outside its area). This leads to an increase in interest rates on world capital markets under the influence of budget deficits. It can already be considered as the internationalization of financing the fiscal deficit. That is why(Tanzi 1991, 911), in a case of an attractive problem there is (1) the link between the increase coefficient (relationship) of government debt towards the domestic product and an increase in real interest rates, (2) the connection between the growth in pay interest and reduction ofcapital expenditures, and (3) the relationship between the increase in interest payments and an increase in tax rates. “Financing debt is a substitute for taxation. This allows the countries to maintain or increase, at least temporarily, public spending without making a law to increase taxes. “(Tanzi 1992, 187.)In the process of providing immediate benefits without the current cost, i.e the current public spending without immediately increasing taxes,this, mightlook like an advantage in the eyes of the public. From the point of short-term goals, the government now discounts future state costs at relatively high rates so that the challenges of financing public spending through public debt could be more acttractive. During the temporary rise in public spending, temporary tax changes would have a negative impact on economic growth and losses in social benefits. Therefore, the substitution of the tax financing to credit financing is ex-

tremely important, especially when it comes to large public investments concentrated in a relatively short time sequences. In this context, the use of funds for financing the public debt increases the economic efficiency for the simple reason that in the case of productive investment debt can be paid by itself through increasing economic activity and, thus, the tax base.

Any increase in public spending, which is not temporary (permanent), automatically results in an increase in the share of public debt in GDP, and therefore, the cost of servicing government debt (due to the relatively high interest rates). The condition is, of course, the only one: that public spending is not fed into taxes, but only by public debt, i.ewith funds earmarked for debt financing. As a result, the debt can no longer be used to prevent the growth of tax rates. In its contradiction, public debt becomes the incentive mechanism of the increase in tax rates. In this case, the country will eventually have a need to produce a "prolonged excess", which represents the difference between state income and interest-free consumption (Ristic et al. 2014, 714). A goal of primary surplus is debt service. Creating a "primary surplus", however, can go through the high (and growing) tax rates in conditions impossible to reduce public spending, whose growth is not temporary (permanent). The inability to reduce the so-called interest-free consumption leads to the situation when tax rates become a basic instrument of financial policy; because governments cannot influence long-term interest rates and economic growth in the desired direction. Therefore, they remain with the application of the so-called primary surplus, or "nice game" on the difference between national income and interest-free spending.

Over the last decade the official fiscal stancehas been changed, according to which the fiscal deficit of the country is financed strictly by the same country. Therefore, a strong correlation between the total domestic supply of savings funds and the total domestic demand for funds from savings has been demolished. This, in turn, indicates that international interest rates play an increasingly crucial role in the process of equilibrationof supply and demand from the savings funds. On a global scale,fiscal policy, thereby, affects the relationships between interest rates and, in particular,

the difference between the national rate and the average international rates. Therefore, global relationship between world real interest rates and global levels of government debtis important, as well as the relationship between government debt and domestic national product (which directly affects the real interest rate and the size variable of monetary policy). The results of empirical tests in OECD countries show significant positive relationship between real interest rates on long-term government bonds and the ratio of government debt to gross domestic product. "The increase in the ratio of public debt to gross domestic product by 1%, increases the real interest rate by 20 basis points," while increasing the fiscal deficit in the same size has an effect that is eight to ten times stronger.

In conditions of rising interest rates, an increase in the coefficient of relationship between government debt and social product causes negative implications for the structure of the "business" activities of the state and the public sector. For, increasing interest payments on public debt involves a growing budget deficit, as well as the growing tax burden and declining levels of permanent forms of public spending in the structure of total public sector spending. In this context, economists have different views on financing and debt service. Economists who analyse the debts of developing countries focus on debt servicing. Economists who analyse the debts of industrialized OECD countries focus on the process of increasing indebtedness (i.e funding). The increase in public debt only temporarily prevents the increase in the level of taxation, provided that the debt is financed by a temporary increase in public spending. However, if the public debt in the medium term were associated with public investment, then the debt financing, in fact, would constitute a self-financing, provided the debt financing were associated with productive capital projects. However, the OECD`s share in state investment spending in GDP has declined and fallen to almost marginal position in the structure of the final public expenditure. This is strong evidence that capital spending is not the generator of the growing trend of the public debt ratio and the social product. The level of this segment of public spending cannot be maintained at a stable (high) level. This is because capital public expenditure has no support among the stakeholders and becuasegovernments, under pressure

from public opinion polling (the line of least resistance), as a rule, raise capital costs quicker and easier than issuance of wages and business adimnistration, which should be urgently curbed. The error is that the positive financial effects, which would be realized in the future, obstruct elementary reduction of interest-free spending policy of limiting fiscal deficits. The fact often ignoredis that the increase in the level of taxation only makes economic sense if the mobilized resources are recycledin business through public investments.

In OECD countries, it is considered that the central cause of the growth ratio of public debt to national product is too fast increase in government transfers, primarily on the basis of social security. And this is the main explanation for the growth of the fiscal deficit, which modern states seek to limit by increasing the level of taxation and the reduction of interest-free spending. State transfers based on social security are relatively difficult to limit and control because the increased age of the population, which has increased the number of inhabitants who enjoy pensions and have increased the level of real pensions. There are also the costs of health care and social assistance, which also recorded a growth tendency, except fo the so-called economic transfers (subsidies and grants). They are drastically decreased in the structure of public spending. Therefore, the general public (with high pressure) should take into account that the increase in public debt, with the accompanying increase in interest rates, will eventually affect the increase in the ratio of tax and social product and the changes in the structure of public spending (Ristic 2014, 187). State investment, therefore, would progressively decrease by increasing the amount of the payments for interest. Anyway, the member states of the OECD increased its debt in order to avoid "abrupt adjustment of tax rates", but only in the short term. In the medium term, governments are being forced (despite its election promises) to increase the level of taxation due to the urgent payment of the cost of increased interest on public debt. "The experience of OECD countries shows that the increase of public debt, in the end, causes an increase in taxes. Advocating for the increase in taxes becomes all the more harder if interest rates have become significantly higher than the growth rate of the economy, which already happened in the eighties. "In

effect, the ratio of taxes and social product increased the most in countries that have achieved the highest increase in public debt and payments of the highest interest cost. The drastic increase in the coefficient of tax relations and social products was evident in Canada, Japan, Britain, Italy, Denmark, Spain and Ireland and partly in the countries with the highest coefficient of the increase in debt to domestic product and relationship interest payments to GDP.

3. BUDGET DEFICIT AND LOANABLE FINANCING OF THE PUBLIC SECTOR

Do you need to comply with the dogma of the permanent maintenance of fiscal balance in our society, regardless of the economic situation in the country or to be turned to the policies of deficit versus finance public expenditure, depending on the cyclical movements? It is quite clear that the classical theory of budget deficits and public debt cannot be empirically verified in the market-oriented economic system on the grounds (1) that the budget deficit does not mean excess demand inflationary pressures, (2) that the budget deficit does not necessarily lead to additional emission of money and monetary expansion with the contributtion to the development of inflation, and (3) a public government borrowing to cover the deficit does not always mean handling spending financed by public debt from current to future generations (Ristic, 2012, 956). Modern fiscal theory undoubtedly dismissed the portrayed basic postulates of classical public finance, proving that: firstly - the budget deficit does not automatically mean excess demand, since the deficit may be a result of reduction of fiscal revenues in relation to social expenditure (not exclusive to increase public expenditure in relation to fiscal income); secondly - the fiscal deficit does not automatically lead to an increase in further money emission with inflationary impulses, since the deficit can be alimented by using financial savings of the household sector and the issue of social loans with calculated effects in terms of income redistribution and accumulation, as well as a neutral effect on the money supply, and; thirdly - the loan financing of fiscal deficits from abroad (foreign retrieval accumulation external debt), as a rule, does not mean that charges from external loans

are transferred from the current to the future generations, as the rational use of foreign accumulation through the alimentation of fiscal deficits to increase social wealth simultaneously transfers benefits to the future generations in terms of the growth of future income from productively used external loan.

Activist approach to managing fiscal parameters in our conditions implies a review of the structure of tax revenues and public expenditures, changing relationships between budget expenditures and revenues, determination the new proportion between fiscal revenues and social expenditures and social product, expansion of sources of financing fiscal deficits and effective public loans. Namely, in the budget decision-making budget deficit should be opted in terms of the economic downturn by reducing fiscal revenues (in the form of relieving the economy) and retaining the existing level of budgetary expenditures, and not by increasing the budget expenditures and retaining the existing level of tax revenues. At the same time, the structure of budget expenditures should establish relations between current expenditure, transfer expenditure and investment expenditure in terms of transfer and investment expenditure growth, while the current expenditures are stagnant (or declining). Alternatively, investment expenditure could increase, transfer expenditures could stagnate, and current expenditures could decline. Alternative options in the structure of budget expenditures could follow the structural changes in fiscal revenues in a stagnant economic environment, in terms of determining the restructuring of the fiscal burden of the economy (reduction of fiscal burden) and population (increase fiscal liabilities) (Reisen 1992, 13).

The change in the structure of budget expenditures and fiscal revenues should be considered with the change in the structure of sources of financing fiscal deficits, which are the result of a decrease in fiscal revenues compared to the existing volume of social expenditures (not vice versa). In the contemporary theory and practice, budget deficits, as a rule, be funded from several sources: (1) new taxes and increase existing taxes, (2) public loans (bond issuance and use of other forms of securities), (3) foreign borrowing (import of foreign accumulation of external debt), (4) non-cash loans to financial institutions (postal savings banks, insurance companies,

funds disability-pension insurance, investment and credit bank), (5) loans from the central banks and other monetary institutions and (6) loans from other financial institutions in public spending. In practice, the combined model of financing the deficit is outweighing depending on the programmed effects and economic trends. In the present circumstances the model of financing the deficit by introducing new taxes (ie. Revision of fiscal revenues) and increase existing taxes is not recommended, since it would increase the fiscal burden and the cancellation of the imperative of fiscal burden of the economy. Also, the model of monetary financing of the deficit (ie, loans of the central bank and other monetary institutions) is not acceptable, since it carries the potential inflationary risk over monetary expansion (although the monetary effects of lending deficit can match the reduction of reserve money creation or for other purposes, or other instruments). As an alternative, this model could be used in difficult economic situations of crisis character (Ristic 1991.76).

Foreign borrowing to finance the fiscal deficit could potentially be an effective instrument of economic policy, but under the condition that deficits occur as a result of an increase in public investment (i.e increase in investment expenditures of the budget), but not the current expenditures of the state. Nevertheless, this model of financing should be linked to the existing ratio of foreign debt, which should be far below the lines of a 25% participation of repayment of foreign debt in the current foreign exchange inflow. However, in perspective, the model remains in the process of alternative choices. In the final opting, however, operational model issuing bonds and securities (local public loans) remains, as well as the model of lending by monetary financial intitutions (postal savings banks, insurance companies, pension insurance funds, finance companies), including loans from other financial institutions public spending (public funds, development funds). Broadcast bonds (and loans of commercial banks from savings funds), as an instrument of income redistribution and accumulation, as a rule, does not create negative implications in the process of alimentation of country deficit, but raises the issue of stimulation offers of financial resources in favor of social spending from the standpoint of determining the maturity, the level of interest rates and the possibility of

buying and selling financial instruments. Under present conditions, society must make this model of financing the deficit institutionalization more attractive as well as diversification of the securities market societies with oor economies and rich populations (in order to put retransfer of citizens' savings in the budget whose deficit was due to an increase in productive investment of the public sector) (Ristic 1992, 226). However, in the long-term one should specify the volume of public loans in relation to GDP, the savings and accumulation, the budget deficit and fiscal revenues in correlation with the growth of the social product, offering funding, sectoral schedule of reservoir formation and investment (asymmetry in relation to financial savings), demand financial resources of the economy, the structure of financial institutions and the state of the internal public debt. It is only in this context that one can short-programme the funding offer segment to the state by the financial institution and its clients in order to meet demand loan by the state. Autonomous growth of budget expenditures with forced growing fiscal burden (which the economy found increasingly difficult to tolerate) in order to achieve a rigorously proclaimed budget balance, which had been established not by reducing budget expenditures rather than increasing tax revenues, led to contradictory effects of equilibrated budget financing (Ristic 1993, 142). If an active policy of budget deficit (and public loans) had been used, which were the result of the reduction of fiscal revenues (ie fiscal burden), the incremental effective demand would have been eliminated, which was mainly due to the increase of budget expenditures over revenues. The reduction of fiscal revenues would have induced an increase in the accumulation of economic agents and initiated the reduction of the demand loan to finance the economy with a reduction in interest expense and the pressure on their prices. The released part of the offer of financial means could have been used to finance the budget deficit by issuing public loans (bonds) without the so-called crowding out business investment from the financial market. In the operations on the financial market economic criteria in the supply and demand for funds would have been in the focus, but also discouraging effects of holding foreign deposits. Ultimately, this approach to the deficit budget financing and the loan financing of the fiscal deficit would have contributed to fiscal unburdening of the economy (reduction of fiscal

contributions), slowing down the budget expenditure in relation to gross domestic product, strengthening the supply of funds in the financial market, stimulation of savings of the household sector and the emphasis of economic criteria in placement of funds.

CONCLUSION

Public loans, therefore, could become an effective instrument for financing the budget deficit through the reallocation of savings, primarily the retail sector. Issuing bonds and selling them at the new financial market would create a completely new instrument of financial investments, which could, together with the dinar and foreign currency savings deposits of the household sector, contribute to the increase in the provision of financial resources, diversification of financial instruments and the rational use of savings. This mechanism could include insurance companies through the development of life insurance and an increase in premium reserves on the entire amount placed in public loans, especially in terms of real interest rates (Komazec 1992, 56).

Within the medium-term defined policy of loan financing of budget deficits resulting from decreasing tax revenues, one should define the global annual amount of public loans to the budget expenditure and GDP, as well as the amount of interest based on the budget expenditure and GDP with the amount of interest to budget revenues. The programmable coefficients could reflect the level of long-term repayment of matured annuities loan, which is in the current budget revenues without taking new loans. Thus, the declining budget deficits in the future could reflect relatively declining burden of the budget incurred by government borrowing. In this context, real interest would not be paid by the emission of the new loan (because it would lead to the cumulation of public debt of the budget), but only through the budget revenue in the form of indexed loans (i.e. valorization of principal for inflation index) (Komazec 1993, 389). In order to make bond issue more attractive for the audience (subscribers of public loans or buyers of bonds) in relation to deposits, special fiscal benefits in the form of a deduction from the tax base on total income of citizens, the corporate income tax from profit companies or the base tax on income from interest

and dividends should be institutionalized, in addition to binding interest rates to inflation ones (Meltzer 1992, 71).

REFERENCES

1. Burdekin, Ričard. 1992. *Budget Deficit and Economic Performance*. London/N.York: Routledge.
2. Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko i Vučićević, Slobodan. 1993. *Finansijska ekonomija*. Beograd: Savremena administracija. i Komazec, Slobodan i Kovač, J. i Ristić Žarko. 1993. *Lavirint i dužničke ekonomije.* Beograd: ABC Glas.
3. Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko. 1992. *Monetarna i fiskalnastrategija*. Beograd: Institut za finansije i razvoj.
4. Meltzer, Alan. 1992. *Budget deficits and governmentaccounting*. Amsterdam: North-Holland.
5. Ortiz, Edgard. 1987. "Fiscal rigidities, public debt, and capital flight" *IMF Staff Papers* 34:311-332.
6. Reisen, Heller. 1992. "Dette publique, competiviteextereure et discipline budgetaire dans le PED". *Problemes economiques*. 2.245: 1-13.
7. Ristić, Žarko. 1993.*Poreskaekonomija*. Beograd: ABC Glas.
8. Ristić, Žarko.1991. *Fiskalnaekonomija*. Beograd: Savremena administracija.
9. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2013. *Fiskalna ekonomija*. Beograd: Etnostil.
10. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2014. *Monetarne javne finansije i budžetska poltika EU*. Beograd: Etnostil.
11. Ristić, Kristijan i Komazec, Slododan i Ristić, Žarko. 2014. *Ekonomija kapitala i finansiranje razvoja.* Beograd: Etnostil.
12. Ristić, Kristijan i Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko.2014. *Fiskalna ekonomija*. Beograd: Etnostil.

13. Ristić, Žarko.2000. *Globalni fiskalni menadžment*, Beograd: Savremena administracija.

14. Ristić, Žarko i Komazec, Slobodan i Ristić, Kristijan. 2014. *Makroekonomija*. Beograd: Etnostil. i Ristić, Žarko. 2012. *Fiskalni menadžment i ekonomija javnog sektora*. Beograd: Etnostil.

15. Tanzi, Vito.1992. „Kamatnestopeidržavni dug“.*Finasije.* 3-4/92:183-187.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 008:316.334.3
Rad primljen: 03.04.2015. DOI: DOI:10.7251/POS1514043M
Rad odobren: 14.04.2015. Originalan naučni rad

Marković, dr Danilo Ž.[1]

SAVREMENE INTERKONTINENTALNE ANTINEOLIBERALNE INTEGRACIJE – VESNICI NOVE, PRAVEDNIJE I HUMANIJE (PLANETARNE) LJUDSKE CIVILIZACIJE

Rezime: *Autor u radu polazi od ukazivanja da u savremenom višepolarnom globalizirajućem društvu postoji više unikalnih civilizacija koje u svojoj ukupnosti čine ljudsku civilizaciju čija evolucija predstavlja sadržaj ljudske istorije. U takvom pristupu autor unikalne civilizacije promišlja sa stanovišta osobne evolucije čoveka kao stvaraoca unikalnih kultura, kao osnovnog supstrata unikalnih civlizacija ukazujući na anticivilizacijski karakter pokušaja negiranja (posebno „gašenja" unikalnih kultura, tj. civilizacija). U takvom pristupu autor ukazuje na determinante (obiocenoze i etnocenoze) posebnih društvenih grupa, posebno naroda i nacija. Time autor u razmatranju odnosa civilizacija i promena povezuje nastanak posebnih civilizacija i njihove odnose, ukazujući na to da raznovrsnost oblika društvenog života predstavlja izraz bogatstva ljudskog stvaralaštva, a negiranje raznoobraznosti predstavlja negiranje tog bogatstva stvaralaštva čoveka i ljudskog roda. Zato je stvaranje opšteljudske (planetarne) civilizacije moguće uz očuvanje unikalnih civilizacija i njihovih tvorevina u odnosima prožimanja i očuvanja i unapređivanja vrednosti unikalnih civilizacija i čoveka, njihovog tvorca, u njihovom dostojanstvu. U kontekstu ovakvog pristupa, autor civilizacijske interakcije, čak i na prostoru više kontinentata, kao što su ŠSK, Evroazijska unija i BRIKS, razmatra kao vesnike buduće pravičnije planetarne civilizacije.*

[1] Redovni profesor, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Ključne reči: *civilizacija, čovek, evolucija, kultura, društvo.*

JEL klasifikacija: *D, F, F5, F6.*

UVOD

U savremenom ekobilizirajućem društvu višepolarnog sveta, u svetskoj zajednici postoji više oblika integracija sa posebnim obeležjima. Osnovni kriterijum njihovog razlikovanja predstavlja odnos prema nacionalnom identitetu i državnom suverenitetu. Na osnovu tog razlikovanja može se procenjivati i odnos pojedinki integracija prema očuvanju raznovrsnosti identiteta i suvereniteta kao bogatstvu raznovrsnosti ljudskog stvaralaštva. Kao bitna obeležja čoveka kao svesnog stvaralačkog i vrednosnog bića. A isto znači da bi integracije bile u sklopu sa razvojem društva u oblicima koji ne protivreče suštini čoveka, tj. doprinosile humanijem obliku ljudske civilizacije, ne bi trebalo da dovode do identifikacije nacija i do desuverentnosti njihovom društvu. A upravo to ovom pisanju postaje razlika između najpoznatijih integracija u Evropi i Evroaziji u drugim oblicima integracija npr. EU i BRIKSA.

1. EVOLUCIJA CIVILIZACIJE PREDSTAVLJA SADRŽAJ LJUDSKE ISTORIJE

1. Civilizacija je relativno nov pojam. O njenom sadržaju vođene su i vode se mnoge rasprave uz naglašavanje ne samo saglasnosti o njenom sadržaju, već i o njenoj budućnosti. Ideju i njeno pojmovno određenje otpočeli su i u znatnoj meri razvili francuski mislioci osamnaestog veka *kao suprotnost ideji varvarizma.* Cilj tih razmatranja bio je šta je to civilizovano da bi bilo prihvaćeno u međunarodnom sistemu. U razmatranjima postepeno je prihvaćeno više civilizacija od kojih je svaka civilizacija na svoj način, tj. da evolucija predstavlja sadržaj ljudske istorije.

Evolucija civilizacije zašla je u novu društvenu epohu globalnog društva koja se iskazuje razvojem novih resursa i mnogim protivrečnostima us-

lovljenim ograničenošću zemljom – zemljištem za privređivanje i kiselom vodom (vodom za piće), što dovodi do promena u tekućoj civilizaciji u toj meri da se ukazuje ne samo na njenu promenu već dovodi u pitanje i njen opstanak (Žukov 1996, 8). Takva percepcija tekuće civilizacije praćena je ne samo porastom interesovanja njenog proučavanja i u tom kontekstu i *sagledavanja njene budućnosti* (Akumov 2012, 135). *U takvom nastojanju dolazi i do promišljanja društvenog ponašanja* (Elste 2014, 20), *njegovog uticaja na razvoj i tok ne samo civilizacije u njenoj složenoj ukupnosti, kao zbira međusobno povezanih, najčešće međuuslovljenih društvenih fenomena i pojava.* U ovom smislu civilizacije se shvataju kao najveće „mi" unutar koga se osećamo kulturno, kao kod kuće, za razliku od svih drugih „njih" tamo i negde (Hantington 2000, 96). Civilizacija je relativno nov pojam.

U svetu postoji više civilizacija, ne samo u fazama njegovog evolutivnog razvoja, već i u istoj etapi njegovog razvoja. Obeležja civilizacije postoje u svakoj etapi u kojoj se razvija njena civilizacija. Tako se kroz istoriju ljudskog društva susreću razne unikalne civilizacije raznih njegovih faza razvoja i u okviru jedne etape. Svet je bio višepolaran i ostao višepolaran. Njegova višepolarnost proizlazi iz bogatstva raznorodnosti stvaralaštva čoveka i oblika njegovog društvenog života. U tom bogatstvu raznovrsnosti dolazi do susretanja raznih unikalnih civilizacija njihovog sukobljavanja različitost intenziteta po njihovom poimanju različitih intenziteta.

Čovek, a posebno savremeni čovek, istraživao je koje pravce razvoja da izabere da bi stvorio bolju budućnost u kojoj će on kontrolisati napredak umesto da mu se potčini. U ovom smislu, otkad je počeo da stvara svoju civilizaciju, to čini i u savremenom i u uslovima globalne civilizacije (Major 1991, 52). Proučavanje nastanka ljudske civilizacije pokazuje da čovek te civilizacije stvara, a njegova stvaralačka delatnost ne samo neodvojiva, već proizvod osobenosti kao stvaraoca i u neposrednoj vezi – povezanosti sa čovekovim telom koje je oformljeno u evoluciji čoveka, u kojoj njegovo telo predstavlja uzajamnost složenog mehanizma sa tragovima kosmofizike, biogenetike i socijalno-kulturne evolucije tako da je čovek različit – *unikalan* i predstavlja najveću provokaciju čovekove mudrosti koja može/mora naći pristup ovakvom biću. U stvari, na biološkom integritetu i biološkoj unikalnosti, sposobnosti razvoja i kulturnog identiteta može se

zasnovati autentičnost suverenost čoveka, osnova svakom, posebno nacionalnog suvereniteta i pravičnosti društva (Major 1991, 128) na globalnom nivou i suverenosti i pravičnosti u konkretnim oblicima društvenog života.

2. Ovako shvaćen čovek živi u svetu koji stvara svojom delatnošću, živeći i delujući u okviru pojedinih obika zajedničkog života, koji takođe utiču na čoveka i njegovo stvaralaštvo tako da okruženje takođe utiče na njegovu aktivnost kojom on stvara svoju civilizaciju. Čovekova civilizacija obuhvata ukupnost svih čovekovih otkrića i izuma, iskazujući zbir ideja koje su u opticaju i zbir tehničkih postupaka i stepen savršenstva nauke, umetnosti i industrijske tehnike, pokazujući određeno stanje porodičnog i socijalnog uređenja i svih emocionalnih ustanova i razmera stanja privatnog i društvenog života sagledanih u njihovom jedinstvu (Akumov 2012, 42).

Međutim, kao stvaraoca svoje istorije, čoveka treba posmatrati i u kontekstu nastanka njegovih društvenih grupa koje stvara povezujući svoja ponašanja koje te grupe (najčešće) utiču određujuće na njegovo stvaralaštvo u kom smislu treba uvažavati faktore koji utiču određujuće na te društvene grupe, a to znači i uticaj okruženja na njih, i preko tog uticaja i uticaj na čoveka, njegovu specifičnu suverenost, i stvaralačku delotvornost.

Po teoriji *pasioniranosti*, čiji je najpoznatiji predstavnik, a može se reći i osnivač, ruski naučnik Gumilev Lav Nikolaevič (1912–1992), nastanak jednog naroda predstavlja lokalnu varijantu unutrašnjeg oblikovanja uslovljenog uticajem istorijskog i pejsažnog činioca. Kao elementi priroде, etnosti ulaze u sastav dinamičkih sistema u kojima se nalaze dobra, životinje, biljne kulture, prirodni i veštački delovi, rudno bogatstvo i predmeti kulture. To su analogni biocenozama, tzv. etnocenoze. *Etničnost je, po ovoj teoriji, prirodna osobina čoveka, a etnička pripadnost se oseća kao prirodna činjenica.* U neponovljenom sklopu određenog pejsaža nastaju izvesni etnosi, a predeli utiču na duhovnost i obličje naroda (planine, stene, reke, jezera, šume) oblikuju etnose ništa manje od njihove religioznosti. U ovom smislu treba shvatiti da nastanak novog etnosa zahteva i pojavu novog činioca (Baburin 2009, 529).

3. Postoji više definicija civilizacije. One nastoje da potpunije izraze suštinu civilizacije kao oblika društvenog života, ne svodeći njeno značenje samo

na označavanje kulture, građanstva i obrazovanosti (Baburin 2009, 529). *Termin civilizacija je jedan od najsloženijih termina i obuhvata ukupnost svih čovekovih otkrića i izuma i iskazujući zbir ideja koje su u opticaju i tehničkih postupaka, izražavajući stepen savršenstva nauke, umetnosti i industrijske tehnike i određeno stanje porodičnog i socijalnog uređenja i uopšte svih socijalnih ustanova rezimirajući stanje privatnog i društvenog života sagledanih u njihovom jedinstvu.* Prihvaćeno je gledište o množini civilizacija, tj. „da postoje mnoge civilizacije od kojih je svaka civilizovana na svoj način", i to je dovelo do potrebe stvaranja definicije koja bi izražavala ono što je zajedničko svim civilizacijama.

U razvoju ljudskog društva postojalo je više civilizacija i više civilizacija u istom vremenskom periodu. Međutim, ako preovlađuje gledište o pluralizmu civilizacija, *ne postoji saglasnost o njihovom broju u pojedinim periodima ljudske istorije*. Arnold Tojnbi smatra da je u istoiji ljudskog društva nastalo 26 civilizacija, od kojih su četiri bile neuspešne, „mrtvorođenčad", šesnaest su propale (mrtve su), a samo deset žive. Tako je, smatra Tojnbi (1970, 532), ostalo ne više od deset civilizacija od dvadeset šest, uključujući od tri do pet zaustavljenih. Ovih su deset civilizacija – kaže Tojnbi – *naše sopstveno zapadno društvo, glavni deo pravoslavnog hrišćanstva na Bliskom istoku, ogranak pravoslavnog hrišćanstva u Rusiji, islamsko društvo, hindusko društvo, glavni deo dalekoistočnog društva u Kini i ogranak dalekoistočnog društva u Japanu, zajedno sa tri zaustavljene civilizacije Polinežana, Eskima i Nomada.* Bliže razmatrajući ovih deset preživelih civilizacija, Tojnbi je smatrao da su polinežanska i nomadska civilizacija bile u svojoj poslednjoj agoniji, i da su sedam od ostalih osam sve u manjem ili većem stepenu pod pretnjom da ih uništi ili asimilira civilizacija Zapada. Štaviše, ne manje nego šest od ovih sedam civilizacija čija je egzistencija ugrožena (to znači sve osim eskimske civilizacije, čiji je rast bio zaustavljen u njeno rano doba) pokazuju da su već pretrpele slom i počele da se raspadaju (Tojnbi 1970, 238).

Polazeći od shvatanja o postojanju više civilizacija u istoriji društva, Tojnbi analizira njihov nastanak, razvoj (rast) i kraj (umiranje). *Nastanak civilizacija on objašnjava kao dramu izazova i odgovora*, tako „da je razlog zašto je jedno predstavljalo drugom ležao *u tom što svaki od odgovora ne*

samo da je bio uspešan u odnosu na poseban izazov koji ga je podstakao i takođe poslužio i kao sredstvo za stvaranje novog izazova što je svaki put izrastao iz ove situacije stvorene uspešnim odgovorom." Razmatrajući ne samo uzroke nastanka *već i proces nestanka* (raspadanja) civilizacija, Tojnbi razlikuje pretposlednji stupanj „u opadanju i padu" civilizacije od procesa njenog nestanka (Erasov 2001, 63). U ovom smislu on ukazuje da je jedno od „najupadljivijih obeležja raspadanja „civilizacije" pojava stupanja u opadanju i padu, kad civilizacija u raspadanju odlaže svoju smrt predajući se nasilnom političkom ujedinjenju u okviru „univerzalne države" (Tojnbi 1970, 239). Uzroke procesa raspadanja civilizacija on objašnjava na sledeći način: „Kad se u istoriji bilo kojeg društva stvaralačka manjina degeneriše u nešto što je samo vladajuća manjina koja pokušava silom da zadrži poziciju koju više ne zaslužuje, na drugoj strani je odvajanje proletarijata koji se više ne divi spontano vladajućem elementu niti ga slobodno podržava i koji se buni protiv toga što ga svedu na status nevernog „večito poraženog" (Tojnbi 1970, 239). Na liniji ovakvog razmišljanja Tojnbi zaključuje da se „priroda i slom civilizacije može sažeti u tri tačke: neuspeh stvaralačke snage manjine, od strane većine kao odgovor na ovo i dosledno gubitak društvenog jedinstva u društvu kao celini". U stvari, Tojnbi smatra da je krajnji i osnovni uzrok sloma civilizacija „provala unutrašnjeg nesklada posredstvom kojeg civilizacije gube svoju moć samoodređenja" (Tojnbi 1970, 298). Tojnbi je nastojao da otkrije i formuliše, ako ne naučnu zakonitost, ono makar neku objektivnu pravilnost u nastanku i nestanku civilizacija. Njegovo delo *Istraživanje istorije* dr Radomir Lukić (1914–1999) označio je kao monumentalno, uz ukazivanje da Tojnbi u objašnjenju istorije iskazuje, u određenom smislu, naivnost u nedovoljnom vođenju računa o ekonomskim činiocima i tvorevinama duha u nastanku i umiranju pojedinih civilizacija (Tojnbi 1970, 239).

4. *U savremenom svetu*, zahvaćenom procesom globalizacije, tj. stvaranjem jedinstvenog ekonomskog, političkog i kulturnog prostranstva na planeti Zemlji – stvaranjem „svetskog društva" – *postoji više unikalnih civilizacija.* Međutim, postoje razlike u identifikaciji pojedinih od njih, obeležja i različita shvatanja u objašnjenju njihovog odnosa i njihove istorijske perspektive. Tako su, po jednom gledištu, važnije civilizacije *sinička*

(koja obuhvata zajedničku kulturu Kine i kineskih zajednica u Južnoj Aziji i izvan Kine, kao i kulture Vijetnama i Koreje), *japanska, hindu, islamska, zapadna, latinoamerička i afrička* (Hantington 2000, 48). Po drugom shvatanju, važnije civilizacije su: *zapadna, kineska, japanska, hindu, slovensko-pravoslavna, latino-američka i afrička.* Razlike u broju i nabrajanju važnijih civilizacija proizlaze iz kriterijuma i njihove identifikacije. Ali, bez obzira na razlike u tim kriterijumima, religija je često glavna određujuća karakteristika civilizacije. U ovom smislu je i Veber ukazivao da su, od pet svetskih religija, četiri – hrišćanstvo, islam, hinduizam i konfučijanizam – povezane sa važnijim civilizacijama. *Među civilizacijama postoje suštinske razlike i u jeziku, kulturi, istoriji i političkoj praksi*. Ali, razlika u religiji je „još uvek najteža posebnost, *differentia specifica* civilizacije. Vrednosne matrice pojedinih unikalnih civilizacija ne samo da se razlikuju već potenciraju rasplamsavanje fundamentalističkih pokreta za njihovo očuvanje i reafirmaciju u smislu pokreta za njihovo očuvanje i reafirmaciju u smislu povratka korenima i zaštitu od tuđe „vrednosne infekcije“ (Hantington 1995, 27).

U stvari, u svetu, pa i u savremenom svetu, postojalo je i postoji više unikalnih civilizacija, a „granice civilizacija određuju objektivne međe uticaja velikih država, obrazujući stabilne, velike prostore srodnih naroda i država“ (Zjuganov 1999, 239). Međutim, dok su u ranijoj istoriji ljudskog društva civilizacije bile razdvojene vremenom i prostorom (i među njima dodiri nisu postojali, ili bili ograničeni i povremeni) (Hantington 1995, 52), *u novoj istoriji, posebno razvojem sredstava rada i komunikacija, dodiri civilizacija postaju realnost, naročito krajem XIX i početkom XX veka, da bi krajem dvadesetog veka, procesom globalizacije došlo ne samo do dodira, već po nekim shvatanjima, i do sukoba civilizacija*. Ova predviđanja kao da se ostvaruju, *u novom svetu najvažniji i najopasniji sukobi su sukobi između ljudi koji pripadaju različitim kulturnim entitetima, plemenski ratovi i etički sukobi događaju se unutar civilizacija.* Nasilje između država i grupa iz različitih civilizacija nosi u sebi potencijal da eskalira kako se druge države i grupe iz ovih civilizacija okupljaju da podrže „srodne zemlje“. U ovom smislu kao da se ukazuje na to da su konflikti između glavnih kulturnih grupacija u svetu, tj. unikalnih civili-

zacija: zapadne, islamske, konfučijanske, japanske, indijske itd. sve češći (Fukujama 1997, 15).

Za razumevanje postojećih ili potencijalnih konflikata među civilizacijama treba uzeti u obzir i podelu civilizacija u dva tipa – *istočnu i zapadnu.* Kriterijum ove podele nije geografski faktor već njihova različita materijalna i duhovna struktura. Kao obeležja *istočne civilizacije* najčešće se navode: *netržišna privreda, ograničena privredna samostalnost* i preduzetnička inicijativa proizvođača, *stroga hijerarhijska podela* i princip despotizma *autoritarne vrhovne vlasti* i *pogled na svet koji proizlazi iz duha religije, nacionalne ili klasne ideologije*. Međutim, *dok su obeležja istočne civilizacije data dosta pojednostavljeno, to je ukazivanje na obeležja za zapadne civilizacije dosta složenije. Ona, uopšteno govoreći, ima obeležja suprotna od obeležja istočne civilizacije,* pre svega u njenom odnosu prema tradiciji, i njena osnovna obeležja su: *tržišna ekonomija,* priznanje čoveka kao vrednosti, pravna ravnopravnost (jednakost) i druga obeležja koja korespondiraju sa ovim obeležjima (Givišvili 2001, 1114). Međutim, pošto se radi o grupama civilizacija, ovo grupisanje treba shvatiti kao najopštije uz mogućnost pojedinih unikalnih civilizacija (svrstanih u ove tipove) da imaju i obeležja svojstvena samo tim civilizacijama. Isto tako, u okviru njih, kao „podsistemi" mogu postojati i posebne civilizacije. Tako u okviru zapadne civilizacije postoji *evropska civilizacija*. Ona postoji budući da civilizacije raznih država Evrope ispoljavaju svoje jedinstvo i, uprkos razlici vremena, mesta i okolnosti, civilizacija „proizlazi iz gotovo istorijskih činjenica, povezana je sličnim načelima i skoro svuda vodi istim posledicama. Po nekim shvatanjima, ona je u velikoj meri i rezultat vekovne borbe protiv ugrožavanja iz Azije (Baburin 2009, 524).

5. *Socijalno-ekonomsku matricu zapadne civilizacije* čini *kapitalizam* neoliberalni (koji u neku ruku i na neki način dobija univerzalni karakter *neoliberalnog kapitalizma* a saznajnu *teoriju postmodernizma.* Glavne okosnice ekonomske filozofije liberalizma kao novog doba moderne čine shvatanja ljudske individue kao mere stvari; *ubeđenje u svetost privatne svojine, potvrđivanje jednakih mogućnosti kao moralnog zakona društva, uverenost u „ugovorni" osnov svih društveno-političkih ustanova uključujući i državu; ukidanje svih državnih, verskih i staleških autoriteta*

koji pretenduju na „opšteobaveznu istinu", prvenstvo tržišnih odnosa nad svim ostalim oblicima politike (teza „ekonomija – to je sudbina; stvaranje građanskog društva" bez staleža, nacije i religija umesto tradicionalne države, i *ubeđenost da istorijski put zapadnih naroda i zemalja predstavlja univerzalni model razvoja i programa za čitav svet,* koji se mora uzeti za merilo i uzor (Dugin 2013, 32). Evolutivnim razvojem liberalnog kapitalizma, označavanog kao *moderna* nastaje *postliberalizam* označen kao *postmoderna.* Njegov *osnovni sadržaj predstavlja inoviranu preformulaciju sadržaja moderne,* ili čak i *formulisanje novih njegovih groteski* od kojih su značajnije: *mera stvari nije više individua nego pstindividua „dividua", ...* i podrugljivo shvatanje delova čoveka; privatna svojina se obogostvoruje „transcendizuje" i pretvara iz onoga što čovek poseduje u ono što samog čoveka poseduje; nestaju svi oblici vanindividualnih autoriteta uopšte, svaka individua može da misli o svetu šta god hoće, što predstavlja krizu uopštavajuće racionalnosti, a teza „ekonomija – to je sudbina" prelaz na tezu „brojčani kod – to je sudbina". Međutim, navodimo ove prelaske od shvatanja liberalizma na shvatanja postlibealizma i postmoderne radi upućivanja na ozbiljnost potreba proučavanja promena u ideologiji od moderne u postmodernu u kritičkom promišljanju kapitalizma i shvatanja suštine krize kapitalizma na globalnom nivou (Dugin 2013, 40).

Zapadna civilizacija nalazi se permanentno u stanju unutrašnjeg rata. Pre otprilike jednog veka, došlo je do opšteg nereda u njoj, *iskazujući protivurečnosti između njenog polaganja prava na racionalnost* – moralnu univerzalnost. *Nauka i demokratija upadaju u nepravičnost situacija koje su stvorene njenom dominacijom*. *Ovi fenomeni sami otkrivaju nesposobnost* zapadne civilizacije da čini bilo šta drugo osim da širi svoju dominaciju – kao prvo, kao drugo svoje ideale i norme, i, kao treće, naraslu nesposobnost da ono prvo dijalektički poveže sa drugim. *Ova civilizacija zapravo otkriva nesposobnost da se širi kao civilizacija* (Nansi 2009, 57). Ona je stvorena na Zapadu i raširila se na celoj planeti i sada puca po svim šavovima. Globalni izazovi su ozbiljni, a ona je izgubila mogućnost da pruža kolektivni i sveobuhvatni odgovor i zato će se ovakav oblik civilizacije raspasti. Kritičari savremenog globalnog kapitalizma koji predstavlja savremena civilizacija Zapada koji daje veliku moć ekonomsku i političku

šačici moćnih. Zato neki smatraju da on predstavlja zlo civilizacije na njemu stvorene, koje prikrivamo državama kapitalizma, i da predstavlja bolest čovečanstva. Draži kapitalizma prikrivaju njegovu protivurečnost koja se ogleda u činjenici da nastali izazovi ne pružaju određene odgovore, što bi rekao A. Tojnbi, čime se iskazuje neodrživost neoliberalnog kapitalizma.

Ako se prihvati ova „dijagnoza" o neodrživosti kapitalizma i na njemu zasnovane civilizacije, onda se postavlja pitanje u kom pravcu će ići promene u društvu, i da li se može uticati na izbor i ostvarenje pravca promena u civilizacijskim promenama. Odgovor na ovo pitanje daje *Žak Atali*, francuski ekonomista i mislilac u knjizi *Kriza i kratka istorija budućnosti* (2006). Atali smatra da će posle sloma američke imperije promene ići kroz tri talasa. *Prvo* će biti uspostavljeno *hipercarstvo* – ujedinjeno planetarno tržište bez države. Ono će ostati verno američkim vrednostima. *Drugi* talas obeležiće superkonflikti i kolektivni haos. Globalizacija se nastavlja preovladavajućom balkanizacijom i lokalnim dominionima koji izazivaju konflikte sa velikim rizicima. *Treći* talas karakterisaće se uspostavljanjem nove ravnoteže između tržišta i demokratije. Međutim, ovako označen put razvoja civilizacije neće biti linearan, prošlost i budućnost su delovi jednog procesa, a prošlost nam (uprkos svemu) ukazuje na prigovore koje treba pratiti da bismo nazreli budućnost. Ovakva superdemokratija bi nastala svetskim društvenim ugovorom i ustanovljavanjem institucija globalnog upravljanja, kolektivno i pravično, retkim privrednim resursima. Kako bi se ostvarila superdemokratija iz trećeg talasa razvoja istorije posle raspada zapadne civilizacije, kako zamišlja Žak Atali (2009, 18), to bi predstavljalo inauguraciju jedne nove etike ljudske civilizacije. Ali, sumnja se da li je Atalijevo predviđanje i promišljanje superdemokratije teorijski fundirano i praktično ostvarivo. Međutim, ostavljajući istraživačima istorije razvoja ljudskog društva kroz razvoj civilizacije da traže odgovor, ukazujemo da su na ovo pitanje dosadašnja naučna proučavanja planetarne ere pokazala da ona nosi ne samo mnoge opasnosti već i *jednu novu viziju o novoj etapi čovečanstva, o jednom novom tipu društva, koje bi priznajući naciju i domovinu otvorilo jednu federalističku vezu – uniju metanacija* (Popov 2008, 21). Ali, takva globalizacija i univerzalizacija sveta podrazumeva i humanističku svest, koju čovečanstvo do sada nije imalo. Taj globalizam

treba da ujedini slobodne ljude, ali i nacije, jer duboka je zabluda da je moguća sloboda milijardi otuđenih individua bez svesti o pripadnosti vlastitom jezičkom, duhovnom, istorijskom i nacionalnom identitetu. Zato XXI vek, bar u vreme dogledno generacijama kojima pripadamo, neće biti vek izumiranja, već nove afirmacije nacija.

6. U svetu postoji više civilizacija koje se „dodiruju" i postoji interakcija između njih. U ovom kontekstu postavlja se i pitanje da li globalizacija dovodi i može dovesti do *osporavanja i nestanka pojedinih civilizacija od strane jedne civilizacije (ili) stvaranja jedne svetske civilizacije*. Drugim rečima, ako *globalizacija predstavlja zakonitost u razvoju ljudskog društva, da li takvu zakonitost predstavlja i nastanak svetske civilizacije, sa kakvim sadržajem i obeležjima*? U ovom smislu treba shvatiti i ukazivanje *Arnolda Tojnbija,* koji, pišući o nastanku civilizacija, ukazuje da dolazi *vreme stvaranja harmonične civilizacije, prihvatljive za većinu, koja neće nastati uništavanjem drugih, da bi se razvila na njenim ruševinama, i u kojoj privilegovana manjina neće potčinjavati i tlačiti većinu.* Uslovi za ostvarenje takve harmonične, kako kaže Tojnbi, a mi bismo dodali svetske i planetarne civilizacije, čiji bi geografski prostor bila cela planeta Zemlja, ostvareni su, i ostvaruju se, razvojem na nauci zasnovane tehnologije.

Na ovu činjenicu ukazivao je, još sredinom druge decenije prošlog veka, *Nikola Tesla,* pišući: „Postepeno poništavanje udaljenosti dovešće ljudska bića u bliži dodir i uskladiće njihove poglede" (Tesla 1995, 410). Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka ostvaren je izuzetno uspešan brak između informacione tehnologije i komunikacija. Računarska tehnika, optički kablovi, satelitske komunikacije i mobilna telefonija omogućavaju jeftino i brzo komuniciranje. U kontekstu ovih promena teče i proces stvaranja globalne svetske kulture. Moćne materijalne sile idu ruku pod ruku sa tkanjem duhovne niti, stvaranjem globalne svetske kulture. Medijska elektronska revolucija i njeni proizvodi, vesti, filmovi, umetničke serije i muzički hitovi prelaze geografske granice, homogenizuju životne uslove, ukuse i poglede. U ovom smislu treba shvatiti i ukazivanje da su „ideje nekada putovale kao deo ljudskog prtljaga", a danas one putuju „preko vazdušnih puteva i novih tehnologija komunikacije. Ono što vazdušni talasi nose jesu, naravno, vrednosti društva koje ih

pravi.“ Ova interakcija ima nezaustavljiv tok u savremenoj istoriji, ona je planetarna i predstavlja „crvenu nit u razvoju svetske istorije od kraja 19. veka. Ona podrazumeva ne samo povezivanje privrede, robnih, finansijskih i drugih materijalnih tokova u velike multinacionalne sisteme, već i sve življu društvenu, kulturnu, pa i političku komunikaciju i prožimanje među zemljama, narodima, religijama i kontinentima“ (Popov 2008, 58). U savremenom svetu postoji međuzavisnost njegovih delova, uprkos njihovoj raznovrsnosti, neusklađenosti i mnogim suprotnostima i sukobima (Popov 2008, 22).

Polazeći od definicije civilizacije po kojoj ona predstavlja istorijsko-antropološki, socijalno-kulturni i istorijski tip organizacije društva i promena koje nastaju globalizacijom, a koje se na određeni način sintetički izražavaju u nastanku „svetskog društva“, *možemo zaključiti da se globalizacijom ostvaruju uslovi za nastanak nove svetske civilizacije (koja ima planetarni karakter).* Naime, globalizacija dovodi do kvalitativno više etape u razvoju društva, u kojoj je integrisano u celinu ono što je čovek stvorio i stvara, čiji geografski prostor čini planeta Zemlja. Time su stvoreni uslovi za nastanak civilizacija čiji je razvoj omogućen razvojem proizvodnih snaga koji je zasnovan na integraciji naučnih i tehničkih dostignuća koja je otpočela, a razvijena i unapređena tokom dvadesetog veka. Uzročno-posledični odnos između nauke i proizvodnje doveo je do ubrzanih i svestranih promena označenih kao naučno-tehnološki progres. Ovaj progres omogućio je nov kvalitet ekonomskog razvoja na osnovu novih avangardnih tehnologija, koje omogućavaju proizvodnju novog kvaliteta koja korespondira sa novim tokovima u opštem razvoju društva, i dovode ne samo do niza socijalnih posledica, već i do ostvarivanja pretpostavki za nastavak nove planetarne (svetske) civilizacije.

7. Međutim, *nastanak i razvoj univerzalne planetarne civilizacije ne znači ukidanje unikalnih civilizacija i njihovih kultura, koje predstavljaju njihovo samoodređenje.* Različitost kultura je veran izraz čoveka – stvaraoca, homo sapiensa, i svaki narod ima pravo da sačuva i unapredi svoju kulturu (Losan 2014, 14). Zato adaptacija u globalnom poretku ne treba da se svodi na mehaničko kopiranje i uništavanje vlastitog integriteta. Ali, zaštita specifičnosti svoje kulture „ne znači odsustvo evolucije ili prilagođavanja

dinamici kulture“ planetarnog sveta. Stvaranje svetske planetarne civilizacije zato treba da bude u znaku očuvanja, obogaćenja i širenja kulturnih dobara prošlosti i prihvatanje najvrednijih doprinosa drugih kultura. U ovom smislu je ukazivano da će u 21. veku jedan od ključnih problema biti očuvanje različitih od kulturne jednoobraznosti (Losan 2014, 15).

Ukazivanje na ostvarivanje, procesom globalizacije, uslova za nastanak svetske planetarne civilizacije treba razlikovati od ideje univerzalne civilizacije koja je postojala u 19. i 20. veku. Naime, „*u 19. veku ideja o teretu belog čoveka, pomogla je da se opravda proširenje zapadne političke i ekonomske dominacije nad nezapadnim društvima.* Na kraju 20. veka ideja univerzalne civilizacije *pomaže da se opravda zapadna kulturna dominacija nad ostalim društvima i potreba tih društava da podržavaju zapadnu praksu i instituciju*. Međutim, ovakva ideja univerzalne civilizacije nalazi, naišla je i nailazi ne samo na malu podršku u drugim civilizacijama, već i na otvoreno suprotstavljanje nezapadnih zapadnoj civilizaciji. *Savremene nezapadne civilizacije nastoje da očuvaju svoj identitet i kad usvajaju pojedine tekovine zapadne civilizacije, posebno ako se to usvajanje vrši u procesu modernizacije.* Skoro sve nazapadne civilizacije postoje jedan ili više milenijuma, imaju iskustva pozajmljivanja od drugih civilizacija na načine kojima su povećavale šanse za njihov sopstveni opstanak (Losan 2014, 14). *Zato modernizacija nezapadnih društava, društava koja ne pripadaju zapadnoj civilizaciji, ne znači nužno njihovo pozapadnjačenje. Modernizacijom ta društva ne napuštaju svoje sopstvene kulture i ne usvajaju masovne vrednosti i institucije zapadne civilizacije.* Bilo bi, kao što Brodel primećuje, skoro „detinjasto“ misliti da će modernizacija ili „trijumf civilizacije u jednini“ dovesti do kraja mnoštva istorijskih kultura vekovima otelovljenih u velikim svetskim civilizacijama.

U stvari, promene u ekonomskom razvoju, tj. u disperziji ekonomske razvijenosti i moći među zemljama, ukazuju da posustaje dominacija zapadnih zemalja, a nastaje ekspanzija zemalja nezapadne civilizacije, posebno azijskih zemalja. *Snažan i brz razvoj zemalja Azije (naročito Kine i Indije) iskazan i u razvoju moderne informacione tehnologije koja je omogućena promenama u sadržaju ljudske radne delatnosti i svojim razvojem dalje doprinosi toj promeni preduzima u ekonomskom smislu vodeću ulogu od*

zapadnih zemalja i označava prenošenje ekonomske moći od Zapada na Istok (pre svega na Kinu i Indiju). Taj prenos označava da zrela civilizacija Zapada više ne poseduje ni ekonomski ni demografski dinamizam potreban da svoju volju nametne drugima, *Istočni Azijci ekonomski su postali uspešni i počeli da se upoređuju sa Zapadom i razglašavaju superiornost svojih vrednosti i načina života, i time se suprotstavljaju ne samo dominaciji Zapada* i imitaciji zapadne kulture i tzv. procesu modernizacije, već i isticanju samobitnosti svojih unikalnih civilizacija.

8. U kontekstu ovakvog promišljanja globalizacije, pluralizma civilizacija u savremenom društvu i njihovog odnosa i stvaranja globalnog megadruštva, pojmovnog određenja svetske civilizacije, treba istraživati i promišljati i nastanak regionalnog povezivanja država koje pripadaju različitim unikalnim civilizacijama, pre svega sa stanovišta njihovog odnosa prema tim i drugim civilizacijama i da li doprinose afirmaciji svetske planetarne civilizacije i usklađivanju pogleda na tu civilizaciju, shvaćenu kao tvorevinu ljudskog rada, doprinoseći njenom očuvanju i razvijanju ili razgrađivanju i uništavanju. U ovom pogledu, posebnu pažnju zaslužuju regionalne organizacije država izvan zapadne civilizacije (moderne i postmoderne) i *mogu svojim suštinskim obeležjima biti alternativa zapadnoj civilizaciji.*

U ovom smislu, unikalne civilizacije, u meri u kojoj su unikalne, tj. postoje samo ili delimično u pojedinim od azijskih zemalja, i stupaju u procese integracije, *mogu predstavljati alternativu zapadnoj civilizaciji.* U određivanju odnosa *svetske civilizacije prema posebnim civilizacijama ima i nekih teškoća povezanih sa mnogoznačnim terminima, označavajući celinu hijerarhizuje socijalno-kulturnih opštosti, prikazujući se kao opštepriznate. Prvo*, to mogu biti, u suštini, etnosocijalni organizmi. *Drugo,* pojmom civilizacije mogu biti obuhvaćene socio-kulture šireg značenja. *Treće*, civilizacija može označavati istorijski odnos sociokulturnih pojava u korelaciji sa formacijskim pristupom. *Najzad,* civilizacija može označavati sva socijalna i kulturna dostignuća čovečanstva, i onda je reč o svetskoj civilizaciji. *Ovako shvaćena svetska civilizacija upija sebe, rezultate delatnosti mnogih pokolenja ljudi, epoha, kontinentata i znanja koja su izdržala proveru vremena u koja su fiksirana u kolektivnom pamćenju čovečanstva i shvatanja društva.*

U kontekstu prethodnih razmatranja, činimo osvrt na osnovna obeležja, nastanak i strukturu, i značaj nekih regionalnih zajednica nastalih izvan zapadne civilizacije, suprotstavljajući i odbacujući njene vrednosti, a u jednoj slobodnoj interpretaciji mogu se smatrati i začecima jedne nove harmonične civilizacije u kojoj manjina neće tlačiti većinu sa bližim dodirima *posebnih civilizacija i usklađenosti njihovih interesa, čineći svetsku planetarnu civilizaciju humanističke provenijencije*.

9. U kontekstu prethodnih razmatranja činimo svrt na osnovna obeležja, nastanak i strukturu nekih integracija unikalnih civilizacija nastalih ne samo izvan zajednica zapadnih država, i izvan sfere zapadne civilizacije, već i o regionalnim zajednicama koje se nalaze na više kontinenata, i čije osnivanje umnogome iskazuje neprihvatanje filozofije državnih integracija koje se iskazuju u *protivljenju integracijama koje se ostvaruju u okviru univerzalizacije robnog privređivanja u uslovima globalnog neoliberalnog kapitalizma u kome* „sa apsolutim kapitalizmom sve teži ka beskonačnosti – profit, izrabljivanje, robna forma globalizacije. Sve postaje roba, pa i ljudi. Ekonomija hoće da bude potpuno autonomna, oslobođena od svega. Bivstvo se redukuje na kvantitet."

Jedna od prvih organizacija ovakvog karaktera regionalnog organizovanja je *Šangajska organizacija bezbednosti* (ŠOS), stvorena 2001. godine od strane Kine, Kazahstana, Kirgizije, Rusije, Tadžikistana i Uzbekistana. Posle njenog osnivanja, kao posmatrači ili partneri u dijalogu njoj su se pridružili: Avganistan, Indija, Iran, Mongolija, Pakistan, Belorusija, Šri Lanka i Turska. Države posmatrači su kasnije izrazile spremnost (2014) i postale punopravne članice ove organizacije. Širenje ove organizacije ju je ojačalo i dorinelo njenom statusu u međunarodnim odnosima. *Ono po čemu se ova organizacija* (ŠOS) *razlikuje od drugih organizacija širom planete, izuzev Avganistana, da se suprotstave terorizmu i trgovini opojnim drogama.* Time se daje *značajan doprinos zaštiti savremenog sveta od pošasti iza koje stoje strukture i njene međunarodne kriminalne grupe često finansirane od pojedinaca i grupa koje svoje delovanje vode „iz senke"*.

Ovakva i slična okupljanja država utiču i uticaće na odnos političkih snaga na globalnom planu, posebno ako se, i kad se, svojom organizacijom i delatnošću, približavaju istočnim ekonomskim i vojnim džinovskim save-

zima, pa i istočnoj civilizaciji (u smislu polarizacije na zapadnu i istočnu civilizaciju čija smo obeležja izložili) i na određen način udaljavaju i zaštićuju od zapadne civilizacije. Time se moć postepeno udaljava – „seli" od SAD i njihovih saveznika i postaje sve jasnije da Azija u ekonomskom smislu od Zapada preuzima vodeću ulogu. Trenutna faza globalizacije ukazuje na sticanje „punoletstva" azijskog kontinenta, a posledica toga je prenošenje ekonomske moći od američke dominacije Zapada na Kinu i Indiju. Rečju: Azija u ekonomskom smislu od Zapada preuzima vodeću ulogu. U ovom smislu se ukazuje da, ako je dvadeseti vek bio američki vek i vek ideologija, da će dvadeset prvi vek postati „azijatski" vek i „vek identiteta".

Druga regionalna organizacija, koja je po odbacivanju tutorstva razvojnih kapitalističkih (tačnije globalno-kapitalitičkih zemalja organizovanih i vođenih interesima SAD i njihovih saveznika, uključujući ne samo težnju za ekonomskom već i vojnom dominacijom sa NATO-om kao instrumentom ostvarivanja, ako treba i vojnom silom, interesa evroatlanske alijanse) i očuvanje vojih kulturnih i državnih identiteta, jeste *Evroazijska ekonomska unija* (EAU). *Sporazumom EAU, između ostalog se predviđa i postepeno ukidanje zaštitnih mera i stvaranje zajedničkog tržišta, uključujući najbolje urađene grane privrede kao što su npr. farmaceutska industrija, distribucija električne energije, finansijske usluge i tržište naftnih derivata.* Ali, evroazijski integracioni projekat nije u potpunosti analogan Evropskoj uniji, iako je, može se slsobodno reći, u njegovom koncipiranju na određen način uzimao i evropsko iskustvo, uz nastojanje da se izbegnu greške koje su pratile ostvarivanje koncepta Evropske unije. *U ovom smislu se ukazuje da u EU nacionalne institucije imaju šira ovlašćenja, sprovode zajedničku spoljnu politiku i imaju zajedničku valutu, zbog čega se može reći da EU predstavlja viši stepen integrisanosti, koja se izražava i u postojanju zajedničkih organa koji iskazuju viši stepen integrisanosti.* Međutim, *ključni cilj Evroazijske unije nije stvaranje zajedničkih organa, koji bi svojim delovanjem izražavali nadnacionalni stepen integrisanosti njegovih članica, već formiranje jedinstvenog ekonomskog prostora: slobodno kretanje robe i usluga, kapitala, investicija i radne snage.* Ovakav koncept EAU je zaživeo i pokazao pozitivne efekte. Sporazum o osnivanju

Unije stupio je na snagu pošto su ga ratifikovale sve tri države – osnivača.

Međutim, nije zatvoren broj članica. Pristup za prijem novih članova je i dalje moguć. Neke države već su pokazale interesovanje za pristupanje ovoj zajednici. *Posebno interesovanje za pristupanje ovoj uniji pokazala je, pre svih, Jermenija, a za njom ne zaostaje Kirgistan, koji može postati član unije 2015.* godine. Uz to, treba imati u vidu da je *porastao broj zemalja i saveza koji su zainteresovani da šire partnerstvo sa članicama Evroazijske unije u cilju sklapanja sporazuma o slobodnoj trgovini* (Losan 2014, 14). Takvih potencijalnih partnera ima oko četrdesetak. U tom smislu treba imati u vidu ne samo pregovore koji se vode sa *Vijetnamom*, već i početak rada zajedničke radne grupe za proučavanje perspektiva stvaranja zone slobodne trgovine sa *Izraelom i Indijom.*

Razmatranje integracije država iskazane i oličene u Evropskoj i Evroazijskoj uniji ukazala su na postupke njihovog nastanka, sadržaja njihovih funkcija i ciljeva čijem ostvarenju teže i posledice koje proizvode na raznim nivoima i u globalnom društvu (i njegove oblike nacionalnog i međunarodnog organizovanja), pružile su priliku i za opštije razmatranje o stupnjevima integracija. U tom i takvom pristupu, po jednom shvatanju, postoji pet integracionih stupnjeva. *Prvi* stupanj iskazuje se u stvaranju zone slobodne trgovine, *drugi* u stvaranju carinske unije, *treći* u stvaranju jedinstvenog ekonomskog prostora, *četvrti* u stvaranju ekonomske unije i *peti* u kome se ekonomskoj integraciji dodaje i politička integracija. Po ovom shvatanju, Evropska unija se nalazi na petom stupnju, a Evroazijska unija tek nastoji da dostigne četvrti stupanj integrisanosti, i to je najviši stupanj integrisanosti Evroazijske unije. Njeno ostvarivanje na petom stupnju otežano je određenim istorijskim iskustvom iz prošlosti, saradnjom u okviru SSSR i nekim njihovim strukturama. Ali, ipak se smatra da će na određeni način i Evroazijska unija proći one stupnjeve integracije kroz koje je prošla i Evropska unija, koja je u početku bila čisto ekonomska tvorevina, a da su se kasnije razvijale spoljnopolitičke, odbrambene i integracije drugih vrsta, uobličene u sve punijoj političkoj integraciji njenih država članica (Losan 2014, 15). Teoriju u stupnjevima integracija treba svestranije promišljati, posebno sa stanovišta postojećih i očekivanih integracija u savremenom višepolarnom svetu.

U sagledavanju odnosa u raznim oblicima ovih integracija posebno treba pobratiti pažnju da ŠOS nije zajednica u kojoj svi moraju da se povinuju jedinstvenim pravilima (poput Evropske unije). Naprotiv, u ŠOS-u svaka *zemlja članica je dovoljno samostalna da izrazi svoje specifične stavove, zatraži za njih podršku, ako ne celokupnog članstva, onda bar jednog njenog dela.* U ovom smislu, ilustrativno se može navesti odbijanje Kine da podrži Rusiju (i to značajnu članicu ŠOS-a) u pitanju vojnog sukoba u Ukrajini. U stvari, *značajno obeležje funkcionisanja Šangajske organizacije za bezbednost je izuzetna prilagođenost njenih članica najsavremenijim tehnološkim trendovima u svetu.* Ta prilagodljivost omogućava im da svoje ekonomije dovedu u stanje stalnog uspona. *Ovo se odnosi i na pojedine zemlje – južnoameričke države, čime se front protiv „razvijenih" zemalja Zapada svakim danom sve više učvršćuje i jača distanciranje od njihove civilizacije koja pripada zapadnoj civilizaciji.* Ovim procesom, koji je u osnovi protivrečan, u određenom smislu, s jedne strane, vrši se tehnološko izjednačavanje, daje se prilika svakome (mnogima) da se bave najkomplikovanijim poslovima, ali bez ujednačavanja njihovih „kultura", bez obzira na to u kojoj državi žive. I tako, *mada je ŠOS, u osnovi, bezbednosna organizacija, ona predstavlja i približavanje, tj. stepenicu približavanja ekonomskoj saradnji najrazvijenijih tehnologija.*

10. Sa stanovišta stupnjeva integracija država, originalan pristup, po sadržaju i ciljevima čijem ostvarenju teži, predstavlja organizacija BRIK, osnovana u junu 2009. godine, čiji sastav su činile Brazil, Kina, Indija, Rusija. *Njegov prvi samit* je održan *u Jekaterinburgu,* a potom, relativno brzo (15. i 16. aprila 2010. godine) održan je njegov *drugi samit u Braziliji,* na kome je usvojena *Deklaracija* i predstavljen mehanizam saradnje između zemalja BRIK-a. *Treći samit* je održan 14. aprila sledeće godine na kome je usvojena Deklaracija i usvojen plan buduće saradnje. Uz to, na ovom samitu jednoglasnom odlukom članova BRIK-a primljena je za ravnopravnog člana *Južnoafrička Republika. Zapadnim naučnicima činilo se da je koncept BRIK-a nešto poput nezapadnih zemalja udruženih ambicijom da ugroze primat zapadnih država. No, taj koncept je oduvek bio mnogo više od pomenute stilske figure. BRIK je istorijska alternativa angloameričkom monetarnom i finansijskom sistemu.* Pokazatelj nastanka te alternative bila je i odluka BRIK-a od 16/17. jula 2014. godine o

osnivanju nove *razvojne banke sa početnim kapitalom* od 50 milijardi dolara, koji će kasnije moći da se uveća na 100 milijardi. Pored toga, zemlje BRIK-a usaglasile su i stvaranje novog *fonda deviznih rezervi* od 100 milijardi dolara, čime se stvorila mogućnost da „azijski tigrovi" ne dožive *Volstrit sličan onome koji su doživeli 1997. godine*.

BRIK je nastao kao *objektivna potreba upravljanja promenom u savremenom svetu, koji je višepolaran, složen i dinamičan.* Iskustvo je pokazalo da model međunarodnih odnosa u kome bi se nove odluke donosile iz jednog centra nisu efikasne, često ne urode plodom i, u celini gledano, osuđene su na neuspeh. Upravo zato organizacija BRIK je privlačna za mnoge zemlje koje izražavaju spremnost da uđu u njen sastav, kao npr. Indonezija i Turska. Pritom treba imati u vidu da zemlje BRIK-a (Rusija, Brazil, Kina, Indija i JAR) *predstavljaju novu porodicu država*, *u kojoj postoji i saosećanje sa teškim sudbinama drugih. S obzirom na to da se odnosi među državama članicama BRIK-a uređuju na ravnopravnim odnosima i sa saosećanjem i za teškoće drugih, može se očekivati da ovaj koncept predstavlja začetak pravednijeg svetskog ekonomskog sistema, što treba posebno imati u vidu u razmatranju civilizacijskih promena i društvene sudbine Rusije kao svojevrsnsog stožera tih promena.* U kontekstu ovog i ovakvog pristupa uporednog osvrta na osnove takve globalizacije, karakteristika civilizacija koje ih prate, posebno nekih od tih integracija koje projektuju, a neke i ostvaruju u državama koje pripadaju ne samo različitim civilizacijama, regionalnim i idejnim i ideološkim orijentacijama, ima ključnu ulogu kao stožer tih organizacija. Rusija kao država sa brojnim stanovništvom, kao višenacionalna i višekonfesionalna, ili čak, može se slobodno reći, multiregionalna zajednica, sa sve životnijom Evroazijskom unijom, zasnovanom na novim i različitim principima od sličnih međudržavnih organizacija, posebno Evroazijske unije, predstavlja alternativu Zapadu, tačnije zapadnoj civilizaciji. Ali, ovu alternativu treba strogim naučnim metodama promišljati, posebno sa stanovišta ukazivanja da Azija u ekonomskom smislu od Zapada preuzima vodeću ulogu i da *trenutna faza globalizacije ukazuje na sticanje „punoletstva" azijskog kontinenta, što ima za posledicu prenošenje ekonomske moći sa američke dominacije na Kinu i Indiju*. Na istoj liniji treba shvatiti i ukazivanje da u svetu kojim dominira manje nas određuju politička uverenja i ideje

već percepcija naše suštine, samopouzdanje koje stičemo svojim uspesima i poštovanje koje nam drugi ukazuju ili ne ukazuju (Mojsi 2012, 24). U ovakvom pristupu se zaključuje da će, ako je dvadeseti vek bio „američki vek" i „vek ideologije", dvadeset prvi vek biti „azijski vek." Međutim, da bi se shvatio sadržaj i značaj ovih promena u uslovima globalizacije, potrebno je znanje o njima i njihovo istraživanje. Jer, oni koji ne tragaju za znanjem i ne šire ga oko sebe, ne vide dalje od svog nosa (Major 1991, 256).

ZAKLJUČAK

Značenje globalnih integracionih procesa u savremenom društvu i čovekov odnos i njegovih različitih oblika organizovanja treba razmatrati u kontekstu tekućeg procesa globalizacije kao višestepenog procesa svojevrsnog ujedinjavanja ljudskog roda – čovečanstva na planeti Zemlji, koje je, kako reče prof. Lukić, ujedinjeno i razjedinjeno. Naime, raznim procesima integracije postoji tendencija da se na našoj planeti oformi globalno društvo sa jedinstvenom civilizacijom. Međutim, takvo društvo – globalno – iako ukupnost svih konkretnih društava u njihovoj harmoničnoj celini i jedinstvenim kategorijalnim i opšteprihvaćenim sistemom vrednosti kao izrazu i jedinstvene civilizacije nije još ostvareno, a pitanje je da li će u budućnosti biti ostvarena, budući da postojanje raznovrsnih društvenih vrednosti čiji je tvorac čovek vrlo složen i osobit po svom stvaralaštvu. Jer, svaki čovek je po svojoj prirodi unikalan i neponovljiv, pošto njegovo telo predstavlja uzajamnost složenih mehanizama sa tragovima kosmofizičke, biogenetičke i socijalno-kulturne evolucije. Uz to, svaki čovek je različit, unikatan, i predstavlja najveću provokaciju čovekove mudrosti koja mora naći pristup svakom biću. U stvari, samo se na biološkom integritetu, na biološkoj unikalnosti i sposobnosti razvoja i kulturnog identiteta može zasnivati autentičan suverenitet, osnova svakog, posebno nacionalnog suvereniteta i pravilnosti društva na globalnom nivou i suverenost na pravičnosti u konkretnim oblicima života. Pravičnost je isto onoliko važna koliko i ekonomska motivacija, kojoj ekonomisti poklanjaju neuporedivo više pažnje (Major 1991, 256).

LITERATURA

1. Жуков, Василий Иванович. 1996. *Социјални развој и цивилизација; дијалектичка зависност*. Москва: Московского универсистема.
2. Яковлев, Владимир Николаевич. 2012. *Цивилизации в XXI веке проблеми и перспективи*. Москва: Московского универсистема.
3. Elster, Jon. 2014. *Kako objasniti društveno ponašanje*. Beograd: Službeni glasnik.
4. Hantington, Sэ́мюэл Фи́llips 2000. *Sukob civilizacija.* Podgorica: CID– Romanov.
5. Major, Federiko. 1991. *Sutra je uvek kasno*. Beograd: Jugoslovenska revija.
6. Гумилев, Лев Николаевич. 2012. *Глобалистика персоналии, организации*. Москва: Алфа-М.
7. Tojnbi, Arnold. (1889–1975) svoja razmišljanja o civilizacijama izneo je u delu *A study of History,* T 1-12 (1934–1961) iz koga je kod nas napravljen izbor u dva toma u prevodu Lukić, Miodrag. 1970. *Istraživanje istorije I i II*, Beograd: Prosveta.
8. Ерасов, Борис Сергеевич. 2001. *Сравнителное изучение цивилизации.* Москва: Московского универсистема.
9. Aleksić, Jordan. 1995. *Šesta dimenzija: horizonti kulture.* Beograd: Ekolibri.
10. Zjuganov, Genadij. 1999. *Ruska geopolitika.* Beograd: Kultura.
11. Fukujama, Fransis. 1997. *Sudar kultura*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
12. Василјевич, Гивишвилигиви. 2001. *Цивилизација.* Москва: Глобалистика–Енциклопедија.
13. Гељевич Дугин, Александар. 2013. *Четврта политичка теорија.* Београд: MUR publishing.
14. Žan-Lюk, Nansi. 2009. *O nesposobnosti Zapada da se širi kao civilizacija.* Beograd: NIN.

15. Atali, Žak. 2009. *Kratka istorija budućnosti.* Beograd: NIN.

16. Popov, Čedomir. 2008. *Vrednosti srpskog društva za budućnost, šta Srbija mora činiti u XXI veku*. Beograd: NIN.

17. Tesla, Nikola. 1995. *Članci*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

18. Basta, Danilo. 2015. *Zdravstvuj Dijego, mladi prijatelju istine i slobode*, Beograd: Nolit.

19. Majer, Džon. 2012. *Geopolitika emocija*. Beograd: Clio.

20. Лосан, Алексеј. 2014. *Оснива ли Русија нову Европску унију или нови СССР,* Београд: Геополитика.

21. Рештњиков, Леонилд. 2013. *Русија је цивилизацијска алтернатива Западу*, Београд, Геополитика.

22. Мојси, Доминик. 2012. *Геополитичка емоција*, Београд: Clio, 2012.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 008:316.334.3
The paper submitted: 03.04.2015. DOI: 10.7251/POS1514065M
The paper accepted: 14.04.2015. Original scientific paper

Danilo Ž. Marković, PhD[1]

MODERN INTERCONTINENTAL ANTINEOLIBERAL INTEGRATIONS – HARBINGER OF A NEW, FAIRER AND MORE HUMANE (PLANETARY) HUMAN

Summary: *The author starts by pointing out that in the contemporary multipolar globalized society exist more unique civilizations, which in their totality make human civilization whose content represents the evolution of human history. In such an approach the author of unique civilization reflects from the standpoint of the personal evolution of man as the creator of unique cultures, as basic substrate of unique civilization pointing to the inhumane character attempts of denial (especially the "extinction" of unique cultures, ie, civilization). In such an approach the author points to the determinants (about biogenesis and etnogenesis) of special social groups, especially the people and the nation. By this, the author, in his consideration of relations between civilizations and changes, links the establishment of specific civilizations and their relationships, indicating that diversity of forms of life represents an expression of the wealth of human creativity and denial of this diversity represents the denial of that wealth of creation of man and the human race.That is why the creation of universal human (planetary) civilization possible with the conservation of unique civilizations and their creations in relations of pollin, preserving and enhancing the value of unique civilizations and a man in his dignity. In the context of this approach, the author considers civilizational interaction , even in the area of more continets such as SSK, Euroasia and BRIC as a harbingers of future fairer planetary civilization.*

[1] Professor, Faculty of Political Science of the University of Belgrade

Key words:*civilization, man, evolution, culture, society*

JEL Classification:*D,F,F5,F6*

INTRODUCTION

In contemporary ecobalanced society of multi-polar world in the world community there are more forms of integration with special characteristics. The main criterion of their differenation represents the attitude towards national identity and national sovereignty. On the basis of this distinction can be evaluated the attitude of individual integrations towards preservation of the diversity of identity and sovereignty as the richness of diversity of human creativity, As the essential characteristics of a man as a conscious creative and value being. And it also means that the integration would be in connection with the development of society, in forms that do not contradict the essence of a man, ie. That would contribute to a more humane form of human civilization, should not lead to the identification of nations and to the subservience of their company**.** That is what in this writing becomes the difference between the most popular integrations in Europe and Eurasia in other forms of integrations. ie. EU and BRICs.

1. THE EVOLUTION OF CIVILIZATION REPRESENTS THE CONTENT OF HUMAN HISTORY

1.Civilization is a relatively new concept and on its content were conducted and recorded many debates by emphasizing not only the agreeement of its content, but but also of its future. The idea and its conceptual determination was begun and substantially developed by French philosophers of the eighteenth century, as opposed to the idea of barbarism. The aim of the discussion was what it was civilised that would be accepted in the international system. The discussions gradually accepted more civilizations, each civilization in their own way, that is, that evolution presents the content of human history.

The evolution of civilization plunged into a new social era of global society that expressed itself by the development of new resources and many contradictions imposed by limitations the land - land for business and acidic water (drinking water), which leads to changes in the current civilization to such an extent that it indicates not only to its changes but questions its survival (Zhukov, 1996, 8). This perception of the current civilization is accompanied by not only increase in interest of its study in this context*, consideration of its future* (Akumov 2012, 135). *In such an effort, one comes to the question of social behavior,* (Elste 2014, 20) *of its influence on the development and course of not only civilization in its complex totality, as the sum of interconnected, usually interdetermined social phenomena and advents*. In this sense civilizations are understood to be the biggest „we" within which we feel culturally, just as at home, unlike all other „them" out there somewhere (Huntington 2000, 96). Civilization is a relatively new concept.

There are more civilizations in the world, not only in the stages of its evolutionary development, but in the same stage of its development. Landmarks of the civilizations exist at every stage of civilization development. Throughout the history of human society we encounter various unique civilizations in its various stages of development and in the individual stages. The world was and remained multipolar. Its multipolarity stems from the wealth of diverse human creativity and forms of his social life. In this rich diversity appears the meeting of various unique civilizations and their clashing of different intensities according to their perception of varying intensity.

The man, in particular modern man, who has researched which directions of developmentto choose in order to create a better future in which he will control the progress rather than submit to it. In this sense, since he began to create its own civilization he does the same in the modern as well as global civilization terms. (Major 1991, 52). The study of the origin of human civilization shows that man creates those civilizations and his creative activity is not only inseparable, but is the product of singularity as a creator, in close connection (connection to the man‘s body that was formed in the evolution of man, in which his body represents reciprocity of complex

mechanism with traces of Kosmo physics, Biogenetics and socio-cultural evolution, so that man is different -*unique* and is the biggest provocation of human wisdom that can / must find access to such a being. In fact, on the basis of the biological integrity and the biological uniqueness, the ability of development and cultural identity can be established on the authenticity of sovereignty of a man, on the basis of every , especially national sovereignty and equitable society (Major 1991, 128) at the global level and sovereignty and justice in the concrete forms of social life.

2. Thus understood the man lives in a world, produced by his activities, living and acting in the framework of specific forms of common life, which also affect the man and his work so that the environment also influences the activity by which he creates his civilization. Man‘s civilization comprises the totality of all human discoveries and inventions, expressing the sum of ideas that are circulating the sum of the technical procedures and the degree of the perfection of science, art and industrial technique, showing a certain state of family and social arrangement and of all emotional institutions and scale of private and social life, observed in their unity (Akumov 2012, 42).

However, as the creator of his history, a man should be seen in the context of the creation of his social groups, created by linking his behaviour which those groups (usually) have determinative influence on his work, determining in which sense he should take into account the factors which have determinative influence on those social groups, and that means the impact of the environment on them, and through that influence also, impact on humans, his specific sovereignty, and creative effectiveness.

According to the theory *passivization,* whose the most popular representative, and it can be seen as the founder, is a Russian scientist Lev Nikolayevich Gumilev (1912-1992.), the emergence of a nation represents as a local variant of the internal moulding, determined by influence of historical and landscape factors. As the elements of nature, ethnicity constitute the dynamic system in which there are goods, animals, plant culture, natural and synthetic components, mineral resources and cultural objects. These are analog to biocenosis, so-called, etnogenesis. *Ethnicity is, according to this theory, a natural trait of man, and ethnic belonging feels like a natural*

fact. In the context of the particular unrepeateble landscape arise certain ethnicities, and panoramas affect spirituality and effigy of nations (mountains, rocks, rivers, lakes, forests), forms ethnos nothing less than their religiosity. In this respect it should be understood that the emergence of new population demands the emergence of new factors (Baburin 2009, 529).

3. There are several definitions of civilization. They seek to more fully express the essence of civilization as a form of social life without reducing its significance only to highlight culture, citizenship and education (Baburin 2009, 529). *The term civilization is one of the most complex terms and it encompasses the totality of all human discoveries and inventions, and demonstrating the summation of the ideas that are circulating and technical procedures, expressing a degree of perfection of science, art and industrial art and a certain state of family and social organization, and in general all the social institutions, summarizing the state of the private and social life, observed in their unity.* It was accepted view of the plural civilization, that is, „There are many civilizations, each civilized in its own way," and this has led to the need of creation of the definitions that could express what is common to all civilizations.

There were more civiliyations in the the development of human society and more civilizations in the same period. However, if a view of a plurality of civilization prevails, there *is no agreement on their number in certain periods of human history*. Arnold Toynbee believes that in history of human society has appeared 26 civilizations, four of which were unsuccessful, „stillbirths", sixteen have failed (the dead), and only ten living. That is, according to Toynbee, remained (Toynbee 1970, 532) not more than ten civilizations of twenty-six, including three to five stopped. These ten of civilizations - says Toynbee – *are our own Western society, the main part of Orthodox Christianity in the Middle East, a branch of Orthodox Christianity in Russia, Islamic society, Hindu society, the main part of the Far East in China and the Far East branch of the Japanese society, along with the three stopped civilizations of the Polinesia, the Eskimos and Nomads.* By closer consideraa of these ten surviving civilizations, Toynbee believed that the Polynesian and nomadic civilizations were in their last agony, and that seven of the other eight are, to greater or lesser degree. under the threat

to be destroyed or assimilated by civilization of the West. Furthermore, no less than six of the seven civilizations, whose existence is threatened (that is, all except the Inuit civilization, whose face growth was halted in its early days) indicate that they have already suffered a breakdown and started to decay „(Toynbee 1970, 238) .

Starting from the conception of the existence of several civilizations in the history of the society, Toynbee analyzed their formation, development (coalescence) and end (dying). He *explains the emergence of civilization as the drama of challenges and responses*, , *that the reason why the one represented another laid in that each of the response not only was successful in relation to the particular challenge that sparked it, also served as a means for creating new challenge as grew out of this situation created by a successful response*. „Considering not only the causes of the appearance *but also the process of disappearance (degradation) of civilizations*, Toynbee distinguishes penultimate stage „in the decline and fall" of the civilization formthe process of its disappearance (Erasov 2001, 63). In this sense, it indicates that the one of „the most glaring traits of decomposition of „civilization" is emergence of degrees in decline and fall,, when civilization in decay postpones its death, handing itself to the violent political unification under the frame of „universal state"(Toynbee 1970, 239). He explains The causes of the civilization decomposition process as follows: „When in the history of any society creative minority degenerates into something that is only the ruling minority that tries to forcefully maintain the position that it does not deserve any more, on the other side the separation of the proletariat which no longer admires spontaneously dominant element nor supports it freely and which rebels against the fact that it is reduced to the status of an unfaithful „eternally defeated". (Toynbee 1970, 239).

On this line of thinking Toynbee concludes that "the nature and the collapse of civilization can be summarized in three points: the failure of the creative power of the minority by the majority as an answer to this and the consistent loss of social cohesion in society as a whole". In fact, Toynbee believes that the ultimate and the underlying cause of the collapse of civilization is „burglary of internal discord through which civilizations lose their power of self-determination" (Toynbee 1970, 298). Toynbee sought

to identify and formulate, if not a scientific principle, at least some objective regularity in the occurrence and disappearance of civilizations. His work „History Research“, Dr. Radomir Lukic (1914-1999) marked as monumental, with a reference that Toynbee in explaining the history, shows, in a certain sense naivety in insufficient taking into account the economic factors and the creations of the spirit in the development of individual civilizations and dying of specific civilizations (Toynbee 1970, 239).

4. *In the modern world*, affected by the process of globalization, ie. the creation of a single economic, political and cultural space on the planet Earth – creation of the „ world society“ - there are more *unique civilizations*. However, there are differences in the identification of some of them, characteristics and different understandings in the explanation of their relationship and their historical perspective. Thus, according to one aspect the more important civilization are: *the Sinic civilization* (which includes a common culture of China and Chinese communities in South Asia outside of China, and the cultures of Vietnam and Korea*), Japanese, Hindu, Islamic, Western, Latin American and African* (Huntington 2000, 48). According to another understanding important civilizations are: *Western, Chinese, Japanese, Hindi, Slav-Orthodox, Latin American and African.* Differences in the number and listing of major civilizations arise from the criteria and their identification. But, regardless of the differences in these criteria, religion is often a major defining characteristic of civilization. In this sense, Weber pointed out that the five world religions, four - Christianity, Islam, Hinduism and Confucianism - associated with major civilizations. *There are substantial differences among civilizations in language, culture, history and political practice*. But the difference in religion is „still the most difficult specialty *differentia specifica* of a civilization“. Value matrixes of some unique civilizations not only differ but emphasize flaring of fundamentalist movements for their preservation and reaffirmation in terms of the movement for their preservation and reaffirmation in terms of return to the roots and protection against someone else‘s „value-infection“ (Huntington 1995.27).

In fact, in the world, even in the modern world, there were and are many unique civilizations, and „the boundaries of civilizations define the objective border of large countries impacts, forming stable, large spaces of allied

nations and states“ (Zyuganov 1999, 239) .However, while in early human history civilizations were separated by time and space, (and among them there were no contacts, or were limited and occasional) (Huntington 1995, 52) *in the new history, especially by the development of work resources and communications, contacts between civilizations have become reality, especially at the end of nineteenth and early twentieth century. At the end of twentieth century, appeared, according to some beliefs, by the process of globalization, a clash of civilizations*. This prediction seemed to come true in the new world, *in the new world of the most important and most dangerous conflicts are conflicts between people belonging to different cultural entities, tribal wars and ethical conflicts which occur within civilizations.* Violence between states and groups from different civilizations carry the potential to escalate to the other states and groups from these civilizations gather together to support the „allied countries“. In this sense it seems that there is an indication that the conflicts between the major cultural groups in the world, ie. unique civilizations: Western, Islamic, Confucian, Japanese, Indian etc. have become more frequent (Fukuyama 1997, 15)

In order to understand the existing, or potential, conflicts between civilizations, one should take into account the division of civilizations in two types, *east and west*. Criterion of this division is not geographical factor, but their different material and spiritual structure. As features of the eastern civilization the most often mentioned are: *non-market economy, limited economic independence and entrepreneurial initiative of manufacturer, strict hiearchicahl division and despotism principle of authoratative supreme power and a world view that derives from the spirit of religion, nationality or class ideology*. However, while the features of Eastern civilization are rather simplified , it points out that the characteristics of Western civilization are quite complex. Generally speaking, it has the opposite characteristics to those of the Eastern civilization, especially in relation to its tradition as its main features are: the market economy, the recognition of man as a value, legal equality (equality) and other features that correspond with these characteristics (Givišvili 2001 1114). However, since it was a group of civilizations, this grouping have to be understood as the most general one with the possibility of some unique civilizations (grou-

ped in these types) to have characteristics unique to these civilizations. Also within them, such as „subsystems“ there may be special civilizations. Thus, in the context of Western civilization there is *European civilization*. It exists because the civilization of various European countries demonstrate their unity, and, despite the difference of time, place and circumstances, civilization „derives from a historical fact, is connected to similar principles and almost everywherel leads to the same consequences“. According to some beliefs, it is largely the result of centuries of struggle against the compromising from Asia (Baburin 2009, 524)

5. *Socio-economic matrix of western civilization* makes capitalism neoliberal(which in some ways gets the universal character of *neoliberal capitalism*, and the cognitive *theory of postmodernism*). The main backbone of economic liberalism philosophy as a new age of modernism are the modern understandings of human individuals as a measure of things; *belief in the sanctity of private property , confirmation of the same opportunities as the moral law of society, confidence in the „contractual“ basis of all social and political institutions including the state; the abolition of all national, religious and occupational authorities which aspire to „universally binding truth,“ primarily market relations over all other forms of policy (thesis „the economy - it is fate;the creation of civil society“* without stock, nations and religions instead of the traditional state, and *the conviction that the historical path of Western countries and people represents a universal model of development and programs for the whole world*, which has to be taken as a measure and model (Rainbow 2013, 32). By the evolutionary development of liberal capitalism, regarded as the *Modern*, occurs *postliberalism* labeled as *postmodern*. Its basic content represents an updated Modern content, or even formulation of its new grotesques, some of which are significant: a measure of things is not any more individual, but postindividual „dividual“ (something divisible)... and mocking understanding of the parts of man; Private property deifies itself „transcendences itself“ and transforms from what man has in what owns the man; all forms of non-individual authorities disappear in general, each individual can think about the world what they want, which represents a crisis of generalised rationality, and a thesis, „the economy, that is the fate „ transitions to the

thesis „numeric code – it is fate“. However, we mention these crossings of understanding of liberalism to the understandingof postliberalism and postmodern, for referral to the seriousness of the need to study changes in the ideology from the modern in the postmodern, in the critically thinking of capitalism and understanding the essence of the capitalism crisis on a global level. (Rainbow, 2013, 40).

Western civilization, is permanently in a state of internal war. A century ago, *there was a general disorder in it, expressing the contradictions between its claim to rationality* - moral universality. *Science and democracy fall into the injustice of things that are created by its domination. These phenomena themselves reveal the inability of* Western civilization to do anything else other than to spread its domination - firstly, secondly its ideals and standards, and, thirdly the growing inability of linking the former dialectiacal with the latter. *This civilization actually reveals an inability to expand as civilization*. (Nancy, 2009, 57). It was created in the West and has spread across the globe and is now bursting at the seams. Global challenges are serious, and she lost the ability to provide collective and comprehensive response and therefore will be this kind of civilization that will crumble. Critics of contemporary global capitalism, represented by the modern civilization of the West, which gives a great economic and political power of a handful of powerful people. Therefore, some believe that it represents the evil in civilization, which we conceal with the countries of capitalism, and that represents a disease of mankind. The charms of capitalism conceal the contradiction, that is reflected in the fact that the resulting challenges do not provide definite answers, as would say A. Toynbee, thereby reflecting the unsustainability of the neoliberal capitalism.

If you accept this „diagnosis“ of the unsustainability of capitalism and civilization based on it, then the question is where will go changes in society, and whether we can affect the choice and realization of the direction of changey in civilizational changes. The answer to this question gives Jacques Attali, French economist and philosopher in the book „Crisis and brief history of the future“ (2006). Attali believes that the changes, after the collapse of the American empire, will go through three waves. *The first* will be established *Hypherempire* - united planetary market without a sta-

te. It will remain faithful to American values. *The second wave* will mark superconflicts and collective chaos. Globalization continues by prevailing Balkanisation and local dominions that cause conflicts with big risks. *The third wave* will be characterized with the establishment of a new balance between the market and democracy. However, this marked path of civilization will not be linear, past and future are parts of a process, and, past (despite everything) indicates to us the objections to be monitored in order to glimpse the future. This superdemocracy would be created by the world's social contract and the establishment of institutions of global governance, collectively and fairly, rare economic resources. In order to achieve superdemocracy from the third wave of development history (Attali 2009, 18) after the collapse of Western civilization, as devised by Jacques Attali, it would represent the inauguration of a new ethic of human civilization. But I doubt whether the Atali's foresight and reflection of superdemocracy is theoretically funded and practically feasible. However, leaving the researchers of history development of human society through the development of civilization to seek an answer, we point out that the answer to this question recent scientific study of planetary era, showed that she was carrying, not only many dangers, but also *a new vision of a new stage of humanity, a new type of society, which would recognize that the nation and homeland has opened a federalist connection - Union methanation* (Popov 2008, 21). But, such globalization and universalization of the world means humanistic consciousness, that mankind has not had. This globalization should unite free people, and nations, because, deep misconception is that the freedom of billion alienated individuals without awareness of its own lingual, spiritual, historical and national identity is possible. So XXI century, at least in the foreseeable future generations time to which we belong, will not be the century of extinction, but a new affirmation of nations.

6. There are several civilizations in the world that „border" and there is an interaction between them. In this context, the question arises whether globalization leads and may lead to the *challenge and disappearance of certain civilizations by a civilization (or) the creation of a global civilization*. In other words, *if the globalization represents legitimacy in the development of human society, whether such legitimacy is constituted by*

the creation of world civilization, with what content and characteristics. In this context should be understood a pointing of Arnold Toynbee, who, writing about the origin of civilization, indicates that the *time has come to create a harmonious civilization, acceptable for most, that will not be appear by destroying others, to develop on its ruins, and in which a privileged minority will not oppress the majority.* The conditions for achieving such a harmonious, according to Toynbee, and we would add the global and planetary civilization, whose geographical area was the whole planet Earth, are realized, and are realizing, on the development of science-based technologies.

This fact was pointed out, in the middle of the second decade of the last century, by Nikola Tesla, writing: „Gradually canceling the distance will bring human beings in closer contact and harmonize their views“ (Tesla 1995, 410). In the late eighties and early nineties of the past century, a remarkably successful marriage between information technology and communications was achieved. Computer equipment, fiber optic cables, satellite communications and mobile telephony enable cheap and quick communication. In the context of these changes, the process of creating the global culture runs. Powerful material forces go hand in hand with spiritual fabric threads, creating a global world culture. Media electronic revolution and its products, news, movies, art series and music hits cross geographical boundaries, homogenize living conditions, tastes and views. In this sense, indication that „ideas once traveled as part of a human baggage“ can be seen, and today they travel „through air routes and new technologies of communication. What airwaves carry are, of course, the value of the society that makes them. „This interaction has a unstoppable flow in modern history, it is a planetary and it represents a“ red thread in the developing world history from the late 19th century“. It involves not only connecting the economy, commodity, financial and other material flows in large multinational systems, but also the vivid social, cultural and even political communication and interaction among countries, peoples, religions and continents. „(Popov 2008, 58) In the modern world there is interdependence of its parts, despite their diversity, inconsistency and many contradictions and conflicts (Popov 2008, 22)

Starting from the definition of civilization, according to which it is a historical and anthropological, socio-cultural and historical type of organization of society and the changes caused by globalization, which are in some ways synthetically expressed in the emergence of „global society", *we can conclude that globalization generate the conditions for the emergence of new world civilization (which has a planetary character)*. In fact, globalization leads to a qualitatively higher stage in the development of the society, which is integrated into the whole of what man has created and creates, whose geographical space makes the planet Earth. This created the conditions for the emergence of the civilizations, whose development is enabled by the development of the productive forces, which is based on the integration of scientific and technical achievements, began, developed and improved during the twentieth century. The cause-effect relationship between science and production has led to the rapid and comprehensive changes, labeled as scientific and technological progress. This progress has enabled a new quality of economic development on the basis of the new avant-garde technologies, that enable the production of new quality, which corresponds to the new trends in the overall development of society, and lead not only to a series of social consequences, but also to the realization of prerequisites for the continuation of the new planetary (world) civilization

7. However*, the emergence and development of universal planetary civilization does not mean the abolition of unique civilizations and cultures, which constitute their self-determination*. The diversity of cultures is a faithful expression of man – a creator, homo sapiens, and every nation has the right to preserve and promote their culture (Losan 2014, 14). Therefore, the adaptation in the global order should not be reduced to a mechanical copy or destruction of his own integrity. But, protection of their cultural specificity „does not mean the absence of evolution or adaptation to the dynamics of culture" of the planetary world. Creating a world planetary civilization should therefore be marked in the sense of preservation, enrichment and dissemination of cultural goods of past and accepting the most valuable contributions of other cultures. In this sense, it is pointed out that in the 21st century, one of the key issues will be represervation of

diversity from the cultural uniformity (Losan 2014, 15).

Pointing to the realization of the conditions bythe globalization process for the emergence of the global planetary civilization should be distinguished from the idea of universal civilization that existed in the 19th and 20th centuries. Namely, *„in the 19th century, the idea of the white man's burden, helped to justify the extension of Western political and economic domination over the non-western societies"*. At the end of the 20th century, the idea of a universal civilization *helps to justify Western cultural dominance over other societies and the need of those societies to support the western practice and institution*. However, this idea of a universal civilization, find, encountered and encounters, not only on little support in other civilizations, but also the open opposition of non-Western countries, Western civilization. *Modern non-Wetern civilizations are trying to preserve their identity, even when adopting individual achievements of Western civilization, especially if this adoption is done in the process of modernization.* Almost all non-Western civilizations exist one or more millennia, have experienced the borrowing from other civilizations in ways that increased the chances of their own survival. (Losan 2014, 14) Therefore, the modernization of non-Western societies, societies that do not belong to Western civilization, does not necessarily mean their „westernization". By modernizing, these companies do not abandon their own culture and not adopt mass values and institutions of Western civilization. It would be, as Braudel observes, almost „childish" to think that modernization or „triumph of civilization in the singular" would bring an end to the numerous historical cultures, centuries embodied in the world's great civilizations.

In fact, changes in economic development, ie. In the dispersion of economic development and power between countries, indicate that the fading dominance of Western countries, and occurs expansion of the non-Western civilizations, especially of Asian countries. *Powerful and fast developing countries from Asia (especially China and India) as expressed in the development of modern information technology which is enabled by changes in the content of human work activity and using its development continues to contribute to these changes, takes, in economic terms, the leading role of Western countries and symbolizes the transition of economic power of*

West to East (primarily in China and India). The transfer means that mature civilization of the West has no longer neither economic nor demographic dynamism required to impose its will on others, East Asians have become economically successful and begin to compare with the West and disseminate the superiority of their values and their way of life, and thus oppose not only the dominance of the West and imitation of western conutry and so-called. the process of modernization, but also highlight the identity of its unique civilizations.

8. In the context of this strategy of globalization, pluralism of civilizations in the modern society, their relations and creating global megadsociety of conceptual determination of world civilization, one should explore and reflect the emergence of regional alliances between countries belonging to different unique civilizations, from the standpoint of their relation to these and other civilizations and whether or not they contribute to the establishment of world planetary civilization and harmonization of views on the civilization, understood as a creation of human labour by contributing to its preservation and development or degradation and destruction. In this regard, special attention was given to the regional organization of states outside Western civilization (modern and postmodern) and their essential characteristics can be an alternative to Western civilization.

In this sense unique civilizations, to the extent that they unique, ie. They exist only partially or in some of the Asian countries, and enter into a process of integration, they may represent an alternative to Western civilization. In determining the relations between world civilization and special civilizations exist some difficulties associated with the richly terms, marking the whole hierarchy as culturally general, thus marking as generally accepted.

First, it can be substantially etno-social organisms. Second, the concept of civilization can include in socio- cultures, in a broader meanings. Third, civilization can mean the historical relationship of socio-cultural phenomena in correlatation with formation approach. Finally, civilization can mean all the social and cultural achievements of mankind, and then it comes to the world civilization. Thus understood world civilization absorbs itself, the results of activity of many generations of people, eras, continents

and knowledge that withstood the test of time in which they are fixed in the collective memory of humanity and understanding society.

In the context of the above considerations we do our review of the basic characteristics, origin and structure, and the importance of some regional communities generated outside Western civilization, opposing and rejecting its values, and in one free interpretation can be considered as the beginnings of a new harmonious civilization in which minorities will oppress the majority with closer contacts of *special civilizations and the compliance of their interests by making the world a planetary civilization of humanities fields.*

9. In the context of the above considerations we do review of basic characteristics, the origin and structure of some integration of unique civilizations created not only outside the community of Western states, and outside the sphere of Western civilization, but also of the regional communities that exist on multiple continents, and whose establishment largely record non-acceptance of the philosophy of state integration which are expressed in the *opposition to integration which are carried out within the universalization of the commodity in terms of global neoliberal capitalism in which* „with the absolute capitalism tends to infinity - profit, exploitation, commodity form of globalization. Everything becomes a commodity, even people. Economy wants to be completely autonomous, free from everything. Essence is reduced in quantity. „

One of the organizations with such character of regional organization is the Shanghai Security Organization (SCO), created in 2001 by China, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan and Uzbekistan. After its establishment, as observers or dialogue partners have joined her: Afghanistan, India, Iran, Mongolia, Pakistan, Belarus, Sri Lanka and Turkey. State observers later declared their readiness (2014) and achieved full-fledged membership of this organization. The expansion of this organization has strengthen it and contributed to its status in international relations. What makes this organization (SCO) different from other organizations across the globe, with the exception of Afghanistan, is their confrontatio to terrorism and drug trafficking. This makes a significant contribution to the protection of the modern world of monsters followed by the structure, and

its international criminal groups often funded by individuals and groups that their actions lead „from the shadows".

This, and similar gatherings of countries affected, and will affect the balance of political power on a global scale, especially if, and when, their organization and activity and approaching the eastern giant economic and military alliances, including the eastern civilization (in the sense of polarization in the West and eastern civilization whose characteriits were exibited) and in a certain way move away from protect themselves against Western civilization, the power is moving away from the US and its allies, and it becomes clear that Asia, in economic terms, is taking a leading role from the West. The current phase of globalization points to the acquisition of „coming to age" of the Asian continent, resulting in a transfer of economic power from the US dominance of the West to China and India. In a word: Asia, in economic terms, takes over the leading role from the West. In this sense, it is indicated that if the twentieth century was the American century and a century of ideologies, that twenty-first century becomes the „Asiatic", and the „age identity."

Another regional organization, which,by rejecting the tutelage of capitalist development (or more precisely, global-capitalistic countries organized and guided by the interests of the US and its allies, including not only the yearning for economic but also military domination with NATO as an instrument for achieving them, if necessary by military force, the interests of Euro-Atlantic Alliance) and the preservation of cultural developments and national identity, is *the Eurasian Economic Union (EAU*). EAU Agreement, inter alia, provides the gradual elimination of protective measures and the creation of a common market, including the best made sectors of the economy such as.: pharmaceutical industry, electric power, financial services and market petroleum products. But Eurasian integration project is not completely analogous to the European Union, although, it may be freely said, in his conception in a certain way was taken the European experience with the effort to avoid the mistakes that accompanied the realization of the concept of the European Union. In this sense, it is pointed out that EU national institutions have broader powers, implement a common foreign policy and have a common currency, which is why we can

say that the EU represents a higher level of integration that is expressed in the existence of the joint bodies which appear to be more level of integration. However, the key aim of Eurasian Union is not making a joint body that would express supranational level of integration, by its work, between its members, but the formation of a single economic space: the free movement of goods and services, capital, investment and labor. This concept, the EAU has revived and showed positive effects. Agreement on the establishment of the Union entered into force after being ratified by all three states founders.

However, the number of members is not closed. Access for the admission of new members is still possible. Some countries have already shown interest for joining this community. Particular interest for joining this union showed, first of all, Armenia, and not far behind it is Kyrgyz, that can become a member of the Union in 2015. In addition, we should bear in mind that the number of countries and alliances increased. Those countries are interested in wider partnership with members of the Eurasian Union with the aim of making free trade agreements (Losan 2014, 14).The number of such pontential partners is around 40.. In this respect, one should bear in mind not only the negotiations which are under way with Vietnam, but also the beginning of work of a joint working group to study the prospects of creating a free trade zone with Israel and India.

Consideration of integration of the countries stated and embodied in the Union: the European and Eurasian, pointed to the actions of their creation, the contents of their functions and goals to which they strive and effects produced at various levels and in a global society (and its national and international forms of organization), have provided an opportunity and for more general consideration of the degree of integration. In such an approach, it can be at once understod five degrees of integration. The first stage is expressed in the creation of a free trade zone, the second in creating a customs union, third in the creation of a single economical space, the fourth in the creation of the economic union and the fifth in which the political integration is added to economic integration. In this view, the European Union is on the fifth stage, a Eurasian Union is only trying to reach the fourth level of integration, and it is the highest level of integration of

the Eurasian Union. Her realization of the fifth degree has some difficulties regarding certain historical experience of past cooperation in the framework of the Soviet Union and some of their structures. Nevertheless, it is believed that in a certain way, Eurasian Union will pass those degrees of integration that the European Union has undergone, which was initially a purely economic creation, and that later developed foreign policy, defense and integration of other types, formulated in all fuller political integration of its member states (Losan 2014, 15) .Theory in the degrees of integrations should be studied comprehensively, particularly in view of the existing and expected integration in the contemporary multipolar world.

In considering the relationship in various forms of the integration, special need should be noted that the SCO is not a community in which everyone will have to follow common rules (such as the European Union). On the contrary, in the SOS in *each Member State is sufficiently independent to express their specific views, seeks the support for them, if not for the entire membership, then at least for a part of it*. In this sense, illustratively can be stated refusal of China to support Russia (important member of the SOS) on the issue of military conflict in Ukraine. In fact, *a significant feature of the functioning of the Shanghai Organization for Security is an exceptional adaptability of its members to the latest technology trends in the world*. This flexibility allows them to bring their economies into a state of permanent pitches. *This also applies to certain countries - the South American country, which front against the „developed" countries of the West every day consolidates more and more and strengthens the distancing from their civilization that belonged to Western civilization*. This process, which is inconsistent, in a sense, on the one hand, carries out technological equalization, gives the opportunity for everyone (many) to deal with the most complicated tasks, but without harmonization of their „cultures", regardless of which country they live in. And so, *although the SOS, basically, security organization, it represents also a convergence, ie.a step closer to economic cooperation between the most developed technologies.*

10. From the standpoint of integration degrees, original approach, by content and aspirational objectives , represents organizations of BRIC, established in June 2009, whose composition consists of Brazil, China, India,

Russia. Its first summit was held in Yekaterinburg, and then, relatively fast (on April 15 and 16, 2010) was held its second summit in Brazil, which adopted a Declaration and launched a mechanism of cooperation between the BRIC countries. The third summit was held on April, 14 of the following year, which adopted a Declaration and adopted a plan for future cooperation. In addition to the summit, by a unanimous decision of the members of the BRIC, as a equal member was accepted South Africa. To Western scientists seemed that the concept of BRIC was something like non-western countries associated in ambition to threaten the primacy of Western states. However, this concept was a lot more than just mentioned metaphor.BRIC represents a historical alternativa to anglo-american monetary and financial system.

Indicator of the appearance of this alternative was the decision of BRIC from 16 to 17 July 2014. On the forming of a new development bank with an initial capital of 50 billlion dollars that will later be able to increase to 100 billion. In addition, BRIC's countries agreed on the creation of a new fund of foreign exchange reserves of 100 billion dollars, thus making posibility that "Asian tigers" will not experience Walltreet similar to that they experienced in 1997.

BRIC has emerged as an objective need for change management in the modern world, which is multipolar, complex and dynamic. The experience has shown that the model of international relations in which the new decisions are taken from one center are not efficient, often do not bear fruit, doomed to failure. That is why organizations BRIC is attractive to many countries that have expressed their willingness to enter into its composition as for example. Indonesia and Turkey. It should be bore in mind that the BRIC's countries(Russia, Brazil, China, India and South Africa) represent a new family of states, where there are also sympathy for the difficult fate of others. Given that relations between Member States of BRIC are governed by legal course and compassion for the difficulties of others it is expected that this concept represents beginning of world equitable economic system, that one need to have in mind in reviewing the civilization changes in the social destiny of Russia as the headquaters of these changes. In the context of this approach and comparative review of the basis for such globalization, characteristic of civilizations that accompany them, especially

some of these integration that project and some implement in the countries that belong not only to different civilizations, regional and ideological and ideological orientation, Russia plays a key role as headquerter, as a country with numerous population as as multinational and multi-confessional, or even could say multigenerational community, with Eurasian Union, based on new and distinct principles from similar intergovernmental organizations, especially the Eurasian Union, is an alternative to the West, specifically to the west civilization.

. Ali, ovu alternativu treba strogim naučnim metodama promišljati, posebno sa stanovišta ukazivanja da Azija u ekonomskom smislu od Zapada preuzima vodeću ulogu i da trenutna faza globalizacije ukazuje na sticanje „punoletstva“ azijskog kontinenta *što* ima za posledicu prenošenj eekonomske mo I sa američke dominacije na Kinu I Indiju. Na istoj liniji treba shvatiti i ukazivanje da u svetu kojim dominira manje nas određuju politipčka uverenja i ideje već percepcija naše suštine, samopouzdanje koje stičemo svojim uspesima i poštovanje koje nam drugi ukazuju ali ne ukazuju.(Mojsi 2012, 24)U ovakvom pristupu se zaključuje da ako je dvadeseti vek bio „američki vek“ i „vek ideologije“ dvadeset prvi vek biće „azijski vek.“ Međutim, da bi se shvatio sadržaj I značaj ovih promena u uslovima globalizacije potrebno je znanje o njima, I njihovo istraživanje. Jer, oni koji ne tragaju za znanjem I ne šire ga oko sbe, ne vide dalje od svog nosa (Major 1991, 256).

CONCLUSION

Meaning of the global integration process in contemporary society, and a man's various forms of organization should be considered in the context of the ongoing process of globalization as more stage proces of unification of mankind - mankind on the planet Earth, which is, as prof. Lukic said, united and disunited. There is a tendency to form a global society with its unique civilization by the various processes of integration.However, this kind of the society - globally - although the totality of all specific societies in their harmonious unity and unique, categorical and universally accepted value system and as an expression of uniquw civilization is not

yet achieved, and the question is whether it will be in the future, since the existence of diverse social values created by the man is very complex according to its creatiity. Because, every man is unique annd unrepeatable by his nature, as his body represents mutuality of complex mechanism with traces of comophysics, biogenetic and socio-cultural evolution. Besides, Every man is different and unique and represents the greatest provocation of wisdom that must find the approach to each being. In fact, only on the basis of the biological integrity, the biological uniqueness and capability development and cultural identity can be based authentic sovereignty, the basis of each, especially of national sovereignty and regularity of society on global level and sovereignty of the fair and the concrete forms of life. Fairness is as important as economic motivation which economists pay much more attention to (Major 1991, 256)

REFERENCES

1. Zhukov, Vasily Ivanovich. 1996. *Social development and civilization; dialectical dependence*. Moscow: University of Moscow.
2. Yakovlev, Vladimir Nikolaevich. 2012. *Цивилизации в XXI веке проблеми и Перспективи*. Moscow: University of Moscow.
3. Elster, Jon. 2014. *How to explain social behaviour.* Belgrade: Official messenger.
4. Huntington, Sémûél Fillips. 2000. *The clash of civilizations*. Podgorica: CID-Romanov.
5. Major Federico. 1991. *Tomorrow is always late*. Belgrade: Jugoslovenian journal.
6. Gumilev, Lev Nikolayevich. 2012. Globalistika personalii. Organizations. Moscow: Alfa – M.
7. Toynbee, Arnold. (1889-1975) his thoughts on civilizations are presented in „A studyof History“, T 1-12 (1934-1961) from which we made the choice to two Selections, translated by Lukic, Miodrag. 1970. *The History Reasearch I and II*. Belgrade: Education.

8. Erasov, Boris Sergeyevich. 2001.*Sravnitelnoe izuchenie civilizacii*. Moscow: University of Moscow.

9. Aleksic, Jordan. 1995. Šesta dimenzija*: Horizonti kulture*. Belgrade: Ecolibri.

10. Zyuganov, Gennady. 1999. *Russian geopolitics*. Belgrade: Culture.

11. Fukuyama, Francis. 1997 . Belgrade: Zavod za udžbenike.

12. Vasilyevich, Givišviligivi. 2001 *Civilization* . Moscow: Globalistika-Encyclopedia.

13. Geljevič Rainbow, Alexander. 2013. *The fourth political theory*. Belgrade: MUR publishing.

14. Jean-Luc, Nansi.2009. *About the inability of the West to spread as a civilization*. Belgrade: NIN.

15. Attali, Jacques. 2009. *The short histoy of future*. Beograd: NIN.

16. Popov, Cedomir 2008.*Vrijednosti srpskg društva u budbućnosti, šta Srbija mora uraditi u XXI vijeku.* Belgrade: NIN.

17. Tesla, Nikola. 1995.Članci. Belgrade: Institute for text books and teaching aids.

18. Basta, Danilo. 2015 *Zdravstvuj Dijego, mladi prijatelju istine i slobode*. Belgrade: Neolithic.

19. Mayer, John. 2012 *The Geopolitics of Emotion*. Belgrade: Clio.

20. Losan, Alexei. 2014 *Does Russia establish the new European Union or the new USSR*. Belgrade: geopolitics.

21. Reštnjikov, Leonild. 2013. *Russia is civilizational alternative to the West*. Belgrade: Geopolitics.

22. Moses Dominik.2012. *Geopolitical emotion*. Belgrade: Clio Reviews.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 339.5/.9:658]:336.144
Rad primljen: 01.04.2015. DOI: 10.7251/POS1514089P
Rad odobren: 15.04.2015. Originalan naučni rad

Petrović, dr Pero[1]
Živković, dr Aleksandar[2]

KONCEPT FINANSIJSKE ORGANIZACIJE KOJA UČI – ZAJEDNIČKA VIZIJA ZAPOSLENIH

Rezime: *Permanentno učeća organizacija jeste koncept koji postaje sve više raširena filozofija u svim adaptibilnim kompanijama, od najvećih transnacionalnih, do onih najmanjih. Zaposleni, na svim nivoima, u finansijskoj organizaciji, individualno i kolektivno, uglavnom kontinuirano, povećavaju svoj kapacitet učeći tako da njihovo angažovanje za rezultat ima upravo realizaciju onih zadataka za koje su zaduženi. Rad ima za cilj da ukaže da učeća finansijska organizacija, posebno u uslovima krize, napreduje u promenama, odnosno adaptibilnosti i fleksibilnosti.U promene se ide sa ukupnim kapacitetom i sa jasnim ciljevima i planom. Svakako da i dobro odmerene promene nose rizike, ali i povećane mogućnosti na sve turbulentnijem finansijskom tržištu, na kome se stalno dešavaju burne promene. Nedovoljna brzina prilagođavanja, a kamoli stagniranje vodi u propast poslovnih aktivnosti. Stoga u permanentno učećoj finansijskoj organizaciji zaposleni stalno pronalaze izvore informacija i uče na iskustvima drugih učesnika na finansijskim tržištima, a iznad svega diskutuju o potrebama klijenata i komitenata. Zato se učenje zaposlenih olakšava na sve moguće načine i nagrađuje, jer je za svakog pojedinca velika satisfakcija ako se njegov rad ceni. U takvoj organizaciji se ohrabruju i eksperimenti, inicijative i inovacije, a svako individualno učešće se stimuliše i ohrabruje u finansijskoj kompaniji. Uspesi, ali i greške se analiziraju i saopštavaju javno jer se u učećoj organizaciji razvija osećaj za brigu o svakom pojedincu. To je stoga što se savremena zajednička vizija organizacije koja uči mora graditi na temelju indivi-*

[1] Naučni savetnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd; pera@diplomacy.bg.ac.rs
[2] Redovni profesor, Ekonomski fakultet, Beograd; acaz@ekofb.ac.rs

dualnih vizija članova finansijske kuće. Vodeći menadžeri u učećoj organizaciji ne smeju organizacijsku viziju poistovetiti sa svojom ličnom vizijom, naprotiv, zajednička vizija svih zaposlenih mora biti rezultat zajedničke interakcije pojedinaca u organizaciji, usklađivanjem pojedinačnih vizija i njihovim razvojem u zajedničkom smeru. Taj proces promene smera u izgradnji vizije, od vizije koja je nametnuta sa vrha organizacije do zajedničke vizije koja se stvara uključivanjem svih zaposlenih, predstavlja dugotrajan i težak put i zahteva značajne promene u finansijskoj organizaciji. Stoga se kreiranje zajedničke vizije mora pospešiti korišćenjem naučnih i stručnih metoda i modela kako bi promene, u tom smeru, bile što uspešnije i brže primenljive.

Ključne reči*: organizacija, učeća, zaposleni, vizija, zajednička, finanansije.*

JEL klasifikacija: *G30, M21.*

UVOD

Opšta ekonomska i finansijska kriza dovela je, između ostalog, i do promena u poslovanju privrednih subjekata iz finansijskog i bankarskog sektora. Finansijska odnosno bankarska organizacija koja uči, ali i svi zaposleni u njoj, prevazilazi okvire savremenog načina poslovanja, i sve više postaje poslovna filozofija ne samo u operativnom, svakodnevnom ponašanju na tržištu nego i ključni element strategijskog upravljanja. To ponašanje se naročito odnosi na finansijske organizacije u uslovima naglih i dugotrajnih finansijskih kriza kada menadžment, na svim nivoima, treba efikasno i efektivno da reaguje. Potom, zaposleni su zainteresovani za svoju ulogu u viziji i misiji organizacije koja u kontinuitetu uči. Društvo znanja je ono u kojem razni oblici znanja predstavljaju osnovne komponente bilo koje ljudske aktivnosti. To je društvo u kome znanje postaje glavna kreativna snaga. Strategijsko upravljanje ljudskim resursima u finansijskim organizacijama odnosi se kako na one najveće, multinacionalne, tako i na one najmanje, kao što su finansijske agencije ili one iz oblasti finansijskog konsaltinga. U kontekstu strategijskog upravljanja u finansijskim organizacijama, učeća organizacija predstavlja onu u kojoj zaposleni na svim nivoima, individualno i kolektivno, u kontinuitetu, uvećavaju svoj kapacitet

znanja učeći, a to treba za efekat da ima povećanje nivoa efikasnosti poslovanja. Neosporno, učeća organizacija stalno obavlja kreativne promene koje dovode do napretka u poslovanju. Finansijske organizacije u promene idu celim kapacitetom sa jasnim ciljevima, strategijskim i operativnim planom. Nisu sve promene blagotvorne, naročito one koje se unose sa zakašnjenjem, stoga one sobom nose rizike, ali i velike mogućnosti za uspeh na finansijskom tržištu. Upravo je finansijsko tržište onaj deo integralnog svetskog tržišta koje je najpodložnije kriznim situacijama, odnosno turbulencijama u poslovanju.

1. STALNE PROMENE U POSLOVANJU NA FINANSIJSKOM TRŽIŠTU

Finansijsko tržište je vrlo osetljivo na poremećaje koji se na njemu dešavaju. Svaki nastup na tržištu od organizacije iziskuje adaptibilnost i fleksibilnost, čije elemente je neophodno ugraditi u koncept strategijskog upravljanja. Upravo finansijsko tržište iziskuje stalne promene u poslovnom ponašanju finansijskih organizacija. Istraživanje i razvoj, u kontekstu strategijskog upravljanja, traži stalne promene, jer stagniranje dovodi do usporavanja a potom i propasti poslovnih aktivnosti (Petrović i Vasić 2013). U učećoj finansijskoj organizaciji zaposleni treba da stalno pronalaze izvore kvalitetnih i pravovremenih informacija, odnosno uče na iskustvima drugih organizacija, a naročito uvažavaju želje i potrebe klijenata, kupaca svojih finansijskih proizvoda i usluga. Stoga se permanentno učenje zaposlenih olakšava na sve moguće načine, ali i nagrađuje, jer se na taj način verifikuju njihovi načini odnosno ceni njihov radni doprinos opštem uspehu. U učećoj finansijskoj organizaciji ohrabruju se eksperimenti, inicijative i inovacije, a svaki individualni doprinos se nagrađuje i ohrabruje na svim nivoima upravljanja u finansijskoj kompaniji. S druge strane, i dobri rezultati, ali i greške se saopštavaju javno i podrobno analiziraju. U učećoj organizaciji iz finansijskog sektora neophodno je da se razvija i praktikuje osećaj za brigu o svakom pojedinom zaposlenom.

Suprotno tome, finansijsku organizaciju koja ne praktikuje permanentno učenje kao bitan element strategijskog upravljanja karakterišu sledeći, negativni, elementi (Kanter 2007, 23):

- na nove ideje, koje dolaze sa nižeg nivoa, gleda se sumnjičavo, zato što su nove i što dolaze s nižeg nivoa;
- kriticizam se obilato izražava, a pohvale se ne izražavaju skoro nikada;
- tretiranje problema se uzima kao greška potčinjenog;
- odluke o reorganizaciji ili promenama politike donose se u tajnosti i iznenada se obelodanjuju zaposlenima;
- pretpostavljeni smatra da dobro poznaje sve ono što je važno u biznisu.

Promene u finansijskom okruženju stimulišu finansijske institucije na traganje za finansijskim inovacijama i novim finansijskim proizvodima. Promene u uslovima tražnje, posebno povećanje kamatnog rizika, promene u uslovima ponude, posebno razvoj informacionih tehnologija, kao i želja da se izbegnu stroge regulative koje podrazumevaju visoke troškove, predstavljaju glavne motive za nastajanje finansijskih inovacija. Finansijske inovacije smanjile su prednost banaka u obezbeđivanju sredstava, kao i prednost u prihodima na aktivu. Pošto je to prouzrokovalo manju profitabilnost tradicionalnog bankarskog poslovanja, smanjio se i obim takvog vida poslovanja (Mishkin 2006, 257). Upravo ljudski resursi, u finansijskim organizacijama, sa svojim znanjem, veštinama, iskustvom, energijom i entuzijazmom čine najvredniju aktivu tih organizacija i jedini pravi osnov stvaranja konkurentske prednosti. Međutim, kao i drugim resursima u finansijskoj organizaciji, neophodno je upravljati i ljudskim resursima. Menadžment ljudskih resursa obuhvata aktivnosti kojima se, pre svega, regrutuju ljudski resursi, prate njihove performanse, održavaju i razvijaju njihove kompetencije, vrši razvoj karijere i nagrađivanje. Ove aktivnosti moraju biti tesno međusobno povezane i u funkciji poslovne strategije. Posledično, strategije ljudskih resursa treba da budu usklađene sa strategijom preduzeća i strategijama pojedinih poslova. Ovo proizlazi iz same suštine strategije koja, u stvari, predstavlja pretvaranje ulaganja u nematerijalnu aktivu kao pokretača vrednosti u vrednost, koja se valorizuje na tržištu. Pri tome treba imati u vidu vrlo veliku osetljivost finansijskog tržišta odnosno poslovanja banaka u savremenim uslovima koje karakterišu megaintegracije i akvizicije.

2. ZAJEDNIČKA VIZIJA ZAPOSLENIH U FINANSIJSKOJ ORGANIZACIJI

U bankama, ali i u svim drugim finansijskim organizacijama ne samo da je poželjno nego je i neophodno da menadžeri svih nivoa, ali i svi zaposleni imaju zajedničku predstavu kako doći, što brže, do poslovnog uspeha, a pri tome ostvarivati satisfakciju komitenata i korisnika finansijskih proizvoda i usluga. Međutim, zajednička vizija u finansijskoj organizaciji mora se graditi na temelju individualnih vizija članova organizacije koji u njoj rade. S druge strane, vođe u učećoj organizaciji ne smeju organizacijsku viziju poistovetiti sa svojom ličnom vizijom, naprotiv, vizija mora biti stvorena kroz zajedničke interakcije pojedinaca unutar organizacije, usklađivanjem individualnih vizija i njihovim razvojem u zajedničkom smeru. U tom procesu vođa ne sme, u bilo kakvoj situaciji, nametati vlastitu viziju okolini, već podržavati delatnike da i oni otvoreno govore o vlastitoj viziji, te onda, na temelju pojedinačnih, graditi zajedničku viziju, koja ne predstavlja njihov zbir, nego predstavlja nov kvalitet u misiji finansijske kuće ili banke. Proces promene smera u izgradnji vizije, od vizije nametnute sa vrha finansijske organizacije do zajedničke vizije stvorene uključivanjem svih zaposlenih, dugotrajan je i težak posao koji zahteva značajne organizacijske promene. Nauka i poznavanje organizacijskog razvoja mogu pospešiti tražene promene korišćenjem svojih metoda i alata. Reflektiranje o zajedničkoj viziji otvara pitanja individualnog sudelovanja u zajedničkoj viziji finansijske organizacije: *da li svaki pojedinac mora deliti viziju organizacije*? Odgovor na to pitanje je negativan. No, činjenica je da zaposleni koji ne dele zajedničku viziju sa ostalim članovima kolektiva obično ne doprinose u jednakoj meri kao i ostali, koji u njoj učestvuju. Jednom kada je stvorena, zajednička vizija organizacije postaje pokretačka snaga za promjene zbog *kreativne tenzije* koju stvara (Acemoglu and Johnson 2005, 949–995). Kreativna tenzija odnosi se na jaz između zajedničke vizije i sadašnjosti i predstavlja pokretačku snagu koja posvećene članove organizacije vodi prema zajedničkom cilju. To je efikasano i efektivano poslovanje na vrlo fleksibilan i adaptibilan način i na onim tržištima koja su, još uvek, u razvoju ili su još nerazvijena (Petrović 2005, 96–105).

Čovečanstvo je napredovalo kroz istoriju, savladavalo fizički svet i razvijalo nauku i stručnost korištenjem **metode analize** za razumevanje i izučavanje problema. Metoda analize pretpostavlja rastavljanje problema na sastavne delove, proučavanje tih delova i, na temelju toga, donošenje zaključaka o funkcionisanju celine. Prema Sengeu, takav linearan i mehanicistički način gledanja postaje sve neefektivniji u rešavanju kompleksnih problema današnjice zato što kompleksne probleme obeležava *nelinearna uzročna povezanost*.

Suprotno navedenom, kod *cirkularne kauzalnosti* varijable stalno menjaju uloge: sad su uzrok i odmah zatim posledica u odnosu na drugu varijablu. Današnjim kompleksnim finansijskim svetom dominira *cirkularna kauzalnost*, istinske egzogene sile veoma su retke, pogotovo u komercijalnom bankarstvu. Pogotovo imajući u vidu da su krize u poslednjih petnaest godina duge i sveobuhvatne. Prema tome, današnja **fragmentacija** predstavlja značajnu organizaciono-kulturnu disfunkciju društva (Kofman i Senge). Razumevanje izvora i rešenja modernih finansijskih problema zahteva napuštanje linearnog i mehanicističkog načina razmišljanja i njegovu zamjenu *nelinearnim i organskim razmišljanjem*, poznatijim pod nazivom **sistemsko razmišljanje**: načinom razmišljanja koje daje primat celini u odnosu na delove. U situaciji kada prihvatimo ideju da sistemsko mišljenje, potičući ljude da se fokusiraju na celi sistem, može unaprediti *individualno učenje*, tada moramo prihvatiti i zaključak kako je ono još značajnije za organizacije, naročito one koje posluju na finansijskom tržištu (Petrović 2006). Obrasci odnosa (ili sistemi) izvedenica su mentalnih modela pojedinaca, odnosno proizlaze iz njihove percepcije o načinu međusobne interakcije značajnih komponenti sistema. Različiti ljudi imaju prirodno različitu percepciju o tome koje su komponente sistema važne i na koji se način međusobno odnose. Međutim, da bi došlo do efektivnog organizacijskog učenja, pojedinci u organizacijama moraju biti spremni i osposobljeni za otkrivanje svojih mentalnih modela, za njihovo međusobno upoređivanje, za rasprave o bitnim razlikama kako bi postigli zajedničku percepciju obeležja bankarskog sistema. Usklađivanje više mentalnih modela upućuje na izgradnju zajedničke vizije finansijske kuće. Moguće je da kvalitetni razgovori pojedinaca dovedu do stvaranja zajedničke vizije, no, zbog velike

kompleksnosti problema, obično je potrebno korišćenje brojnih dodatnih veština i alata razvijenih od strane sistemskih mislilaca. Bilo da se koriste jednostavni (dijagrami) ili kompleksni alati (kompjutersko modeliranje) oni predstavljaju strategijske, a potom i taktičke, vitalne instrumente u stvaranju zajedničke vizije kojoj teže svi zaposleni (Bartol i Martin 1998). Timsko učenje (ili organizacijsko učenje) ostvarivo je u situacijama kada grupa ljudi koja deluje unutar nekog sistema deli zajedničku viziju o tome koje su komponente tog sistema i kako se one međusobno odnose. U prvom trenutku, po zapošljavanju u finansijskoj kući, ljudi uče jedan od drugoga u procesu delenja različitih perspektiva. Mnogi su organizacijski problemi rešivi jednostavnim usklađivanjem perspektiva. Kooperacija je primer učenja kojim pojedinci uočavaju pripadnost istom sistemu. Učenje se nastavlja testiranjem zajednički stvorene vizije. U uslovima visoke kompleksnosti okoline, snažna zajednička vizija omogućava članovima organizacije proveru njihovih pretpostavki, traženje poluge i testiranje različitih politika. Poznato je da sistemsko razmišljanje predstavlja značajan prodor u načinu razmišljanja ljudi i zahteva prihvatanje nove paradigme. Međutim, iako „učeća organizacija“ u stvarnosti ne postoji, moguće je artikulisati kako bi ona u stvarnosti mogla izgledati. U tom kontekstu, „učeća organizacija“ bi bila entitet u kojoj bi zaposleni „...zaista voleli raditi i koja bi bila uspešna u svetu rastuće međuzavisnosti i promene“ (Kofman i Senge, 1993). Prema Sengeu, sistemsko razmišljanje je ključna disciplina učeće organizacije jer zahteva novu percepciju pojedinca i njegove uloge u svijetu: „...promena načina razmišljanja u temeljima je učeće organizacije... tom promenom pojedinac se više ne vidi odvojenim već povezanim sa svetom, problemi sa kojima se borimo nisu prouzročeni ‘negde spolja’ već su produkt našeg vlastitog razmišljanja i delovanja. Učeća organizacija je mesto na kojem pojedinci kontinuirano otkrivaju način kojim sami stvaraju i menjaju realnost...“

Sistemsko razmišljanje zahteva od praktičara sledeće aktivnosti:

- usvajanje veština i alata sistemskog razmišljanja,
- doživotnu posvećenost,
- sudelovanje većeg broja članova organizacije,
- stvaranje tzv. „zajednice posvećenih“.

Identifikacija kauzalnih krugova ili *krugova povratne veze* u temeljima je sistemskog razmišljanja. Ti krugovi po svojim obeležjima mogu biti:

- pojačavajući,
- uravnotežujući,
- sadržavati kašnjenja.

Izgradnja efikasnog modela koji se može primeniti na finansijske kuće i banke zahteva konceptualnu formalizaciju mentalnih modela o međuzavisnostima bitnih komponenti kompleksnih sistema radi provere ponašanja promatranih varijabli. Nažalost, izgradnja kvalitetnih modela zahteva veliko umeće i iskustvo. Iz tog je razloga literatura o tom području relativno mala i malo dostupna. U izgradnju modela se obično uključuju profesionalni modelari koji provode analizu sistema i povezuju korisnika (klijenta) i programere (matematičare) koji rade na formalizaciji modela. Sistemsko razmišljanje se obično deli na:

- kvalitativno (soft system dynamics),
- kvantitativno (hard system dinamics).

Važno je napomenuti da je korpus znanja sistemskog razmišljanja umnogome razvijen zahvaljujući 30-godišnjim kvantitativnim istraživanjima, a da njegova primena u praksi treba da zahvali kvalitativnom pristupu (Vujović 2008). Tehnologija na polju izučavanja dinamike sistema poslednjih je godina neverovatno napredovala tako da je relativno jeftin i kvalitetan softver postao operativno dostupan širokim zainteresovanim masama, ali i menadžmentu u finansijskim organizacijama i poslovnim bankama.

3. FAZE PROCESA UČENJA U FINANSIJSKOJ ORGANIZACIJI

U savremenim uslovima, vremenu modernog biznisa, modernog načina poslovanja i globalnih finansija, kada se ceo svet, takoreći, može smestiti u jedno „globalno selo“, sve ređe možemo videti organizacije zasnovane na starinskim metodama poslovanja, naročito u bankama u situacijama kada stupaju mere nove monetarno-kreditne politike. Po pravilu, nove mere monetarne politike primenjuju se u vrlo složenim uslovima (Živković i

Kožetinac 2003, 76). Jer, kako vreme odmiče, ono sa sobom nosi i izvesne promene koje se moraju slediti i pravila kojih se moramo pridržavati da bismo opstali u tom svetu modernog poslovanja izloženom mnogim turbulencijama na sve osetljivijem tržištu. Samim tim, finansijske kompanije koje su bile zasnovane na „starim" načinima poslovanja polako gube na vrednosti, zaostaju u „trci" za konkurencijom i nestaju sa „borbenog polja" na kome se odvija „bitka za opstanak". Međutim, da bi kompanije izbegle ovaj „nestanak", moraju odmah da naprave određene korake u promeni svog načina poslovanja (Rakić i Bošković 2005, 282). Osnovni korak koji je potrebno preduzeti jeste kompletna transformacija sadašnjeg, postojećeg stanja i momentalni prelazak u „kompaniju koja uči", iz prostog razloga što je danas znanje i poslovna moć. To se posebno odnosi na bankarsko poslovanje gde se novi proizvodi i usluge pojavljuju takoreći svakodnevno. Proces i sposobnost učenja je imanentna karakteristika svakog ljudskog bića, ali organizacije i strukture u kojima ljudi funkcionišu tokom celog svog života tu životnu sposobnost, same po sebi, nemaju.

Ovo može dovesti do toga da članovi takve organizacije u nedostatku ideja vodilja koje ona treba da pruži dođu u situaciju da ne razumeju i ne mogu da se suoče sa nastalom promenom ili situacijom.

Zato organizacija koja konstantno teži proširenju svojih sposobnosti, a u cilju ostvarenja superiornih performansi, mora nastojati da ostvari fundamentalne promene načina razmišljanja i percepcije, odnosno uma svojih članova. Osnovna razlika između „finansijskih organizacija koje uče" i tradicionalnih organizacija upravo jeste dobro ovladavanje tzv. osnovnim disciplinama odnosno „ključnim tehnologijama", a to su novi finansijski derivati i novi bankarski proizvodi, ali i usluge. Međutim, da bi tradicionalna organizacija prerasla u „organizaciju koja uči", potrebno je ispuniti nekoliko osnovnih zadataka i obezbediti osnovne elemente od kojih su najvažniji: sistemsko razmišljanje, upravljanje sobom, generisanje „mentalnih šablona", stvaranje zajedničke vizije i timsko učenje. Tek nakon ispunjenja ovih uslova i obezbeđivanja ovih elemenata, organizacija ima potencijala da preraste u „organizaciju koja uči". Međutim, organizacije koje uče zahtevaju sasvim novi pristup upravljanju i liderstvu. Prema konceptu „organizacije koja uči", lider je odgovoran za stvaranje organizacije u ko-

joj ljudi konstantno proširuju svoju sposobnost za shvatanje kompleksnih pitanja, kristališu svoju viziju i unapređuju zajedničke „mentalne šablone“, odnosno lider je odgovoran za proces učenja u finansijskoj kući.

U „organizaciji koja uči“ postoje tri tipa lidera (Petrović 2006, 134):

1. lider-dizajner,
2. lider-stjuard i
3. lider-učitelj.

U realnim situacijama izazvanim promenama na finansijskom tržištu njihova uloga se menja u zavisnosti od tipa kome pripadaju. Prioritet je, dakle, negovati znanje i ciljeve koje ljudi osećaju kao svoje sopstvene. Može se gotovo sa velikom sigurnošću reći da se „učeća organizacija“ razvija kroz određene, sukcesivne, faze.

Prva faza opisuje tradicionalnu hijerarhiju, u kojoj top-menadžeri zadržavaju centralizovanu kontrolu nad akcijama unutar organizacije, kontrolišu strategije i odnose sa kupcima i okruženjem.

U drugoj fazi razvoja, top-menadžeri se okreću ovlašćivanju (osamostaljivanju) zaposlenih, dajući im odgovornost za radne odluke i akcije.

Treća faza nastaje kada su zaposleni uključeni i u postavljanje strateškog pravca poslovanja. Oni rade sa kupcima, prave izbore u vezi sa strategijom finansijske kompanije i taktikama koje treba da obezbede uspeh u tom okruženju.

U određenom smislu, nastankom „učeće organizacije“ povećava se obim ukupnog znanja finansijske kompanije odnosno banke. Učeća organizacija je razbila prethodnu vertikalnu strukturu, koja je razdvajala menadžere svih nivoa od ostalih zaposlenih. Nove organizacione strukture predstavljaju revoluciju u razmišljanju i stavljaju tim ispred pojedinca. Članovi tima preuzimaju na sebe odgovornost i donose odluke u vezi sa poslom (Petrović 2013, 46). S druge strane, rast „organizacije koja uči“ ne mora se ovde zaustaviti. Postoji set mera koje mogu doprineti uvećanju sposobnosti organizacije da permanentno uči. Neki od mogućih predloga koji se mogu primeniti su (Armstrong 2006): stvaranje uslova u kojima su ljudi voljni da primene svoje znanje, podele ga i međusobno ga aktivno razme-

njuju; uspostavljanje organizacione strukture tako da ljudi imaju dovoljno prostora i prilika da stiču iskustva i razmišljaju; dozvoljavanje zaposlenima da razmišljaju o balansu između svojih sopstvenih ambicija i zajedničke ambicije organizacije; ustanovljavanje „timova za unapređenje“ koje karakteriše sklad ličnosti, veština i načina učenja, i drugi. Međutim, da bi jedna oganizacija uspešno postala „organizacija koja uči“, neophodno je početi sa „učenjem“ timova u toj organizaciji. Učenje tima predstavlja poravnanje i razvoj kapaciteta tog tima u ostvarenju rezultata kojima teže članovi tima. Zasniva se na sopstvenom „savlađivanju“, za talentovane timove sastavljene od talentovanih individua. Postoji više komponenti timskog učenja, a prvi (i možda najvažniji) jeste dijalog. Kakav bi se zaključak mogao izvesti iz ovoga? Zašto su „oragnizacije koje uče“ tako bitan deo novog načina poslovanja da se bez njih ne može? Zašto rizikovati jednu „dobro utvrđenu“ strukturu? Da li je sve to vredno? Konverzija tradicionalne organizacije u organizaciju koja uči znači promenu stava koji ona zauzima prema budućnosti. I dok je tradicionalna organizacija usmerena na adaptiranje budućnosti, pri tome ne ulažući napor da istinski razume zašto su neke promene nužne, niti uvažavajući potencijal ljudskih resursa, ona umanjuje svoju vrednost i skraćuje svoj „vek trajanja“. Organizacija koja uči stvara budućnost zahvaljujući tome što informacije, znanje i ljudske resurse uzdiže na pijedestal (Živković i Stakić i Krstić 2005, 78). Ona jeste budućnost savremenog poslovanja finansijskih kuća i banaka, jer njihovo poslovanje mora biti vrlo fleksibilno i prilagodljivo svim vrstama poremećaja na finansijskom tržištu.

ZAKLJUČAK

Strategijski menadžment ljudskih resursa se upravo bavi relevantnim aspektima menadžmenta ljudskih resursa u procesu formulisanja i implementacije poslovnih strategija. To se posebno odnosi na finansijske kuće i banke jer je njihovo poslovanje bilo prvo izloženo ćudima opšte krize. S druge strane, treba imati u vidu da je koncepcija „učeće organizacije“ razvijena na temelju ideja istaknutih naučnika i poslenika organizacijskog razvoja i dinamike sistema. Doprinos organizacijskog razvoja konceptu „učeće organizacije“ uočava se u isticanju ljudske dimenzije organizacije i naglasku na važnost ljudi. Discipline opisane u ovom radu (finansijsko

i bankarsko poslovanje) razlikuju se od tradicionalnog menadžerskog pristupa po tome što su u prvom redu „...'lične' discipline. Svaka od njih bavi se našim načinom razmišljanja, aspiracijama, odnosima i učenjem" (Senge, 1990). Autori ovog rada koncept „učeće organizacije" smeštaju u okvir rastućeg polja organizacijskog razvoja finansijskih kuća i poslovnih banaka. Prema našim saznanjima, organizacija koja bi u potpunosti nosila karakteristike „učeće organizacije" još uvek ne postoji. Međutim, činjenica je da najuspešnije organizacije sveta ulažu velike napore u implementaciju ovog koncepta u nastojanju postizanja održive konkurentnosti na finansijskom i bankarskom tržištu. Za razvoj finansijskih proizvoda koji nude superiornu vrednost u odnosu na konkurente, potrebna je organizacija sa duboko ukorenjenim znanjem i sposobnošću učenja. Zahvaljujući učenju, stiču se nova znanja, odnosno rezultat procesa učenja je znanje. Zajednička vizija zaposlenih u finansijskim organizacija zasniva se na znanju i odnosu prema znanju. Ono je jedna od temeljnih odrednica organizacione sposobnosti i trajna osnova konkurentske prednosti. U takvim uslovima, uvećanje vrednosti pretpostavlja formulisanje i implementaciju novih strategija koje uvažavaju samu prirodu i značaj ovog resursa.

LITERATURA

1. Acemoglu, Daron and Johnson, Simon. 2005. "Unbunling Institutions". *Journal of Political Economy*. 113: 949–995.
2. Armstrong, Mark. 2006. *Strategic Human Resource Management: A Guide to action*. 3-rd. ed. Kogan Page.
3. Bartol, Kathryn and Martin, David. 1998. *Management.* third edition, New York: McGraw-Hill.
4. Petrović, Pero. 2005. *Neophodnost izmene privredne strukture u Srbiji*. Beograd: Računovodstvo. 11–12: 96–105.
5. Petrović, Pero. 2006. *Evropska unija i zemlje u tranziciji: oporezivanje dohotka od kapitala*. Beograd: Računovodstvo. 9–10/2006.
6. Petrović, Pero i Vesić, Dobrica. 2013. „Primena politike organizacione kulture i klime u savremenoj organizaciji". *Međunarodna politika.*

IMPP. Beograd: 1151: juli–septembar: 86–106. UDK 327. ISSN 0543-3657. COBISS.SR-ID 3092482.

7. Petrović, Pero. 2013. „Ekonomska saradnja Srbije i Republike Srpske i privlačenje stranih direktnih investicija“. *Politeia.* Izdanje III, br. 6. Banja Luka: Fakultet političkih nauka.
8. Rakić, Biljana i Bošković, Gorica. 2005. “Konkurentnost srpske privrede kao faktor integracije“. *Ekonomske teme*. Vol. 43, br. 1: 282.
9. Vujović, Dušan. 2008. *Globalna finansijska kriza: poruke i pouka za kasne tranzicione privrede*. Beograd: KBF 2008, SES.
10. Živković, Aleksandar i Kožetinac, Gradimir. 2003. *Monetarna ekonomija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
11. Živković, Aleksandar i Rade Stankić i Borko Krstić. 2005. *Bankarsko poslovanje i Platni promet*. Beograd: Ekonomski fakultet.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 339.5/.9:658]:336.144
The paper submitted: 01.04.2015. DOI: 10.7251/POS1514103P
The paper accepted: 15.04.2015. Original scientific paper

Pero Petrović, PhD[1]
Aleksandar Živković, PhD[2]

THE CONCEPT OF LEARNING FINANCIAL ORGANISATIONS – EMPLOYEES` SHARED VISION

Summary: *Continuing learning organization is a concept that is becoming an increasingly widespread philosophy in all adaptable companies ranging from the largest transnational to the smallest ones. In a financial organization employees at all levels, individually and collectively, mainly continuously, increase its capacity by learning so that their involvement results in the realization of the tasks for which they are responsible. The paper aims to show that a learning financial organization, particularly in times of crisis, progresses in changes, adaptability and flexibility. Changes are managed by the total capacity and with clear goals and a plan. Naturally, well-measured changes also carry risks, but they also increase opportunities in the financial market. Insufficient speed adjustment, let alone stagnation leads to destruction of business activities. Therefore, the employees in permanent learning financial institution constantly find sources of information and learn from the experiences of other participants in the financial markets. Above all, they discuss the needs of clients and customers. In addition, learning is facilitated and rewarded in every way possible as it is a great satisfaction for an employee to know that their work is appreciated. Experiments, initiative and innovation and every individual involvement are encouraged in such a company. Good outcomes as well as mistakes are analysed and communicated publicly since a learning organization cares about each individual. This*

[1] Research fellow, Institute of International Politics and Economics, Belgrade; pera@diplomacy.bg.ac.rs
[2] Full-time professor, The Faculty of Economics, Belgrade; acaz@ekofb.ac.rs

is because modern shared vision of a learning organization has to be built on the basis of individual visions of a financial institution. Leading managers in a learning organization must not identify organizational vision with their personal visions. On the contrary, a shared vision must be the result of a joint interaction of individuals in the organization by aligning individual vision and their development in the same direction. This process of the change in the direction in building a vision, from the one imposed from the top of the organization to a shared vision that is created by all employees, is a long and difficult journey and requires significant changes in a financial organization. Therefore, the creation of a shared vision needs to be accelerated through the use of scientific and technical methods and models so that the changes in the direction are more successful and faster.

Key words: *organization, learning, employees, vision, shared, funding*

JEL Classification: *G30, M21*

INTRODUCTION

General economic and financial crisis has led, among other things, to changes in the operation of business enterprises in the financial and banking sectors. Financial, i.e banking organization that is learning goes beyond the scope of modern business. It is increasingly becoming a business philosophy not only in operational, everyday behavior in the market but also as a key element of strategic management. This behavior is especially true for financial institutions in terms of sudden and prolonged financial crises when management, at all levels, needs to efficiently and effectively respond. Furthermore, the employees are interested in their role in the vision and mission of the organization that continuously learns. The knowledge society is one in which different forms of knowledge are essential components of any human activity. It is society in which knowledge becomes a major creative force. Strategic human resource management in financial institutions refers to the largest multinational ones as well as to the smallest ones, such as funding agencies, or those in the field of financial consulting. In the context of strategic management in financial institutions, learning organization represents one in which employees at all le-

vels, individually and collectively, in continuity, increase their capacity of knowledge and training. This should result in the increase in the level of business efficiency. Undoubtedly, learning organization constantly performs creative changes that lead to progress in business. Financial organizations are changing in the whole capacity with clear objectives, strategic and operational plans. Not all changes are beneficial, especially the ones that are entered with a delay. Therefore they carry the risks but also great opportunities for success in the financial market. It is the financial market that is the part of the integrated world market which is the most vulnerable to crises and turbulences in the business.

1. PERMANENT BUSINESS CHANGES ON FINANCIAL MARKET

The financial market is very sensitive to disturbances. Every appearance on the market requires adaptability and flexibility that need to be included in the concept of strategic management. It is the financial market that requires constant changes in business practices of financial organizations. Research and development, in the context of strategic management, mean constant change, as stagnation would slow down and the eventually collapse business activities (Petrovic and Vasic 2013). In a learning financial institution employees should constantly find sources of high-quality and timely information and learn from the experiences of other organizations with a special emphasis on the wishes and needs of customers who consume their financial products and services. Therefore, the continuing education of employees should be facilitated in every possible way, but it should also be rewarded as their contribution to the overall success of the work. Experiments, initiative and innovation are encouraged in a learning financial organization, while each individual contribution is rewarded and encouraged at all levels of management in a financial company. On the other hand, the good results and the errors are reported publicly and thoroughly analysed. It is necessary to develop and practice a sense of care for each individual employee in a learning organization in the financial sector.

In contrast, the financial organization which does not practice a lifelong learning as an essential element of strategic management is characterized by the following negative elements (Kanter, 2007, 23):

- The new ideas that come from the lower level are viewed with suspicion because they are new and they come from a lower level,
- Criticism is abundantly expressed, while the praise is almost never expressed;
- A problem is taken as a subordinate`s fault,
- Decisions on the reorganization or policy changes are made in secret and suddenly disclosed to employees,
- The head believes he/she knows everything that is important in business;

The changes in the financial environment have stimulated financial institutions to search for financial innovation and new financial products. Changes in the conditions of demand, especially the increased interest rate risk, changes in the conditions of supply, particularly the development of information technologies, as well as the desire to avoid the stringent regulations that involve high costs, are the main motives for the formation of financial innovation. Financial innovations have reduced the advantage of banks in providing funds, as well as the advantage of income on assets. Since this led to lower profitability of traditional banking business, the scope of such operations has also decreased (Mishkin, 2006, 257). It is the human resources in financial organisations with their knowledge, skills, experience, energy and enthusiasm that make the most valuable assets of these organisations and the only real basis for the creation of competitive advantage. However, as with other resources in financial institutions, it is necessary to manage human resources. Human resource management includes activities of recruiting human resources, monitoring their performance, maintaining and developing their competences, performing career development and rewarding. These activities must be closely interconnected and function as part of the business strategy. Consequently, human resources strategy should be consistent with the strategy of companies and

strategies of individual jobs. This stems from the very essence of the strategy, which, in fact, is the conversion of investments in intangible assets as drivers of value into value that is valorized on the market. One must bear in mind the great sensitivity of financial markets and banking operations in modern conditions characterized by mega-integrations and acquisitions.

3. EMPLOYEES` SHARED VISION IN FINANCIAL ORGANISATIONS

In banks as well as in all other financial institutions it is necessary that all the managers and employees share a common idea about how to achieve business success and have customers and users of financial products and services satisfied. However, a shared vision in a financial organization must be built on the basis of individual visions of the organization members who work there. On the other hand, leaders in learning organization must not confuse the organisational vision with their personal visions. On the contrary, the vision must be created through the joint interaction of individuals within the organization by aligning individual vision and their development in the same direction. In the process, leaders must not, in any situation, impose their own vision of the environment, but to support activists so that they speak openly about their own visions. Then, based on the individual visions, a shared vision should not represent the sum, but a new quality in the mission of a financial company or a bank. The process of changing the direction in building a vision, from a vision imposed from the top financial organizations to a shared vision created by all employees is a time-consuming and difficult job that requires significant organizational changes. Science and knowledge of organizational development can accelerate the required changes by using adequate methods and tools. Reflecting the shared vision raises questions of individual participation in a common vision of financial institutions: is it necessary for each individual to share the vision of the organization? The answer to this question is negative. However, the fact is that employees who do not share a common vision with other staff members usually do not contribute in equal measure. Once created, a shared vision of the organization becomes the driving force for change because of "creative tension" that is generated

(Acemoglu and Johnson 2005, 949-995). Creative tension is the difference between the shared vision and the current reality. With truly committed members the creative tension will drive the organization toward its goals. It is an efficient and effective business in a very flexible and adaptable way and on those markets which are still in development or are still underdeveloped (Petrovic 2005, 96-105).

Mankind has progressed throughout history, mastering the physical world and developing science and expertise through using the method of analysis for the understanding and study of the problems. The analysis method assumes separating problems into their constituent parts, studying of these parts and drawing conclusions on the functioning of the whole. According to Senge, such linear and mechanistic way of viewing becomes more effective in solving complex problems of today because complex problems are characterized by non-linear causal relationship.

By contrast, with circular causality, variables keep changing roles: now the cause and then the result in relation to the second variable. Today's complex financial world is dominated by circular causality, true exogenous forces are very rare, especially in commercial banking. This is true especially when bearing in mind that the crises in the last fifteen years are long and comprehensive. Therefore, today's fragmentation represents a significant organizational and cultural dysfunction of society. (Kofman and Senge). Understanding the sources and solutions of modern financial problems requires abandoning the linear and mechanistic way of thinking and its replacing with the non-linear and organic thinking known as **systems thinking**: thinking that gives priority to the whole in relation to the parts. In a situation where we accept that systems thinking can improve individual learning, then we must accept the conclusion that it is more important for organizations, especially those operating in the financial market (Petrovic 2006). The patterns of relationship (or systems) derivatives are mental models of individuals, i.e they arise from their perception of the interactions of the significant components of the system. Different people have naturally different perceptions of what the important components of the system and the relations are. However, for effective organizational learning, individuals in organizations must be prepared and trained

to detect their mental models for the comparison and the discussion about important differences so to achieve a common perception of the characteristics of the banking system. Synchronizing more mental models suggests the construction of a shared vision. It is possible that high quality individual interviews lead to the creation of a shared vision. However, due to the complexity of the problem, it is usually necessary to use a number of additional skills and tools developed by systems thinkers. Whether simple (diagrams) or complex tools (computer modeling), they are strategic and tactical, as well as vital instruments in the creation of a shared employee`s vision (Bartol and Martin 1998). Collaborative learning (or organizational learning) is feasible in situations where a group of people operating within a system shares a vision about what the components of the system are and how they interrelate. When employed, people learn from each other in the process of sharing different perspectives. Many organizational problems are solvable by simply aligning the perspective. Cooperation is an example of learning when individuals experience belonging to the same system. Learning continues through testing the shared vision. In the conditions of high complexity environment, a strong shared vision enables the organization's members to check their assumptions, to seek leverage and test different policies. It is known that systemic thinking represents a significant breakthrough in people's mindsets and it requires the acceptance of new paradigms. However, while "learning organisation" in reality does not exist, it is possible to articulate what it might look like it in reality. In this context "learning organization" would be an entity in which the employees "... would really like to work and it would be successful in a world of growing interdependence and changes." (Kofman and Senge, 1993) According to Senge, systems thinking is the key discipline in a learning organisation because it requires a new perception of the individual and its role in the world: "*... a change in thinking is at the foundation of a learning organization ... the change assumes that the individual is no longer seen as a separate entity but related to the world, the problems we are facing are not caused by 'somewhere outside' but are the product of our own thinking and actions. A learning organization is a place where individuals are continually discovering a way to create and change reality ...* "

Systems thinking requires the following activities and practices:

- adoption of the skills and tools related to the systems thinking;
- a life commitment;
- a lot of members involved;
- creation of so called " communities of commitment";

The identification of causal loops or "feedback loops" is at the foundations of systems thinking. These circles can be:

- reinforcing;
- balancing;
- or have delays;

The construction of an effective model, which can be applied to financial institutions and banks, requires conceptual formalization of mental models of interdependencies among the essential components of complex systems in order to check the behavior of the observed variables. Unfortunately, the construction of high-quality models requires great skill and experience. For this reason, the literature on this area is relatively small and little available. The construction of models usually includes professional modelers who conduct an analysis of the system and connect the user (client) and developers (mathematicians) working on the formalization of the model. Systems thinking is usually divided into:

- qualitative (soft system dynamics);
- quantitative (hard system dinamics);

It is important to note that the body of knowledge of systems thinking greatly developed thanks to thirty years of quantitative research, while its application in practice is due to the qualitative approach (Vujovic 2008). System dynamics technology has progressed tremendously in the last few years so that high quality software has become operationally available to interested broad masses, as well as to the management of financial institutions and commercial banks.

4. THE LEARNING PROCESS PHASES IN FINANCIAL ORGANIZATIONS

Under modern conditions, in the times of modern business and global finance, when the whole world, so to speak, can be placed in a "global village", we can rarely see organizations based on the old methods of operations, especially in banks and in situations with new monetary-credit policy. As a rule, the new monetary policy measures are implemented in very complex conditions (Zivkovic and Kožetinac 2003, 76). For, as time goes on, it carries with it some changes and rules that must be followed so we could survive in this world of modern business exposed to a lot of turbulences on the increasingly sensitive market. Consequently, the financial companies that were based on "old" ways of doing business, slowly lose value, fall behind in the "race" and disappear from the "battlefield" where "battle for survival" is taking place. However, to avoid "disappearance", companies have to make certain steps to change its way of doing business (Rakic and Boskovic 2005, 282). The basic step to be taken is a complete transformation into "a learning company" since today knowledge is business power. This is especially true of the banking business, where new products and services appear almost every day. The process and the ability to learn is immanent characteristic of every human being. However, organisations and structures in which people work must acquire these characteristics.

This can mean that the members of such organizations, in the absence of a guiding idea, do not understand and cannot cope with a new situation or change.

Therefore, an organization that constantly aims at extending its capabilities in order to achieve superior performance, must seek a fundamental change in thinking and perception, that is, in the mind of its members. The main difference between "learning financial institutions " and traditional organizations is a good mastery of the so-called basic disciplines and "key technologies". Those are new financial products and new banking products or services. However, in order to transform into "a learning organisation", it is necessary to fulfill a number of basic tasks and have some basic ele-

ments. The most important ones are: systems thinking, self-management, the generation of "mental template", creating a shared vision and team learning. It is only after the fulfillment of these conditions that the organization has the potential to grow into a "learning organization". However, learning organizations require an entirely new approach to management and leadership. According to the concept of "learning organization", the leaders is responsible for the creation of organizations where people continually expand their capacity for understanding complex issues, crystallize their vision and promote shared "mental templates". The leader is responsible for the learning process in a financial institution.

In "a learning organization" there are three types of leaders (Petrovic 2006, 134):

1. leader-designer;
2. leader - steward
3. leader-teacher;

In real situations caused by changes in the financial market, their role changes depending on the type they belong to. The priority is, therefore, to nurture knowledge and goals that people feel as their own. One can almost say with certainty that the "learning organization" develops through certain successive phases.

The first phase describes the traditional hierarchy, in which top managers retain centralized control over the actions of the organization, control strategies and relations with customers and the environment.

In the second phase of development, top managers are turning to authorisation (independence) of employees, holding them responsibile for their decisions and actions.

The third phase occurs when employees are involved in setting the strategic direction of the business. They work with customers, make choices with regard to the strategy and tactics of financial companies to ensure success in this environment.

In a sense, the emergence of "learning organizations" increases the volume of the total knowledge of a finance company or bank. A learning organiza-

tion smashed the previous vertical structure that separated the managers of all levels from other employees. New organizational structures represent a revolution in thinking and put the team ahead of the individual. Team members take responsibility and make decisions related to the job (Petrovic 2013, 46). On the other hand, the growth of "a learning organization" does not stop here. There are a set of measures that can contribute to increasing the organisation's ability to constantly learn. Some of the possible proposals that can be applied are as following (Armstrong 2006): the creation of conditions in which people are willing to apply their knowledge, share it and exchange it actively; establishing the organizational structure so that people have enough space and opportunity to gain experience and to think; allowing employees to think about the balance between their own ambitions and shared ambitions of the organization; establishing "teams for improvement" which are characterized by the harmony of personalities, skills and ways of learning, etc. However, for an organization to successfully become a "learning organization", it is necessary to start with "learning teams" in the organization. A learning team represents alignment and capacity development of the team in achieving the results pursued by the team members. There are several components of team learning, and the first (and perhaps the most important) is the dialogue. What conclusion could be drawn from this? Why are "learning organizations " such an important part of the new way of doing business? Why risk a "well-established" structure? Is all this worth it? The conversion of the traditional organization into a learning organisation means to change its attitude towards the future. Neither putting the effort to truly understand why some changes are necessary nor taking into account the potential of human resources, traditional organisations focus on adapting the future and thus reduce their value and "lifetime". A learning organization creates the future so that information, knowledge and human resources are raised on a pedestal (Zivkovic and Stakic and Krstic 2005 78). It is the future of modern business finance companies and banks because their way of doing business has to be very flexible and adoptible to all kinds of disturbances on the financial market.

CONCLUSION

Strategic management of human resources examines the relevant aspects of human resource management in the process of formulation and implementation of business strategies. This is especially true for financial institutions and banks since their business was first to be exposed to the whims of the general crisis. On the other hand, it should be noted that the concept of a learning organization arises out of ideas long held by leaders in organizational development and systems dynamics. One of the specific contributions of organizational development to the concept of „learning organisation" is its focus on the humanistic side of organisations. The disciplines described in this paper (financial and banking businesses) "differ from more familiar management disciplines in that they are '*...personal' disciplines. Each has to do with how we think, what we truly want, and how we interact and learn with one another."* (Senge, 1990). The authors of this paper see "learning organizations" in the framework of the growing field of organizational development of finance companies and commercial banks. To our knowledge, there are no true learning organizations at this point. However, the fact is that the most successful organizations in the world are making great efforts to implement this concept so to achieve sustainable competitiveness on the financial and banking markets. For the development of financial products that offer superior value relative to competitors it is necessary to organize deep-rooted knowledge and ability to learn. Thanks to learning new knowledge is acquired and the result of the learning process is knowledge. A shared vision of employees in financial organizations is based on knowledge and respect for knowledge. This is one of the fundamental determinants of organisational skills and a permanent basis of competitive advantage. In such conditions, increasing the value assumes the formulation and implementation of new strategies that take into consideration the nature and importance of this resource.

REFERENCES:

1. Acemoglu, Daron and Johnson, Simon. 2005. "Unbunling Institutions". *Journal of Political Economy*. 113:949-995.

2. Armstrong, Mark. 2006. Strategic Human Resource Management: A Guide to action. 3-rd ed. Kogan Page.
3. Bartol, Kathryn and Martin, David. 1998. *Management.* Third edition. New York: McGraw-Hill.
4. Petrović, Pero. 2005. *Neophodnost izmene privredne strukture u Srbiji*. Beograd: Računovodstvo 11-12:96-105.
5. Petrović, Pero. 2006. *Evropska unija i zemlje u tranziciji: oporezivanje dohotka od kapitala*. Beograd: Računovodstvo. 9-10/2006.
6. Petrović, Pero i Vesić, Dobrica. 2013. „Primena politike organizacione kulture i klime u savremenoj organizaciji". *Međunarodna politika*. Beograd: IMPP. 1151: juli-septembar: 86-106. UDK 327. ISSN 0543-3657. COBISS.SR-ID 3092482.
7. Petrović, Pero. 2013. **„**Ekonomska saradnja Srbije i Republike Srpske i privlačenje stranih direktnih investicija". *Politeia.* Izdanje III. br :6. Banja Luka: Fakultet političkih nauka.
8. Rakić, Biljana, i Bošković, Gorica. 2005. "Konkurentnost srpske privrede kao faktor integracije". *Ekonomske teme*. Vol.43. br. 1:282.
9. Vujović. Dušan, 2008, Globalna finansijska kriza: poruke i pouka za kasne tranzicione privrede. Beograd: KBF SES.
10. Živković, Aleksandar i Kožetinac, Gradimir. 2003. *Monetarna ekonomija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
11. Živković, Aleksandar i Rade Stankić i Borko Krstić. 2005. *Bankarsko poslovanje i Platni promet*. Beograd: Ekonomski fakultet.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 659.127.8:336.71]:005
Rad primljen: 01.04.2015. DOI: 10.7251/POS1514117K
Rad odobren: 15.04.2015. Originalan naučni rad

Klincov, dr Radovan[1]
Ristić, dr Žarko[2]

MENADŽMENT BANKARSKOG MARKETINGA

Rezime: *Marketing koncept upravljanja ukupnim poslovnim sistemom banaka ostaje potpuno nerazrađen ukoliko se svede samo na odnose kredita i sredstava banaka, odnosno aktive i pasive, ukoliko ne uključi i bitnu funkciju i tržište novca i finansijskog kapitala, odnosno celokupan marketing u bankama. Jer, početak i kraj svakog tržišnog komuniciranja jeste novac (iza koga se krije i mogućnost normalne reprodukcije ukupnih sredstava i profit kao motiv poslovanja). Savremena tržišta su dominantno finansijska tržišta uz stalne procese transformacije roba i materijalnih vrednosti svih subjekata u novčane oblike, uz potpuno izmenjenu finansijsku strukturu imovine modernih preduzeća i banaka. Dakle, finansijski (bankarski) marekting mora poći od funkcije novca i kapitala, pri čemu je angaž*ovanje novčanih sredstava za fin*ansiranje proizvodno-prometnih delova reprodukcije osnovna pretpostavka za osiguravanje ukupnog procesa reprodukcije i razvoja svakog sistema. Pri tome, ponuda i tražnja novčanih sredstava, priliv i odliv novca, proces investiranja novčanih sredstava, povraćaj i efekti ulaganja, postaju danas osnovne funkcije razvoja, dok je funkcija potrošnje i tražnje (roba i usluga) izvedena iz sistema ulaganja i politike razvoja (odnosno realnog angažovanja faktora reprodukcije preko tržišnog mehanizma).*

Ključne reči: *bankarski menadžment, bankarski marketing, finansijski resursi, finansijski instrumenti, bankarsko liderstvo.*

JEL klasifikacija: *G21.*

[1] Vanredni profesor, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, Jovana Dučića 23a Banja Luka.
[2] Redovni profesor, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, Jovana Dučića 23a Banja Luka.

UVOD

U radu će biti analiziran marketinški koncept finansijskog poslovanja. Finansijski marketing omogućava da se maksimalno poveća osetljivost bankarskog i privrednog sistema na tržišne oscilacije, makroekonomsku politiku i ukupna privredna kretanja. Bankarski marketing usmerava poslovnu politiku banke u pravcu zadovoljavanja sadašnjih i budućih potreba, sadašnjih i budućih komitenata i klijenata na efikasan i racionalan način. Bazični cilj bankarskog marketinga jeste permanentno unapređivanje depozitne funkcije banke sa sračunatim efektima na planu povećanja kreditnog potencijala.

1. FINANSIJSKI MARKETING I UPRAVLJANJE FINANSIJAMA BANAKA

Finansijski marketing stoga postaje integralni deo ukupne finansijske funkcije i razvojne politike i bankarskog sistema, njegove modernizacije, efikasnosti i konačnih efekata poslovne politike banaka prema krajnjim korisnicima bankarskih sredstava i usluga. To je ta inverzna funkcija dosadašnje upravljačko-distributivne državno-javne funkcije ovakvog bankarskog sistema. Finansijska funkcija u bankarstvu sve više se orijentiše na sledeće segmente poslovne filozofije banaka:

1. upravljanje finansijskim sredstvima (aktivom i pasivom banaka);
2. racionalno i efikasno korišćenje novčanih sredstava;
3. kontrolu upotrebe finansijskih sredstava;
4. politika pribavljanja eksternih sredstava, odnosno internih sredstava;
5. tokovi priliva i odliva novca, namene korišćenja;
6. plasiranje slobodnih sredstava, posebno u nove finansijske oblike (akcije, obligacije, certifikate i dr.);
7. praćenje promena na tržištu novca i kapitala, kao i kolebanja kamatnih stopa i deviznih kurseva;
8. rentabilnost uloženih sredstava;

9. ocena promene finansijske strukture u bilansima;
10. održavanje permanentne likvidnosti i solventnosti;
11. ocena investicionih projekata, rizika, analiza dobiti i dr.

Radi se, dakle, o upravljaju finansijama, bez čega i ukupna funkcija proizvodnje, realizacija roba i usluga, ciljna funkcija ukupnog sistema ne mogu da se ostvaruju. Finansijski marketing (dopunjen finansijskim menadžerstvom i finansijskim inženjeringom) omogućava da se maksimalno poveća osetljivost bankarskog i privrednog sistema na tržišne oscilacije, makroekonomsku politiku i ukupna privredna kretanja. Ovo posebno dolazi do izražaja u uslovima brzih i naglih zaokreta u ekonomskoj politici, izrazito visokoj inflaciji, kolebanju deviznih kurseva i vrlo visokim kamatnim stopama. U uslovima kada je kamatna stopa oko 20 puta veća od profitne stope, finansijska sfera je zadominirala nad realnom (proizvodnjom roba i usluga), tako da slabo upravljanje finansijskom sferom može da poništi sve pozitivne rezultate u proizvodnji i realizaciji roba i usluga. U takvim uslovima i ponašanje potrošača se menja, investicije i dugoročna ulaganja naglo opadaju, poslovni rizik se povećava, inflatorni dobici i gubici se nekontrolisano rasprostiru, odvodeći često mnoge subjekte i banke u vrlo kratkom roku iz sfere dobiti u gubitak. Finansijski marketing u takvim uslovima dobija i zadatak da stvara rezervne fondove za pokriće rizika, da pretvara rizik u troškove poslovanja, da povećanjem premije osiguranja „prenosi" rizik u osiguravajuće institucije i da optimalno pretvara kratkoročne i dugoročne plasmane, uz njihovu optimalnu vremensku i kamatnu strukturu (i dinamiku povraćaja). Finansijski marketing u uslovima skupog novca mora da usklađuje i nabavke i prodaje, priliv i odliv novčanih sredstava, da usklađuje robne i finansijske tokove svake banke i preduzeća, pa tako i sistem u celini. Ostvariti optimalnu strukturu sredstava (unutar novčanih sredstava, ali i robnih i novčanih resursa) izuzetno je složen i odgovoran zadatak upravljanja svim procesima i ukupnom poslovnom politikom sistema.

Savremeni trendovi u svetu na području upravljanja novcem i ukupnom finansijskom funkcijom pretpostavljaju znanje i veliku informisanost o ekonomiji novca. Finansijski menadžment na toj osnovi omogućava, čak i uz

nepovoljno okruženje, ostvarivanje finansijskog dobitka kroz maksimizaciju upotrebe finansijskih sredstava i redukciju finansijskog rizika i troškova, ali i kroz eliminisanje procesa pretvaranja dužničke dobiti u dobit poverilaca (u inflaciji posebno). Nagli razvoj računarske tehnologije, informatike, (povezivanje sistema i dr. vode sve većem značaju finansijskih sredstava (novca, kapitala, dohotka, akcija, obveznica i dr.), ali i finansijskih inovacija. Vrlo velika diversifikacija finansijskih instrumenata koja je već nastala (depozitni certifikati, NOW računi, rekupovina obveznica, SVIP-depoziti, zajednička sredstva na novčanim tržištima, overdraft-računi, kreditne kartice, obveznice, SWOP-aranžmani, akcije i dr.) koji postaju sve više predmet kupovine i prodaje na finansijskim tržištima, uz sve veće mase dobitaka i gubitaka (uz sve veće rizike u poslovanju i finansijske rizike), dovode i do disperzije gubitaka paralelno sa sve širom skalom finansijskih instrumenata u poslovanju.

Upravljanje poslovnim finansijama postaje time i pravi stožer integralne poslovne strategije bankarskog sistema. Finansijsko odlučivanje postaje sve složenije, posebno u uslovima kada se finansijska funkcija sve više orijentiše ne na zadovoljavanje potreba potrošača, već na maksimizaciju profita.

Elektronska revolucija, dakle, u potpunosti modifikuje dosadašnji model upravljanja finansijama banaka „odoka", „prema osećaju", prema slučajnim i donekle očekivanim kretanjima" i sličnim elementima rudimentarne ekonomije i tradicionalnog (klasičnog) bankarstva, prevodeći finansijsku funkciju na gotovo potpunu automatizaciju. Telekomunikaciona tehnologija već sada u razvijenim tržišnim privredama osigurava potrebnu infrastrukturu za potpuno novi finansijski marketing, koji sa svoje strane postaje katalizator finansijskog preduzetništva i akcionarstva.

2. BANKARSKI MARKETING I RAST BANKE

Bankarski marketing u osnovi predstavlja moderan pristup tržišnom modelu privređivanja banke kao finansijske institucije i poslovnog subjekta u finansiranju privrednog razvoja i rasta preduzeća. Bankarski marketing usmerava poslovnu politiku banke u pravcu zadovoljavanja sadašnjih i budućih potreba, sadašnjih i budućih komitenata i klijenata na efikasan i racionalan

način. Bazični cilj bankarskog marketinga jeste permanentno unapređivanje depozitne funkcije banke sa sračunatim efektima na planu povećanja kreditnog potencijala. A to se postiže upravo atraktivnim privlačenjem komitenata i klijenata, koji na svojim računima u banci raspolažu relativno visokim, stabilnim i rastućim prosečnim stanjem novčanih sredstava, bez prevelikih kreditnih zahteva. Marketing koncept banke usmeren je i u pravcu razvoja novih bankarskih proizvoda i bankarskih usluga, pored izraženog zahteva za permanentni razvoj funkcije prikupljanja depozita i odobravanja kredita. Zbog toga, menadžment banke prihvata sadržinu marketing funkcije, koja se identifikuje sa kreditnom funkcijom (što je od izuzetnog značaja za upravljanje aktivom i pasivom banke). Prihvatanje i organizovanje marketing koncepta zato je i predstavljalo svojevrsnu inovaciju bankarskog poslovanja i modernu odrednicu na biznis orijentisane poslovne politike banke.

Marketing pristup poslovnoj politici banke jeste odraz tržišne orijentacije banke i profitonosne orijentacije menadžmenta banke. Tržišno usmerena poslovna politika banke, kao samostalnog poslovnog subjekta, reprezentuje skup mera i instrumenata banke u procesu mobilizacije, koncentracije i alokacije novčanih sredstava na principima likvidnosti, solventnosti i rentabilnosti. Tržišni motiv privređivanja banke jeste dobit iz koje se alimentiraju dividende akcionarima na uloženi deoničarski kapital. Izbor marketing strategije, u tom kontekstu, jeste važan činilac u poslovnoj politici banke za ostvarivanje razvojnih i strategijskih ciljeva poslovnog bankarstva. Pri tome, ocena tekuće tržišne pozicije banke treba da prethodi formulisanju marketing strategije banke. To je potrebno iz razloga što svaka banka ima funkcionalnu organizacionu strukturu sa sledećim segmentima:

1. prikupljanje sredstava privrede (depozitna funkcija),
2. plasiranje sredstava privredi (kreditna funkcija),
3. poslovanje sa inostranstvom (devizna funkcija),
4. poslovanje sa stanovništvom (depozitna i kreditna funkcija).

U tom sklopu, bankarski marketing identifikuje resurse za ostvarivanje razvojnih i strategijskih ciljeva banke. Marketinški orijentisana organizaciona struktura banke prilagođava se promenama u okruženju i vrši pritisak na

efikasno poslovanje banke putem racionalizacije kreditne funkcije banke. Bankarski marketing pokriva ciljno tržište banke i signalizira menadžmentu banke potrebu aktiviranja novih bankarskih proizvoda.

Promotivna aktiva banke na ciljnom tržištu sprovodi agresivni marketing propagandnim kreativnim i inovativnim porukama sa sračunatim efektima na planu brze i efikasne prodaje bankarskih proizvoda i usluga. To treba da omogući kvalitetna bankarska ponuda koja je strukturisana tako da kratkoročno i dugoročno zadovoljava potrebe svojih klijenata i da kreira nove potrebe za nove, pontecijalne bankarske klijente. Jednostavno, moderan bankarski marketing treba da kreira buduću tražnju sadašnjom ponudom. Agresivni nastup banke u odnosima sa javnošću (Public Relations) treba da perpetuira u novi „profitudar" na komitente sa ostvarivanjem programiranih efekata promocije bankarskog imidža.

Menadžment banke po pravilu treba da implicira fleksibilnu politiku cena, koja utiče na poslovne performanse. Politika cena banke u osnovi treba da osigura poslovno priticanje prihoda banke, koji služi za pokriće troškova banke i za ostvarivanje dobiti banke. Cenovna politika bankarskih proizvoda i usluga mora biti tržišno orijentisana bez administrativnih ingerencija. Takva politika se empirijski verifikuje na tržištu novca i kapitala. Stoga, banka mora da vodi računa o neto kamatnoj marži kao razlici izmedu aktivne i pasivne kamatne stope, o naknadama i o provizijama. Marketinški ciljevi banke su:

1. povećanje dobiti (profita) banke,
2. investiranje u rast banke,
3. povećanje kvantuma depozita banke,
4. racionalizacija kreditnih plasmana,
5. podizanje imidža banke,
6. proširenje bankarskog tržišta,
7. međunarodni nastup banke,
8. ekspanzija asortimana bankarskih proizvoda i usluga,
9. proširenje filijalne mreže, i
10. izgradnja novih profitnih centara banke u odnosu na konkurenciju.

Stopa rasta depozita i kredita može biti relativno pouzdan indikator ostvarivanja funkcije banke pa i referentan podatak da li je banka lider na tržištu. Zarada po akciji jeste indikator realizacije marketing cilja sa stanovišta pripreme banke za budući rast. Povećanje dobiti (profita, zarade) banke, kao relevantnog cilja bankarskog marketinga, po pravilu, prate i ostali marketing ciljevi banke, ulaganje u očuvanju dostignutog nivoa banke na tržištu u odnosu na konkurenciju i sekularno povećanje i depozita i kredita.

U tom kontekstu, važno je identifikovati kratkoročne i dugoročne marketing ciljeve banke. Učešće na tržištu, obim prodaje, potrošački meritoring i agresivno promovisanje bankarskih proizvoda i usluga prezentuju paletu kratkoročnih ciljeva bankarskog marketinga. Za ostvarivanje navedenih ciljeva valja formulisati proces marketing planiranja, kao kontinuelni proces koji sadrži:

1. utvrđivanje ciljeva banke,
2. utvrđivanje bankarskog tržišta,
3. analiziranje konkurencije banke,
4. planiranje bankarskih proizvoda i usluga,
5. utvrđivanje cena proizvoda i usluge banke,
6. definisanje strategijskog i taktičkog plana banke,
7. utvrđivanje sredstava (budžeta) strategijskog i taktičkog marketing plana.

Strategijsko planiranje, u tom kontekstu, predstavlja vodič u bankarsku budućnost, odnosno kurs progresa. Ovo odreduje kurs razvoja banke i „prenosi" banku iz sadašnjosti u budućnost. Strategijsko planiranje trasira prostornu i poslovnu ekspanziju, koja gradi imidž menadžmentu banke. Tako marketing „radi" za menadžment.

3. BANKARSKI MENADŽER I LIDER

Menadžerska revolucija na površinu biznis sveta nije samo izbacila i lansirala takozvane poslovne menadžere, kao ljude od unovčive karijere,

nego i bankarske menadžere, koji imaju monetarnu vlast, moć i znanje, ali i bankarske revizore, „kontrolore" koji se nominuju kao elitni sloj u državi, privredi, društvu. I, doista, bankarski menadžeri reprezentuju specijalnu društvenu elitu, koja ima vlast, moć, autoritet, znanje, moral i etiku. Bankarski menadžeri reprezentuju resurs razvoja bankarskog sektora, koji planira, organizuje i kontroliše finansijske i poslovne aktivnosti. Oni su, doduše, finansijski eksperti za upravljanje novcem i kapitalom, i za efikasnu alokaciju finansijskih resursa. Oni dobro poznaju monetarno upravljanje, finansijski marketing i bankarski inžinjering. Bankarski menadžer jeste biznis lider koji koristi znanje, iskustvo, vlast, moć i autoritet u strukturiranoj finansijskoj organizaciji moderne države i privrede. Moderni menadžer jeste biznis lider koji koristi znanje, iskustvo, vlast, moć i autoritet u strukturiranoj finansijskoj organizaciji moderne države i privrede. Moderni menadžer koordinira finansijske funkcije privrede i države i donosi ključne bankarske odluke. On uspešno komunicira sa fizičkim i pravnim licima, kao svojim klijentima i partnerima. Bankarski menadžer je inovator finansijske strukture i kanalizator finansijskih plasmana. Bankarski menadžer je „poslovni alokator" novčanih resursa sektora privrede i stanovništva, i kreator biznis alijanse izmedu privrede i države. Bankarski (finansijski) menadžer jeste agens promena u finansijskom sektoru, finansijskoj i bankarskoj infrastrukturi, ali i strateg razvoja bankarskih službi i misaoni faktor socijalnog blagostanja.

Globalizacija bankarske proizvodnje i internacionalizacija tržišta finansijskih usluga, medutim, inkorporiraju proizvodnju bankarskih menadžera (kadrovski autput), koji su naoružani generalnim i specijalističkim znanjima iz oblasti monetarnih finansija, javnog sektora, finansijskog upravljanja, bankarskog inžinjeringa, poslovnog konsaltinga. Bankarski menadžer se obučava za upravljanje profitnim bankarskim i neprofitnim finansijskim organizacijama, javnim institucijama, budžetskim i fondovskim institucijama u kojima se materijalni, kadrovski, finansijski i informativni resursi transfonnišu u javna dobra i finansijske usluge. U tom kontekstu, bankarski menadžment koji oblikuje i produkuje finansijske menadžere, postaje univerzalna aktivnost, koja inkorporira ekspertsko znanje, kulturu rada, poslovnu etiku, poreski moral, humanističko ponašanje i civilizacijsko

delovanje. Bankarski menadžeri, gradeći finansijski moral, čuvaju ljudsko dostojanstvo štediša i debitora, neguju princip jednakosti pred finansijskim zakonima, razlikuju princip tolerancije prema dužnicima, poštuju prava i obaveze svojih komitenata i klijenata.

Moderan razvoj teorije i prakse bankarskog menadžmenta aktivira i kreira tražnju za bankarskim menadžerima sa liderskim osobinama. Bankarsko liderstvo u svetu reprezentuje mudar način korišćenja bankarske moći za prevođenje finansijskih „službenika" u pokretače promena sa strategijskom vizijom budućeg razvoja bankarskog sektora. Bankarski menadžer sa liderskim osobinama jeste natprosečno sposoban „tip" da kreira strategijsku viziju monetarnog i bankarskog finansiranja koja mobiliše ljude da razmišljaju u pravcu inovacije finansijske strukture i racionalizacije mehanizma tržišne alokacije finansijskih resursa. Bankarsko liderstvo inspiriše promene i kreiranje odluka sa dugoročnim smernicama, ali bez takozvane kontrole, koja je karakteristična za finansijski menadžment. Bankarski lider daje smernice da se ostvare finansijske promene putem kreiranja nove vizije bankarskog sektora, koja je izvodljiva na dugi rok. Finansijsko i bankarsko liderstvo, kao proces, implicira tim eksperata sa liderskim osobinama, ali bez generalnog stratega. U krajnjoj instanci, bankarsko liderstvo jeste sposobnost da se finansijski i bankarski poslovi države i privrede obave preko drugih ljudi, koji jednako i isto razmišljaju o načinu na koji se poslovi obavljaju – tržišno i profitabilno.

Bankarski menadžment reprezentuje pouzdanu osnovu za modernu poslovnu filozofiju poslovnog sistema države, privrede, stanovništva i inostranstva koja obezbeđuje koordinaciju raspoloživih resursa i prilagođavanje organizacije zahtevima okruženja, i odgovara za profitabilnost, rentabilnost, radnu efikasnost i tržišnu sposobnost organizacije. U privrednom sektoru, uspeh preduzeća je determinisan „uspešnim" spojem lidera koji kreira ideje i pridobija ljude, i menadžera koji stvara organizaciju i motiviše zaposlene. Preduzeće figurira kao pul resursa, koji, pomoću ingenioznosti lidera i veštine menadžera, stiče konkurentsku prednost na domaćem i inostranom tržištu i obezbeduje efikasno poslovanje. Liderstvo i menadžerstvo osiguravaju kompatibilnost autputa za zahtevima okruženja (efikasnost) i racionalnu upotrebu resursa (efektivnost).

Lider se obično opisuje kao čovek koji ima ideju i snagu da utiče na ljude da ostvare cilj banke i preduzeća. On se zalaže za promene i veruje u inovacije. Lider je orijentisan na koncept „znati zašto" (efikasnost), dok je menadžer koncentrisan na način „znati kako" (efektivnost). Lider identifikuje problem. Menadžer rešava probIem. Lider je dugo orijentisana ličnost koja preduzetništvo vezuje za sposobnost .kreiranja novih ideja za kombinovanje resursa i njihovo rentabilno alociranje. Lider kreira viziju, koju transformiše u misiju. Lider spaja sadašnjost i budućnost banke i predvodi ljude kao sledbenike u pokretače promena i kreatora poslovnog portfolija.

Finansijski menadžeri pre nego što uđu u biznis-igru treba da znaju da je finansijski biznis velika uzbudljiva alternativa samozapošljavanja sa brzim tržišnim igračima i sposobnim profiterima. Finansijska tržišta su prava ratna arena jer se na berzama novca i kapitala permanentno uključuju „sveže jedinice" i isključuju „žrtve". To je rigorozna igra na finansijski dobitak u oblasti ulaganja kapitala u rizične poduhvate sa „teškim" profitonosnim ukrasima. Tržišna sloboda je ovde pravo bogatstvo finansijskih izbora sa mnoštvom kombinacija i alternativa. Različite sume angažovanog kapitala, različiti troškovi finansiranja, različiti nivoi dobiti, različite stope prinosa i različite klopke rizika vode različitom uspehu ili neuspehu, bogatstvu ili bankrotstvu, novom izazovu ili razočarenju. Zbog toga, svaki bankarski menadžer treba da prođe kroz test preduzetnih osobina i menadžerskih vrlina da bi „osetio i izmerio" sopstvenu sposobnost za vođenje biznisa i rizične tržišne igre na dobitak. U tom preteškom testu života naročito su važne sledeće osobine bankarskog menadžera:

1. kreativnost i sposobnost,
2. upornost i istrajnost,
3. istraživački duh i sklonost eksperimentisanju,
4. vizionarstvo i inicijativa,
5. nezavisnost i autonomnost,
6. opsednutost idejama, inovacijama i samopotvrđivanjem,
7. sintetičko mišljenje i analitičko držanje svih detalja u glavi,

8. motivisanost i samouverenost,
9. ubedljivost u prezentovanju ideja i odbrani zamisli,
10. fleksibilnost i otvorenost,
11. spremnost na saradnju i pravljenje koalicija,
12. pravilan izbor partnera i kadrova,
13. maksimalna odgovornost i pravovremena procena rizika,
14. efikasno identifikovanje resursa i racionalno finansiranje poslova,
15. verovanje u sebe, svoju stručnost, svoju sposobnost, svoj rad i svoj uspeh.

Sve ovo valja znati i upamtiti jer su brojni ljudi u zabludi kada misle da je bankarskim menadžerima jedina životna preokupacija velika zarada – novac. Prenebregava se, dakle, činjenica da su menadžeri najviše opsednuti imperativom opstanka na biznis sceni i konkurentskoj vetrometini, s obzirom na to da samo iskonska borba za opstanak kod uspešnih menadžera u krajnjoj instanci rezultira novcem i blagostanjem. Samo stalno uspešan menadžer jeste čovek sa rastućom cenom. To valja večno upamtiti, jer je u životu, radu i biznisu „najteže zaraditi prvih milion dolara".

Vrednosni sud o finansijskim menadžerima važi i za takozvane bankarske menadžere, koji su izuzetno iskreni i kreativni ljudi. Bankarski menadžeri su, po pravilu:

1. intuitivni i spremni na rizik,
2. entuzijasti i motivisani,
3. nekonformisti i otvoreni za osećanja drugih osoba,
4. imaginativni i „teški" radnici,
5. sigurni u sebe i uživaju u igri sa idejama,
6. ubedljivi i sugestivni,
7. ne smeta im samoća i ispoljavaju pojačan interes za ženu,
8. radoznali i vole nepoznato,

9. opažaju i upijaju svet oko sebe i imaju mnogobrojna interesovanja,
10. samozahtevni, dobronamemi i dobro informisani,
11. nezavisni i originalni,
12. psiholozi i estete, i
13. radni i odgovorni.

Ovakve karakteristike derivirane su iz same suštine bankarskog menadžmenta, kao nauke i veštine procesa monetarnog upravljanja i rukovođenja bankarskom organizacijom, odnosno finansijskim poslovima privrede, države i njenih entiteta), i poreske finansijske filozofije u stvaranju sredstava za funkcionisanje privrede i društva. Bankarski menadžment jeste poslovna filozofija bankarskog sektora i preduzetništva, i finansijska strategija privrede i države. Kao transdisciplinarna nauka i praksa, bankarski menadžment komponuje brojne naučne discipline, kao što su ekonomija, finansije, bankarstvo, osiguranje, tehnologija, pravo, psihologija, organizacija, informatika, etika, estetika, sociologija, edukologija, antropologija, geografija, demografija, logistika, planiranje, matematika, statistika. Bankarski menadžment je, stoga, suma diversifikovanih i reintegrisanih znanja koja sintetizuje primenjenu mikroekonomiju, preduzetničku poslovnu ekonomiju, menadžersku ekonomiju upravljanja, poslovnu logistiku, finansijsku makroekonomiju, poslovnu etiku i moral, trgovačko pravo, finansijsku psihologiju, sociologiju biznisa, filozofiju zadovoljavanja finansijskih potreba, finansijski marketing, ekonomiku proizvodnje bankarskih dobara i usluga, i ekonomiku finansijske infrastrukture, društvene nadgradnje i društvenog standarda, ali i takozvano 3K – kultura rada, kultura razvoja, i kultura komuniciranja.

U tom kontekstu, važan je menadžerski tim rukovođenja heterogenih intelektualnih struktura sa kreativnim menadžerima čija se prepoznatljivost ogleda kroz čestitost, genijalnost, talenat za vođenje poslova, stvaralački duh, sposobnost učinaka, viziju razvoja, motivaciju, usavršavanje, vođenje, poštovanje, razumevanje, angažovanje, koordinisanje, promociju koncepcijske, istraživačke, prognostičke i analitičke sposobnosti, konstruktivnu agresivnost, energičnost, aktivan stav i odnos prema radu

i životu, inicijativnost, promene, kreativnost i profesionalnost. „Idealni bankarski menadžer" je integrator kadrovskih potencijala i radnih procesa, preduzetnički proizvodač uspešnih rezultata, izvrstan gospodar i upravnik, sistematični inicijator ideja, akcija i promena, kreativni vizionar i planer, komunikativni koordinator, konstruktivni tehnolog organizacije i inovacije, nenametljivi prenositelj poslova i odgovornosti na saradnike, participativan animator, strateg kroz kontinuirano obrazovanje i kulturni sagovornik i prijatelj.

U teoriji i praksi se dotična idealnost bankarskog menadžera izražava putem čuvenih takozvanih sumiranih 7-K – konstruktivan, karakteran, kreativan, komunikativan, kooperativan, kulturan i kuražan menadžer, koji sa svojim polidisciplinarnim znanjem (uz kontinuelne inovacije) kreira preduzetničku strategiju bankarskog sektora i formuliše integralnu razvojnu viziju monetarnog sektora države i privrede. To pak znači da moderan menadžer raspolaže savremenim znanjima, znanjima iz marketinga, menadžmenta, finansija, morala i inženjeringa. Tako se dolazi do takozvanog etičkog menadžmenta, koji povezuje materijalne i nematerijalne potencijale, gde kultura i etika postaju faktor efikasnosti i gde etičko rukovođenje, preko humanog učinka, prerasta u humanistički menadžment, a za to su potrebni menadžeri sledećih veština, kao što su: stil rukovođenja, motivacija saradnika, način donošenja odluka, upravljanje promenama, neposredno komuniciranje sa saradnicima. Kultura rukovođenja implicira timski kooperativan stil rada, kadrovsku fleksibilnost i produktivno upravljanje konfliktima (što je od izuzetne važnosti za centralno i poslovno bankarstvo, direkcije za kredite, agencije za bankarski inženjering i konsalting. U tom smislu, integracija (koordinacija), preduzetništvo (rizik), upravljanje (odlučivanje) i proizvođenje (poslovođenje), jesu strukturne komponente modernog bankarskog menadžmenta sa biznis liderom na čelu komercijalnog i investicionog bankarstva.

ZAKLJUČAK

Marketinški koncept finansijskog poslovanja preduzeća i banaka po pravilu „ne trpi" preterano decentralizovani model upravljanja finansijama. Raz-

loge vidimo u brojnim slabostima predimenzionirane decentralizacije, koje se ispoljavaju kroz teritorijalizaciju novčanih tokova preduzeća, povećanje troškova platnog prometa, multiplikaciju žiro računa, smanjivanje koeficijenta obrta novčanih sredstava, nekorišćenje efekata ekonomije veličine (obima) sredstava (koncentraciju resursa), povećanje troškova finansiranja reprodukcije, degradiranja plana novčanih sredstava, itd. Multinacionalne i transnacionalne kompanije u savremenom svetu napustile su, stoga, decentralizovani metod i okrenule su se potiranju centralizacije finansijske funkcije, čije se prednosti ogledaju kroz smanjenje troškova finansiranja, koncentraciju finansijskih sredstava, efikasniju politiku zaštite od finansijskih rizika, uspostavljanje kontrole nad alokacijom akumulacije, eliminisanje prelivanja profita. Centralizovano finansiranje preko moderne računarske tehnologije omogućava elektronsku komunikaciju između finansijskih centara i kontrolu nad finansijskim tokovima bez organizacione decentralizacije. Takav pristup finansijskom marketingu bio bi koristan i za nas, pogotovo ukoliko želimo da racionalno organizujemo finansijski inženjering i planiranje cash-flowa na „vrhu“ preduzeća i bankarskog sektora.

Finansijsku funkciju, u tom kontekstu, treba organizovati u formi profit-centra, a ne kao servisnu službu za upravljanje finansijama. Takav profit-centar može da posluje na principu privrednog računa sa difuzijom inovacione finansijske tehnike. Samo tada se može ostvariti zarada po osnovu korišćenja finansijskih inovacija, koje povećavaju efikasnost finansijske funkcije preduzeća i disperzuju poslovnu aktivnost. Uvođenje informacionnh tehnika u proces finansijskog menadžmenta doprinelo je razvoju tzv. naučnog medija u finansijskoj strukturi preduzeća. Radi se o razvoju elektronskog novca i o elektronskom upravljanju finansijskim operacijama (disponiranje raspoloživih finansijskih sredstava, evidencija i obrada kredita, plasmana, dospeća i troškova finansiranja, vođenje dužničko-poverilačkih odnosa, ocene investicionih projekata, elektronsko komuniciranje sa bankama i berzama novca, banka podataka o kupcima, dobavljačima, poveriocima i dužnicima itd.). Kompjuterizacija finansijskog poslovanja jeste fundamentalna pretpostavka savremenog upravljanja finansijskom funkcijom na marketinškom konceptu u globalnom biznisu i bankarstvu.

Ali, za takav pristup finansijskom marketingu potrebni su savremeni finansijski kadrovi u vidu tzv. finansijsknh menadžera koji su osposobljeni

za upravljanje novčanim sredstvima, investicijama, kreditima, kamatnim rizicima, inovacijama i finansijskim instrumentima na finansijskim tržištima (kao što su svopovi, kolari, kapori, NIF, STRIP, ICON, ZEBRA, NRV, FIIPS, forward svop opcija, opcije, fjučersi, terminske transakcije itd.) u uslovima rastuće finansijske deregulacije i reprivatizacije. Elektronska revolucija, dakle, modifikuje nasleđeni model upravljanja finansijama, jer savremeni svet teži automatizaciji finansijske funkcije preduzeća. Telekomunikaciona tehnologija već obezbeđuje infrastrukturu za novi finansijski marketing, kao katalizator finansijskog preduzetništva i akcionarstva, a posebno za održivi razvoj globalnog bankarstva.

LITERATURA

1. Ristić, Kristijan i Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko. 2014. *Monetarna ekonomija i bankarski menadžment.* Beograd: Etnostil.
2. Ćurčić, Uroš. 1992. *Marketing poslovne banke.* Beograd: Udruženje banaka.
3. Kotler, Philip. 1992. *Marketing menadžment*. New York: Prentice-Hall.
4. Howelss, Peter and Bain, Keith. 1990. *Financial Market and Institution Harlow*. Longman. New Jersey: Prentice Hall.
5. Ristić, Kristijan i Komazec Slobodan i Ristić Žarko. 2014. *Globalni finansijski menadžment.* Beograd: Etnostil.
6. Ristić, Kristijan i Komazec Slobodan i Ristić Žarko. 2014. *Monetarne i javne finansije*. Beograd: Etnostil.

Poslovne studije/ Business Studies
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 659.127.8:336.71]:005
The paper submitted: 01.04.2015. DOI: 10.7251/POS1514133K
The paper accepted: 15.04.2015. Original scientific paper

Radovan Klincov, PhD[1]
Žarko Ristić, PhD[2]

MANAGEMENT OF BANK MARKETING

Summary: *Marketing concept of management of the total business system of banks remains completely undeveloped if we reduced it only to the ratio of loan and bank funds, i.e assets and liabilities. It must also include money market and financial capital, i.e total bank marketing. Money is both the starting point and end point of any market communication, it gives information on possible payback rates and profit. Modern markets are predominately financial markets with a constant process of transformation of goods and material values of all kinds into monetary forms with a completely revised financial structure of the assets of modern companies and banks. Therefore, financial (banking) marketing must start from the functions of money and capital, where the involvement of funds in production and transport gives the possibility for funds to secure the complete process of reproduction and development of each system. Today, demand and supply of funds, the inflow and outflow of money, the process of investing funds and the return of investments make up the basic functions of development, while the function of consumption and demand (goods and services) is derived from the system of investment and development policy (i.e the real engagement factors playing through market mechanisms).*

Key words*:* *banking management, bank marketing, financial resources, financial instruments, banking leadership*

JEL Classification: *G21*

[1] Part – time professor, The University of Business Studies, Jovana Dučića 23a Banja Luka.
[2] Full-time professor, The University of Business Studies, Jovana Dučića 23a Banja Luka.

INTRODUCTION

This paper will analyse the marketing concept of financial operations. Financial marketing allows the maximum sensitivity of the banking and economic system to market fluctuations, macroeconomic policy and overall economic trends. Bank marketing directs banking business policy towards meeting current and future needs of both current and future customers and clients in an efficient and rational way. The basic aim of bank marketing is constant improvment of the depositary function with calculated effects in terms of increasing credit potential.

1. FINANCIAL MARKETING AND MANAGEMENT OF BANK FINANCES

Financial marketing, therefore, becomes an integral component of the finance function, development policy and the banking system, its modernization, efficiency and final effects of bank business policy towards the end users of banking assets and services. It is the inverse function of the current control - distribution state-public function of the existing banking system. The finance function in banking is increasingly geared to the following segments of business banking philosophy:

1. Management of financial resources (bank assets and liabilities),
2. Rational and efficient use of funds,
3. Control of the use of financial resources,
4. Policy of obtaining external funds, or the internal resources,
5. Inflows and outflows of money, the purposes of use,
6. Placement of available funds, especially in the new financial forms (shares, debentures, certificates, etc.).
7. Monitoring changes in the money and capital markets, as well as fluctuations in interest rates and foreign exchange rates,
8. Profitability of invested funds,

9. Change assessment of financial structure in the balance sheets,

10. Maintenance of permanent liquidity and solvency,

11. Assessment of investment projects, risk, analysis of profit, etc.

It is, therefore, all about managing finances, without which the overall function of production, realisation of goods and services, the target function of the overall system cannot be realized. Financial marketing (amended with financial management and financial engineering) allows the maximum sensitivity of the banking and economic system to market fluctuations, macroeconomic policy and the overall economic trends. This is particularly evident in terms of rapid and sudden shift in economic policy, extremely high inflation, fluctuations in foreign exchange rates and very high interest rates. In circumstances where the interest rate is about 20 times greater than the rate of profit, the financial area dominates the real one (production of goods and services), so that the poor management of the financial sphere may invalidate any positive results in the production and realization of goods and services. In such conditions consumer behavior changes, investments and long-term investments decline rapidly, business risk increases, inflationary gains and losses are spread uncontrollably often carrying away many operators and banks from the sphere of profit into the loss in a very short time. Financial marketing in such conditions gets the task to create reserve funds to cover the risk, to turn risk into operating costs, to "transfer" the risk into insurance institutions with increased insurance premiums and to optimally adjust short-term and long-term investments with their optimum time and interest structure (and the return dynamics). Financial marketing in terms of expensive money must adjust the procurement and sales, the inflow and outflow of funds, harmonize trade and financial flows of each bank and enterprise, including the system as a whole. Realisation of the optimum structure of funding (within the funds, commodity and financial resources) is an extremely complex task of managing all processes and overall business policy system.

The current worlwide trends in the area of money management and the overall finance function presume knowledge and great awareness about the economy of money. Financial management on this basis allows, even

with unfavorable environment, the achievement of financial gain through maximization of the use of financial resources and the reduction of financial risk and costs, as well as through the elimination process of converting debt into the profit of creditors (inflation in particular). The rapid development of computer technology, linking systems, etc are leading to the growing importance of financial resources (money, capital, income, stocks, bonds, etc.) as well as to financial innovations. Large diversification of financial instruments (certificates of deposit, NOW accounts, repurchase of bonds, cash sweep accounts, common funds in the money markets, overdraft accounts, credit cards, bonds, SWOP arrangements, shares, etc.) are becoming the subject of buying and selling in the financial markets, with all greater gains and losses (resulting in greater business risks and financial risks). This leads to the loss dispersion in parallel with the widening scale of financial instruments in the business.

Thus, managing business finances is becoming a true pivot of integrated business strategy in the banking system. Financial decision-making becomes more complex, especially in the conditions when the finance function is increasingly oriented not towards meeting the needs of consumers, but on maximizing profits.

The electronic revolution completely modifies the current ,,rule of thumb "or" intuitive ", managerial model of bank finances, the random, somewhat expected trends as well as similar elements of rudimentary economy and tradicional (classical) banking. Now the finance function is almost completely automated. The telecommunications in the developed market economies provide the necessary infrastructure for a brand new financial marketing, which, in turn, becomes a catalyst for financial entrepreneurship and shareholding.

2. BANK MARKETING AND BANK GROWTH

Bank marketing is basically a modern approach to the market model where banks act as financial institutions and business entities in the financing of economic development and growth of enterprises. Bank marketing directs bank business policy towards meeting the current and future needs of

present and future customers and clients in an efficient and rational way. The basic aim of bank marketing is a constant improvment of the depositary function with calculated effects in terms of increasing credit potential. This aim is achieved through attractive approaches to customers and clients, who have relatively high, stable and rising average funds without too high credit demands on their bank accounts. Bank marketing is also aimed at the development of new banking products and banking services, apart from the demands expressed for permanent development of the collecting deposit function and granting loans. Therefore, bank management accepts the contents of the markcting function, which is identified with the credit function (and which is of great importance for the management of bank assets and liabilities). That is why the acceptance and organisation of the marketing concept represented the kind of innovation in banking business and modern guideline of business-oriented bank policy.

Marketing approach to bank business policy is a reflection of the bank`s market orientation and pro – profit orientation of the bank's management. Market-oriented business policy of the bank, as an independent business entity, represents a set of measures and bank instruments in the process of mobilization, concentration and allocation of funds according to the principles of liquidity, solvency and profitability. Banks` market motive for bank earning is profit from which the dividends on invested equity capital are received. The choice of marketing strategy, in this context, is an important factor in the bank's business policy for the achievement of development and strategic goals of the banking business. In doing so, the assessment of the current market position of the bank should precede the formulation of marketing strategy. This is necessary because each bank has a functional organizational structure according to the following segments:

1. Fundraising – Corporate Banking (depository function),
2. Placement of funds – Corporate Banking (the credit function),
3. International Transactions (FX function),
4. Retail banking (depository and credit functions).

In that context, bank marketing identifies resources for the achievement of bank development and strategic goals. Marketing oriented organizational

structure adjusts to the changes in the environment and puts pressure on the efficient operation of the bank through the rationalization of the bank`s credit function. Bank marketing covers the bank`s target market and signals the need for activation of new banking products to the bank management.

The promotional activities are done through a hard sell with creative and innovative messages, with its calculated effects of fast and efficient sale of banking products and services. It is actually the quality offer that should be promoted. The offer should be structured in the way that the clients` needs are met in the long and short run while creating new needs for potential clients. Simply put, modern bank marketing should create future demand with the current supply. The hard sell through the public relations should turn into the new "profit-attack" along with the achievement of the planned bank image promotions.

Normally, the bank management should imply a flexible pricing policy which affects the business performance. Bank pricing policy should ensure banking income, which is then used to cover the costs of the bank and income generation. Pricing policy of banking products and services should be market-oriented without administrative powers. Such a policy is empirically verified on the money and capital markets. Therefore, the bank has to take into account the net interest rate as the difference between active and passive interest rates, as well as fees and commissions. Bnk marketing goals are as following:

1. The increase in profit (profit) of the bank,
2. Investment in the growth of the bank,
3. Increase in the quantity of bank deposits,
4. Rationalization of loans,
5. Improvement of the bank image,
6. Extension of the banking market,
7. International performance,
8. Expansion of the range of banking products and services,

9. Expansion of the pinnacle network and
10. Construction of new profit bank centres in relation to the competition.

The growth rate of deposits and loans can be a relatively reliable indicator of exercising the bank function, as well as the reference information on whether the bank IS a market leader. Earnings per share is an achievement indicator of marketing objectives from the standpoint of preparing the bank for the future growth. The increase in profit (profit, earnings) of the bank, as a relevant target of bank marketing, as a rule, is followed by other bank marketing objectives, investment in maintaining the achieved level in the market compared to the competition and a secular increase in the deposits and loans.

In this context, it is important to identify short and long term bank marketing objectives. Market share, sales volume, consumer meritoring and hard sell of banking products and services present a range of short-term objectives of the bank marketing. In order to achieve the above objectives, the process of marketing planning should be formulated as a continuous process that includes:

1. Defining the objectives of the bank,
2. Identification of the bank market,
3. Competition analysis,
4. Planning of banking products and services,
5. Defining the prices of products and services,
6. Defining strategic and tactical plans,
7. Defining the resources (budget) of the strategic and tactical marketing plans.

Strategic planning, in this context, is a guide to the future of banking, i.e the messenger of progress. It determines the course of bank development and “transports” the bank from the present to the future. Strategic planning paves the spatial and business expansion, which builds the image of bank management. Thus, marketing “works” for management.

3. BANK MANAGER AND LEADER

The revolution in management didmnot only launch the so-called business managers to the surface of the business world as the people of cashable career. It also put forward bank managers, who have the monetary authority, power and knowledge as well as banking auditors, "controllers" who are nominated as the elite of a country, economy, society. Indeed, bank managers represent a special social elite, which has the authority, power, knowledge and ethics. Bank managers represent a resource of the banking sector development, as they plan, organise and control the financial and business activities. They are both the financial experts for money and capital management and for the efficient allocation of financial resources. They are well acquainted with monetary management, financial marketing and banking engineering. The bank manager is a business leader who uses the knowledge, experience, authority and power in a structured financial organization of the modern state and economy. The modern manager is a business leader who uses the knowledge, experience, authority and power in a structured financial organization of the modern state and economy. The modern manager makes the key banking decisions and coordinates the finance function of the economy and the state. He/She successfully communicates with individuals and corporate entities, as well as with the clients and partners. Bank manager is an innovator of financial structure and channeler of financial investments. The bank manager is a "business allocator" of the funds in the sectors of the corporate and retail banking, as well as a creator of a business alliance between the economy and the state. The banking (financial) manager is an agent of change in the financial sector, financial and banking infrastructure, as well as a strategist of the development of banking services and a thoughtful factor of social welfare.

However, the globalization of banking production and the internationalization of financial services incorporate the production of bank managers (personnel output), who are armed with general and specialist knowledge in the field of monetary finance, public sector, financial management, banking engineering and business consulting. The bank manager is trained to manage profit and non-profit banking financial organizations, public insti-

tutions, budget and funded institutions in which the material, personnel, financial and informational resources are transformed in public goods and financial services. In this context, banking management that forms and produces financial managers, becomes a universal activity, which incorporates expert knowledge, work culture, business ethics, tax ethics and humanistic behavior. Bank managers, through building financial morals, preserve human dignity of savers and debtors, cherish the principle of equality before the financial laws, vary the principle of tolerance towards debtors, respect the rights and obligations of their customers and clients.

Modern development of the theory and practice of bank management activates and creates the demand for bank managers with leadership qualities. Worldwide, banking leadership represents a wise way of using the bank power to turn financial "officers" into the drivers of change with strategic vision of the future development of the banking sector. A bank manager with leadership qualities is above average, a ,, type "capable to create a strategic vision of the monetary and banking financing, the one that mobilizes people to think in terms of innovation of the financial structure and the rationalisation of the market allocation mechanism of financial resources. Bank leadership inspires change and decisions with long-term guidelines, but without the so-called control, which is typical for financial management. Bank leader provides guidance for achieving financial changes through creating a new vision of the banking sector, which is feasible in the long run. Financial and banking leadership, as a process, implies a team of experts with leadership qualities, but without a major strategist. Ultimately, banking leadership is the ability to perform financial and banking transactions for the state and the economy through other people who think alike about the way in which business is done – market-wise and profit-wise.

Bank Management represents a reliable basis for the modern business philosophy of the state, corporate, retail and international business system, which ensures coordination of available resources and adaption of the organization to the requirements of the environment. At the same tim, it is responsible for the profitability, operating efficiency and marketability of the organization. In the economic sector, the success of the n enterprise is

determined by the "successful" team that consists of a leader who creates ideas and attracts people and a manager who creates the organization and motivates employees. The company acts as a pool of resources, which, by the leader`s ingenuity and the manager`s skills, confers a competitive advantage in the domestic and foreign markets and ensures efficient running. Leadership and management are ensuring compatibility of output for the environmental requirements (efficiency) and rational use of resources (effectiveness).

The leader is usually described as a person who has an idea and the power to influence people to achieve the goals of the bank and companies. He advocates for change and believes in innovation. The leader is focused on the concept of "know why" (efficiency), while the manager is focused on the way "know how" (effectiveness). The leader identifies a problem. Manager solves the problem. The leader has a long term -oriented personality that links entrepreneurship to the ability .of creating new ideas for combining resources and their profitable allocation. The leader creates a vision, which transforms into a mission. The leader connects the present and the future of the bank and leads the people, as the drivers of change and the creators of the business portfolio.

Before entering a business game, financial managers should know that the financial business is a big and exciting alternative of self-employment with fast market players and capable profiteers. Financial markets are a true wartime arena as the exchanges of money and capital permanently include "fresh units" and exclude "victims". It is a rigorous game of financial gains in the area of capital investment in risky ventures with "severe" profitable decorations. Market freedom is a wealth of financial choices with a variety of combinations and alternatives. Different amounts of the capital employed, different costs of financing, different levels of income, different rates of return and various types of risk lead to success or failure, wealth or bankruptcy, a new challenge or disappointment. Therefore, each bank manager should go through the test of enterpreneurship qualities and managerial skills so that he/she could "feel and measure" their own ability to conduct business and the risk of market games. In that hard test of life, the following characteristics/concepts are particularly important for bank managers:

1. Creativity and ability,
2. Persistence and perseverance,
3. Inquiring mind and experimentation tendencies,
4. Vision and initiative,
5. Independence and autonomy
6. Obsession with ideas, innovations and self-affirmation
7. Synthetic reasoning and analytical mind
8. Motivation and self-confidence,
9. The persuasiveness in presenting ideas and defending ideas,
10. Flexibility and openness,
11. Willingness to cooperate and create coalitions
12. The right choice of parters and staff,
13. Maximum responsibility and timely risk assessment,
14. Efficient identification of resources and rational financing of the activities,
15. Belief in oneself, one`s expertise, ability, work and success.

All this should be known and remembered because a number of people are mistaken when they think bank managers` only preoccupation is big money. It is often forgotten that managers are most obsessed with the imperative of survival on the business scene and competitive bleakness, considering that only primordial struggle for survival in successful managers ultimately results in money and prosperity. Only constantly successful manager is a man with a growing price. It should be remembered forever, as it is, in life, work and business "the hardest to earn the first million dollars."

The value judgment on the financial managers goes for the so-called bank managers, who are extremely honest and creative people. Bank managers, as a rule, are:

1. Intuitive and willing to risk,
2. Enthusiasts and motivated,
3. Nonconformists and emphatic,
4. Imaginative and “hard” workers,
5. Self-confident and enjoying the game with ideas,
6. Convincing and suggestive,
7. Immune to loneliness yet expressing an increased,
8. Curious about the unknown,
9. Perceptive and absorbing the world around them, have many interests,
10. Self - demanding, well meaning and well-informed,
11. Independent and original,
12. Psychologists and aesthetes
13. Hardworking and responsible.

These characteristics are derived from the very essence of banking management, as a science and skill of the monetary management of banking organisations, i.e financial matters of the economy, the state and its entities), and tax financial philosophy in creating resources for the functioning of the economy and society. Banking management is a business philosophy of the banking sector and entrepreneurship, as well as a financial strategy of economy and state. As a transdisciplinary science and praxeology, banking management comprises numerous scientific disciplines, such as economics, finance, banking, insurance, technology, law, psychology, organization, information technology, ethics, aesthetics, sociology, educology, anthropology, geography, demography, logistics, planning, mathematics, statistics. Bank management is, therefore, the sum of diversified and reintegrated knowledge that synthesizes applied microeconomics, entrepreneurial business economics, managerial economics, business logistics, financial macroeconomics, business ethics and morals, commercial law, financial psychology, business sociology, philosophy of satisfying financial needs, financial marketing, economics of banking goods and services,

economics of financial infrastructure, social superstructure and social standards, but also the so-called 3 C- work culture, culture development and communication culture.

In this context, a management team is important for managing heterogeneous intellectual structures with creative managers who are known for thier integrity, ingenuity, talent for management, creative spirit, ability effects, vision development, motivation, training, leadership, respect, understanding, coordination, analytical ability, assertiveness, active attitude towards life and work, initiative, changes, creativity and professionalism. "Ideal bank manager" is an integrator of human resources and work processes, entrepreneurial manufacturer of successful results, a great master, systematic initiator of ideas, actions and changes, creative visionary and planner, communication coordinator, constructive, unobtrusively delegating tasks and responsibilities to the associates, participatory organizer, strategist through lifelong learning, cultural interlocutor and a friend.

In theory and practice the bank manager ideal is expressed by the famous so-called summarized 7-C - constructive, character, creative, communicative, cooperative, cultured and courageous manager, who with his multidisciplinary knowledge (with continual innovation) creates entrepreneurial strategy of the banking sector and formulates an integrated development vision of the monetary sector of the state and the economy. This, in turn, means that the modern manager has modern knowledge, knowledge of marketing, management, finance, morality and engineering. This leads to ethical management that links tangible and intangible resources, where culture and ethics become the efficiency factor and where ethical leadership, through human performance turns into a humanistic management. It all requires managers with the following skills: leadership style , motivation of associates, the way of decision-making, change management, direct communication with co-workers. Culture of management implies team work, human resources flexibility and productive conflict management (which is very important for central and commercial banking, directorate for loans, the banking agencies for engineering and consulting. In this sense, integration (coordination), entrepreneurship (risk), management (decision-making) and production (management) are structural com-

ponents of modern banking management with a usiness leader at the forefront of commercial and investment banking.

CONCLUSION

The marketing concept of financial operations of enterprises and banks, as a rule " does not tolerate" overly decentralized model of financial management. The reasons for it we can see in a number of weaknesses of oversized decentralization, which is manifested through the territorialization of company cash flows, increased costs of payment operations, bank account multiplications, reduction of the coefficient of fund`s turnover, non-use of the effects of economies of scale (volume) of funds (concentration of resources), increasing the cost of reproduction, degradation of fund planning, and so on. Therefore, multinational and transnational companies in the modern world have left the decentralized model and turned to the centralization of the finance function. The benefits are reflected through a reduction in funding costs, concentration of financial resources, more effective policies of protection against financial risks, the establishment of control over the allocation of accumulation and elimination of profit overflow. The centralized financing through modern computer technology allows electronic communication among the financial centres and control over financial flows without the organizational decentralization. Such an approach to financial marketing would be useful for us, especially if we are to rationally organize financial engineering and cash-flow planning at the "top" of an enterprise and the banking sector.

In this context, the finance function, should be organized in the form of a profit centre. and not as a service for financial management. Such a profit centre may operate on the principle of business account with the diffusion of innovative financial technique. Only then can profit be realised based on the use of financial innovations, which increases the efficiency of finance function of enterprises and disperses business activity. The introduction of information technologies in the process of financial management has contributed to the development of so-called scientific media in the financial structure of an enterprise. It is the development of electronic

money and the electronic management of financial operations (available-funds, recording and processing of loans, investments, maturity and cost of financing, management of debtor-creditor relations, evaluation of investment projects, electronic communication with banks and stock exchanges of money, data bank on customers, suppliers, creditors and debtors, etc.). Computerization of financial operations is a fundamental assumption of modern management of the finance function in the marketing concept in global business and banking.

However, such an approach to financial marketing needs modern financial personnel in the form of so-called. financial managers who are qualified for the management of funds, investments, loans, interest rate risks. innovation and financial instruments in the financial markets (such as swaps, NIF, STRIP, ICON, ZEBRA, NVR, FIIPS, forward swap option, options, futures, etc.) in the conditions of increasing financial deregulation and re-privatization. The electronic revolution, therefore, modifies the inherited model of financial management since the modern world tends to automate the finance function. Telecommunication technology already provides an infrastructure for the new financial marketing, as a financial catalyst of entrepreneurship and the shareholding, especially for sustainable development of global banking.

REFERENCES

1. Ristić, Kristijan i Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko. 2014. *Monetarna ekonomija i bankarski menadžment.* Beograd : Etnostil.
2. Ćurčić, Uroš. 1992. *Marketing poslovne banke.* Beograd: Udruženje banaka.
3. Kotler, Philip. 1992. *Marketing menadžment*. New York: PrenticeHall.
4. Howelss, Peter and i Bain, Keith. 1990. *Financial Market and Institution Harlow*. Longman. New Jersey: Prentice Hall.
5. Ristić, Kristijan i Komazec Slobodan i Ristić Žarko. 2014. *Globalni finansijski menadžment.* Beograd: Etnostil.
6. Ristić, Kristijan i Komazec Slobodan i Ristić Žarko. 2014. *Monetarne i javne finansije*. Beograd: Etnostil.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 657.631.6:336.146
Rad primljen: 08.04.2015. DOI: DOI:10.7251/POS1514149V
Rad odobren: 21.04.2015. Originalan naučni rad

Vidaković, dr Slobodan V.[1]
Ljubojević, dr Milan D.[2]
Parnicki, mr Pavle P.[3]

REVIZIJA POSLOVANJA JAVNIH KOMPANIJA – PRIMARNI PREDMET INTERESOVANJA PORESKIH OBVEZNIKA

Rezime: *Početkom tekuće godine pojavili su se kratkoročni znaci oporavka svetske ekonomije. U SAD-u, privredni rast je dostigao 2% BDP-a, berze su nedeljama u porastu, a, stopa nezaposlenosti je opala na 8,3%. Januara 2012. godine, u Evropi indeks Euro Stoxx je porastao za 6%, a, indeks Belex za skoro 15%, od 25. januara tekuće godine. Ipak, radi se o prolaznim poboljšanjima koje su posledica štampanja novca, bez koga bi SAD i Evropa već dospele u stanje recesije. I pored optimističkih prognoza o rastu BDP-a od 1,5% u 2012. godini, Srbija se kreće ka stanju recesije, odnosno, da ostvari „multi rast" ili čak i skoro izvestan pad od 1%. Nameće se, kao objektivno pitanje, na koji način obezbediti nedostajući novac, jer je nakon prekida aranžmana sa MMF-om, kao i srozavanja nacionalne valute na rekordno nizak nivo, zaduživanje postalo upitno.*

Velika odgovornost i moralna obaveza u Srbiji naći će se pred državnom revizijom koja će morati obezbediti uslove nadzora da javni novac bude utrošen na optimalan način, da utvrdi uspešnost i podobnost postojećih kontrola, da u sve to pruži razumno uverenje, te o svemu nezavisno i blagovremeno izvesti Parlament i najširu javnost. Međutim, analiza i revizija poslovanja javnih kompanija treba da budu, primarno, interes državne revizije, pri datom stanju srpske privrede u

[1] Redovni profesor Univerziteta Educons Fakulteta poslovne ekonomije Sremska Kamenica, slobodan.vidakovic@educons.edu.rs
[2] Docent Univerziteta za poslovne studije Banja Luka.
[3] Magistar Univerziteta Educons Fakulteta poslovne ekonomije Sremska Kamenica.

vreme recesije. Analogno navedenom, analize načina trošenja novca poreskih obveznika od strane države i njenih institucija pomerile bi se na sekundarnu poziciju interesa državne revizije.

Ključne reči: *državna revizija, nekontrolisano trošenje novca poreskih obveznika, analiza i revizija poslovanja javnih preduzeća.*

JEL klasifikacija: *M4, M42, M49.*

UVOD

U novije vreme, mnoge zemlje u svojim državnim revizijama su uvele korenite promene. U konstantnom preplitanju odnosa putem kojih mogu na najadekvatniji način iskoristiti mogućnosti odgovornom saradnjom u interesu poreskih obveznika, nalaze se državna revizija, zakonodavna i izvršna vlast. Saradnja između državne revizije i zakonodavne vlasti, kao i između državne revizije i izvršne vlasti treba da bude dvodimenzionalna. Tako, na primer, za jačanje svoje funkcije nosioca nadzorne i budžetske suverenosti parlament treba na adekvatan način da koristi informacije dobijene iz revizorskih izveštaja o korištenju novca poreskih obveznika. Drugu dimenziju njihove saradnje predstavlja činjenica da o delotvornosti pojedinih zakona parlamentu potrebne informacije pružaju, takođe, izveštaji državne revizije.

S druge strane, učinak ostvarivanja zadatih ciljeva u upravljanju javnim sektorom izvršna vlast može povećati primenom preporuka za poboljšanja u upravljanju javnim sredstvima na koje indiciraju državni revizori. Isto tako, u interesu i izvršne vlasti i poreskih obveznika, u demokratskoj pravnoj državi je što racionalnije korišćenje javnih sredstava.

Međutim, u poslednje vreme, posebno nakon velikih finansijskih skandala, krajem XX i početkom XXI veka, značajno je uzdrman kredibilitet revizijske profesije. Naime, nakon ekonomske krize ogromnih razmera u posrnulim mediteranskim ekonomijama, otvoreno se govori da su privatni investitori imali kvalitetnije podatke od korumpiranih državnih revizora i „nezavisnih“ agencija za procenu kreditnog rejtinga.

Iza tobožnje brige u EU o pomoći svojim članicama (Grčka, Španija, Italija, Portugal, Mađarska, Irska), jeste, naime, traganje za načinom obeštećenja bankama koje su preinvestirale u posrnule ekonomije pomenutih zemalja. Sredinom 90-ih godina prošlog veka među ekonomskim analitičarima u SAD-u je kružila anegdota da postoje još samo dve svetske velesile, i to SAD i agencija za procenu kreditnog rejtinga, mada nije uvek jasno ko od njih ima veću moć.

Razvojem globalnog tržišta kapitala moć nezavisnih agencija za procenu kreditnog rejtinga narasla je do neslućenih razmera. U čitavom svetu ima preko 10 najvažnijih agencija za procenu kreditnog rejtinga, ali od 1975. godine ovlašćenje za procenu rejtinga daju samo tri referencne agencije, i to: „Standard & Purs“, zatim „Mudis“ i agencija „Fič rejtings“.

Dakle, ako žele da trguju svojim hartijama od vrednosti na SAD tržištu kapitala, sve kompanije, institucije i države u obavezi su da prikupe najmanje dva mišljenja, od tri pomenute agencije. Međutim, u stručnoj javnosti, u poslednje vreme vrlo su glasne kritike na status nepogrešivosti pomenutih agencija, kakav ne uživa ni rimski papa.

Štaviše, otvoreno se govori o vrlo štetnom sukobu interesa, jer kompanije koje traže procenu svog rejtinga, same naručuju i same plaćaju procenu agencijama. To je i jedan od temeljnih razloga zašto su agencije potpuno „promašile“ u slučaju procene rejtinga američkih finansijskih institucija.

Čudna je vrlo tesna i neprincipijelna povezanost agencija sa investitorima, kojima se isplatilo da ulažu u previsoko ocenjene mediteranske zemlje, jer iza investitora su stajali neiscrpni izvori krupnog kapitala, odnosno pravi pokretači krize (finansijska oligarhija). S druge strane, nerealno visoko ocenjene zemlje su obmanute i kasnijim obaranjem rejtinga dovedene na rub ekonomske propasti.

Međutim, u uslovima srozanog kredibiliteta revizijske profesije, gradeći lažnu sliku o finansijskom stanju vlastitih ekonomija, obmanama su se služile i vodeće zemlje evrozone. Naime, dok su prema posrnulim mediteranskim ekonomijama bili krastaški okrutni, tretirali ih kao primitivne lenje narode i pretili totalitarnim uvođenjem standarda, prema svojim narodima su bili tolerantni i popustljivi, da bi se nedavno otkrilo da su

i njihovi javni dugovi i preko četiri puta veći od njihovog BDP-a. Kriza je, dakle, postala sučeljavanje sa realnošću, onda kada je došlo do sloma njihovih špekulativnih finansijskih akrobacija.

Došlo se do kraja! Krajem decembra 2012. godine rejtinzi svih članica EU monetarne unije su ili sniženi, ili se to očekivalo u prvom tromesečju 2012. godine, a jedini mamac investitorima da kupuju obveznice tih država je kreditni rejting Nemačke, od koje se na sastanku na vrhu EU lidera tražilo da se odrekne dela svog rejtinga, zbog prosečnog nivelisanja sa ostalim zemljama evrozone.

S druge strane, Francuska i Nemačka su, da bi uložile svoja sredstva i svoj bonitet, zahtevale pored pojačane fiskalne odgovornosti svih članica i pooštravanje nadzora pojedinačnih budžeta, odnosno da se slabije ekonomije evrozone podrede jačim ekonomijama.

Podozrenje je izazvala i činjenica da je u spasioca evra promovisana Evropska centralna banka. Odakle njoj, međutim, novac kada su sve članice evrozone u velikim budžetskim minusima i javnim dugovima? Jedan deo novca je kod političke i finansijske oligarhije, tj. u multinacionalnim kompanijama. Nedostajući deo novca će se proizvesti štampanjem novca, čime će se dodatno zatrovati oboleli finansijski sistem EU. Novim „narkotizovanjem“ se neće rešiti pomenuti problemi, oni će se, naime, samo privremeno odložiti, dok ne dovedu do eksplozije.

1. OSNOVNI POJMOVI O DRŽAVNOJ REVIZIJI

Evidentno je da se državna revizija (eng. Govermental auditing, State auditing) obavlja u ime i za račun države, obavljaju je vrhovne revizorske institucije, čiji se delokrug ili područje rada definišu zakonskim ili, konkretnije, nekim drugim opštim aktom.

U skladu sa standardima Međunarodne organizacije vrhovnih revizijskih institucija (INTOSAI revizijski standardi) i Kodeksom profesionalne etike državnih revizora realizuje se, dakle, državna revizija koja, prema Priručniku za rad državnih revizora (Žeger et al. 2007, 65), podrazumeva postupak ispitivanja i ocenjivanja finansijskih izveštaja i finansijskih tran-

sakcija jedinica državnog sektora, jedinica lokalne samouprave i uprave, pravnih subjekata koji se u celosti finansiraju iz budžeta ili su u većinskom vlasništvu države ili jedinice lokalne samouprave ili uprave.

Osnovni dokument svih vrhovnih revizijskih institucija jeste Limska deklaracija, prema kojoj je revizija sastavni deo uređenog sistema čiji je cilj korekcija odstupanja od usvojenih standarda i kršenje principa zakonitosti, delotvornosti, korisnosti i štedljivosti finansijskog upravljanja, dovoljno rano da bi se preduzele mere za sprečavanje ili barem otežavanje ponavljanja takvih propusta. U skladu sa uslovima jakih ekonomskih i političkih promena menjao se predmet i revizijski koncept u novijoj ekonomskoj istoriji. U poslednje tri decenije, kao rezultat opšte političke povećane kontrole javnih troškova, radikalne promene, kako indiciraju iskustva državnih revizija u razvijenim zemljama, doživelo je pružanje javnih usluga, što je rezultiralo povećanjem njihove uspešnosti i, konačno, omogućilo smanjenje poreskog opterećenja (Žeger et al. 2007, 84).

Na tradicionalnoj reviziji finansijske pravilnosti i usaglašenosti sa zakonskim propisima je bio naglasak revizijskog koncepta u prvoj polovini 80-ih godina XX veka, da bi do radikalnog zaokreta krajem 80-ih došlo u pravcu revizije učinkovitosti. U pravcu primene tzv. sveobuhvatnog revizijskog pristupa. Kvalitativna promena, dakle, odnosi se na činjenicu da je uloga revizora proširena na ocenjivanje upravljačkih postupaka, odnosno, nije više limitirana samo na ispitivanje finansijskih izveštaja i transakcija.

U području postizanja stabilnosti institucija kao promocija demokratije, vladavine prava i funkcionalne tržišne ekonomije nove zemlje članice EU morale su se, prema kriterijumima zacrtanim na samitu Evropskog veća u Kopenhagenu 1993. godine, adaptirati dodatnim političkim i ekonomskim uslovima. Decembra 1995. godine u Madridu, na sastanku Evropskog veća, priključeni su i drugi elementi, uključujući potrebu adaptiranja administrativnih struktura.

Navedeno indicira, naime, postojanje uspešne državne revizije, sa adekvatnim kapacitetima za saradnju sa Vrhovnom revizijskom institucijom EU, tj. Evropskim revizorskim sudom. Uspešnu eksternu reviziju svih javnih sredstava i imovine, tj. njeno obavljanje na kontinuiran i ujednačen način

zahtevaju opšti standardi finansijske kontrole za upravljanje EU fondovima i sopstvenim prihodima zemalja članica EU.

Zemlje kandidati za članstvo u EU u obavezi su da slede INTOSAI standarde, da uspostave i obavljaju nezavisno ocenjivanje pouzdanosti sistema internih kontrola javnog sektora i s njima povezanih institucija, o kojima se zakonodavna vlast treba nezavisno izveštavati. Od posebne važnosti, kod zemalja kandidata, jeste i postojanje formalnog mehanizma unutar parlamenta vezano za reakciju na revizijske rezultate.

Uloge državne revizije razlikuju se od zemlje do zemlje. Prema ustavu, u Holandiji, državna revizija je odgovorna za reviziju svih državnih prihoda i rashoda, tj. ima vrlo širok delokrug. Pored prethodne i naknadne finansijske revizije ekonomskih aktivnosti javnog sektora, delokrug državne revizije uključuje i obavljanje revizije uspešnosti (učinkovitosti). Nemačka državna revizija je u obavezi da obavlja reviziju državnog računa i da ispituje uspešnost i pravilnost finansijskog upravljanja. Posebne odredbe o revizijama učinkovitosti sadrži i zakon u Velikoj Britaniji iz 1983. godine i u Irskoj iz 1993. godine. U Grčkoj, uloga državne revizije se definiše kao preventivna revizija državnih rashoda, a u Francuskoj kao pomoć parlamentu i vladi u nadziranju izvršenja državnog budžeta.

U skladu sa Zakonom o državnoj revizorskoj instituciji, predmet revizije su:

1. primanja i izdaci u skladu sa propisima o budžetskom sistemu i propisima o javnim prihodima i rashodima;
2. finansijski izveštaji, finansijske transakcije, obračuni, analize i druge evidencije i informacije subjekata revizije;
3. pravilnost poslovanja subjekata revizije u skladu sa zakonom, drugim propisima i datim ovlašćenjima;
4. svrsishodnost raspolaganja javnim sredstvima u celosti ili u određenom delu;
5. sistem finansijskog upravljanja i kontrole budžetskog sistema i sistema ostalih organa i organizacija koje su subjekt revizije institucije;
6. sistem internih kontrola, interne revizije, računovodstvenih i finansijskih postupaka kod subjekta revizije;

7. akta i radnje subjekta revizije koje proizvode ili mogu proizvesti finansijske efekte na primanja i izdatke korisnika javnih sredstava, imovinu države, zaduživanje i davanje garancija, kao i na svrsishodnu upotrebu sredstava kojima raspolažu subjekti revizije;
8. pravilnost rada organa rukovođenja, upravljanja i drugih odgovornih lica nadležnih za planiranje, izvođenje i nadzor poslovanja korisnika javnih sredstava;
9. druge oblasti predviđene posebnim zakonima.

U okviru EU, stotine, a ponegde i hiljade subjekata pokrivaju delokrug državnih revizija. Uz tela centralne, regionalne i lokalne vlasti, subjekti su i trgovačka društva (potpuno ili delimično u vlasništvu države), kao i različite druge vrste javnih tela.

Državna revizija ispituje i sastavlja izveštaje u približno 520 različitih tela na državnom nivou u Velikoj Britaniji. Kod računskog suda u Portugalu pokriva 11 hiljada subjekata. Odgovornost računskog suda u Španiji za reviziju 8 hiljada tela lokalne vlasti se oslanja na na rad internih revizora u tim telima. Državna revizija u Švedskoj (u kojoj većinu državnih upravnih funkcija obavljaju agencije) revidira te agencije, ali ne i ministarstva. Reviziju regionalne i lokalne uprave takođe obavlja državna revizija u pojedinim zemljama. Tako, na primer, reviziju tela regionalne i lokalne vlasti u Italiji obavljaju regionalne komore računskog suda i o rezultatima revizije izveštavaju parlament. Odvojene revizijske organizacije koje pokrivaju lokalnu i regionalnu upravu postoje, na primer, u Velikoj Britaniji, Francuskoj i Danskoj.

U Srbiji, u skladu sa Zakonom o državnoj revizorskoj instituciji, subjekti revizije su:

1. direktni i indirektni korisnici budžetskih sredstava Republike, teritorijalnih autonomija i lokalnih vlasti u skladu sa propisima kojima se uređuje budžetski sistem i sistem javnih prihoda i rashoda;
2. organizacije obaveznog socijalnog osiguranja;
3. budžetski fondovi osnovani posebnim zakonom ili podzakonskim aktom;

4. Narodna banka Srbije u delu koji se odnosi na korišćenje javnih sredstava i na poslovanje sa državnim budžetom;
5. javna preduzeća, privredna društva i druga pravna lica koje je osnovao direktni, odnosno indirektni korisnik javnih sredstava;
6. pravna lica kod kojih direktni, odnosno indirektni korisnici imaju učešće u kapitalu, odnosno u upravljanju;
7. pravna lica koja su osnovala pravna lica u kojim država ima učešće u kapitalu, odnosno u upravljanju;
8. pravna i fizička lica koja primaju od Republike, teritorijalnih autonomija i lokalnih vlasti dotacije i druga bespovratna davanja ili garancije;
9. subjekti koji se bave prihvatanjem, čuvanjem, izdavanjem i korišćenjem javnih rezervi;
10. političke stranke, u skladu sa zakonom kojim se uređuje finansiranje političkih stranaka;
11. korisnici sredstava EU, donacija i pomoći međunarodnih organizacija, stranih vlada i nevladinih organizacija;
12. ugovorna strana u vezi sa izvršenjem međunarodnih ugovora, sporazuma, konvencija i ostalih međunarodnih akata, kada je to određeno međunarodnim aktom ili kada to odredi ovlašćeni organ;
13. drugi subjekti koji koriste sredstva i imovinu pod kontrolom i na raspolaganju Republike, teritorijalnih autonomija, lokalnih vlasti ili organizacija obaveznog socijalnog osiguranja.

Subjekti revizije iz stava 1. ovog člana smatraju se korisnicima javnih sredstava u skladu sa ovim zakonom.

O subjektima revizije, predmetu, obimu i vrsti revizije, vremenu početka i trajanja revizije samostalno odlučuju državne revizorske institucije, ukoliko pomenutim zakonom nije drugačije regulisano. Revizija se obavlja na osnovu godišnjeg programa revizije koji je institucija u obavezi da usvoji pre kraja tekuće godine za narednu kalendarsku godinu. Prema članu 35. Zakona o državnoj revizorskoj instituciji, program revizije obavezno svake godine obuhvata:

1. budžet Republike Srbije;
2. organizacije obaveznog socijalnog osiguranja;
3. odgovarajući broj jedinica lokalne samouprave;
4. poslovanje Narodne banke Srbije koje se odnosi na korišćenje javnih sredstava;
5. odgovarajući broj javnih preduzeća, privrednih društava i drugih pravnih lica koje je osnovao direktni odnosno indirektni korisnik javnih sredstava i kod kojih ima učešće u kapitalu odnosno upravljanju.

Tokom kalendarske godine, institucija može da izmeni i dopuni program revizije iz stava 1. ovog člana. Radi izvršenja programa revizije, institucija može da angažuje revizore državnih revizorskih institucija drugih zemalja, kao i komercijalna preduzeća za reviziju. Za izvršenje svog programa revizije, institucija može da koristi izveštaje o izvršenoj reviziji koje su izdala komercijalna preduzeća za reviziju, odnosno, na osnovu tih izveštaja da planira dodatne postupke kod subjekata revizije.

2. POTREBA ZA REDEFINISANJEM PREDMETA DRŽAVNE REVIZIJE U REPUBLICI SRBIJI

Zaštita integriteta finansijskog sistema, od prastarih civilizacija do danas, predstavljala je ulogu računovođa i revizora. Sa razvojem megakorporacija u direktnoj vezi je razvoj moderne revizije finansijskih izveštaja, od čijeg kvaliteta, u značajnoj meri, zavisi savremeno društvo i njegov razvoj.

Najviši državni organ revizije javnih sredstava u Republici Srbiji u svojstvu pravnog lica jeste Državna revizorska institucija, koja je odgovorna Narodnoj skupštini Republike Srbije, za obavljanje poslova iz svoje nadležnosti, dok joj je u odnosu na izvršnu vlast i druge subjekte koji su predmet revizije data institucionalna nezavisnost u radu. Unutrašnja organizacija Državne revizorske institucije regulisana je Pravilnikom o internoj organizaciji i sistematizaciji radnih mesta u Državnoj revizorskoj instituciji.

Revizorske službe su organizovane u sledećih šest sektora, i to:

1. Sektor za reviziju finansijskih izveštaja Republike Srbije i budžetskih fondova;
2. Sektor za reviziju finansijskih izveštaja teritorijalnih autonomija i lokalnih samouprava;
3. Sektor za reviziju finansijskih izveštaja organizacija obaveznog socijalnog osiguranja;
4. Sektor za reviziju finansijskih izveštaja javnih preduzeća i drugih pravnih lica od javnog interesa, koje je angažovao direktni i indirektni korisnik javnih sredstava;
5. Sektor za reviziju finansijskih izveštaja NBS u delu koji se odnosi na korišćenje javnih sredstava i na poslovanje sa državnim budžetom korisnika sredstava i pretpristupnih fondova EU, subjekata koji koriste javne rezerve, donacije i pomoć međunarodnih organizacija i stranih vlada, političkih stranaka, nevladinih organizacija i drugih subjekata revizije;
6. Sektor za reviziju svrsishodnosti poslovanja.

U reformi države izuzetno važan segment je Državna revizorska institucija (kao vrhovna institucija kontrole državnih finansija), koja treba da predstavlja infrastrukturu neprekidne kontrole javnih prihoda i javnih rashoda i suzbijanja korupcije (Vidaković 2009, 63). Proveravanje sistema odgovornosti u kontroli ostvarivanja javnih prihoda, zatim, u izvršavanju javnih obaveza, kao i u zakonskom raspolaganju javnim rashodima Državna revizorska institucija treba da obavlja nezavisno i nepristrasno, bez bilo čijih eksternih uticaja.

Kao posledica nerazvijene interne revizije, u savremenoj poslovnoj praksi Republike Srbije sve je češća pojava finansijskih afera u javnim preduzećima. Isto tako, svako drugo javno preduzeće, za čije dugove garantuje država, ne izmiruje svoje obaveze, zbog čega su aktivirane državne garancije u visini od 107 mld dinara, što po metodologiji EU predstavlja blizu 3% državnog duga.

Dug javnih preduzeća je 30. novembra 2011. godine iznosio 2,68 mld evra, a 1,07 mld evra državnih garancija je aktivirano. Drugim rečima, javna preduzeća više nisu u stanju da vrate dug, koji se na taj način „prevaljuje" na teret poreskih obveznika.

Državne garancije opravdane su jedino u slučaju zaduživanja za kapitalne projekte, naime, svaka izdata garancija uvećava dug države, odnosno, saglasno navedenom i aktivirane garancije u visini od 1,07 mld evra ulaze u ukupan iznos javnog duga.

Međutim, državne garancije, tj. zaduživanje javnih preduzeća kod poslovnih banaka, nije opravdano za održavanje tekuće likvidnosti javnih preduzeća.

Ovakve vrste kredita bile su kamen spoticanja u pregovorima Srbije sa Međunarodnim monetarnim fondom. Tako, na primer, u Predlogu budžeta za 2012. godinu, planirano je zaduženje javnog preduzeća „Srbijagas", a okvirni iznos predviđenih državnih garancija je 70 mld dinara, od čega se za održavanje tekuće likvidnosti predviđa 40 mld dinara, tj. 57,1%. Isto tako, javno preduzeće „Železnice Srbije" (inače, veliki gubitaš) planiralo je zaduženje u 2012. godini, u visini od 1,2 mld evra (za razvoj železničke infrastrukture i nabavku novih vozila). I u ovom slučaju je u budžetu obezbeđeno davanje garancija od strane države, javnom preduzeću koje je u gubitku.

Na spisku onih kompanija čije zajmove garantuje država nalazi se i farmaceutska kompanija „Galenika", koja, zahvaljujući nesposobnom menadžmentu, danas vredi 20 miliona evra (a samo pre dve godine za nju se moglo dobiti 200 miliona evra). Naime, za refinansiranje postojećih kratkoročnih obaveza država je garancijama od 70 miliona evra prišla u pomoć, novcem poreskih obveznika, kompaniji koja je u gubitku 14 miliona evra.

Istovremeno, sve je veći pritisak iz inostranstva da se vlasti Srbije obračunaju sa korupcijom i organizovanim kriminalom na liniji trougla: politika – tajkuni – javna preduzeća. Samo na nepoštovanju zakonskih procedura vezanih za javne nabavke budžet Srbije je oštećen za 1,2 mld evra. Još nije poznat konačni epilog nezakonitih radnji vezanih za aferu „Kolubara". Afera sa vakcinama protiv H1N1 oštetila je budžet Republike Srbije za 1,6 miliona evra i sl.

U novu fazu dužničke drame Evropa je, početkom aprila, ušla na tlu Španije (sa javnim dugom od 709 mld evra) i Italije (sa javnim dugom od 1.940 mld evra). Na aukciji obveznica investitori su, da bi Španiji pozajmili novac, sredinom aprila tekuće godine, zahtevali kamatu od 6%, što je procenat gde startuje berzanska kladionica da Madrid možda neće biti u stanju da nadalje podmiruje finansijske obaveze prema spoljnom svetu bez podrške MMF-a i EU.

Dve grupe sumnji na berzama izaziva drakonski program predstojećih španskih budžetskih reformi koje je obećala vlada Marijana Rahoja. Investitori, najpre, sumnjaju da će obećani rez troškova u zdravstvu i školstvu dovoljno brzo zapušiti tekuće budžetske rupe Španije. Globalni finansijeri, takođe, ne zaboravljaju da je više od 800 hiljada Španaca učestvovalo u generalnom štrajku protiv reformi tržišta. Neizvesno je, dakle, kako će Španija reagovati na dalje sprovođenje jednog od najoštrijih programa budžetskih reformi unutar evrozone.

U začaranom krugu ekonomskog, fiskalnog i političkog kolapsa španska država je odlučila da se naglo izvlači iz svojih kompanija, tako da je najavljena likvidacija 27 kompanija, dok će njeno učešće biti povučeno iz čak 43 kompanije. To znači da se država povlači iz skoro 20% javne imovine.

Državna revizorska institucija je nedavno objavila Izveštaj o obavljenoj ekspertizi 47 budžetskih korisnika za 2010. godinu. Pozitivno mišljenje izrečeno je samo u dva slučaja (4,26%), mišljenje s rezervom izrečeno je u 39 slučajeva (83%), dok su se državni revizori uzdržali od davanja mišljenja u šest slučajeva (12,8%).

Podnesene su tri krivične prijave, i to protiv javnog preduzeća „Železnice Srbije“, javnog preduzeća „Putevi Srbije“, i javnog preduzeća „Medijana“ Niš. Iznesen je frapantan podatak da nije popisana državna imovina. Ministarstva nisu popisala imovinu vrednu oko 1,2 mld evra, dok vrednost nepopisane imovine kod četiri javna preduzeća iznosi oko 2,2 mld evra.

Međutim, čak i ovako površan Izveštaj državnih revizora izazvao je vrlo negativne reakcije čelnika izvršne vlasti. Ono što posebno zabrinjava jeste javno demonstrirana spremnost na nepoštovanje zakona i institucija. Indikativna je spremnost gradonačelnika Beograda da i ubuduće odbija da

poštuje propise i preporuke državnih revizora. Umesto da pomno analizira Izveštaj državnih revizora i u gradskoj skupštini pozove na odgovornost za rasipništvo i nenamensko trošenje novca poreskih obveznika, gradonačelnik je na neprimeren način kritikovao državne revizore za „slepo" pridržavanje propisa. Evidentno je, dakle, da predmet Državne revizijske institucije Republike Srbije, u današnjim uslovima snažne ekonomske krize, mora pretrpeti radikalne promene. Drugim rečima, neophodan je zaokret interesovanja državne revizije primarno u pravcu analize i revizije poslovanja javnih preduzeća, dok način upravljanja sredstvima poreskih obveznika i njihovo trošenje na svrsishodan način treba da postane sekundarni predmet interesovanja državne revizije.

Upravljački vrh skoro svih srpskih javnih preduzeća, iskustvo iz prakse na to indicira, analizu i reviziju poslovanja, po standardima i zahtevima savremene državne revizije, smatra nametnutom obavezom, a ne jedinstvenom prilikom, što ona doista i jeste, za pribavljanje informacija, zaista širokog spektra, neophodnih za primereno upravljanje i rukovođenje savremenim javnim preduzećem. Prevazilaženje konstatovanog stanja zahteva da upravljački vrh srpskih javnih preduzeća spozna mogućnosti koje predloženi način analize poslovanja javnih preduzeća pruža, kao i da zna da, na adekvatan način, koristi informacije koje dobija putem odnosne analize poslovanja.

Situacija u srpskih 710 brojčano rekordnih javnih preduzeća sa (prema procenama Svetske banke) 280 hiljada zaposlenih, od čega je 30% viška zaposlenih, danas je alarmantna. Najveći problem javnih preduzeća su gubici, koji čine 40% ukupnih gubitaka srpske privrede, tako da ona preživljavaju (kao što smo već pomenuli), uglavnom zahvaljujući državnim subvencijama. Direktne državne subvencije javnim preduzećima iznose godišnje 170 miliona evra.

Poseban problem su indirektne državne subvencije, i to dve vrste. Prvu vrstu predstavljaju zaostala plaćanja prema penzijskom i zdravstvenom fondu, koja na godišnjem nivou iznose 600 miliona evra, a pokrivaju se novcem poreskih obveznika. Garancije za kredite (o kojima je već bilo reči) drugi su vid indirektnih državnih subvencija, a po tom osnovu država je do sada dala 1,9 mld evra.

Analiza poslovanja javnih preduzeća treba da se odvija sledećim redosledom (Vidaković 2001, 63), i to: analiza finansijskog položaja, analiza svesnog oblikovanja elemenata finansijskih izveštaja, u skladu sa poslovno-političkim ciljevima javnih preduzeća, analiza kadrova, analiza stalnih sredstava, analiza tekućih sredstava, analiza neiskorišćenih internih resursa javnih preduzeća, analiza nesposobnosti u funkciji otkrivanja uzroka nastajanja unutrašnjih neiskorišćenih rezervi.

ZAKLJUČAK

Osnovna komponenta svakog demokratskog sistema jeste pravo poreskih obveznika svake zemlje da imaju uvid u rad državnih institucija i državne uprave u celini, kao i njihovu kontrolu. Postojanje i delovanje uspešne i nezavisne državne revizije je *conditio sine qua non* funkcionisanja demokratije.

U Republici Srbiji, državna revizija ima veliku odgovornost i moralnu obavezu da doprinosi obezbeđenju da novac poreskih obveznika bude utrošen na najbolji mogući način, da ustanovi uspešnost i adekvatnost postojećih kontrola, u sve to pruži razumno uverenje, kao i da o svemu nezavisno i blagovremeno izveštava.

Da bi se ostvario primetan zaokret od tradicionalne revizije načina trošenja novca poreskih obveznika prema analizi i reviziji poslovanja javnih preduzeća, državnoj reviziji su potrebni visokoobrazovani, nezavisni i stručni državni revizori, multidisciplinarne profesionalnosti, koji će primenjivati visoke standarde rada, te pravedan, stručan i nepristrasan pristup baziran na činjenicama.

Revizija javnih preduzeća i preduzeća sa većinskim učešćem države predstavlja korporativnu kontrolu u javnim preduzećima i korporacijama od državnog značaja, koja je nezavisna od revizije uspešnosti u ovim preduzećima. Strukturu korporativne kontrole čini: provera usaglašenosti rada preduzeća sa statutom, zakonima i odlukama, kontrola ispunjenja društvene odgovornosti i ciljeva politike sektora, procena efikasnosti transakcija koje mogu imati finansijske implikacije i provera tačnosti informacija subjekata revizije.

LITERATURA

1. Dragojević, Dragutin. 2007. *Primenjena revizija u privredi javnog sektora*. Beograd: Građevinska knjiga.
2. Vidaković V. Slobodan. 2007. *Finansijski due diligence privrednih društava*. Novi Sad: Fabus.
3. Vidaković V. Slobodan. 2007. *Eksterna revizija finansijskih izveštaja*. Novi Sad: Fabus.
4. Vidaković V. Slobodan. 2009. *Revizija osnova kompetentnosti. kredibiliteta, poverenja.* Novi Sad: Fabus.
5. Vidaković V. Slobodan. 2001. *Analiza poslovanja preduzeća u tržišnoj privredi*. Beograd: Megatrend Fakultet primjenjenih nauka.
6. Vidaković, Slobodan i Parnicki, Pavle i Ljubojević, Milan. 2013. „Interni nadzor – efikasan mehanizam u borbi protiv kriminalnih radnji". *Zbornik Univerziteta Educons za društvene nauke*, Četvrti naučni skup sa međunarodnim učešćem, Sremska Kamenica, knjiga 4.
7. Vidaković, Slobodan i Parnicki, Pavle. 2013. „Uloga računovodstvene profesije u realizaciji poslovnih ciljeva u zemljama u tranziciji". *Poslovna ekonomija*, Sremska Kamenica, god. VII – br. 2/2.
8. Vidaković, Slobodan. 2014. „Napuštanje neoliberalnog ekonomskog modela – primarni uslov vraćanja kredibiliteta u računovodstvenu profesiju". *Zbornik Univerziteta Educons za društvene nauke*. Peti naučni skup sa međunarodnim učešćem, Sremska Kamenica, knjiga 5.
9. Vidaković, Slobodan i Parnicki, Pavle i Ljubojević, Milan. 2014. „Gubitak poverenja u računovodstvenu profesiju – posledica neoliberalnog ekonomskog modela". *Zbornik Univerziteta Educons za društvene nauke*. Peti naučni skup sa međunarodnim učešćem, Sremska Kamenica, knjiga 5.
10. Žager, Aleksander i grupa autora, 2009. Državna revizija. Zagreb: Masmedia d.o.o.

11. Code of Ethics. 2001. Wien: Issued by the Auditing Standards Committee INTOSAI.
12. Zakon o državnoj revizorskoj instituciji, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 101/2005, 54/2007. i 36/2010.
13. Zakon o privrednim društvima, "Službeni glasnik RS", broj 125/2004.
14. Zakon o računovodstvu i reviziji, "Službeni glasnik RS", broj 46/2006.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 657.631.6:336.146
The paper submitted: 08.04.2015. DOI: 10.7251/POS1514165V
The paper accepted: 21.04.2015. Original scientific paper

Slobodan V. Vidaković, PhD[1]
Milan D. Ljubojević, PhD[2]
Pavle P. Parnicki, MSc[3]

AUDIT OF PUBLIC COMPLANIES – THE PRIMARILY SUBJECT OF INTREST OF TAXPAYERS

Summary: *The short-term signs of recovery in the world economy appeared at the beginning of the year. In the United States - the economic growth reached 2% of GDP, stock market have been growing for weeks, and the unemployment rate dropped to 8.3%. In January 2012, the European Euro Stoxx index rose by 6%, while Belex index by almost 15%, from 25 January of the current year. However, it is a transient improvements, resulting from printing money, without which the US and Europe would have already been present in the state of recession. Despite the optimistic forecast for GDP growth of 1.5% in 2012, Serbia is moving towards a state of recession, ie, to make "multi growth" or even almost a decrease of 1%. The implication is, as an objective matter, in which way to provide the missing money, because after the termination of the arrangement with the IMF , as well as the plunge of the national currency to a record low, borrowing has become questionable.*

A big responsibility and a moral obligation of Serbia will meet state audit that would have to provide conditions of supervision in order for public money to be spent in an optimal way, to determine the performance and suitability of existing controls, to provide reasonable assurance for all mentioes, to independently and

[1] Professor at the Faculty of Business Economy of the Educnos University, Sremska Kamenica, slobodan.vidakovic@educons.edu.rs
[2] Assistant Professor at the University for Business Studies
Master at the Faculty of Business Economy of the Educonos University, Sremska Kamenica

on time carry out the Parliament and the general public. However, the analysis and audit operations of public companies should be, primarily, the interests of the state audit, given the state of the Serbian economy as is in recession. Analogous to the above, an analysis of how taxpayers' money is spent by the state and its institutions, would be moved to the secondary position of interests of the state audit.

Key words: *state audit, uncontrolled spending the taxpayes' money, analysis and business audit of public*

JEL Classification: *M4, M42, M49*

INTRODUCTION

In recent years, many countries have introduced radical changes in their national audits. In the constant intertwining of relationships through which they can in the most appropriate way to take advantage of opportunities by the responsible cooperation in the interests of the taxpayers, are state audit, the legislative and the executive authority. Cooperation between government audit and the legislature, as well as between government audit and the executive ought to be two-dimensional. Thus, for example, to strengthen its supervisory function carrier and budgetary sovereignty, Parliament should adequately use information acquired from audit reports on the use of taxpayers' money. The other dimension of their cooperation is the fact that state audit reports provide to the parliament the information on the effectiveness of certain laws.

On the other hand, the effect of achieving assigned objectives in the management of public sector, executive may increase by the implementation of recommendations for improvements in the management of public funds that indicate state auditors. Also, in the interest of the executive and taxpayers, in a democratic state of law is the most rational use of public funds.

However, in recent years, especially after the great financial scandals in the late twentieth and early twenty-first century, the credibility of the auditing profession has significantly been shaken. Namely, after the economic crisis of huge proportions in the troubled Mediterranean economies, it is

openly said that private investors had better information from the corrupt state auditors and the "independent" agencies for credit rating.

Behind the ostensible concern in the EU to help its Member States (Greece, Spain, Italy, Portugal, Hungary, Ireland), is, in fact, the search for a way of compensation to banks that are preinvested in the ailing economies of the mentioned countries. In the mid 90 - ies of the last century among economic analysts in the United States - has circulated anecdote, that there are only two world powers, USA and Agency for assessment and credit rating, although it is not always clear which of them has the greater power.

The development of global capital markets power of independent agencies for credit rating has grown to unprecedented proportions. Worldwide, there are over 10 major agencies for credit rating, but since 1975 the authority for assessing the rating give only three reference agencies, namely: "Standard & Poor's," and "Moody's" and the agency "Fitch Ratings".

So, if they want to trade their securities on the US capital market, all companies, institutions and the states are required to collect at least two opinions of the three aforementioned agencies. However, the experts, in recent times, are very vocal in criticism of the status of infallibility of all agencies concerned, how does not enjoy even the Pope.

What is more, there is an open talking about a very damaging conflict of interest, because companies, seeking an evaluation of their ratings, commission themselves and themselves pay the assessment to the agencies. This is one of the fundamental reasons why the agency completely "missed" in case of the rating assessment of US financial institutions.

Strange is very close and non-principled connection, between the agency and investors, whom was worth to invest in over-Rated Mediterranean countries, because inexhaustible sources of big capital stood behind the investors, ie, the real drivers of the crisis (financial oligarchy). On the other hand, unrealistically highly rated states are deluded and with subsequent downgrade of the rating were driven to the brink of economic disaster.

However, in the terms of downgraded credibility of the auditing profession, building a false picture of the financial condition of its own economy,

delusions were served by the leading countries of the eurozone. Specifically, while they were „crusade“ cruel to the ailing Mediterranean economies, treated them as primitive and lazy people and threatened them with introducing totalirian standards, to their nations they were tolerant and permissive , only that it was recently revealed that their public debts were more than four times greater than the their GDP. The crisis has, therefore, become a confrontation with reality, when there was a collapse of their speculative financial acrobatics.

It has come to the end! In late December 2012, the ratings of all EU member states of the monetary union are either reduced, or it is expected in the first quarter of 2012, and the only lure for the investors to buy the bonds of these countries is the credit rating of Germany, which was asked, at the summit of EU leaders, to give up the part of its ratin, because of the average leveling with other eurozone countries.

On the other hand, France and Germany, in order to invest its funds and its solvency, demanded, in addition to increased fiscal responsibility of all States, tightening supervision of individual budgets, respectively, that the weaker economies of the eurozone subordinate to stronger economies.

The suspicion was aroused by the fact that as the savior of the euro was promoted by the European Central Bank. Where did it, however, get the money, when all members of the eurozone are in big budget minuses and public debts. One part of the money is in the political and financial oligarchy, ie. in multinational companies. The missing part of the money will be produced by printing money, which will further poison the sick financial system of the EU. The new “narcotizing” will not solve the above mentioned problems, they will be , in fact, only temporarily postponed, until the explosion.

1.THE BASIC NOTIONS ABOUT STATE AUDIT

It is evident that the State audit is performed in the name and for the account of a state, by the supreme audit institution whose scope or field of work is defined by laws or more specifically, by some other general act.

In accordance with the standards of the International Organization of Supreme Audit Institutions (INTOSAI) and the Code of Professional Ethics

for State Auditors, the state audit, is, therefore, realized which, according to the Manual for the work of state auditors (Eger et al. 2007.65), implies a process of examination and assessment of financial statements and financial transactions of government, local self-government, legal entities that are entirely financed from the budget or are majority owned by the state or local governments or authorities.

The basic document of all supreme audit institutions is the Lima Declaration, according to which the audit is an integral part of the regulated system whose aim is correction of the departures from the adopted standards and violations of the principles of legality, effectiveness, utility and thrift financial management, early enough to take measures to prevent or at least hinder the repetitions of such failures. In accordance with the terms of strong economic and political changes, the subject and the audit concept was changing in modern economic history. In the last three decades, as a result of the generally increased political control of public expenditure, radical changes, as indicated by experiences of the state audit in developed countries, have experienced the provision of public services, which resulted in an increase in their performance and ultimately allowedd a reduction in the tax burden (Eger et al . 2007.84).

On the traditional financial audit of regularity and compliance with the legislation, the emphasis was on the audit concept in the first half of 80 - ties, of the XX century, a radical shift in the late 80 - these in the direction of performance audits. The direction of application of the so-called. a comprehensive audit approach, qualitative change, therefore, refers to the fact that the role of auditors is extended to the evaluation of management procedures, or is no longer limited to an examination of financial statements and transactions.

In the area of achieving stability of institutions as the promotion of democracy, rule of law and a functioning market economy, the new EU member states had to be, according to the criteria set at the summit of the European Council in Copenhagen in 1993, adapted to additional political and economic conditions. In December 1995 in Madrid, at the European Council meeting, other elements were connected, including the need to adapt administrative structures.

The above mentioned indicates, namely, the existence of a viable state audit, with adequate capacity for cooperation with the supreme audit institutions of the EU, ie. European Court of Auditors. The successful external audit of public funds and property, ie. its performance on a continuous and balanced, is demanded, therefore, by the general standards of financial control for the management of EU funds and own incomes of EU countries.

The candidate countries for membership of the EU are obliged to follow the INTOSAI standards, to establish and carry out an independent assessment of the reliability of the internal control system of the public sector and related institutions, which the legislative authority should independently report about. Of particular importance, in the candidate countries, is the existence of a formal mechanism within Parliament regarding the response to audit results.

The roles of the state audit differ from country to country. According to the constitution, in Netherlands, the state audit is responsible for auditing all government revenue and expenditure, ie. has a very wide scope. In addition to the preceding and subsequent financial audit of economic activities of the public sector, the scope of state audit includes the performance of audit performance (efficiency). German state audit is required to audit national accounts and to examine performance and regularity of financial management. Special provisions for performance audit includes a law in the UK from 1983 and in Ireland from 1993. In Greece, the role of the state audit is defined as a preventive audit of public expenditures, and in France to help the parliament and government in monitoring the execution of the state budget.

In accordance with the Law on State Audit Institution, subject to review are:

1. income and expenditure in accordance with the regulations on the budget system and regulations on public revenues and expenditures;
2. The financial statements, financial transactions, accounts, analyzes, and other records and information auditees;
3. regularity audit of business entities in accordance with the law, other regulations and given authorizations;

4. the appropriateness in disposall of the public funds, in whole or in specific parts;
5. the system of financial management and control of the budget system and systemsof other organs and organizations that are subject to audit institutions;
6. the system of internal controls, internal audit, accounting and financial procedures of the audited entity;
7. the acts and actions of the audited entity which have or may have financial effects on income and expenditure of public funds, state property, borrowing and issuing guarantees, as well as the efficient use of resources at the disposal of the audited entity;
8. the correct practice of management bodies, management and other responsible persons in charge of planning, execution and supervision of public funds;
9. other areas determined by law.

Within the EU, hundreds and, sometimes thousands of subjects, cover the scope of government audits. With the bodies of central, regional and local authorities, subject are also trading companies (fully or partly owned by the state), as well as various other types of public bodies.

State Audit examines and prepares reports in approximately 520 different bodies at the state level in Great Britain. In the Court of Audit in Portugal there are 11 thousand subjects. Responsibility Accountant Court in Spain for revision of 8 thousand bodies of local government relies on the work of internal auditors in those bodies. State Auditing in Sweden (where most government administrative functions are performed by the Agency) reviews such agencies, but not the ministries. The audit of regional and local authorities also perform state audit in individual countries. Thus, for example, the audit of bodies of regional and local authorities in Italy is performed by regional Chamber of the Court of Auditors and the results of the audit reports to parliament. A separate audit organizations that cover local and regional government exist, for example, in the UK, France and Denmark.

In Serbia, in accordance with the Law on State Audit Institution, the subjects of audit are:

1. direct and indirect budget beneficiaries of the Republic, territorial autonomy and local authorities in accordance with the regulations governing the budget system and public revenues and expenditures;
2. organizations of mandatory social insurance;
3. the budgetary funds established by a special law or bylaw;
4. the National Bank of Serbia in the part relating to the use of public funds and the operations of the state budget;
5. public enterprises, companies and other legal persons founded by direct or indirect users of public funds;
6. legal entities in which the direct or indirect beneficiaries have participation in capital or in the management;
7. legal entities which are established legal entities in which the state holds a stake in the capital or in the management;
8. the legal and physical entities that receive from the Republic, territorial autonomy and local authority grants and other grants or guarantees;
9. entities engaged in accepting, storing, issuing and use of public reserves;
10. political parties, in accordance with the law governing the financing of political parties;
11. beneficiaries of EU funds, donations and support from international organizations, foreign governments and non-governmental organizations;
12. contracting Party in connection with the execution of international treaties, agreements, conventions and other international acts, when prescribed by an international act or when directed by the authorized body;
13. other entities that use the funds and property under the control and at the disposal of the Republic, territorial autonomy, local authorities or mandatory social security organizations.

Subjects of audit referred to in paragraph 1. of this Article shall be considered as beneficiaries of funds in accordance with this Law.

About audited entities, subject, scope and type of audit, starting time and duration of the audit independently decide the State Audit Institution, unless otherwise regulated by the mentioned law. An audit is performed on the basis of the annual audit program, which is an institution obliged to adopt before the end of the current year for the next calendar year. According to Article 35 of the Law on State Audit Institution, mandatory audit program every year includes:

1. the budget of the Republic of Serbia;
2. mandatory social insurance organizations;
3. the appropriate number of local governments;
4. the operation of the National Bank of Serbia relating to the use of public funds
5. the appropriate number of public enterprises, companies and other legal entities founded by direct or indirect user of public funds and with participation in capital or management

During the calendar year, the institution may amend the audit program referred to in paragraph 1 of this article. For the execution of the audit program, the Institution may engage the auditors of state audit institutions of other countries, as well as commercial auditing firms. For the execution of its audit program, the Institution can use the audit report issued by commercial auditing firms, respectively, based on the reports, to plans further actions in the subjects of audit.

2. NEED FOR REDEFINING THE CASE OF STATE AUDIT IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Protecting the integrity of the financial system, from ancient civilizations to the present day was the role of accountants and auditors. With the development of mega-corporations is directly related the development of

modern auditing financial statements, on whose quality, to a considerable extent, depends ocontemporary society and its development.

The highest state body for auditing public finances in the Republic of Serbia as a legal person, is the State Audit Institution, which is responsible to the National Assembly of Republic of Serbia, for performing tasks from its jurisdiction, while she was given, in attitude towards the executive and other entities that are subject to audit, dInstitutional independence in their work. The internal organization of the State Audit Institution is regulated by the Ordinance on internal organization and systematization of jobs in the State Audit Institution.

Audit services are organized into the following six sectors, namely:

1. Sector for audits of financial statements of the Republic of Serbia and budgetary funds;
2. Sector for audits of financial statements of territorial autonomy and local self-government;
3. Sector for audits of financial statements of mandatory social insurance;
4. Sector for audits of financial statements of public companies and other legal entities of public interest, which is engaged by the direct and indirect user of public funds;
5. Sector for audits of financial statements of the NBS in the part relating to the use of public funds and the operations of the state budget funds beneficiaries and pre-accession EU funds, entities that use public reserves, donations and assistance from international organizations and foreign governments, political parties, non-governmental organizations and other entities subject to audit;
6. Assurance of business expediency.

The extremely important part in a state reform is the State Audit Institution (as the supreme institution of state finance control) which should represent the infrastructure of continuous control of public revenues and public expenditures and anti-corruption (Vidakovic 2009, 63) , checking the system of accountability in the control of collecting revenue, then, in the

implementation of public duties, as well as the legal disposal of the public expenditures. The State Audit Institution shall perform independently and impartially, without anyone's external influence.

As a consequence of the undeveloped internal audit, in contemporary business practices of the Republic of Serbia is the increasingly frequent occurrence of financial scandals in the public companies. Likewise, all other public companies, whose debts are guaranteed by the state, fail to fulfill their obligations due to which are activated state guarantees in the amount of 107 billion dinars, that, according to EU methodology, represents nearly 3% of the state debt.

The debt of public enterprises on 30 November, 2011 amounted to 2.68 billion euros, and, 1.07 billion euros in state guarantees are activated. In other words, public enterprises are no longer able to repay the debt, which is thus "shifted" at the expense of taxpayers.

State guarantees are justified only in the case of borrowing for capital projects, namely, each issued guarantee increased state debt, respectively, pursuant to the above and activated guarantees in the amount of 1.07 billion euros included in the total amount of public debt.

However, state guarantees, ie. borrowing of public enterprises with the commercial banks, is not justified to maintain the current ratio of public companies.

These types of loans have been a stumbling block in the negotiations between Serbia and International Monetary Fund. Thus, for example, in the proposed budget for 2012, it is planned borrowing of a public company "Srbijagas", the indicative amount of the planned state guarantees of 70 billion dinars, which is to maintain the current ratio provided 40 billion dinars, ie. 57.1%. Also, a public company "Željeznice Srbije" (otherwise, great loser), planned debt in 2012 in the amount of 1.2 billion euros (for the development of the railway infrastructure and the purchase of new vehicles). In this case, the budget provided guarantees by the state, to the public company that is at loss.

The list of companies whose loans are guaranteed by the state, includes a pharmaceutical company «Galenika», which, thanks to inept management

today is worth 20 million euros (and only two years ago for her could get 200 million euros). For the refinancing of existing short-term liabilities the state has guaranteed 70 million euros as a help, with taxpayers› money, to the company that is at loss of 14 million euros.

At the same time, there is increasing pressure from abroad that the Serbian government fight corruption and organized crime on the line of the triangle: Politics - tycoons - public companies. Only in disregard of legal procedures related to publice procurement, Serbian budget is damaged for 1.2 billion euros. Not yet known is the final epilogue of illegal activities related to the affair «Kolubara». The affair with the H1N1 vaccine damaged the budget of the Republic of Serbia for 1.6 million euros.

In the new phase of debt drama, Europe is, in early April, entered the territory of Spain (with a public debt of 709 billion euros) and Italy (with a public debt of 1.940 billion euros). The auction bond, the investors, in order to lend money to Spain, in mid-April this year, demanded an interest rate of 6%, which is the percentage where starts the stock betting that Madrid may not be able to continue to settle financial obligations to the outside world without the support of the IMF - and EU.

Two groups os suspicion on the stock market cause draconian program of the upcoming Spanish budget reforms promised by the government of Mariyan Rajoy. The Investors, firstly, suspect that the promised cut of costs in health care and education will fast enough clog the hole of the current budget of Spain. Global financiers also do not forget that more than 800 thousand of Spanish people took part in a general strike against the reform of the market. It is doubtful, therefore, how will Spain continue to react to the implementation of one of the harshest program budget reforms within the eurozone.

In a vicious circle of economic, fiscal and political collapse, the Spanish government decided to abruptly pulled out of its companies, so that the liquidation of 27 companies was announced, while its share will be withdrawn from even 43 companies. This means that the state withdraws from nearly 20% of public assets.

The State Audit Institution has recently published a report about the expertise of 47 budget users for 2010. The positive opinion was conducted

in only two cases (4.26%), opinion imposed in 39 cases (83%), while the state auditors refrained from giving opinions in 6 cases (12.8%).

3 criminal charges were filed, and that against: the public company «Željeznice Srbije», public enterprise «Putevi Srbije» and the public company «Medijana» Niš. The shocking information was brought out that the state property is not listed. Ministries did not identify assets worth about 1.2 billion euros, while the value of unlisted assets in four public companies amounts to around 2.2 billion euros.

However, even this superficial state auditor›s report caused a very negative reactions of the chief executive. What is particularly worrying is the publicly demonstrated a willingness to disregard the law and institutions. Indicative is the willingness of the mayor of Belgrade to continue refusing to respect regulations and recommendations of state auditors.

Instead of carefully analyzing the report of the state auditors and call for responsibility, at the city council, on the waste and misuse of taxpayers› money, the mayor improperly criticized state auditors for «blindly» compliance to the regulations. It is evident, therefore, that the object of the State Audit Institution of the Republic of Serbia, in today›s conditions of strong economic crisis must undergo radical change. In other words, it is necessary to shift interests of the state audit in direction of appropriate analysis and audit of public companies, while the way of managing the funds of taxpayers and their spending in a meaningful way need to become a secondary object of interest of the state audit.

The top-management of almost all Serbian public companies, practical experience indicates that, the analysis and review of operations, the standards and requirements of modern government auditing, considers as an imposed obligation, not a single occasion, as it really is, for the provision of information, really wide spectrum, necessary for the appropriate management and leadership of modern public companies. Overcoming the identified condition requires that top management of Serbian public companies perceives opportunities that the proposed analysis method of public enterprises operations provides, and to know, in an appropriate manner, to use information that is obtained through the respective business analysis.

The situation in the Serbian numerically record 710 public companies with (according to World Bank estimates) 280 thousand employees, of which 30% of redundant workers, today is alarming. The biggest problem are the losses of public enterprises, which accounts for 40% of total losses of Serbian economy, so that it survives (as we have already mentioned), mainly thanks to state subsidies. Direct government subsidies to public enterprises amounts to 170 million euros per year.

A particular problem are the indirect state subsidies, the two types. The first type represenst residual payments to pension and health funds, which annually amount to 600 million euros, and be covered by taxpayers› money. Guarantees for loans (which have already been mentioned), the second are kind of indirect state subsidies, and, on that basis, the state has so far given 1.9 billion euros.

Analysis of operations of public enterprises should be carried out in the following order (Vidakovic 2001 (Vidakovic 2001, 63), namely: analysis of the financial position, the analysis of conscious elements design of financial statements in accordance with the business - political objectives of public enterprises, analysis of personnel, analysis of fixed resources, analysis of current assets, the analysis of unused internal resources of public enterprises, the analysis of disability in the function of discovering the causes of internal untapped reserves.

CONCLUSION

The basic component of any democratic system is the right of taxpayers of every country to have access to the work of state institutions and the civil service as a whole as well as their control. The existence and operation of viable and independent state audit is a *conditio sine qua non* for functiong of democracy.

In Serbia, the state audit has a great responsibility and a moral obligation to contribute to ensuring that taxpayers' money is being spent in the best possible find, to establish performance and adequacy of existing controls, to give a reasonable belief in all that, an to independently and on time repor about everything.

In order to achieve a noticeable shift from traditional auditing ways of spending taxpayers' money to the analysis and audit of operations of public enterprises, the State Audit need highly educated, independent and professional state auditors, multidisciplinary professionalism, which will apply high standards of work, and a fair, professional and impartial approach based on facts.

The audit of public companies and companies with majority involvement of the state represents corporate control in public companies and corporations of national importance, which is independent from performance audits in these companies. The structure of corporate control makes: check of the compliance of the companies with the statutes and decisions, control of the fulfillment of social responsibility and sector policy objectives, estimation of the effectiveness of transactions that may have financial implications and the estimation of accuracy of the information auditees.

REFERENCES:

1. Dragojević, Dragutin.2007. *Primenjena revizija u privredi javnog sektora*. Beograd: Građevinska knjiga.
2. Vidaković V. Slobodan. 2007. *Finansijski due diligence privrednih društava*. Novi Sad: Fabus.
3. Vidaković V. Slobodan. 2007.*Eksterna revizija finansijskih izveštaja*. Novi Sad: Fabus.
4. Vidaković V. Slobodan. 2009. *Revizija osnova kompetentnosti. kredibiliteta, poverenja.* Novi Sad: Fabus.
5. Vidaković V. Slobodan. 2001. *Analiza poslovanja preduzeća u tržišnoj privredi*. Beograd: Megatrend Fakultet primjenjenih nauka.
6. Vidaković, Slobodan i Parnicki, Pavle i Ljubojević, Milan. 2013. ,,Interni nadzor – efikasan mehanizam u borbi protiv kriminalnih radnji``. *Zbornik Univerziteta Educons za društvene nauke*, Četvrti naučni skup sa međunarodnim učešćem, Sremska Kamenica, Knjiga 4.
7. Vidaković, Slobodan i Parnicki, Pavle. 2013. ,,Uloga računovodstvene profesije u realizaciji poslovnih ciljeva u zemljama u tranziciji``. *Poslovna ekonomija*, Sremska Kamenica, God. VII – br. 2/2.

8. Vidaković, Slobodan. 2014.„Napuštanje neoliberalnog ekonomskog modela – primarni uslov vraćanja kredibiliteta u računovodstvenu profesiju``.*Zbornik Univerziteta Educons za društvene nauke*. Peti naučni skup sa međunarodnim učešćem. Sremska Kamenica, Knjiga 5.
9. Vidaković, Slobodan i Parnicki, Pavle i Ljubojević, Milan.2014. „Gubitak poverenja u računovodstvenu profesiju – posledica neoliberalnog ekonomskog modela``.*Zbornik Univerziteta Educons za društvene nauke*. Peti naučni skup sa međunarodnim učešćem, Sremska Kamenica, Knjiga 5.
10. Žager, Aleksander i grupa autora, 2009. Državna revizija. Zagreb: Masmedia d.o.o.
11. Code of Ethics. 2001.Wien: Issued by the Auditing Standards Committee INTOSAI.
12. Zakon o državnoj revizorskoj instituciji, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 101/2005, 54/2007 i 36/2010.
13. Zakon o privrednim društvima, Službeni glasnik RS, broj 125/2004.
14. Zakon o računovodstvu i reviziji, Službeni glasnik RS, broj 46/2006.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 330.342.151:338.5.01
Rad primljen: 19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514181D
Rad odobren: 31.03.2015. Originalan naučni rad

Duvnjak, dr Valentina[1]

ISPITIVANJE I ANALIZA USLOVA POD KOJIMA SE OSTVARUJE VEBLENOV EFEKAT

Rezime: *U kontekstu empirijskih istraživanja, Veblenov efekat postoji kada su potrošači spremni da plate daleko višu cijenu od realne za određena dobra. Pojedina istraživanja pokazuju da Veblenov efekat može biti empirijski značajan u marketingu za luksuznu robu.*

Iz analize Veblenovog efekta proizlazi da pojedinci nastoje da istaknu status izražavajući ga materijalnim prikazom bogatstva. Međutim, dolazi do toga da pojedinci koji su spremni da plate visoku cijenu za određena dobra time postaju prezaduženi. U takvim okolnostima se ne postiže Veblenov efekat s obzirom na to da treba da se postigne ravnoteža u odnosu cijene i statusa potrošača.

Veblenov efekat ne zavisi od prirode konkurencije među preduzećima. Veblenov efekat zavisi od ravnoteže cijena i statusa, a determinante koje na njega utiču su međudejstvo cijena, kvantiteta i kvaliteta, s tim da pretpostavke o kvalitetu nisu neophodne za postojanje Veblenovog efekta, ali utiču na druge karakteristike ravnoteže statusa i cijene. Da bi Veblen roba imala Veblenov efekat, veliki broj ljudi mora uočiti upadljivu potrošnju.

Ključne riječi: *status, cijena, ravnoteža, kvalitet, kvantitet, Veblenov efekat.*

JEL klasifikacija: *D10, D11, D43.*

[1] Docent doktor, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, Jovana Dučića 23a, duvnjak_v@yahoo.com

UVOD

Ukoliko posmatramo zakon ponude i potražnje, rastom cijena kriva tražnje opada. Međutim, postoje izuzeci od ovog zakona. Jedan od tih izuzetaka je definisao Torsten Veblen (Thorstein Veblen), prvi istraživač odnosa između potrošnje i statusa tražnje.

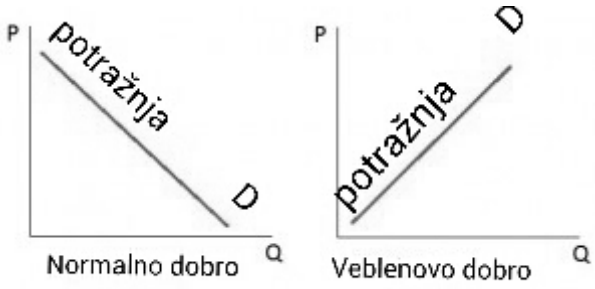

Grafikon 1. Kriva tražnje normalnog dobra i Veblen dobra (autor)

U prvom grafikonu vidi se da se rastom cijene (P) smanjuje potražnja za dobrom (Q), tako da kriva potražnje (D) ima opadajući pravac. Na drugom grafikonu vidi se da rastom cijene (P) raste potražnja za dobrom (Q) i kriva potražnje (D) ima rastući pravac.

Stoga, Veblen roba ima pozitivnu krivu tražnje. Odnosno, veća cijena proizvoda podrazumijeva veću potražnju. Ovaj efekat često je prisutan kod luksuznih proizvoda kao što su skupi automobili, satovi, odijela, tako da bi smanjenje cijene tih roba moglo da utiče na gubitak ekskluziviteta i statusa. Prema Veblenovom efektu, potražnja za dobrom pada kada njegova cijena padne jer je tad dostupno širim masama i više ne naznačava status onih koji su to htjeli da naglase putem posjedovanja dobara koja šire narodne mase sebi ne mogu da priušte. Stoga, cilj rada jeste da se utvrde i analiziraju uslovi pod kojima se postiže Veblenov efekat. U radu je postavljeno nekoliko hipoteza koje su međusobno povezane:

1. Veblenov efekat se treba definisati preko potrošnje i statusa, a ne preko potrošnje i cijena;

2. ravnoteža cijene i statusa mora biti izvedena, a ne pretpostavljena;
3. Veblen roba ne proizvodi uvijek Veblenov efekat;
4. međudejstvo cijene, količine i kvaliteta su determinante koje utiču na Veblenov efekat;
5. da bi se efikasno signaliziralo bogatstvo, upadljivu potrošnju mora uočiti veliki broj ljudi.

Veblenov efekat je empirijski značajan za marketing luksuznih dobara (Bagwell and Bemheim 1996, 349). Veblen roba, bez obzira na to da li će proizvesti Veblenov efekat ili ne, može poslužiti preduzećima da uvećaju svoju vrijednost kroz ostvarivanje ekstraprofita.

1. VEBLENOV EFEKAT – FUNKCIJA

Pojedine robe, kao što su skupi parfemi i vina, takođe su Veblen roba, tako da se smanjenjem cijene tih dobara smanjuje se sklonost ljudi koji preferiraju da naglase status pri kupovini tih dobara jer ih više ne shvataju kao isključivo statusna dobra. Dok, porast cijena tih dobara povećava percepciju statusa, ekskluziviteta i prednosti u odnosu na šire mase.

Pojedine Veblen robe mogu imati normalnu krivu tražnje po niskim cijenama, ali iznad određene cijene počnu da imaju „snob vrijednost“ tako da kriva potražnje raste na suprotnu stranu.

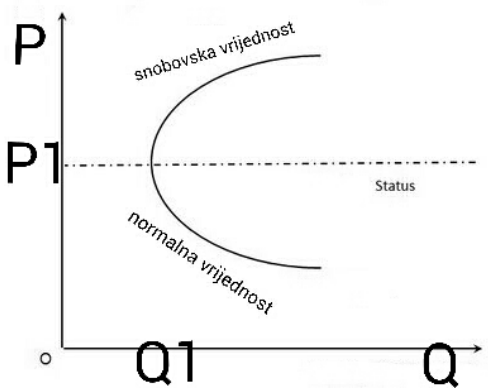

Grafikon 2. Kriva tražnje usljed promjene cijene – Veblen efekat (autor)

Na grafikonu je prikazano da se iznad cijene P1 dobro ponaša kao Veblenovo dobro, dok se ispod cijene P1 dobro ponaša kao normalno dobro. Odnosno, iznad cijene P1 kriva potražnje ima rastući pravac.

U periodima recesije i štedljivosti trebalo bi da je manja potražnja za Veblen robom i veća za robom nižih cijena (Google 2015). Međutim, u periodu recesije pokazalo se da, pored povećane potražnje za jeftinijim dobrima, raste potražnja i za Veblen dobrima. Povećana potražnja za Veblen dobrima javlja se i kod potrošača čija potrošnja nije proporcionalna njihovom statusu. Odnosno, novac usmjeren na potrošnju Veblen dobra obezbijeđen je zaduživanjem. Zato će se u ovom radu istražiti da li Veblen roba proizvodi Veblen efekat kada je kupuju potrošači čija potrošnja nije proporcionalna njihovom statusu.

Potrošači preferiraju da kupuju određenu robu kako bi prikazali društveni status ili uspjeh. Potrošači preferiraju da kupuju robu za koju smatraju da odslikava njihov uspjeh, što daje objašnjenje da se, kad dobra poskupljuju, povećava i potražnja za njima. U slučaju savršeno neelastične tražnje, poskupljenje ne izaziva nikakav pad tražnje.

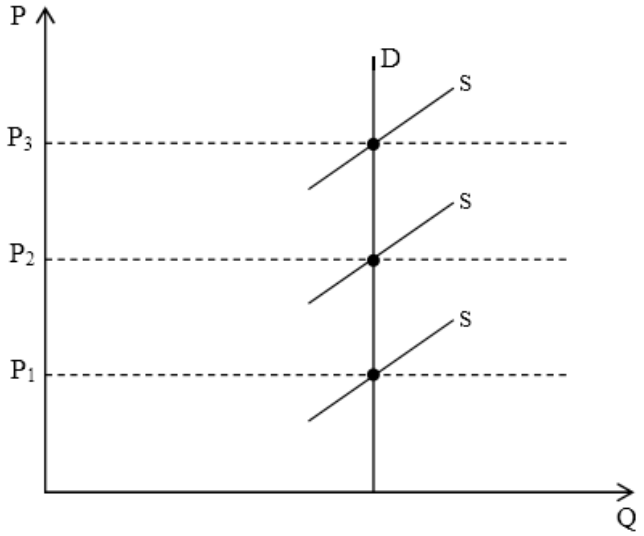

Grafikon 3. Savršena neelastičnost tražnje i Veblenov efekat (autor)

Tako promjena cijene sa P1 na P3 neće izazvati nikakav pad tražnje. Ova tvrdnja je od empirijskog značaja za poslovnu strategiju preduzeća i marketing luksuzne robe jer nema rizika od opadanja tražnje.

2. ANALIZA PRVE I DRUGE HIPOTEZE

Prema Torstenu Veblenu, bogati pojedinci često kupuju visoko upadljivu robu i usluge kako bi naglasili svoje bogatstvo, čime misle da ističu viši društveni status. Veblenove analize su iznjedrile značajan broj istraživanja o „statusu". U kontekstu empirijskih istraživanja, Veblenov efekat postoji kada su potrošači spremni da plate daleko višu cijenu za određena dobra. Pojedina istraživanja pokazuju da Veblenov efekat može biti empirijski značajan u marketingu luksuzne robe. Izjava marketing menadžera: „Realna cijena naših cipela sa kojom je trebalo da izađemo na tržište iznosila je 600 KM. Posmatrajući naše potrošače, mi smo se odlučili da na tržište izađemo sa cijenom od 1.200 KM. Da smo se odlučili za prvu varijantu,

prodaja bi nam se upola smanjila i nastavila bi se tendencija pada“. Istraživanja su uistinu pokazala da se imidž glamuroznih dobara može uništiti njihovom prodajom po nižim cijenama (Downey 1993, 95). A isto tako, „naduvena cijena“, odnosno cijena znatno viša od marginalnih troškova može omogućiti preduzećima ostvarivanje ekstraprofita, tako da je u interesu mnogih preduzeća da zadrže politiku „naduvene cijene“.

Analizirajući Veblenov efekat, pojedinci nastoje da istaknu status izražavajući ga materijalnim prikazom bogatstva. Međutim, ovdje se javljaju i pojedinci koji su spremni da plate visoku cijenu za određena dobra i time postaju prezaduženi. Isto tako, neopravdano skupa dobra za pojedine potrošače koji imaju materijalno bogatstvo pokazatelj su skupoće i rasipništva. Stoga, u Veblen analizi Veblen efekat treba se definisati preko potrošnje i statusa, a ne preko potrošnje i cijene. Cijena koja se plaća za određenu robu može uticati na status da budu u ravnoteži, **ali ovaj odnos ne treba se pretpostavljati nego treba da bude izveden**. Ovo je naročito bitno s obzirom na to da Veblen tvrdi da pojedinci kupovinom skupih dobara preferiraju da signaliziraju svoje bogatstvo, a kao rezultat toga trebalo bi da se postigne ravnoteža odnosa cijena i bogatstva, što znači da:

$$\text{potrošnja x status} \sim \text{potrošnja x cijena}$$
$$\text{status} \sim \text{cijena} \qquad \text{(autor)}$$

To je suština ove teorije, ako se kroz potrošnju preferira naglasiti bogatstvo. Primjer – pretpostavimo da cijena koja se plaća za automobil treba da predstavlja 1/10 novca koji pojedinac posjeduje u gotovini. Član više klase će kupovati Veblen robu da bi naglasio da se razlikuje od niže klase i spreman će biti da plati za određeno dobro srazmjerno svom bogatstvu. Međutim, ovdje se javlja stav koji zahtijeva dodatnu analizu, a vjerovatno je utemeljen na socijalno-psihološkom momentu kupovine Veblen robe. Odnosno, materijalna emulacija javlja se kod niže klase. Takvi pojedinci kupuju Veblen robu da bi se u svojim shvatanjima poistovijetili sa višom klasom („sad smo jednaki“) – psihološka osnova ili da bi lakše bili prihvaćeni u društvu koje im može koristiti da uistinu klasno napreduju – socijalna osnova. Kod njih cijena koju plaćaju za automobil nije 1/10 novca koji posjeduju u gotovini nego iznosi znatno

više, npr. ½ ili čak vlastiti novac + dugovi. Ovo se naročito javlja u modernim uslovima. S jedne strane, članovi više klase dobrovoljno se izlažu troškovima da bi se diferencirali od članova niže klase i samim tim da bi se obeshrabrilo imitiranje od strane članova niže klase. S druge strane, članovi niže klase dobrovoljno stvaraju troškove iznad svojih mogućnosti da bi imitirali članove više klase društva. U svakom slučaju, ovdje najveću korist ostvaruju preduzeća koja nude luksuznu robu ostvarivanjem ekstraprofita.

3. ANALIZA TREĆE HIPOTEZE

Veblenov efekat podrazumijeva kupovinu određene robe po znatno višoj cijeni da bi se naglasio status pojedinca. Model upadljive potrošnje generiše Veblenov efekat i može naglasiti status pojedinca. Međutim, plaćanje prekomjerne cijene za određenu robu nije najefikasniji pokazatelj bogatstva. Bogati pojedinci, umjesto toga, spremni su da kupe veću količinu robe po nižoj cijeni. U ovom radu se ispituje pod kojim uslovima je Veblen efekat definisan kao spremnost pojedinca da plati višu cijenu da bi se naglasio njegov status. **U ovom radu se ispituje da li status svakog pojedinca zavisi od percepcije njegovog bogatstva među socijalnim grupama.** Određeni pojedinci kroz vrijednost svoje imovine signaliziraju svoje bogatstvo, a drugi kroz upadljivu potrošnju. Ovim radom nastoji se prikazati da Veblenov efekat ne nastaje ako model zadovoljenja standarda „signalizacija bogatstva“ podrazumijeva konzumiranje upadljivih dobara za osobe sa manjim bogatstvom. Jer, kada bi se prikazale linije indiferentnosti sa različitim nivoom bogatstva, one se ne bi ukrstile ili bi se ukrstile najviše jednom.

a)

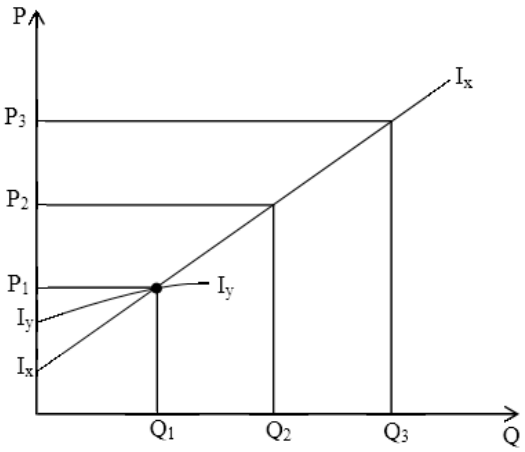

b)

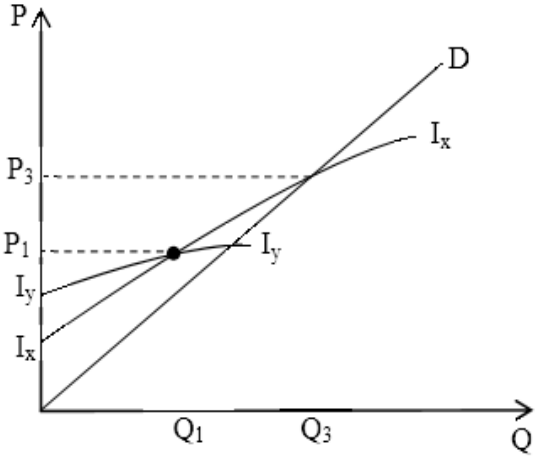

Grafikon 4. Ponašanje linije indiferentnosti sa različitim omjerima bogatstva a) i b) (autor)

Na grafikonima se vidi da se linije indiferentnosti koje su predstavljene linijom budžeta Ix i Iy sijeku samo na nivou cijene P1. Preferencije potrošača za luksuznim dobrima prikazane na liniji budžeta Iy neće moći pratiti rast nivoa cijene na P2 i P3 zbog ograničenog budžeta.

Budžetski brendovi predstavljaju dobra koja se prodaju po cijeni koja je jednaka marginalnim troškovima, dok se luksuzni brendovi prodaju po cijeni iznad marginalnog troška. Ako uzmemo u analizu da su u pitanju dobra jednakog kvaliteta, pojedinci koji preferiraju da istaknu svoj status kupiće luksuzne brendove. Veblenov efekat zavisi od imovine pojedinca. Ako uzmemo da potrošnja smanjuje rashode jedne robe na druge robe, opadajuće marginalne stope supstituta su više za domaćinstva sa nižim bogatstvima. Stoga, potrošnja je skuplja za domaćinstva sa nižim bogatstvom. Kao rezultat toga, odnos cijena i statusa nije u ravnoteži.

4. ANALIZA ČETVRTE HIPOTEZE

Svaki potrošač brine o kvalitetu dobara koje konzumira. Potrošači imaju široki spektar potrošnje. Međutim, uvijek postoji grupa proizvoda za koje je prvenstveno bitan kvalitet. Formulacijom korisnosti viši kvalitet podrazumijeva savršenu zamjenu za veću količinu. Za analizu Veblenovog efekta, funkcionisanje modela upadljive potrošnje će se analizirati kroz razliku između kvaliteta i kvantiteta. Veblenov efekat zasniva se na upadljivoj potrošnji koja će istaknuti status pojedinca, što stvara poseban tretman među socijalnim grupama. U ovom radu ne ispituje se valjanost Veblenovog efekta nego se pojedinačno analiziraju uslovi pod kojima se on stvara. U ovom radu se analiziraju i socijalni kontakti koji se stvaraju na osnovu percepcije bogatstva pojedinca od strane društva. Ako uzmemo u obzir da socijalni kontakti ne mogu direktno posmatrati resurse kojima raspolaže domaćinstvo nego se formira pretpostavka zasnovana na posmatranim akcijama domaćinstva, kupovina Veblen robe najbolji je pokazatelj isticanja statusa pojedinca.

Upadljiva dobra mogu da proizvode mnoga preduzeća. Odluku o usmjeravanju svoje proizvodnje na budžetske brendove ili statusne brendove preduzeća donose na osnovu detaljnih finansijskih analiza, procjena, istraživanja tržišta i

dr. Svako preduzeće proizvodi jedan proizvod koji je brendiran tako da socijalne grupe mogu lako identifikovati proizvođača. Brendiranje ne utiče direktno na uslugu, ali ako bi se radilo brendiranje u neupadljivom kontekstu, onda ne bi ni bilo svrhe brendiranja, odnosno brendiranje bi bilo irelevantno. Upadljiva dobra bi trebalo da imaju određeni nivo kvaliteta koji se ne može imitirati i informacije o tim dobrima, što opredjeljuje potrošača za kupovinu tih dobara pri određenim cijenama. S obzirom na to da sve socijalne grupe imaju uvid u brend etikete, količinu i kvalitet dobra, lako se mogu zaključiti ukupni rashodi na proizvode domaćinstva i ukupan volumen kvaliteta.

U ovom dijelu analize ispitaće se i ravnodušnost potrošača prema kvalitetu i konkretnom izboru preduzeća. Potrošač može da kupuje upadljivo dobro od jednog proizvođača ili nekoliko proizvođača. Ukoliko su domaćinstva ravnodušna na ponudu nekoliko različitih proizvođača upadljivih dobara, potrošač svoju odluku o kupovini donosi na osnovu procjene njihovog kvaliteta. Ravnodušni potrošači treba da budu ciljna grupa marketing strategije. **Pretpostavke o kvalitetu nisu neophodne za postojanje Veblenovog efekta, ali utiču na druge karakteristike ravnoteže statusa i cijene.**

Ne postoji nijedan racionalan potrošač koji bi potrošio više od minimalnog iznosa potrebnog za kupovinu određene količine neupadljivih dobara, dok, sa druge strane, potrošač može biti voljan da troši daleko više nego što je proporcionalno njegovom bogatstvu za kupovinu upadljivih dobara.

Potrošači su potpuno indiferentni između svih potrošačkih paketa koji sadrže isti ukupan broj kvalitetnih jedinica po jednakoj cijeni.

Veblenov efekat takođe se javlja zato što je nemoguće odvratiti imitaciju, pa domaćinstvo plaća naduvenu cijenu za upadljivo dobro. Ukoliko je krajnja cijena dovoljno niska, onda može biti nemoguće da se odvrati imitacija konzumiranjem visokog kvaliteta i kvantiteta. Za sada će se pretpostaviti da dovoljno velika količina i kvalitet nisu dovoljni da odvrate imitaciju. Postojanje ili nepostojanje Veblenovog efekta zavisi od signalizacije bogatstva preko cijena, količine i kvaliteta.

Određena domaćinstva preferiraju da se diferenciraju od drugih izborom veće količine po nižoj raspoloživoj cijeni, a ne da se odlučuju za manju količinu.

Određena domaćinstva kupuju upadljiva dobra najnižeg raspoloživog kvaliteta naduvene cijene.

Domaćinstva će, kada se suoče sa izborom više cijene brenda ili niže cijene brenda istog kvaliteta, uvijek izabrati nižu cijenu brenda.

Veblenov efekat takođe ne zavisi od prirode konkurencije među preduzećima, nego zavisi od upadljive potrošnje pojedinca koji na ovaj način preferira da istakne svoj status i materijalno bogatstvo.

Tako poznate ličnosti koriste mnoštvo Veblen roba zajedno nastojeći da istaknu svoj status: odijelo, cipele, parfem, sat, automobil i na taj način uspijevaju da prikažu količinu Veblen robe kojom raspolažu, tako da je nemoguća imitacija. Percepcija njihovog bogatstva među socijalnim grupama prikazana je količinom blistavog asortimana upadljivih dobara. Ako posjedovanje Versace haljine nije dovoljno da bi se napravila razlika između bogatih i onih koji pretenduju da to budu, oni koji preferiraju da signaliziraju bogatstvo nosiće i Manolo Blanik (Manolo Blahnik) sandale. Ako se i na taj način ne mogu diferencirati, oni mogu da koriste naliv-pero Heaven Gold Pen. (Napomena – brendovi Veblen robe su uzeti proizvoljno.) Korištenje upadljivih roba će se povećavati sve dok se ne zadovolji Veblenov efekat. Ovakvo ponašanje ide u prilog tome da će domaćinstvo više da signalizuje svoje bogatstvo većim asortimanom roba, a ne opredjeljenjem za jedan asortiman. To znači da se za postizanje Veblen efekta koriste i količina i brend. Međutim, ako su fiksni i količina i brend, Veblenov efekat i dalje ne može biti u ravnoteži dok su god preduzeća slobodna da imaju asortiman različitog kvaliteta, a otud i različitih cijena. Ovdje će se dati primjer Mercedesa S klase, koji, zavisno od kvaliteta, ima različitu cijenu. Mercedesov model S 350 Blue TEC košta 218.083 KM, dok S 63 AMG 4 MATIC L košta 447.221 KM. Percepcija bogatstva od strane socijalnih grupa biće različita. Šire mase će vidjeti da je u pitanju Mercedes S klase, ali samo oni koji se bolje razumiju znaće da su u pitanju dva automobila koja se razlikuju više od duplo po cijeni. Stoga, može se zaključiti da su ovdje moguće imitacije. Pojedinac koji preferira da istakne svoj status moraće povećati asortiman upadljivih dobara. Ovdje treba naglasiti da imitator može kupiti polovan Mercedes S 350 Blue TEC po cijeni od 163.044 KM. U ovakvom slučaju, šire mase neće primijetiti da li je riječ o novom

ili starom modelu S klase i da li je u pitanju najskuplji ili najjeftiniji model S klase. Veblenov efekat podrazumijeva isticanje pojedinaca po bogatstvu i statusu kroz potrošnju Veblen dobara, ali ne i potrošnju Veblen dobara od onih koji pretenduju da budu bogati. **Veblenov efekat zavisi, kao što je ranije navedeno, od ravnoteže cijena i statusa, a determinante koje na njega utiču su međudejstvo cijena, količina i kvaliteta,** s tim da se, ako ove determinante pojedinačno izolujemo, može konstatovati da „naduvena" cijena upadljivih roba može obeshrabriti imitatore i može se postići Veblenov efekat a da se pri tom ne brine o kvalitetu ni kvantitetu tih dobara. Zatim, količina upadljivih roba može obeshrabriti imitatore i može se postići Veblen efekat, s tim da je količina direktno povezana sa cijenom, dok kvalitet u ovom slučaju ne mora da ima uticaj na kvantitet da bi se postigao Veblenov efekat. Ukoliko se samo poboljša kvalitet bez promjene cijene, Veblenov efekat neće se postići jer pojedinac kupuje Veblen robu ne da bi imao kvalitetna dobra nego da bi istaknuo status. Isto tako, dok god su preduzeća slobodna da variraju u kvalitetu, Veblenov efekat ne može se postići ako se ne uključe i druge determinante. Kroz analizu uticaja kvaliteta za postizanje Veblenovog efekta može se reći i sljedeće. Neko preduzeće može putem aktivnosti kao što su reklame ili inovacije u procesu proizvodnje povećati vrijednost svoga proizvoda. Međutim, ako pri tome ne poveća cijenu, neće moći da preuzme kupce od svojih konkurenata. Poboljšan paket nekog proizvoda, ili saznanje o nekom proizvodu može biti korisno za sve socijalne grupe, ali poboljšan paket ne može funkcionisati kao signal bogatstva i na taj način privući pojedince koji nastoje da istaknu svoj status i diferenciraju se od drugih socijalnih grupa. U ovakvim slučajevima, ako bi za preduzeće ciljna grupa bila visoka klasa potrošača koji preferiraju da naglase status, oni bi morali da podignu cijenu.

5. ANALIZA PETE HIPOTEZE

U ovom radu se nastoji racionalizovati postojanje i nepostojanje Veblenovog efekta, naročito prilikom potrošnje iste ili slične robe od strane različitih potrošača. Može se konstatovati da je moguće proizvesti Veblenov efekat prilikom potrošnje odgovarajućeg seta asortimana, ali i da nije potrošnja odgovarajućeg asortimana nužno dejstvo Veblenovog efekta. Čla-

novi više klase se ponašaju po ličnom nahođenju, neki preferiraju da istaknu bogatstvo, dok drugi ne. Ovom konstatacijom nastoji se ukazati da viša klasa ne podrazumijeva isključivo pojedince koji konzumiraju upadljivu robu, ali to mogu da budu pojedinci koji konzumiraju upadljivu robu. Ovom konstatacijom nastoji se ukazati da i niža klasa može konzumirati upadljivu robu do određene cijene, ali da pri tome ona nije poistovijećena sa višom klasom.

Kupovina upadljive robe „naduvenih" cijena za neke je rasipništvo. Ukoliko pojedinac samo jednom kupi Veblen robu kako bi naglasio status, neće se postići Veblenov efekat jer je čin lokalizovan i kratkog je trajanja.

Bogati pojedinac može da kupi umjetnine velike vrijednosti koje krase enterijer njegovog domaćinstva. Za takvu potrošnju može da se odluči zbog ličnog zadovoljstva, ali i zbog naglašavanja statusa. Šira zajednica ne zna šta se nalazi u njegovoj kući i time se neće postići Veblenov efekat. Međutim, ako se medijski eksponira i pokaže enterijer, napravi prilog o tome kakvu dragocijenost posjeduje pojedinac, Veblenov efekat biće postignut.

Ono što je suština ove tvrdnje jeste sljedeće: da bi se efikasno signaliziralo bogatstvo, upadljivu potrošnju mora uočiti veliki broj ljudi.

U ovom radu se nije analiziralo koju će robu pojedinac izabrati kako bi mu bila pokazatelj bogatstva. Postoji široki spektar Veblen roba. Međutim, ukoliko se nastoji postići Veblenov efekat, potrebno je naglasiti uslove pod kojima se postiže.

Proizvođači svojim posrednicima određuju donju granicu cijene. Međutim, proizvođači se uglavnom oslanjaju na reputaciju. Kada luksuzni brend dobije reputaciju na osnovu „naduvene" cijene, jednom snižena cijena može da uruši reputaciju. Tako potrošači koji preferiraju da naglase status biraju proizvođače luksuzne robe koji imaju definisane mehanizme održavanja visoke cijene.

ZAKLJUČAK

Na osnovu ispitivanja i analize uslova pod kojima se ostvaruje Veblenov efekat potvrđene su postavljene hipoteze. Ovim radom je potvrđena hipoteza da Veblenov efekat treba definisati preko potrošnje i statusa, a ne preko potroš-

nje i cijene. Cijena koja se plaća za određenu robu može uticati na status da bude u ravnoteži, ali ovaj odnos ne treba se pretpostavljati nego treba da bude izveden. Ovo je naročito bitno s obzirom na to da Veblen tvrdi da pojedinci kupovinom skupih dobara preferiraju da signaliziraju svoje bogatstvo i, da bi rezultat bio Veblenov efekat, trebalo bi da se postigne ravnoteža odnosa cijena i bogatstva. Time je potvrđena i druga hipoteza.

Ovim radom je potvrđena i treća hipoteza, da Veblen roba ne proizvodi uvijek Veblenov efekat. Veblenov efekat ne nastaje ako model zadovoljenja standarda „signalizacija bogatstva" podrazumijeva konzumiranje upadljivih dobara za osobe sa manjim bogatstvom. Ako uzmemo da potrošnja smanjuje rashode jedne robe na druge robe, opadajuće marginalne stope supstituta su više za domaćinstva sa manjim bogatstvima. Stoga, potrošnja je skuplja za domaćinstva sa manjim bogatstvom. Kao rezultat toga, odnos cijena i statusa nije u ravnoteži. Ovim radom je potvrđena i četvrta hipoteza – da su međudejstvo cijene, količine i kvaliteta determinante koje utiču na Veblenov efekat. Naduvena cijena upadljivih roba može obeshrabriti imitatore i može se postići Veblenov efekat a da se pri tome ne poboljšava kvalitet i povećava kvantitet tih dobara. Količina upadljivih roba može obeshrabriti imitatore i može se postići Veblenov efekat, s tim da je količina direktno povezana sa cijenom, dok kvalitet u ovom slučaju ne mora da ima uticaj na kvantitet da bi se postigao Veblenov efekat. Ukoliko samo izolujemo kvalitet bez promjene cijena, Veblenov efekat neće se postići jer pojedinac kupuje Veblen robu da bi istaknuo status. Isto tako, dok god su preduzeća slobodna da variraju u kvalitetu, Veblenov efekat ne može se postići ako se ne uključe i druge determinante.

Ovim radom je potvrđena i peta hipoteza – da bi se efikasno signaliziralo bogatstvo, upadljivu potrošnju mora uočiti veliki broj ljudi. S obzirom na to da se preferira potrošnja kroz koju će se naglasiti bogatstvo, čin ne bi trebalo da bude lokalizovan i kratkog trajanja.

LITERATURA

1. Bagwell, Laurie Simon and Bemheim, Douglas. 1996. "Veblen Effects in a Theory of Conspicuous Consuption". *The American Economics Review*. 349–373.

2. Basu, Kaushik, 1987. "Monopoly, Quality Uncertainty and `Status` Goods". *International Journal of Industrial Organization.* 436–446.
3. Davidson, Carl and Daneckere, Raymond. 1986. "Long-Run Competition in Capacity, Short Run Competition in Price, and the Coumot Model", *Rand Journal of Economics*. Autumn. 404–415.
4. Downey, Kirstin. 1993. "The Luxury-Goods Trade." *The Economist.* 95–98.
5. Đorđević, Dragomir i Klincov Radovan. 2010. *Mikroekonomija*. Banja Luka: Univerzitet za poslovne studije.
6. Google. 2015. "Veblen Goods". Pristupljeno 15.01.2015.
   http://www.economicshelp.org/blog/1164/economics/veblen-goods/
7. Google. 2015. "What is the Veblen effect?". Pristupljeno 23.01. 2015.
   http://welearntoday.com/what-is-the-veblen-effect/
8. Google. 2015. "Bandwagon, Snob and Veblen Effects in The Theory of Consumers` Demand". Pristupljeno 12.02.2015.
   http://www.slideshare.net/maddy3/bandwagon-snob-and-veblen-effects-in-the1-presentation
9. Google. 2015. "Veblen good". Pristupljeno 12.02.2015.
   http://moneyterms.co.uk/veblen-good/
10. Samuelson, Paul and Nordhaus William. 2004. *Ekonomija*. Zagreb: Mate.
11. Tomaš, Rajko. 2010. *Primijenjena mikroekonomija.* Banja Luka: Ekonomski fakultet.
12. Veblen, Thorstein. 1899. *The Theory of the of Leisure Class: An Economic Study of Institution.* London: Unwin Books, reprinted New York: MacMillan Publishers.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 330.342.151:338.5.01
The paper submitted:19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514197D
The paper accepted: 31.03.2015. Original scientific paper

Valentina Duvnjak, PhD[1]

TESTING AND ANALYSIS OF CONDITIONS UNDER WHICH IS REALIZED VEBLEN EFFECT

Summary: *In the context of empirical studies Veblen effect exists when consumers are willing to pay a far higher price than the real for certain goods. Some studies show that Veblen effect can be empirically important in the marketing of luxury goods. Analyzing Veblen effect, it shows that individuals tend to emphasize the status by expressing the material display of wealth. However, it happens that the individuals who are willing to pay a high price for certain goods thereby becoming indebted. In such circumstances Veblen effect hasn't be achieved since it needed to achieve a balance in the relationship between the price and the status of consumers.*
Veblen effect does not depend on the nature of competition among enterprises. Veblen effect depends on the equilibrium of price and status and the determinants which affect the interaction between price, quality and quantity, with assumptions that the quality is not necessary for the existence of Veblen's effect, but affect other characteristics of balance between status and prices. Veblen goods have Veblen effect if a large number of people note the conspicuous consumption.

Key words: *status, price, balance, quality, quantity, Veblen effect*

JEL Classification: *D10, D11, D43*

[1] Assistant professor, University of Bussines Studies, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, duvnjak_v@yahoo.com

INTRODUCTION

If we consider the law of supply and demand, a price increase will decline demand curve. However, there are exceptions to this law. One of these exceptions defined Torsten Veblen (Thorstein Veblen), the first explorer of the relationship between consumption and status demand.

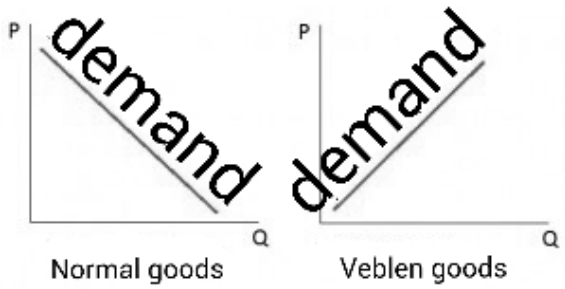

Figure 1. The demand curve of normal goods and Veblen goods (Author)

In the first graph can be seen that a price increase (P) reduces the demand for good (Q), so that the demand curve (D) has a downward direction. While, on the second graph can be seen that a price increase (P) growing demand for good (Q) and the demand curve (D) has a growing direction.

Therefore, Veblen goods have a positive demand curve. That is that higher price of a product means greater demand. This effect is often present at luxury goods such as expensive cars, watches, suits, so that reduction in prices of these commodities could affect the loss of exclusivity and status. According Veblen effect, demand for a goods falls when its price falls because then it is available to wider public and no longer indicates the status of those who wanted to emphasize themselves through the ownership of goods that wider masses could not afford. Therefore, the aim of this paper is to identify and analyze the conditions under which Veblen effect is achieved. The paper raised a number of hypotheses that are interconnected:

1. Veblen effect should be defined over consumption and status, and not through consumption and prices;

2. The balance between price and status should be performed, and not presumed;
3. Veblen goods haven't always produced Veblen effect;
4. Interaction among price, quantity and quality are the determinants that affect Veblen effect;
5. In order to effectively signaled to the wealth, a large number of people must see conspicuous consumption.

Veblen effect is empirically important for the marketing of luxury goods (Bagwell and Bemheim 1996, 349). Veblen goods, regardless of whether they will produce Veblen effect or not, can serve companies to increase their value by gaining extraprofits.

1. VEBLENOV EFFECT – FUNCTION

Some goods such as expensive perfumes and wines are also Veblen goods, so reducing the price of these goods decreases tendency of people who prefer to emphasize the status by bying these goods, because they are no longer understood as status goods only. Whereas, the increase in prices of these goods increases the perception of status, exclusivity and benefits in relation to the wider masses.

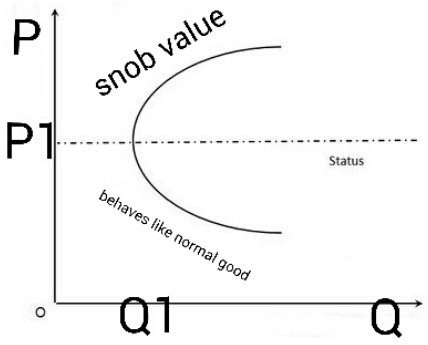

Figure 2. The demand curve due to changes in price- the Veblen effect (Author)

The chart shows that goods above the price P1 act as Veblen goods, while goods below the price P1 act as a normal good. Respectively, above the price P1 curve demand has growing direction.

In periods of recession and frugality should be less demand for Veblen goods and more for lower prices goods (Google 2015). However, during the recession turned out that, in addition to the increased demand for cheaper goods, there is also growing demand for Veblen goods. Increased demand for Veblen goods inherent to the consumers, whose spending is not proportional to their status. That is why money directed to the consumption of Veblen goods is provided by borrowing. Therefore this study is to investigate whether Veblen goods products Veblen effect when are purchased by consumers, whose spending is not proportional to their status.

Consumers prefer to buy some goods to show social status or success. Consumers prefer to buy goods that, they think, reflect their success and it explaines why when you raise the price of a goods, increases the demand for them. In the case of perfectly inelastic demand, price rises will not cause any drop in demand.

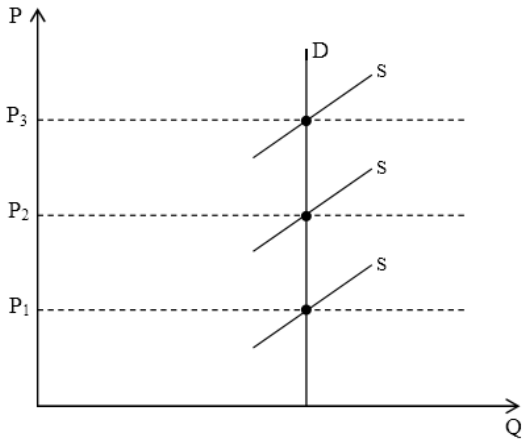

Chart 3. The perfect inelasticity of demand and Veblen effect (Author)

So the price change from P1 to P3 will not cause any drop in demand. This statement is from the empirical importance for business strategy of company and in the marketing of luxury goods because there is no risk of declining demand.

2. ANALYSIS OF THE FIRST AND THE SECOND HYPOTHESIS

According to Thorstein Veblen, wealthy individuals often buy highly distinctive goods and services in order to emphasize their wealth which, they think, stand out a higher social status. Veblen analysis gave rise to the considerable amount of research on «the status». In the context of empirical studies Veblen effect exists when consumers are willing to pay far higher price for certain goods. Some studies show that Veblen effect can be empirically important in the marketing of luxury goods. Statement given by marketing manager: «The real price of our shoes with which we were supposed to go to the market amounted to 338.096 USD. Observing our customers we decided to go out to the market with a price of 676.193 USD. If we opted for the first option, the sale would be halved and continued to be downward trend in». Studies indeed have shown that the image of the glamorous goods can be destroyed through their sale at lower prices. (Downey, 1993, 95). And also «bloated price», that is, the price much higher than the marginal costs, can enable companies to gain extraprofits, so it is in the interest of many companies to keep a policy of «bloated prices».

Analyzing Veblen effect we conclude that individuals are seeking to highlight the status expressing it with the material display of wealth. However, there are also individuals who are willing to pay a high price for certain goods and thus become indebted. Also, unduly expensive goods for individual consumers who have material wealth are an indicator of the high cost and extravagance. Therefore, in the analysis of Veblen, Veblen effect should be defined over consumption and status, and not through consumption and prices. The price paid for the goods may affect the status, being in balance, but this relationship should not be assumed than it should be constructed. This is especially important considering that Veblen

claims that individuals that purchase expensive goods prefer to signal their wealth, and as a result should be achieved a balance between price ratio and wealth. Which means:

consumption x status ~ consumption x price
status ~ price (Author)

This is the essence of this theory, if it prefers to emphasize richness through consumption. Example - assume that the price paid for the car should represent 1/10 of money that an individual owns in cash. A member of the upper class will buy Veblen goods to underline that differs from the lower class and will be ready to pay for a certain good in proportion to its richness. However, here arises attitude that requires further analysis, and it is probably based on the socio-psychological point of purchasing of Veblen goods. That is that the material emulation occurs in the lower class. Such individuals are buying Veblen goods to be, in their beliefs, coalesced with the upper class «now we are even» - psychological basis or to be easier accepted in society that they can use to truly thrive class - social grounds. For them, the price they pay for the car is not 1/10 of money they have in cash, but is much more, for example. ½ or even their own money + debts. This is especially common in modern conditions. On the one hand, the members of the upper class voluntarily expose to costs to differentiate from members of the lower class and thereby to discourage the imitation from the members of the lower class. While on the other hand, members of the lower class voluntarily create costs beyond their means to replicate the members of the upper class of society. In any case, the greatest benefit is realized by companies that offer luxury goods gaining extra profits.

3. ANALYSIS OF THE THIRD HYPOTHESIS

Veblen effect involves the purchase of certain goods at a much higher price to emphasize the status of the individual. Model of conspicuous consumption generates Veblen effect and can highlight the status of the individual. However, the payment of excessive prices for certain goods is not a reliable indicator of wealth. Wealthy individuals instead are willing to buy a large quantity of goods at a lower price. So in this paper we examine under which conditions the Veblen effect is defined as an individual's willingness to pay a higher price in order to emphasize his status. This paper examines whether the status of each individual depends on the perception of his wealth among social groups. Certain individuals have signaled their wealth through the value of its assets, others through conspicuous consumption. This paper seeks to show that Veblen effect does not occur when the model that satisfied standard «signs of wealth» is about having a high profile goods for people with less wealth. Because when to display indifference lines with different levels of wealth they can would not be crossed or would be crossed only once.

a)

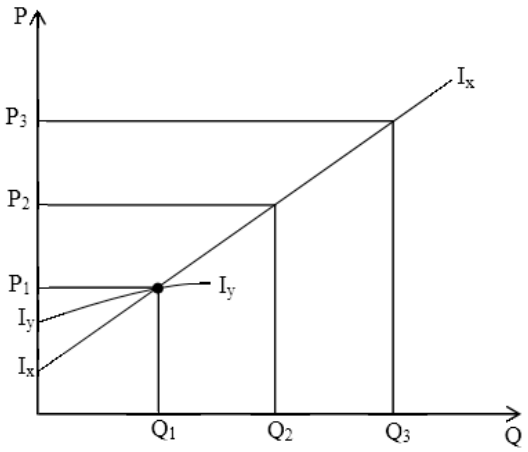

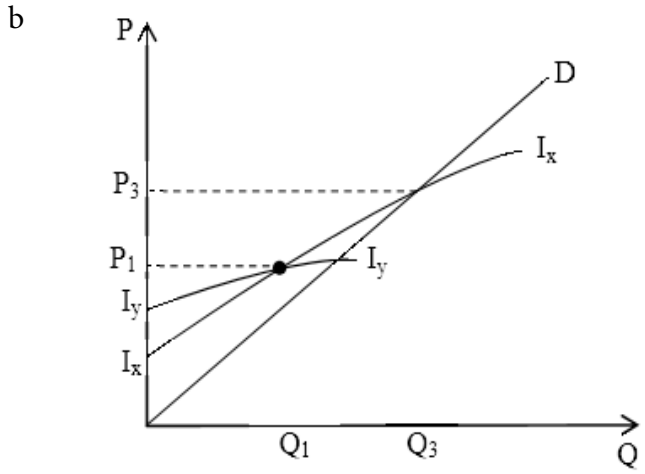

Chart 4. Behavior of indifference lines with different proportions of wealth a) and b) (Author)

The first and second chart shows that lines of indifference that are presented by budget lines Ix and Iy intersect only at the level of prices P1. Consumer preferences for luxury goods shown in the budget line Iy will not be able to follow the growth of the level of prices on the P2 and P3 due to budget restrictions. Budget brands represent goods that are sold at a price equal to marginal cost. While luxury brands are sold at a price above marginal cost. If we analyze it in terms of goods of the same quality, individuals who prefer to emphasize their status will buy luxury brands. Veblen effect depends on the individual's property. If we take that consumption reduces expenditure of one good to the other goods, diminishing marginal rates of substitute are higher for households with lower resources. Therefore, consumption is more expensive for households with lower wealth. As a result, the relation between prices and the status is not in balance.

4. ANALYSIS OF THE FOURTH HYPOTHESIS

Every consumer cares about the quality of the goods that he consumes. Consumers have a wide range of consumption. However, there is always a

group of products for which its quality is primarily important. Formulation of the usefulness means that a higher quality implies a perfect replacement for a larger amount. For the analysis of Veblen's effects, by functioning of model of conspicuous consumption will be analyzed by the difference between quality and quantity. Veblen effects is based on conspicuous consumption that will highlight the status of the individual, creating a special treatment among social groups. This paper does not examine the validity of Veblen's effects than individually analyzing the conditions under which one creates. This paper analyzes the social contacts that are created on the basis of perception of individual wealth by society. If we consider that through social contacts the resources available to the household can not be directly observed but can form an assumption based on the observed actions of households, buying Veblen goods is the best indicator highlighting the status of the individual. Conspicuous goods can be produced by many companies.

The decision of targeting its production on budget brands or status brands companies made on the basis of detailed financial analysis, evaluation, market research and others. Each firm produces a product which is branded so that social groups could easily identify the manufacturer. Branding does not directly affect service, or if it was an inconspicuous branding context, then there would be no purpose of branding or branding would be irrelevant. Conspicuous goods should have a certain level of quality that can not be imitated and details on these goods, that opt consumers to purchase these goods at certain prices. Given that all social groups have access to the brand labels, the quantity and quality of goods, it can be easily inferred total expenditure on household products and the total volume of quality.

In this part of the analysis will be examined consumer's indifference to the quality and to the particular choice of the company. The consumer may buy conspicuous good from one manufacturer or several manufacturers. If households are indifferent to offer of several different manufacturers of conspicuous goods, the consumer decision to purchase them is issued based on the evaluation of their quality. Indifferent consumers should be target group for marketing strategies. Assumptions about the quality are not necessary for the existence of Veblen's effects, but affect on other

characteristics of balance between status and prices. There is no rational consumer who would have spent more than the minimum amount required to purchase a certain quantity of inconspicuous goods. While on the other hand, the consumer may be willing to spend far more than it is in proportion to his wealth to purchase conspicuous goods.

Consumers are completely indifferent between all consumer packages containing the same total number of quality units at the same price.

Veblen effects also occurs because it is impossible to deter imitation, so households pay bloated price for conspicuous goods.

If the final price is low enough, then it may be impossible to deter imitation with consuming high quality and quantity. For now it will be assumed that the large enough quantity and the quality are not enough to deter imitation. The existence or non-existence of Veblen's effects depends on the signaling of wealth over the price, quantity and quality. Certain households prefer to differentiate from others by choosing a larger quantity at available lower price, rather than they opt for a smaller quantity.

Certain consumers buy conspicuous goods of the lowest available quality with bloated prices. Households when faced with the choice of higher prices or lower prices of brands of the same quality, the household will always choose a lower price brand. Same as that, Veblen effects do not depend on the nature of competition among enterprises, but depend on the conspicuous consumption of the individuals who thus prefer to emphasize their status and material wealth.

That so celebrity people use a multitude of Veblen goods together, trying to emphasize their status: a suit, shoes, perfume, watch and driving a car and thus manage to show the amount of Veblen goods at the disposal, so therefore imitation is impossible. The perception of their wealth among social groups is shown with amount of glittering assortment of conspicuous goods. If having a Versace dress is not enough to make a distinction between the rich and those who aspire to be rich, those who prefer to signal wealth will also wear Manolo Blank (Manolo Blahnik) shoes. If even thus can not be differentiation they can use a fountain pen (Heaven Gold Pen). Note - brands of Veblen goods are taken randomly. Use of conspicuous goods

will increase until it satisfies Veblen effects. This behavior goes in favor to households that will signal their wealth more with many assortments of goods, and will not choose only one assortment. Meaning that to achieve the Veblen effects must be used amount and the brand. However, if you have a fixed amount and the brand, Veblen effects still will not be in balance as long as companies are free to have a range of different quality, and hence the different prices. Here would be an example of the Mercedes S-class and depending on the quality of different model has a different price. Mercedes S 350 Blue TEC costs 123,056 USD, while the S 63 AMG L 4 MATIC costs 252,350 USD. The perception of wealth by social groups will be different. Wider groups will see that this is a Mercedes S-Class, but only those who understand better will know that these two cars differ more than twice at the price. Therefore, we can conclude that here may be possible imitations. An individual who prefers to emphasize its status will have to increase the range of conspicuous goods. It should also be noted that the imitator can buy a used Mercedes S 350 Blue TEC at a price of 92,275 USD. In this case wider groups will not notice whether it is a new or old model of S-class and whether it comes to the most expensive or the cheapest model of the S-class. Veblen effects mean emphasizing individuals by their richness and status through consumption of Veblen goods, but not consumption of Veblen goods from those who are only pretending to be rich. As previously stated Veblen effects depend on balance of price and status, and the determinants that are influenced by are interaction of price, quantity and quality. With the proviso that if we isolate these determinants individually it can be concluded that "bloated" price of conspicuous goods may discourage imitators and Veblen effects can be achieved while at the same was not cared about the quality or quantity of these goods. Then, the amount of conspicuous goods can discourage imitators and Veblen effects can be achieved, provided that the amount directly is related to the price, and the quality in this case must not have an effect on the quantity in order to achieve Veblen effects. If the quality is only improved without changing the price, Veblen effects will not be achieved because an individual buys Veblen goods without a good-quality care then to highlight the status. Also, as long as companies are free to vary in quality Veblen effects can not be achieved if it does not involve other determinants. A company may,

through activities such as advertising or innovation in production process to increase the value of its products. However, if at the same time did not increase the price, company would not be able to take customers from its competitors. The improved package of a product, or knowledge about a product can be useful for all social groups, but improved package can not function as a signal of wealth and thereby can not attract individuals who seek to emphasize their status and differentiate from other social groups. In such cases, if the company is targeting a high class of consumers who prefer to emphasize the status, it would have to raise prices.

5. ANALYSIS OF THE FIFTH HYPOTHESIS

This paper seeks to rationalize the existence and non-existence of Veblen's effects, especially during consumption the same or similar goods by the various consumers. It may be noted that it is possible to produce Veblen effects by the consumption of the corresponding sets of assortment, but also consumption of appropriate sets of assortment is not necessarily to fact Veblen's effect. Members of the upper class act in their own opinion, some prefer to highlight the wealth, while others do not. This statement tries to point that a higher class does not merely mean individuals who consume conspicuous goods, but it may be individuals who consume conspicuous goods. This statement tries to point that the lower class can consume conspicuous goods to a certain price, but at the same time is not identified with the upper class.

Shopping of conspicuous goods with "bloated" price for some people is extravagance. If an individual only once buys Veblen goods to emphasize the status, Veblen effects will not be achieved because the act is localized and of short duration. Wealthy individual can buy works of art of great value that adorn the interior of his household. Such spending may opt for personal satisfaction, but also to point out the status. The wider community does not know what is in his house, and therefore will not achieve Veblen effects. However, if the media exposes and reveals the interior, make a contribution on what kind of preciousness possesses an individual, is achieved Veblen effects. What is the essence of this statement is that if we want to

effectively signal the wealth by conspicuous consumption, it must be seen by large number of people. This work did not analyze which goods an individual will choose to be indicator of his wealth. There is a wide range of Veblen goods. However, if you are trying to achieve Veblen effects it is necessary to point out the conditions under which it is achieved. Manufacturers determine the lowest limit of price to their agents. However, manufacturers rely heavily on reputation. When a luxury brand gain a reputation on the basis of "bloated" prices, one reduced price could collapse reputation. So, consumers who prefer to emphasize the status, elect the producers of luxury goods that have defined mechanisms to maintain high prices.

CONCLUSION

Based on the examination and analysis of the conditions under which Veblen effect is realized, we conclude that hypothesis are confirmed. This study confirmed the hypothesis in which Veblen effect is defined in terms of consumption and status, not over consumption and prices. The price paid for the goods may affect the status to be in balance, but this relation should not be assumed, but it should be constructed. This is especially important, given that Veblen argues that individuals who purchase expensive goods prefer to signal their wealth and it should be achieved a balance of prices and wealth to result to Veblen effect. This confirms the second hypothesis.

This study confirmed the third hypothesis that Veblen goods do not produce always Veblen effect. Veblen effect does not occur if people who met model standard "signs of wealth" are having a high profile resources with less wealth. If we take that consumption is reducing expenditure of one commodity to the other goods, diminishing marginal rates substitutes are more for households with less resources. Therefore, consumption is more expensive for households with lower wealth. As a result, the ratio of price and status is not in balance.

This study confirmed the fourth hypothesis that the interaction of price, quantity and quality are determinants that affect Veblen effect. Bloated price of conspicuous goods may discourage imitators and Veblenov effect can be achieved and that whithout improving the quality and increasing

quantity of these goods. The amount of conspicuous goods can discourage imitators, Veblen effect can be achieved, provided that the amount is directly related to the price, while the quality in this case does not necessarily have an impact on the quantity to achieve Veblen effect. If we only isolate quality without changing the price, Veblen effect will not be achieved because an individual buys Veblen goods to highlight the status. Also, as long as companies are free to vary in quality, Veblen effect can not be achieved if it does not involve other determinants.

This study confirmed the fifth hypothesis that to effectively signal the wealth conspicuous consumption must be seen by large number of people. Since the consumption through which will emphasize the richness is preferred, the act should be localized and of short duration.

REFERENCES

1. Bagwell, Laurie Simon and Bemheim, Douglas. 1996. "Veblen Effects in a Theory of Conspicuous Consuption". *The American Economics Review*. 349-373.
2. Basu, Kaushik, 1987. "Monopoly, Quality Uncertainty and `Status` Goods". *International Journal of Industrial Organization.* 436-446.
3. Davidson, Carl and Daneckere, Raymond. 1986. "Long – Run Competition in Capacity, Short Run Competition in Price, and the Coumot Model". *Rand Journal of Economics*. Autumn 404-415.
4. Downey, Kirstin. 1993. "The Luxury-Goods Trade." *The Economist.* 95-98.
5. Đorđević, Dragomir i Klincov Radovan. 2010. *Mikroekonomija*. Banja Luka: Univerzitet za poslovne studije.
6. Google. 2015. "Veblen Goods". Pristupljeno 15.01.2015. http://www.economicshelp.org/blog/1164/economics/veblen-goods/
7. Google. 2015. "What is the Veblen effect?". Pristupljeno 23.01. 2015. http://welearntoday.com/what-is-the-veblen-effect/

8. Google. 2015. "Bandwagon, Snob and Veblen Effects in The Theory of Consumers` Demand". Pristupljeno 12.02.2015.

   http://www.slideshare.net/maddy3/bandwagon-snob-and-veblen-effects-in-the1-presentation

9. Google. 2015. "Veblen good". Pristupljeno 12.02.2015.

   http://moneyterms.co.uk/veblen-good/

10. Samuelson, Paul and Nordhaus William. 2004. *Ekonomija*. Zagreb: Mate.

11. Tomaš, Rajko. 2010. *Primjenjena mikroekonomija.* Banja Luka: Ekonomski fakultet.

12. Veblen, Thorstein. 1899. *The Theory of the of Leisure Class: An Economic Study of Institution.* London: Unwin Books, reprinted New York: Macmillan Publishers.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 338.124.4:329.12
Rad primljen: 17.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514213R
Rad odobren: 27.03.2015. Originalan naučni rad

Ristić, dr Kristijan[1]
Ristić, dr Žarko [2]

REALNI SEKTOR I GLOBALNA FINANSIJALIZACIJA

Rezime: *Odabrani ekonomisti konačno su uvideli značaj tzv. hipoteze finansijske nestabilnosti i potrebu da se ekonomisti fokusiraju na leveridže: rast zaduživanja u odnosu na potraživanja, dohodak ili aktivu. Dugovnu deflacijsku teoriju depresije iskoristili su da gađaju u današnju suštinu globalnog sveta: što više dužnici plaćaju, to više duguju. A kada dugovi previše narastu i kada ekonomija ne stoji dovoljno dobro, dužnici su onda primorani na smanjenje leveridža i tada kreće tzv. spirala dugovne deflacije. Kombinacija zamke likvidnosti i tereta prezaduženosti uvodi nas u svet u kome je štedljivost ludost. Paradoks štednje ne glasi: povećana štednja donosi povećanje investicija, što bi povećalo buduće bogatstvo. Ali, u depresivnoj ekonomiji, ko štedi taj ne troši. Rezultat je novi pad: privreda dublje tone. No, paradoks štednje „vuče" paradoks smanjenja leveridža i paradoks fleksibilnosti tržišta rada (Krugman 2012, 15).*

Dugo vremena u SAD i EU se prenabregavala činjenica šta se sve predaje na univerzitetima i, još važnije, šta se sve ne predaje na tzv. ekonomskim fakultetima, jer su sve međunarodne monetarne i finansijske institucije držale univerzitete i institute pod strogom finansijskom kontrolom u skladu sa imperativima neoliberalne ortodoksije. Dotle su brojni ekonomisti bili zarobljeni čistim neznanjem, jer njihove teorije nisu odražavale koje mere valja preduzeti kada monetarna politika nije dovoljna.

[1] Docent, Univerzitet Union, Kosančićev venac 2/5, Beograd, kristijanristic.fpim@yahoo.com
[2] Redovni profesor, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, Jovana Dučića 23a, profesor@zarkoristic.com

Ključne reči: *intervencionizam, konkurentnost, neoliberalizam, recesija, finansijalizacija.*

JEL klasifikacija: *G00, G3, G32.*

UVOD

Podrivanje aktuelne politike u današnjoj tzv. sedmoj godini krize otkrilo je ipak obilno neznanje u makroekonomiji, kao celini, pošto je poslednje tri decenije ekonomska struka duboko zabrazdila u stranputice. Zato su i kreatori makroekonomske politike svuda podbacili, kako vlade tako i centralne banke i, naročito, međunarodne finansijske institucije, koje forsiraju koncept finansijalizacije.

Pucanjem balona banke su pretrpele ogromne gubitke zbog hipotekarnih založnica, tj. finansijskih instrumenata stvorenih prodajom potraživanja na naplate od pula hipotekarnih kredita. Obilje sigurnih ulaganja promovisanih od strane rejting agencijskih oznaka AAA, završila je kao toksični otpad, koji je bio uvaljen neopreznim kupcima penzijskih fondova, bankama i tzv. bankama u senci. Tako su narasli i repo aranžmani kod kojih finansijski akteri finansiraju svoje investicije putem kartkoročnih zajmova „od danas do sutra“, od drugih finansijskih igrača, ulažući hipotekarne založnice kao kolateral. Ulagači su imali kratkoročnu pasivu (repo) i dugoročni aktivu (hipotekarne založnice), ali bez osiguravajućeg depozita (Krugman 2010, 5).

Uobičajeno je da prvu liniju odbrane protiv recesije u SAD i EU čine centralne banke, koje odmah smanjuju kamatne stope u slučaju ekonomskog posrtanja. Međutim, kratkoročne kamatne stope bile su u blizini nule bez mogućnosti daljeg spuštanja; vladin odgovor se ipak sveo na fiskalne stimulanse u formi privremenog povećanja javne potrošnje i/ ili pak smanjenja poreza u cilju podsticanja ukupne potrošnje i otvaranja novih radnih mesta – plan privrednog oporavka i reinvestiranja.

Ekonomisti, poput Krugmana i Štiglica, znaju da do nekontrolisane inflacije neće doći dokle god je ekonomija u stanju depresije, u kojoj zamka

likvidnosti pri niskim kamatnim stopama ne omogućava rastuću potrošnju dovoljnu za povratak punoj zaposlenosti. U tom kontekstu, od posebne važnosti je tzv. bazna inflacija, jer deflacija otežava oporavak od depresije. Tu su gotovo sve centralne banke pogrešile: težile su niskoj stopi inflacije i zaboravile su na standard zdrave ekonomske politike u formi snižavanja fiskalnog stimulansa i odgovarajuće monetarne politike centralne banke i kamatne politike. Greška je što vlade teže smanjenju plata i penzija, jer to stvara problem dugovne deflacije (Ristić 2014, 71).

U zastrašujućim godinama „priznate" recesije, gotovo sve zemlje globalnog sveta „ložile" su kolaps privatne potrošnje okretanjem ekspanzivnoj monetarnoj politici, odnosno smanjenju poreza i štampanju monetarne osnove. No, ubrzo je svetska finansijska i bankarska elita odbacila lekcije iz udžbeničke literature kako bi odjednom postalo moderno pozivati se na kresanje javne potrošnje, podizanjem poreza i povećanjem kamatnih stopa u uslovima masovne nezaposlenosti. I, kako Krugman konstatuje: evropskim kontinentom počinju da tutnje pozivi na fiskalnu štednju i na povećanje kamatnih stopa od strane Evropske centralne banke uprkos depresiji ekonomije evrozone u kojoj nema opasnosti od inflacije. Pobornici štednje tobože su dokazali da štednja dovodi do privredne ekspanzije, što su novi tvorci ekonomskih politika žestoko branili širom sveta. No, sreća je što su istraživači MMF-a otkrili i zaključili da fiskalna štednja pre dovodi do ekonomske depresije nego do ekonomskog rasta. Protivteža budžetskoj štednji jeste snižavanje kamatnih stopa i/ili devalvacija, što znači da živimo ipak u svetu kejnzijanizma. Tome pak Pol Krugman dodaje: „Ako pogledate što zagovornici štednje hoće – fiskalnu politiku usredsređenu na pitanje deficita umesto na stvaranje radnih mesta, i monetarnu politiku koja se opsesivno bori protiv i najmanjeg nagoveštaja inflacije i diže kamatne stope čak i u situaciji nezaposlenosti – sve to u praksi služi interesima kreditora, onih koji daju kredite, a ne onih koji se zadužuju i /ili rade da bi živeli (Ristić et al. 2013, 174).

1. FINANSIJALIZACIJA I FINANSIJSKA KRIZA

Neoliberalna teorija, pod maskom monetarizma, počela je da vrši uticaj u formi nove ekonomske ortodoksije, koja reguliše javnu politiku, prihvativši ideju da kejnzijanizam mora biti odbačen kako bi se ekonomika ponuda koristila za izlečenje privrede od stagflacije. Centralne banke zajedno sa MMF-om postepeno napuštaju fiskalna ograničenja i stroga budžetska pravila da bi se nova politika okrenula obuzdavanju inflacije, ne obazirući se na posledice nezaposlenosti. Time je otpočela nova era deregulacije svega i svačega u korist neograničenih tržišnih sloboda premoćnih korporativnih interesa. Povećane su poreske olakšice za nove investicije radi preusmeravanja kapitala ka višim stopama prinosa. Otvorena je institucionalna praksa deindustrijalizacije i belosvetskog inostranog razmeštaja proizvodnih kapaciteta bez sagledavanja posledica nove rastuće nezaposlenosti. Konkurencija i inovacije postale su sredstvo u konsolidaciji monopolske moći sa najvećim kresanjem direktnih poreza u istoriji čovečanstva.

Neoliberalna retorika imala je za cilj da razdvoji libertarijanizam, politiku identiteta, multikulturalizam, narcisiozni konzumerizam, ličnu slobodu i društvenu pravdu, suprotstavljajući se regulatornoj politici države. Tako je otpočela nova faza kapitalističkog restrukturiranja kao odgovor na krizu akumulacije kapitala instrumentima nove strategije deflacije udružene sa regresivnom redistribucijom prihoda i bogatstva (Harvi 2012, 138).

Socijalna politika je praktično bila ostavljena brizi vlasnika hartija od vrednosti Vol Strita, dok je novoinstalirana politika kresanja ogromnih budžetskih deficita stavljena u funkciju postizanja niskih kamatnih stopa. Forsiran je Volkerov povratak monetarizmu i postavljanju agencijskog osoblja okrenutog protiv regulatorne države kako bi javna imovina slobodno prelazila u privatne ruke i kako bi proizvodnja obezbedila prisvajanje visokih i subvencionisanih profita.

Fleksibilni aranžmani tržišta rada omogućili su da svi benefiti, koji potiču iz rastuće fleksibilnosti u alokaciji rada, odlaze na kapital. Nezaposlenost je rasla u skladu sa neoliberalnom retorikom o dobrovoljnoj nezaposlenosti, koja raste zato što je „rezervna cena“ radne snage previsoka.

Neoliberalni zaokret ekonomskih ideja svodio se na kompleknu fuziju monetarizma (M. Fridmana), racionalnih očekivanja (R. Lucasa), javnih izbora (Dž. Buchanana) i ekonomije ponude (A. Laffera) kako bi se pokazalo i dokazalo da je državna intervencija problem, a ne rešenje, i da stabilna monetarna politika i radikalna poreska skraćenja zasigurno proizvode zdravu privredu. Ove nove ideje podržavali su svi prestižni univerziteti, koji su velikodušno finansirani sredstvima korporativnih fondacija. Fakulteti, poslovne škole i instituti postali su centri neoliberalne ortodoksije, koji su obučavali ekonomiste čitavog sveta, a naročito ekonomiste zemalja u tranziciji i ekonomiste za MMF i Svetsku banku, kao institucije međunarodnih finansija. A to su bili ideali korporativnog liberalizma. Novoedukovani kadrovi prodajom javne imovine povećali su budžet i redukovali gubitaški balast javnog sektra. Osmišljenom privatizacijom sa smanjenjem troškova, kroz otpuštanje radnika, stvoreni su podsticaji privatnom kapitalu; kreirana je poslovna klima u kojoj su privatizacija i špekulativni prihodi išli ruku pod ruku kako bi se proširila lična i korporativna odgovornost, i povećala individualna i korporativna inicijativa sa inovacijama (radi konkurentske prednosti) (Ristić et al. 2014, 305).

Privatizacija, deregulacija, liberalizacija, konkurencija i inovacije jesu deregulatori institucionalnih barijera ekonomskom razvoju i ljudskom blagostanju sa razvijanjem „tragedije zajedničke imovine" i „problematičnog državnog intervencionizma". Državni suverenitet se svesno predaje globalnom tržištu, koje poboljšava efikasnost i produktivnost, snižava cene i kontroliše inflatorne tendencije. Neoliberalizam je sumnjičav prema demokratiji i zakonu većine (koji udara na prava pojedinaca) i favorizuje upravljanje preko eksperata i korporativna elita (da bi se izolovale suvišne institucije, kao što je centralna banka). Neolibralna država, po pravilu, favorizuje integritet finansijskog sistema i solventnost finansijskih institucija. Neoliberalizam snižava zarade, povećava eksploataciju radnika, povećava nesigurnost na poslu i eliminiše zaštitu na radu. Socijalna sigurnost srozana je do minimuma u korist sistema lične odgovornosti i jačanja partnerstva javnog i privatnog sektora. Država preuzima veći deo rizika, a privatni sistem veći deo profita. Državna prisila povećava zaštitu interesa korporativnog kapitala. Neoliberalizam ne gleda blagonaklono na naciju,

a liberalna država, kao faktor konkurentnosti na globalnom tržištu, mobiliše nacionalizam u promociji poslovne klime preduzetničkog duha sa naglašenim individualnim slobodama (Ristić i Ristić 2012, 179).

Konkurentni generatori globalne ekonomije pritisnuli su centralne banke da slede monetaristički pravac i mastrihtski sporazum da postavi široki neoliberalni okvir interne organizacije EU. Načinjen je značajan zaokret prema otvorenoj formi finansijalizacije sa rapidnim rastom stranih direktnih investicija i portfelja investiranja. Finansijska tržišta su prihvatila snažan talas deregulacije i inovacija, i, na taj način, postala su važniji instrument koordinacije i koncentracije bogatstva. Interesna sprega banka i korporacija srušila je vezu između berzi i kompanija. MMF i Svetska banka, prihvatajući oberučke neoliberalnu ortodoksiju, pripremili su novi pritisak na sve zemlje globalnog sveta da prihvate neoliberalne forme sa pečatom osmišljenih strukturnih reformi. MMF, generalno odan neoliberalnom programu, strogo insistira na kontrolisanju inflacije i na čvrstini javnih finansija, kao primarnim ciljevima bez sagledavanja nezaposlenosti i socijalne pravde. Programski, i STO je preuzeo neoliberalne standarde neometanog toka kapitala (Marković et al. 2011, 256).

Neregulisana finansijalizacija sa deviznim špekulantima primorala je gotovo sve vlade evropskih zemalja da olabave evropski mehanizam deviznog kursa i da ne obrate pažnju na maglovitu i neistraženu ulogu hedž-fondova. Po Krugmanu, hedž-fondovi po pravilu špekulišu pozajmljenim sredstvima i privlače (navlače) investitore. Kako je inače moguće da 25 menadžera hedž fondova zaradi oko 14 milijardi dolara, što je tri puta više nego što zaradi 80.000 njujorških nastavnika zajedno.

Deregulacija bankarstva, koja je proizvela špekulantske mehure u alokaciji kredita na tržištu nekretnina i fiskalna politika skraćenja ličnih i korporativnih poreza (radi podsticaja investicija) promenile su i misiju centralne banke, koja je do tada brinula o očuvanju pune zaposlenosti, a od sada prešla na borbu protiv inflacije, odnosno na makroekonomsku stabilnost.

Kolaps finansijskih mehura, izražen kroz poremećene cene aktive, kroz bekstvo radne snage, kroz bekstvo kapitala i kroz interna bankrotstva doveo je do ozbiljne depresije, koja je oborila privredni rast, snizila potrošnju i

dvostruko povećala nezaposlenost. Ekonomske ideje su putem međunarodne konvergencije utemeljile neoliberalni program zasnovan na redukovanju fiskalnog deficita, na uravnoteženju budžeta i na kontroli inflacije, zaobilazeći punu zaposlenost i pravičnu raspodelu dohotka. Tako je neoliberalni program EU postao kamen temeljac makroekonomske politike, koji se oslanjao na rastuću autonomiju, koheziju malih i srednjih preduzeća, promenu uslova pozajmljivanja kapitala, lobiranje, mito, korupciju i involviranje u izbore. Neoliberalzam ipak nije mogao funkcionisati bez univerzalne tendencije uvećavanja društvene nejednakosti i rastuće marginalizacije, a da ne sakrije surovu realnost narastanja klasne moći u glavnim finansijskim centrima globalnog kapitalizma.

Vladajuća neoliberalizacija obnovila je klasnu moć vladajućih elita, koje u svojim kulama stvaraju nesrazmernu količinu fiktivnih vrednosti. Tržišta imovine postala su osnovni motori akumulacije kapitala turbokapitalizma. Tržišno vođena finansijalizacija predstavljala je osnovno obeležje neoliberalizma sa privilegovanom informacionom tehnologijom.

U talasu strukturnog prilagođavanja i neoliberalnih reformi, građani su prinuđeni da žive kao privesci tržišta. Štiglic i Krugman, zalažući se za reformu globalnog upravljanja sa boljim regularnim strukturama i čvršći nadzor finansijalizacije, oštro su nagazili na problem nejednakosti u visini dohotka i imovine, koji generišu strukturnu krizu i degenerišu strukturne reforme. I globalni privredni oporavak bez zaposlenja i sa stagnatnim zaradama svodi se ipak na neprekidni rast dugovno finansiranog konzumerizma, budući da se američka ekonomija (Amerika d.o.o.) bazira i dalje na ogromnoj količini kredita za održavanje njenog rasipničkog funkcionisanja. Dakle, ono što je „tranziciono“ na putu ka savršenom neoliberalnom svetu već se prepoznalo kao pogrešna utopisitčka retorika neoliberalizma. Ideali neoliberalne ekonomije već artikulišu želju za alternativnim društvenim odnosima (Ristić et al. 2014, 205).

Akademski građani već traže ekonomiju bez nametanja fundamentalizma globalnog tržišta i bez ideologije ekonomizma, koji sve ljudske aktivnosti ne podvodi pod domen tržišta.

Svetska ekonomska kriza zajedno sa implementacijom neoliberalnog projekta obelodanila je pomeranja glavnog težišta globalne ekonomije iz sektora proizvodnje u sektor finansija, kao da privredna aktivnost više nije važna. Time je formalizovana primitivna privatna sloboda da se profitira na siromaštvu u formi tajno osmišljene privatne prednosti poput konkurencije, kao ključni podsticaj razvoja i generator monopola. Neoliberalno ograničavanje demokratskog načina upravljanja gurnulo je javno obrazovanje, zdravstvenu zaštitu i socijalne usluge u tržišni zagrljaj najurene države i siromašni sprud nekadašnjeg javnog sektora. Štiglicov „čudan" svet je ipak moguć, pošto siromašne zemlje subvencionišu bogate zemlje jednako isto kao i što siromašni pojedinci subvencionišu ultrabogataše. Ironija je što su SAD kao liberalno-neokonzervativna država i Kina kao konfučijansko-neokejnzijanska država ostavile utisak globalno degradiranog uređenja iz prostog razloga što su SAD svoj konzumerizam masovno finansirale iz budžetskog deficita i globalnog javnog duga, i što je Kina svoje masovne investicije u fiksni kapital i infrastrukturu finansirala na osnovu neizmirivanja dugova korišćenja nenaplativih plasmana (Ristić and Ristić 2014, 85).

Ortodoksna ekonomija upala je u klopku ozbiljnih naučnih problema, jer su ortodoksni ekonomisti pali na testu svog tržišta, čiji protagonisti nisu predvideli najgori ekonomski krah za poslednjih 80 godina. Vodeći umovi ekonomske nauke, igrajući ključnu ulogu u osmišljavanju katastrofalnih finansijskih derivata, čak su i podstakli urušavanje ekonomije tvrdnjom da li kriza stvara prošlosti. Plaćeni promoteri bankarskog sektora i hedž fondova gurnuli su poslovne ljude sa špekulativnih litica u finansijski krah i eksploziju nezapamćene nestabilnosti. Priznate naučne ličnosti, uprkos tome, tvrdile su da je ekonomija rešila centralni problem – prevenciju krize, iako je ekonomska profesija spektakularno pogrešila. Sada ti isti ekonomisti slobodnog tržišta, koji i dalje dominiraju na univerzitetima i državnim vladama, ne mogu da se opamete i preispitaju svoje teorije. Vladajuće neoklasično mišljenje, naoružano neoliberalnom ideologijom, koja je dominirala 30 godina, ne može da se pomiri sa činjenicom da deregulisana tržišta ne streme ravnoteži nego produbljuju sklonost ekonomije ka sistemskoj krizi. Tako su i arhitekte „hipoteze o efikasnim tržištima", kao temelja finansijske deregulacije, ušle u klopku neznanja, priznajući da

ne znaju šta izaziva recesiju. No, i pored toga, većina ekonomista glavne struje neoliberalne ortodoksije nastavila je i dalje da teroriše ekonomsku nauku kao da se ništa nije dogodilo. Nikako da shvate da je pogrešila, da je izazvala ekonomsku pustoš i da je zasigurno izgubila ugled.

Pobuna protiv ortodoksne ekonomske i finansijske teorije tek je sada dostigla svoj vrhunac, iako je tinjala godinama u studentskim klupama. Njima je već preko glave teorije paralelnih univerziteta, budući da teže da prekinu monolitne neoklasične ekonomske kurseve. Sa osnivanjem postkriznog ekonomskog društva, studenti sada teže da uvedu pluralističke nastavne programe i da time sruše ovu intelektualnu monokulturu. Sadašnji kupci više ne žele neoliberalni proizvod, koji je dao legitimitet vladajućoj politici, koja je proizvela sporiji rast, veću nejednakost, manju sigurnost, lošiju životnu sredinu, veću nezaposlenost, veću zaduženost, lošiji standard. Jedino srpska vlada „kupuje" neoliberalne plaćenike u formi globalnih eksperata ništavnih saveta recesione proizvodnje kriznog menadžmenta, iako su svi „zaljubljeni" u prostranstvo finansijalizacije.

2. FINANSIJALIZACIJA I NEOLIBERALIZAM

U aktuelnom globalnom svetu, stvoren je paralelni finansijski sistem u senci, koji operiše sumama koje mnogostruko prevazilaze obrt realne ekonomije pod kontrolom svetskih elita, u čijim vlastima se nalazi mašina za štampanje novca u neograničenom obimu, mehanizam berzanskih spekulacija na virtuelnim derivatima, ogromne kamate na svetske zlatne reserve koje se čuvaju u sistemu federalnih rezervi i njegovom međunarodnom pobratimu BIS (Bank of International Settlements). Poenta se nalazi u tome što svetska elita ozbiljno kontroliše finansijski sistem u senci, jer ima svoju ideologiju, koju i promoviše. To je ipak nadaleko čuvena vlast novca bazirana na kamatama i zelenaštvu, liberalnoj ideologiji finansijalizacije i juvenalnih tehnologija.

Ultrabogati neoliberalnog kapitalizma stvorili su jednu novu finansijsku oligarhijsku formu vladavine sa neobjavljenim ratom protiv srednje klase, radnika i siromašnih. Kako drugačije tumačiti narastanje tržišnih finansijskih derivata od 80 milijardi dolara krajem 90-ih godina na frapantnih

800 biliona dolara krajem 2010. godine, kada je planetarni bruto društveni prozvod iznosio svega 65 biliona dolara. To je postalo moguće zato što su – kako kaže američki publicista Startmen – najbogatiji na svetu (1%) zahvatili najveći deo ekonomskog kolača, jer su igrali fudbalsku utakmicu bez sudija, bez stativa i bez sportskih pravila. Samo onaj koji ima najviše para određuje gde će se postaviti golovi, ko dobija utakmicu i ko daje golove. U tom kontekstu, evropska ekonomija blagostanja prestala je istoga trenutka kada je država počela da spašava i banke i kompanije da se ne bi porazio liberalizam i da bi se pokazalo narodu da koncept države blagostanja nije izdržao zbog naleta finansijalizacije.

Proces finansijalizacije je na svetskom nivou povećao javni dug za 30 hiljada milijardi dolara, a "novi novac" (plasmani centralnih banaka) za 10 hiljada milijardi dolara. Privatni dug planetarnog sveta (domaćinstva, kompanije, finansijski i nefinansijski sektor) uvećan je za 22 hiljade milijardi dolara, dok je tržišna vrednost akcija na berzama narasla za 26 hiljada milijardi dolara. To pak znači da je svet realne ekonomije uvećan za samo 8 hiljada milijardi dolara, a finansijski sektor za 88 hiljada milijardi dolara, što je skor od 11:1. Laki novac po pravilu odlazi kod finansijskih mešetara koji uvećaju svoja vlasnička prava. Tako je finansijska ekonomija srušila realnu ekonomiju. Tako je i Nemačka svojom vladavinom u evrozoni veštački stvorila jeftinu valutu na osnovu koje njena privreda ima konkurentnu prednost na tržištima u razvoju.

Danas se većina razvijenih zemalja globalnog sveta oslanja na makroprudencijalnu regulativu (regulativne mere koje se preduzimaju radi kontrole sistemskog finansijskog rizika, nadgledanja finansijskog tržišta, smanjenja odnosa zajmova prema vrednosti, strože standarde garancija na hipoteke, ograničenja finansiranja kupovina stanova, viši nivo kontaciklične rezerve kapitala za odobravanje zajmova za kupovinu stanova, viši nivo naplate hipoteka i restrikcije upotrebe penzijskih fondova za plaćanja pri kupovini stanova).

Neoliberalizam je ekonomski i finansijski model čija je svrha da stvori uslove za podsticanje mobilnosti transakcionog kapitala i za globalne tokove proizvodnje i distribucije kako bi se pojedine države počele intenzivnije uključivati u globalni kapitalizam. Transnacionalni kapital koristi svoju moć da preuzme kontrolu nad državnim finansijama i nametne dalja odricanja

radne snage u cilju stvaranja većih socijalnih nejednakosti. Transnacionalni kapital koristi svoju strukturnu moć da ubrza demontiranje svega onoga što je ostalo od socijalne države i sistema socijalne zaštite. U tom pravcu, treba više sredstava da ostane za organizovani kriminal, pranje novca i korupciju (CRIM) koji su u 2013. godini za poslednje tri godine u EU štetno narasli sa 120 na 328 milijardi evra godišnje. Tzv. gubitak EU zbog korupcije na godišnjem nivou iznosi 328 milijardi evra, što predstavlja jednu trećinu predloženog sedmogodišnjeg budžeta EU od 2014. do 2020. godine, uključujući lobiranje, kao metod legalne korupcije, i odliv novca iz budžeta i fondova u privatne ruke. To lakše ide kada je niska inflacija na dugi rok, koja, kada se udruži sa usporenim privrednim rastom, postaje oficijelni argument za pristalice mera ekspanzivne monetarne politike Evropske centralne banke da bi se predupredio bauk deflacije. U tom pravcu je i snižavanje kamatnog koridora između referentne kamatne stope i stope po kojoj banke polažu prekonoćne depozite u okviru evro sistema (depozit facility rate). U krajnjoj instanci, ekspanzivna monetarna politika ima za cilj da štednju učini neprivlačnom, a da podstakne potrošnju i investicije, sve što je vezano za novi krug finansijalizacije.

***

Srpski inat prema neoliberalizmu ne inkorporira samo otpor prema sve većem potčinjavanju ekonomskog života zakonima tržišnog fundamentalizma nego i konfrontiranje svom snagom srozavanju postojećih socijalnih prava. Kod nas je neoliberalizam politički prihvaćen kao organski okvir društva i privrede u kojima je temeljna vrednost sloboda pojedinca da kupuje i raspolaže do besvesti i nihilistički opservira siromašni kod građana.

Naša političko-ekonomska funkcionala usvojila je najdestruktivniji oblik neoliberalizma i nemilosrdno preraspodeljuje društveno bogatstvo isključivo u korist najbogatijih i tajkunizovanih biznismena. Kada nema validne ideološke alternative, i država počinje da se oslanja na individualizam i da se time okreće prema najbogatijim. U tom ambijentu, država je, u „borbi“ protiv „takvog“ neoliberalizma, proizvela čak novu granu ekonomije visokokompetentnih aktivista sa sofisticiranim alatima eksploatacije i desoci-

jalizacije. Težišta se sada pomeraju sa javnog i kolektivnog ka privatnom i individualnom samo iz razloga što je neoliberalizam individualistička ideologija, koja kroz tranziciju teži da kapitalizmu učvrsti hegemoniju. Stoga, i krize danas predstavljaju novi motor širenja neoliberalizma koji kapitalizmu omogućava da se „popravi". To je ta nova „kreativna" industrija (bez reindustrijalizacije), u kojoj dominiraju globalni menadžeri, regionalni preduzetnici i lokalni liberalizmi na krilima finansijalizacije, tj. prodaja novca kao božanske robe. Rekonstruisana vlada obično se zabavlja ekonomijom okupiranom armijom ekonomskih analitičara i finansijskih eksperata, podižući neviđenu medijsku buku povodom savjetnički ojačanog državnog vrha, zvučnim imenima srpske ekonomske neoliberalne prošlosti u paradiranju ispred srpskih ministarskih prosjeka. Sugeriraju zaokruženi evropski model uloge države u ekonomskoj sferi u formi spašavanja od propasti privatnih banaka i velikih korporacija: izvršiti socijalizaciju gubitaka i simultanu privatizaciju dobitaka, i zavode snažnu politiku štednje pod imenom budžetska konsolidacija, odnosno finansijska represija, šire lepezu poreskih poklona za tzv. strane investicije, subvencionišu "kratkotrajna" radna mesta, „životno" se čuvaju visoke kamatne stope stranih banaka. Prodaja novca, kao „novog" proizvoda finansijske industrije, opustošila je proizvodnju, proizvela neželjenu nezaposlenost, i pojačala tzv. stabilnost instrumentima centralnog bankarstva.

U globalnom svetu, jedna po jedna država odustaje od modela kojim se dosadašnja Evropa hvalila. Intenzivno se kruni država blagostanja, a radnik je sve manje zaštićen. To je novi model da se vidljivo poveća konkurentnost i da se nevidljivo ne poveća zaposlenost. Erozija zaštite radnika jeste novi model za mini poslove, povremene poslove i karkotrajne poslove suludih poslodavaca neoliberalnog kapitalizma. Kriza je oborila proizvodnju, smanjila dohotke i gurnula zaposlenost u sunovrat. Sigurnost radnog mesta nadaleko čuvene evropske ekonomije blagostanja prestala je onog trenutka kada je država počela da spašava i banke i kompanije da se ne bi porazo liberalizam i da bi se pokazalo, navodno, da koncept države blagostanja nije uspio – nije izdržao udar finansijalizacije.

Agenda 21 UN predstavljala je svojevrsni akcioni plan za uspostavljanje tzv. svetske vlade i novog svetskog poretka, kako bi međunarodna elita

sprovela svoje fundamentalne ciljeve, kao što su biotehnološka kontrola nad populacijom i apsolutna kontrola nad vodom, zemljom, biljkama, mineralima, infrastrukturom, sredstvima za proizvodnju, edukacijom, energijom, informacijama i čovečanstvom. U stvari, agenda 21 UN ocrtava viziju centralizovanog upravljanja globalnim društvom i razotkriva globalni genocid pod zelenom maskom, što bi preko mantre o održivom razvoju dovelo do nestanka nezavršenih država i do uvođenja totalitarnog poretka sa manipulativnim tehnikama osvajanja vlasti i novom suštinom preobražaja upravljanja svetom zasnovanom na ideji komunitarizma – fabijanskom konceptu.

Agenda 21 UN sada već reprezentuje akcionu strategiju za preotimanje svega na planeti od strane globalnog korporativnog sistema sa svetskom vladom, što se u osnovi odnosi na totalno preuzimanje društva, država, privrede i ljudi u funkciji uspostavljanja totalitarne kontrole resursa, privatizacije baštine čovečanstva i depopulacije planete pod tzv. zelenom maskom i orvelovskim konstruktom održivog razvoja. To je totalitarno nova šema apsolutne kontrole vode, zemlje, biljaka, životinja, minerala, infrastrukture, sredstava za proizvodnju, edukacije, energije i ljudi. U tom kontekstu, posebno je važno denacionalizovati obrazovanje na principu modelovanja svesti kako bi se kreirao novi čovek, stvorio novi svet i oformila nova sila za upravljanje ljudima. I to na novim principima finansijalizacije.

ZAKLJUČAK

Povratak depresije označava da su neuspesi ekonomike tražnje (nedovoljnost privatne potrošnje za iskorišćavanje punih proizvodnih kapaciteta) nedvosmisleno postali kočnica prosperiteta zbog čega je primetno došlo do pomeranja fokusa ekonomske misli sa ekonomije potražnje na ekonomiku ponude. Rezultat teorijskih rasprava, u krajnjoj konsekventnosti, glasi: manjak ukupne tražnje uspešno bi se samorazrešio kada bi plate i cene u situaciji rasta nezaposlenosti rapidno pale. Ali, cene u situaciji nadolezeće recesije ne padaju brzo, a ekonomisti ne uspevaju da se slože zašto je to tako. Zato su rešenja ekonomista u javnosti izgubila kredibilitet, a „veliki“ ekonomisti ne znaju da se usmere na dugoročni rast iz razloga što konvencionalna rešenja ekonomske politike

nemaju nikakav uticaj. Globalna paraliza globalne recesije globalne ekonomije iscrpila je globalne rezerve megakapitala. Rekapitalizovati recesionu finansijsku ekonomiju sa investicionim dopingom proizvodne strukture i tržišne konkurentnosti profitne ekonomije nove zaposlenosti faktor rada i kapitala jeste globalni izazov, koje „desetkovano" znanje ekonomista ne može da reši zbog neznanja „ekonomije zasnovane na znanju".

U finansijskom vrtlogu, globalni kapitalizam bez država i granica uneo je anarhiju korporacijskih diktatura sa ubrzanom ekonomskom propašću čitavog sveta. Perverzna veza demokratije i dužničkog ropstva jeste direktna posledica tzv. „ološ ekonomije" (Napolitani), koja u celom svetu gospodari i životom i smrću. Nobelovsko skretanje naučne pažnje da ekonomija treba da ide u pravcu usluga i da je vlasnička struktura fundamentalna determinanta profitabilnosti proizvela je lošu praksu da neinvestiranje u državu sklizne u kriminal, što je i ciljna funkcija tzv. korporacijskih direktnih investicija u pilule strukturnog prilagođavanja, konkurentnosti, liberalizacije, deregulacije i privatizacije, ali i u rušilačku ekploataciju jeftinih sirovina i beskrupulozno povećanje nezaposlenosti. Kapitalizam, dakle, proizvodi nezaposlene, a globalizam proizvodi gladne po formuli globalističkog imperijalizma. Tako se dolazi do globalnog pauperizma na krilima diskreditacije ekonomske nauke, koja je zatrovana idejama novog pokreta finansijalizacije.

LITERATURA

1. Harvi, Dejvid. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediteran.
2. Krugman, Pol. 2010. *Povratak ekonomije depresije*. Smederevo: Helix.
3. Krugman, Pol. 2012. *Okončajte ovu depresiju. Odmah!.* Smederevo: Helix.
4. Marković, Danilo i Ilić, Bogdan i Ristić, Žarko. 2011. *Globalna ekonomija*. Beograd: Etnostil.
5. Ristić, Kristijan i Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko. 2013. *Monetarna ekonomija i bankarski menadžment.* Beograd: Etnostil.

6. Ristić, Kristijan i Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko. 2014. *Ekonomija kapitala i finansiranje razvoja.* Beograd: Etnostil.
7. Ristić, Kristijan i Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko. 2014. *Globalni finansijski menadžment.* Beograd: Etnostil.
8. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2012. *Fiskalna ekonomija*. Beograd: Etnostil
9. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2014. *Međunarodne javne finansije i budžetska politika Evropske unije*. Beograd: Etnostil.
10. Ristić, Žarko. 2014. *Fiskalni menadžment i ekonomija javnog sektora*. Beograd: Etnostil.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 338.124.4:329.12
The paper submitted: 17.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514229R
The paper accepted: 27.03.2015. Original scientific paper

Kristijan Ristić, PhD[1]
Žarko Ristić, PhD[2]

REAL SECTOR AND GLOBAL FINANCIALIZATION

Summary: *Selected economists have finally realized the importance of the so-called hypothesis of financial instability and the need for economists to focus on leverage: the growth of borrowing in relation to the claims, income or assets. Debit deflationary theory of depression are used to target the essence of today's global world: the more debtors pay, the more they owe. And when the debts grow too much and when the economy does not stand well enough, debtors are then forced to reduce leverage and then starts the so- called debit spiral of deflation. The combination of a liquidity trap and the burden of over-indebtedness leads us into a world in which the thrift madness. The paradox of saving does not state: increased savings brings increased investments, which would increase the future wealth. But in a depressed economy who saves does not spend. The result is a new fall: the economy sinks deeper. But the paradox of savings "pulls" the paradox reduction of leverage and the paradox of labor market flexibility (Krugman 2012, 15).*

For a long time the US and the EU neglected the fact of what was taught at the universities and, more importantly, what was not taught at the so-called faculties of economics, because all of the international monetary and financial institutions held the universities and institutes under strict financial control in accordance with the imperatives of neoliberal orthodoxy. To that point numerous economists

[1] Assistant Professor at The Union Belgrade, Kosančićev venac 2/5 Belgrade, kristijanristic.fpim@yahoo.com
[2] Profesor at the University for Business Studies Banja Luka, Jovana Dučića 23 a, profesor@zarkoristic.com

were captured with pure ignorance, because their theory did not reflect what measures should be taken when monetary policy is not enough.

Key words: *interventionism, competitiveness, neoliberalism, recession, financialization*

JEL classification: *G00, G3, G32*

INTRODUCTION

Undermining the current policy in today's so-called seventh year of the crisis revealed, yet abundant ignorance in the macroeconomy as a whole, since the last three decades of economic proffesion, went far from road. That is why the makers of the macroeconomy have failed everywhere, both the government and the central banks and, in particular, international financial institutions, which are pushing the concept of financialization.

The bursting of the ballons banks have suffered huge losses because of mortgage, ie financial instruments created by the sale of receivables to collection of pula mortgages. Plenty of safe investments promoted by the rating agency designation AAA, ended as toxic waste, which was planted incoutious customers of pension funds, banks and so-called banks in the shadow.In such a waz have grown and repo arrangements in which financial actors finance their investments through long- loans "from hand to mouth", from other financial players, investing mortgage deed as collateral. Investors have had short-term liabilities (repo) and long-term assets (mortgage deed), but without the insurance of deposits (Krugman 2010, 5).

It is common that the first line of defense against a recession in the US and the EU is made up of central banks, which immediately reduce interest rates in the event of economic downturn. However, short-term interest rates were close to zero without any possibility of further lowering;government's answer, however, have reduced to the fiscal stimulus in the form of a temporary increase in public spending and / or even tax cuts to encourage overall spending and job creation - a plan for economic recovery and reinvestment.

Economists like Krugman and Stiglitz, know that to uncontrolled inflation will not occur as long asthe economy is in a state of depression, in which the trap of liquidity at low interest rates does not allow the growing spending enough to return to full employment. In this context, of particular importance is the so-called core inflation, because deflation makes it difficult to recover from depression. Here almost every central bank made a mistake: they aspired to the low rate of inflation and they forget that the standard of sound economic policy in the form of lowering the fiscal stimulus and the appropriate monetary policy and interest rate policy. It is a mistake that governments seek to reduce wages and pensions, because it creates a problem debit deflation (Ristic 2014, 71).

In the frightening years of "recognized" recession almost all countries of the global world "lodge" the collapse of private consumption by turning to the expansive monetary policy, ie tax cuts and printing the monetary base. But, soon the global financial and banking elites rejected the lessons from textbooks to suddenly become fashionable to refer to cutting public spending, raising taxes and increasing interest rates in conditions of mass unemployment. And as Krugman notes: European continent begins to rumble calls for fiscal austerity and the increase in interest rates by the European Central Bank, despite the depressed economy of the eurozone which have no risk of inflation. Advocates of austerity, allegedly proved that the savings leads to economic expansion, which new economic policy makers fiercely defended worldwide. But luckily the researchers of the IMFdiscovered and concluded that fiscal savings leads to economic depression than to economic growth. Counterweight for the budget savings is lower interest rates and / or devaluation, which means that we are living in a world of Keynesianism. In addition to this Paul Krugman adds: "If you look at what the advocates of austerity desire- fiscal policy which is focused on the issue of deficit instead of creating jobs, and monetary policy, which obsessively fighting and hint of inflation and rising interest rates even in the situation of unemployment- all in practice serves Intersil Kreedit, those who provide loans, and not those who borrow and / or work to live (Ristic et al. 2013, 174).

1. FINANCIALIZATION AND FINANCIAL CRISIS

The neo-liberal theory, under the guise of monetarism, began to influence the shape of new economic orthodoxy, which regulates public policy, accepting the idea that Keynesianism must be rejected in order to economical offers used to cure the economy of stagflation. Central Bank together with the IMF gradually abandoned fiscal restraint and strict budget rules in order to the new policy turn to the curbing inflation, ignoring the consequences of unemployment. Thus began a new era of deregulation of everything in favor of unlimited market freedom of a more powerful corporate interests. The taxesare increased incentives for the new investments in order to divert the capital towards the higher rates of return. The institutional practice has been open of de-industrialization and worldwide foreign deployment of production capacity without considering the consequences of the new rising unemployment. The competition and innovation have become a means to consolidate the monopoly power with the biggest cuts in direct taxes in the history of mankind.

Neoliberal rhetoric was aimed to separate libertarianism, identity politics, multiculturalism, narcissistic consumerism, liberty and social justice, opposing the regulatory policy of the state. Thus began a new phase of capitalist restructuring as a response to the crisis of accumulation of capital instruments, new strategies deflation associated with a regressive redistribution of income and wealth (Harvey 2012, 138).

Social policy was practically left to the care of the owner of the securities of Wall Street, while the newly offormed policy for the cutting massive budget deficits puts into the operation to achieve low interest rates.It was forced that Volker returns to monetarism and setting up the agency's staff turned against the regulatory state to public property freely crossing into private hands and to ensure production of high and subsidized appropriation of profits.

Flexible labor market arrangements have enabled that all of the benefits, which are stemming from the growing flexibility in the allocation of work, leave to the capital. Unemployment rose in line with neo-liberal rhetoric of voluntary unemployment, which is growing because the "reserve price" of a labor force is too high.

The turning point of neoliberal economic ideas come down to the complete fusion of monetarism (M. Friedman), rational expectations (R. Lucas), public choices (Dz. Buchanan) and the economics of supply (A. Laffer) in order to demonstrate and prove that the problem is the state intervention and not the solution, and that a stable monetary policy and radical tax shortening certainly produce healthy economy. These new ideas are all supported by the prestigious universities, who generously financed by corporate foundations. Universities, business schools and institutes have become the centers of neo-liberal orthodoxy, who trained the economists from the whole world, especially economists of the countries in transition and economist for the IMF and World Bank, as an institution of international finance. And these were the ideals of corporate liberalism. The newly educated staffhave increased the budget and reduce the loss-making public Scheckter ballastby selling public assets. Designed privatization with a reduction in costs, through a layoff, created incentives for private capital; created a business climate in which privatization and speculative income went hand in hand in order to expand personal and corporate responsibility, and increased individual and corporate innovation initiatives (for competitive advantage) (Ristic et al. 2014, 305).

Privatization, deregulation, liberalization, competition and innovation are all deregulators of institutional barriers to economic development and human well-being with the development of "the tragedy of the common property" and "problematic state interventionism." State sovereignty is consciously being surrender to the global market, which improves efficiency and productivity, reduces prices and control the inflationary tendencies. Neoliberalism is suspicious towards democracy and the law of the majority (that attacks on the rights of individuals) and favors management over experts and corporate elite (to isolate redundant institutions, such as the Central Bank). Neoliberal state, as a rule, favours the integrity of the financial system and the solvency of financial institutions. Neoliberalism reduces earnings, increases the exploitation of workers, increases job insecurity, and eliminates occupational safety. Social security is downgraded to a minimum in favor of a system of personal responsibility and strengthening partnerships between the public and private sectors. The state as-

sumes most of the risk, and a private system most of the profits. State's coercion increases the protection of the interests of corporate capital. Neoliberalism does not take too kindly the nation and the liberal state, as a factor of competitiveness in the global market, mobilizes nationalism in order of promoting the entrepreneurial spirit of the business climate with pronounced individual freedoms (Ristic and the Ristic 2012, 179)

Competitive generators of global economy have pushed the central banks to pursue a monetarist direction and the Maastricht treaty to set a broad neoliberal framework of the internal organization of the EU. It was made a significant shift towards an open form financialization with a rapid growth of foreign direct investment and portfolio investment. Financial markets accepted powerful wave of deregulation and innovation, and, thus, have become more important instrument of coordination and concentration of wealth. The interest group of banks and corporations crashed the link between the stock market and companies. The IMF and the World Bank, eagerly accepting the neoliberal orthodoxy, have prepared a new pressure on all countries of the world to accept global neoliberal form with a stamp designed structural reforms. IMF, generally loyal to the neo-liberal program, is insisting on a strict control and inflation and the solidity of public finances, as the primary goals without considering the unemployment and social justice. Using the same program, and the WTO has taken a neoliberal standards unhindered flow of capital (Markovic et al. 2011, 256).

Unregulated financialisation with foreign currency speculators forced almost all European governments to loosen European mechanism of exchange rate and not to pay attention to the vague and unexplored role of hedge funds. According to Krugman hedge funds, as a rule, are speculating borrowed funds and attract (pulls) investors. How is otherwise possible that 25 hedge fund managers earn around 14 billion dollars, which is three times more than it earns 80,000 New York City teachers together.

Deregulation of banking, which produced speculative bubbles in the allocation of loans on the real estate market and fiscal policy shortening the personal and corporate tax (for investment incentives), changed even the mission of the central bank, which had previously worried about the preservation of full employment, and now moved on to a fight against inflation and macroeconomic stability.

The collapse of the financial bubbles, expressed through distorted asset prices, through the escape of the workforce, through capital flight and the internal bankruptcy has led to a serious depression, which shot down economic growth, reduced its spending and increased unemployment twice. Economic ideas through the foundation of convergence established international neoliberal program designed to reduce the fiscal deficit, balancing the budget and controlling inflation, bypassing full employment and fair distribution of income. In such a way did the neoliberal EU program became the cornerstone of macroeconomic policy, which relied on a growing autonomy, cohesion small and medium-sized enterprises, changing the terms of lending capital, lobbying, bribery, corruption and involvement in the elections. Neoliberalisam still could not function without the universal tendency of increasing social inequality and growing marginalization, without concealing the harsh reality of rising class power in the major financial centers of global capitalism.

The ruling neoliberalisation restored class power to the ruling elites, who are creatingin their towersa disproportionate amount of fictitious values. Asset markets have become the main engine of capital accumulation of turbocapitalism. Commercially guided financialisation was the basic characteristic of neoliberalism with the privileged information technology.

In a wave of structural adjustment and neoliberal reforms, citizens are forced to live as pendants of markets. Stiglitz and Krugman, advocating for the reform of global governance with the better regular structures and tighter control financialization, sharply stepped on the problem of inequality in the amount of income and assets, which generate structural crisis anddegenerate structural reforms. And global economic recovery without employment and with stagnate earningsare reduced boils down to the sustained growth of debit financed consumerism, since the US economy (America Inc) is stillbased on a huge amount of credit for maintaining its wasteful operation. So, what is a “transitional” on the path to the perfect neoliberal world is already recognized as wrong utopian rhetoric of neoliberalism. The ideals of neoliberal economy are already articulate a desire for an alternative social relations (Ristic et al. 2014, 205)

Academicsare already looking for the economy without imposing global market fundamentalism and ideology without economism, that all human activities not covering under the domain of the market.

The global economic crisis together with the implementation of neoliberal project revealed the displacement of the main focus of the global economy from the manufacturing sector in the financial sector, as if the economic activity is no longer important. With this it was formalized primitive private freedom to benefiton poverty in the form of secretly designed private benefits like the competition as a key stimulus for the development and monopoly generator. Neoliberal restricting democratic ways of managing had pushed public education, health care and social services in the market embrace of the prompt state and poor sandbar former public sector. Štiglicov "strange" world is still possible, since poor countries subsidize rich countries just as the poor individuals subsidize ultra rich people. The irony is that the US as a liberal-neoconservative country and China as Confucian-neokeynesian country left the impression of degraded global organization for the simple reason that the United States massively financed its consumerism from the budget deficit and the global public debt, and because China its massive investment in fixed capital and infrastructure financed on the basis of non-recovery of the debts of use in bad loans (Ristic and Ristic 2014, 85)

Orthodox economy fell into the trap of a serious scientific problems, because the orthodox economists have failed on the test of its market, whose protagonists did not anticipate the worst economic collapse in the last 80 years. Leading minds ofeconomy science playing a key role in designing the catastrophic financial derivatives, even encouragethe collapse of the economy with the assertion crisis crates history. Paid promoters of banking sector and hedge funds have pushed the business people with speculative cliffs into financial collapse and explosion of unprecedented instability. Recognized scientific figures, nevertheless have argued that economics had solved the central problem of crisis prevention, although the economics profession, was spectacularly wrong. Now those same economists of the free market, which continues to dominate on the universities and state government, cannot come to thier senses and rethink their theories. Reigning

neoclassical thinking, armed with neo-liberal ideology, that has dominated for 30 years, cannot reconcile with the fact that deregulated markets do not aspire to balance but to deepen the tendency of the economy towards the systemic crisis. In the same way did the architects and "efficient markets hypothesis", as the basis of financial deregulation, joined the trap of ignorance, admitting they do not know what causes a recession. But even so, most economists of the mainstream neo-liberal orthodoxy continued to terrorize the science of economics as if nothing had happened. They still cannot understand that she made a mistake that has caused economic havoc and that is certainly lost reputation.

The revolt against the orthodox economic and financial theory has only now reached its peak, although it smoldered for years in student benches. They were sick and tired of the theory of parallel universities, since they strive to stop monolithic neoclassical economic courses. With the establishment of post-crisis economic society, students are now seeking to introduce a pluralistic curricula and with it bring down this intellectual monoculture. The current customers no longer want the neoliberal product, which gave legitimacy to government policy, which produced slower growth, greater inequality, less safety, inferior living environment, higher unemployment, higher debt, inferior standard. Only the Serbian government "buys" neoliberal mercenaries in the form of global experts paltry councils of recession production crisis management, although everyone are "in love" with the expanse of financialization.

2. FINANCIALIZATION AND NEOLIBERALISM

In the current globalized world, it was created a parallel financial system in the shade, which operates with the amounts which many times exceeds the turnover of the real economy under the control of the world's elite, whose authority is printing money to the unlimited extent, the mechanism of stock market speculations on virtual derivatives, huge interests of world's gold reserves that are kept in the Federal Reserve System and its international sworn-brother BIS (Bank of International Settlements). The point is that the world's elite seriously controlls the financial system in

the shade, because it has its ideology, which it promotes. It is still widely known power of money based on interest and usury, a liberal ideology of financialization and juvenile technology.

Enormously rich of neoliberal capitalism have created a new financial oligarchic form of government with unpublished war against the middle class, the workers and the poor. How else to interpret the growing of the financial market derivatives of $ 80 billion at the end of the 90s to the stiking 800 trillion at the end of 2010, when the planetary GDP amounted to only 65 billion dollars. This has become possible because - as said bzy the American journalist Startmen- the richest in the world (1%) affected most of the economic pie, because they played a football game without a judge, without a tripods and without sporting rules. Only the one who has the most money determines where to set goals, who wins the game and who scores goals. In this context, the European welfare economics stopped the same moment when the state began to rescue banks and companies in order not to defeat liberalism and to show people that the concept of the welfare state did not survive because of the rush of financialization.

The process of financialization has increased the public debt by 30 trillion at the global level , and the "new money" (placements of the central bank) by 10 trillion dollars. Private debt of planetary world (households, companies, financial and non-financial sector) has increased by 22 trillion, while the market value of the shares on the stock exchanges has risen to 26 trillion dollars. This in turn means that the world of the real economy has increased by only 8 trillion, and the financial sector for 88 trillion dollars, which is a score of 11: 1. Easy money, as a rule, goes to financial speculators who increase their ownership rights. Thus, the financial economy collapsed real economy. Thus Germany and its rule in the euro zone has artificially created cheap currency on the basis of which its economy has a competitive advantage in the emerging markets.

Today, the most developed countries of the world relies on global macroprudential regulation (regulatory measures taken to control systemic financial risk, to monitor financial markets, to decline the ratio of loans to values, to more stringent standards of mortgages guarantees, house financing constraints, a higher level of countercyclic reserves of capital

for granting the loans for the purchase of flats, a higher level of mortgage charges and restrictions of use of pension funds for payment when buying apartments).

Neoliberalism is an economic and financial model whose purpose is to create conditions for the achievement of a transaction capital mobility and for global production and distribution in order for individual states to begin involving more intensively in global capitalism. Transnational capital uses its power to seize control of state finances and impose further sacrifices of the workforce in order to create greater social inequality. Transnational capital uses its structural power to speed up dismantling of all that is left of the welfare state and social protection systems. In this regard, it should leave more funds for organized crime, money laundering and corruption (CRIM), who have, in 2013 for the last three years in the EU, grown from 120 to 328 billion per year.

The so-called EU loss due to corruption annually amounts to 328 billion euros, which represents one third of the proposed seven-year EU budget from 2014 to 2020, including lobbying, as a method of legal corruption, and the outflow of money from the budget and funds into private hands. It easily goes when it is low inflation in the long term, which, when mixed with a slow economic growth, becomes official argument for supporters of the measures of expansionary monetary policy of the European Central Bank in order to prevent specter of deflation. In this direction goes the lowering of the interest rate corridor between the reference rate and the rate at which banks deposited overnight deposits within the Euro system (the deposit facility rate) .In the end, the expansionary monetary policy aims to make savings unattractive, and to encourage consumption and investments, everything related to the new round of financialization.

***

Serbian defiance toward neoliberalism incorporates not only resistance to the increasing subordination of economic life to the laws of market fundamentalism, but also confrontation to deterioration of existing social rights. Here, the neoliberalism is politically accepted as organic framework of

society and economy in which the underlying value of the individual is freedom to buy and offers unlimitedly and to observe, in a nihilistic way, poverty among citizens.

Our political and economic functional adopted the most destructive form of neo-liberalism which relentlessly redistribute social wealth solely for the benefit of the richest and „taycoonized“ businessmen. And when there is no viable ideological alternative, the state begins to rely on individualism and thereby turns to the richest. In that ambience, the state has, in the “struggle” against “such” neo-liberalism, produced a new branch of economics of highly competent activists with sophisticated tools of exploitation and de-socialization. The focus has now shifted from public and collective to private and individual only because the individualistic ideology of neoliberalism, that through the transition tends to reinforce the hegemony of capitalism. Therefore, the nowdas crisis represent the new engine of spreading neo-liberalism which allows to capitalism to be “repaired”.

It is this new “creative” industry (excluding re-industrialization) dominated by global managers, local and regional entrepreneurs of liberalism on the wings of financialization, ie. selling coins as divine goods. Reconstructed government usually entertains itself with the economy occupied by the army of economic analysts and financial experts, raising unprecedented media noise with occasion of advisory strengthened national leadership, renowned names of Serbian economic neoliberal past in parading in front of the Serbian ministerial average. They suggest rounded European model of role of the state in the economic sphere in the form of rescuing from destruction of private banks and large corporations: to make socialization of losses and simultaneous privatization of gains , and institute a strong policy of austerity under the name of budgetary consolidation, that is financial repression, extend the wider range of tax gifts for the so-called foreign investments, subsidize “fleeting” jobs,, keep “lifetime” from high interest rates of foreign banks. The sale of money as a “new” product of the financial industry, has ravaged production, produced unwanted unemployment, and amplified so-called stability by the instruments of central banking.

In a global world, one by one state gives up the model that the current Europe boasted with. Welfare state is constantly being cowned, while a worker is less protected. It is a new model to visibly increase its competitiveness and invisibly does not increase employment. Erosion of worker protection is a new model for mini jobs, temporary jobs and short-terms jobs of crazy employers of neoliberal capitalism. The crisis has lowered production, reduced incomes and pushed employment into a tailspin. Job security of widely famous European econmy of welfare ceased at the moment when the state began to rescue banks and companies in order not to defeat liberalism and to demonstrate that the alleged welfare state concept failed- did not survive the attack of financialization.

Agenda 21 of the UN was a kind of action plan for the establishment of so-called world government and a new world orde, as for international elite to conduct its fundamental objectives, such as biotechnological control over the population and absolute control over water, land, plants, minerals, infrastructure, means of production, education, energy, information and humanity. In fact the UN Agenda 21 outlines the vision of centralized management of global society and exposes global genocide under green mask, which over the mantra of sustainable development has led to the disappearance of unfinished states and the introduction of a totalitarian system with manipulative techniques of conquest of power and the new essence of transformation of world management, based on the idea communitarianism – the Fabian concept.

Agenda 21 of the UN now represents the Action Strategy for the takeover of all of the planet by the global corporate system with a world government, which basically refers to the complete takeover of the company, the state, the economy and the people as a function of establishing a totalitarian control of resurses, privatization of mankind heritage and the depopulation of the planet under, so- called, green mask and Orwellian constructs of sustainable development. It is a totalitarian new scheme of absolute control of water, land, plants, animals, minerals, infrastructure, manufacturing and resources for, education, energy, infrastructure and people. In this context, it is especially important to denationalize education based on modeling of consiuousness to create a new man, to create a new world and form a

new power to manage people. And that by using the newest principles of financialization.

CONCLUSION

The return of depression indicates that the failures of economics demand (private consumption insufficiency of exploitation of the full production capacity) have become unequivocally brake of the prosperity which is why there was a noticeable shift of the focus of economic thought from the economy of demand to supply economics. The result of theoretical discussions is, ultimately being consistent, as follows: lack of overall demand would successfully solve if wages and prices in a situation of rising unemployment would rapidly fell. But the price in the coming recession does not fall fast, and economists do not achieve to agree why this is so. That is why economists solutions in public has lost its credibility, and "great" economists do not know to focus on long-term growth for the reason that conventional solutions of economic policy have no influence. Global paralysis of the global recession of the global economy has exhausted the global reserves of megacapital. To recapitulize recessive global economy with investment doping structures of production and market competitiveness of the profit economy of new employment factor of labor and capital is a global challenge, which "decimated" knowledge of economists can not solve because of ignorance of "knowledge based economy".

In the financial maelstrom, global capitalism without state borders has brought anarchy of corporate dictatorship with the rapid economic downturn around the world. A perverse relationship of democracy and debt bondage is a direct consequence of the so-called. "Scum economy" (Napolitano), which masters life and death in the world. Nobel's turn of scientific concern that the economy should go towards services and that the ownership structure is a fundamental determinant of profitability have produced a bad practice of not investing in the country from means slipping into crime, which is the target function so-called. corporate direct investments in pills for structural adjustment, competitiveness, liberalization, deregulation and privatization, but also in the destructive exploitation of cheap

raw materials and unconscionable increase in unemployment. Capitalism, therefore, produces the unemployed, and globalism produces the hungry according to the formula of globalist imperialism. So it comes to global pauperism on the wings of discreditation of economic science, which has been poisoned bz the ideas of the new movement of financialization.

REFERENCES:

1. Harvey, David. 2012. *The short history of neoliberalism.* Novi Sad: Mediteran.
2. Krugman, Paul. 2010. *The return of economics of depression*. Smederevo: Helix.
3. Krugman, Paul. 2012. *Stop this depression. Immidiately!* Smederevo: Helix.
4. Marković, Danilo i Ilić, Bogdan i Ristić, Žarko. 2011. *Globalna ekonomija*. Beograd: Etnostil.
5. Ristić, Kristijan i Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko. 2013. *Monetarna ekonomija i bankarski menadžment.* Beograd: Etnostil.
6. Ristić, Kristijan, Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko. 2014. *Ekonomija kapitala i finansiranje razvoja.* Beograd: Etnostil.
7. Ristić, Kristijani Komazec, Slobodan i Ristić, Žarko. 2014. *Globalni finansijski menadžment.* Beograd: Etnostil.
8. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2012. *Fiskalna ekonomija*. Beograd: Etnostil.
9. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2014. *Međunarodne javne finansije i budžetska politika Evropske unije*. Beograd: Etnostil.
10. Ristić, Žarko. 2014. *Fiskalni menadžment i ekonomija javnog sektora*. Beograd: Etnostil

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 338.48(497.5 Rijeka)
Rad primljen: 20.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514245V
Rad odobren: 17.04.2015. Orginalan naučni rad

Vilić, dr Simonida[1]
Dujaković, Tatjana, dipl. ek.[2]

ISTRAŽIVANJE PONAŠANJA TURISTA KAO POLAZNA OSNOVA ZA BRENDIRANJE TURISTIČKE DESTINACIJE GRADA RIJEKE

Rezime: *Konkretni doprinos primjene koncepta brendiranja na turističku destinaciju je prepoznatljivost i konkurentni identitet koji privlači veći broj turista. Povećana potražnja za proizvodima i uslugama u lancu vrijednosti i obim investicija daju atraktivnost pojedinim turističkim proizvodima i konačno – doprinose povećanju životnog standarda samog stanovništva. U radu se analiziraju rezultati sprovedenog primarnog istraživanja o percepciji koju turisti imaju o gradu Rijeci kao turističkoj destinaciji. Jedan od ciljeva bio je utvrditi ključne komponente i područja koji bi u budućnosti poslužili kao osnova za definisanje jedinstvenog brend identiteta grada Rijeke. Na temelju sprovedenog istraživanja došlo se do jasnih pokazatelja koji ujedno odražavaju stav i preferencije turista koji su posjetili grad Rijeku, o tome šta je čini jedinstvenom i privlačnom za turistička putovanja, kao i koji su elementi njenog jedinstvenog brend identiteta.*

Ključne reči: *brendiranje turističke destinacije, istraživanje tržišta, Rijeka.*

JEL klasifikacija: *M31, M10, L83.*

[1] Docent doktor, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, Jovana Dučića 23a, svilic26@yahoo.com
[2] Diplomirani ekonomista – menadžer, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, Jovana Dučića 23a, tatjana_dujakovic@yahoo.com

UVOD

Savremene tendencije u turizmu idu u pravcu zadovoljenja raznovrsnih potreba sve zahtjevnijih potrošača, u smislu oblikovanja ponude destinacija koja se zasniva na raznovrsnosti turističkih sadržaja, iskustva, visokim standardima kvaliteta i autentičnim doživljajima. Da bi zadobile bolju poziciju na tržištu, destinacije treba da predstave sopstveni identitet kroz koncept brenda koji će ih diferencirati u odnosu na konkurenciju.

Iako u literaturi postoje različite definicije brenda destinacije, koje uključuju svu multidimenzionalnost njenog poimanja, najčešće je u upotrebi sljedeća definicija: „Brend destinacija je ime, simbol, logo, ili neka druga grafička oznaka koja ujedno identifikuje i diferencira destinaciju; štaviše, ona prenosi obećanje o nezaboravnom iskustvu koje je jedinstveno povezano sa destinacijom, a takođe služi da učvrsti i pojača sjećanje na prijatno iskustvo vezano za turistički boravak u destinaciji“ (Goeldner, Ritchie i McIntosh 2002, 21). Prvi dio definicije se odnosi na tradicionalnu funkciju brenda – identifikaciju i diferenciranje. Drugi dio naglašava da je od izuzetne važnosti da destinacijski brend prenosi – implicitno i eksplicitno, obećanje kao esenciju putovanja – iskustvo koje se pamti i ono koje je, ako je moguće, jedinstveno dostupno u destinaciji.

Kreiranje jedinstvenog i prestižnog imidža – brenda određene turističke destinacije moćno je oruđe za ekspanziju njenog turističkog prometa, produžetak sezone i povećanje prosječne potrošnje po posjetitelju. Stvaranje respektabilnog i modernog destinacijskog brenda, odnosno turističke marke, afirmacijom i evolucijom njenog konkurentskog identiteta i eksterne reputacije, predstavlja alat strateškog upravljanja destinacijom.

U radu se analiziraju rezultati sprovedenog primarnog istraživanja o percepciji koju turisti imaju o gradu Rijeci kao turističkoj destinaciji. Jedan od ciljeva bio je utvrditi ključne komponente i područja koji bi u budućnosti poslužili kao osnova za definisanje jedinstvenoga brend identiteta grada Rijeke. Na temelju sprovedenog istraživanja došlo se do jasnih pokazatelja koji ujedno odražavaju stav i preferencije turista koji su posjetili grad Rijeku, o tome šta je čini jedinstvenom i privlačnom za turistička putovanja, kao i koji su elementi njenog jedinstvenog brend identiteta.

1. ISTRAŽIVANJE GRADA RIJEKE KAO TURISTIČKE DESTINACIJE

Kako bi se pristupilo pozicioniranju koje se sastoji od prijedloga vrijednosti brenda kojim se komunicira prema tržišnom segmentu, potrebno je istražiti trenutnu poziciju grada Rijeke kao turističke destinacije. Izabrani postupak istraživanja u prvoj fazi definiše problem i svrhu istraživanja, kao i ciljeve istraživanja koji treba da pruže odgovor na postavljena pitanja. Sljedeću fazu karakteriše izbor potrebnih podataka (primarni), kao i metode za njihovo prikupljanje. U narednoj fazi pristupa se definisanju plana istraživanja za prikupljanje primarnih podataka. Potom slijedi terensko prikupljanje primarnih podataka, a osnovni instrument istraživanja je anketa koja se sprovodi pomoću upitnika na unaprijed određenom uzorku. Sljedeća se faza odnosi na analizu prikupljenih podataka. Svi podaci (odgovori ispitanika) prvo se provjeravaju kako bi se utvrdilo da li su ispravni, zatim se grupišu, podaci se unose u tablice i analiziraju. Posljednja faza istraživanja uključuje pripremu kratke, jezgrovite, ali sadržajne analize o rezultatima istraživanja.

1.1. Svrha i cilj istraživanja

Cilj istraživanja je utvrditi preferencije, motive i stavove turista, kao i ocjenu ponude turističkog proizvoda grada Rijeke, uvidjeti kakva je slika koju turisti imaju o gradu Rijeci kao korisnici usluga, kao i šta bi trebalo inovirati u aktivnostima kreiranja identiteta brenda. Na temelju te analize kreiraće se polazišta za izradu brenda destinacije koji oslikava identitet destinacije, njene vrijednosti i jedinstvene atrakcije. U tom smislu istraživanje bi trebalo da pruži odgovor na sljedeća pitanja:

- Kakva je trenutna percepcija grada Rijeke posmatrana iz perspektive stanovnika drugih regija koji su došli u posjetu?
- Kakav je status grada Rijeke kao turističke destinacije i da li izaziva kod turista želju za ponovnom posjetom?
- Kakav bi status grad Rijeka trebalo da ima u budućnosti i kako ga možemo definisati?

- Šta je to što će grad Rijeku učiniti jedinstvenom i privlačnom za turistička putovanja?
- Koji su elementi njegovog jedinstvenog brend identiteta?
- Kakva je vizija grada Rijeke i koja je njegova pozicija na turističkom tržištu?

1.2. Metodologija istraživanja

Kao glavna metoda za prikupljanje podataka korišćena je metoda ispitivanja. U realizaciji terenskog istraživanja kao sredstvo za korišćenje metode ispitivanja upotrijebljen je anketni upitnik. U anketnom upitniku postavljena su pitanja zatvorenog tipa kod kojih se od ispitanika traži da odaberu jedan ili više odgovora u odnosu na ponuđene odgovore. Izbor ispitanika je bio slučajan, veličina uzorka je 45 ispitanika, a ispitanici su bili iz Bosne i Hercegovine i Republike Srbije. Anketiranje ispitanika bilo je sprovedeno na samoj destinaciji.

1.3. Analiza rezultata istraživanja

Anketni upitnik u centralnom dijelu odnosi se na istraživanje statusa i identiteta grada Rijeke. Tako su dobijeni rezultati istraživanja prikazani na poseban način, grupisanjem pojedinih pitanja iz anketnog upitnika u tematske cjeline, radi lakšeg i preglednijeg poređenja podataka:

- ✓ opšte karakteristike turista;
- ✓ potrebe i motivi turista;
- ✓ ključni atributi grada Rijeke;
- ✓ ličnost,vizuelni identitet i boje koje oslikavaju grad Rijeku.

1.3.1. Opšte karakteristike turista

U anketnom upitniku opšte karakteristike turista obuhvataju pitanja koje se odnose na demografsku strukturu ispitanika: pol, zemlju iz koje gosti dolaze, nivo obrazovanja, kao i učestalost (broj) posjeta gradu Rijeci. Dobijene podatke o opštim karakteristikama turista smo predstavili u tabeli br. 1.

Tabela 1. Opšte karakteristike ispitanika (autori)

POL		GODINE STAROSTI		ZEMLJA IZ KOJE DOLAZE		NIVO OBRAZOVANJA		UČESTALOST POSJETA	
Muški	10 (22,2%)	20–30	26 (57,8%)	Republika Srbija	3 (6,7%)	SSS	25 (55,6%)	1–2	32 (71,1%)
Ženski	35 (77,8%)	31–40	7 (15,5%)	Bosna i Hercegovina	42 (93,3%)	VŠ	3 (6,7%)	2–5	4 (8,9%)
		41–50	5 (11,2%)	Mr 1 (2,2%)		VSS	9 (20%)	Više od 5	9 (20%)
51–60 Preko 60		4 (8,9%)		Dr 7 (15,5%)					
		3 (6,6%)							

Istraživanje je pokazalo da 77,8% anketiranih turista pripada ženskoj populaciji, dok je 22,2% anketiranih turista u skupini muške populacije. Prema starosnoj dobi, najbrojnija je grupa između 20 i 30 godina (57,8%), dok najmanje imamo turista preko 60 godina (6,6%). S te strane, činjenica je da, barem kod nas, starija populacija ne prati trendove u svijetu povodom povećanja želje za putovanjima (koja je doduše posljedica znatno boljeg standarda života). Najveći broj (od 45 anketiranih ispitanika) turista (93,3%) u grad Rijeku dolazi iz Bosne i Hercegovine. Preostalih 6,7% u grad Rijeku dolazi iz Srbije. Također, vrlo važan podatak je i nivo obrazovanja anketiranih turista. Iako je većina ispitanih turista sa srednjom stručnom spremom (55,6%), veliki udio anketiranih turista čine i visokoobrazovane osobe koje su završile fakultete – diplomske, magistarske ili doktorske studije (44,4%). Što se tiče odgovora na pitanje koje se odnosilo na učestalost posjeta gradu Rijeci, možemo uočiti da je 71,1% turista posjetilo grad Rijeku prvi ili drugi put tokom sprovođenja ankete, 20% ispitanika posjetilo je grad Rijeku više od pet puta, dok je najmanji broj ispitanika posjetio grad Rijeku tri ili pet puta (8,9%). Ovaj podatak nam ukazuje da se mora raditi na promociji turizma na način koji će privući nove goste i podstaći ih da se rado vraćaju.

1.3.2. Potrebe i motivi turista

U ovom dijelu upitnika pitanja su obuhvatala razloge posjete gradu Rijeci i najčešće izvore informisanja turista, tj. izvore kroz koje turisti najčešće dobijaju informacije o gradu Rijeci. Dobijeni rezultati su prikazani u grafikonima br. 1. i 2.

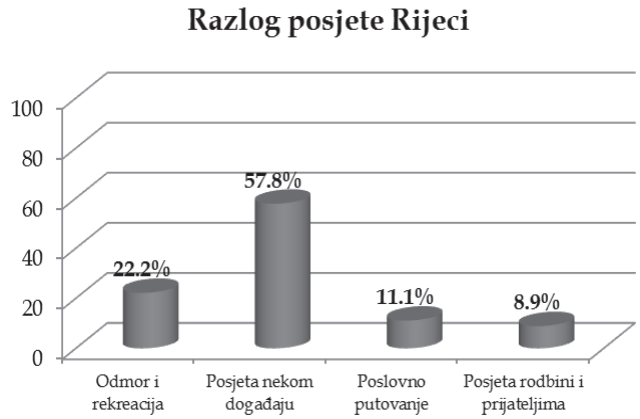

Grafikon 1. Razlog posjete Rijeci (autori)

Podaci pokazuju da je najviše turista došlo u posjetu nekom događaju (57,8%). Tako visok procenat jasno daje do znanja kako u gradu Rijeci postoje vrlo privlačni organizovani sadržaji; kulturne, sportske i zabavne manifestacije koje privlače pažnju gostiju. Razlog velikom procentu onih koji su naveli kako je razlog posjeta nekom događanju nalazi se u činjenici da se sprovođenje ispitivanja poklopilo sa jednom od najznačajnih manifestacija – Riječkim karnevalom. Na odmor i rekreaciju je došlo 22,2% turista, što se može povezati sa činjenicom da još nije počela ljetnja sezona. Pored toga, na popisu značajnih razloga dolaska u grad Rijeku nalazi se poslovno putovanje – seminari, treninzi i sastanci (11%). Najmanji udio (8,9%) odnosi se na turiste koji su došli u posjetu rodbini i prijateljima. Odgovori ukazuju na dva najvažnija razloga dolaska; kao prvo, posjeta nekom događaju i kao drugo, odmor i rekreacija.

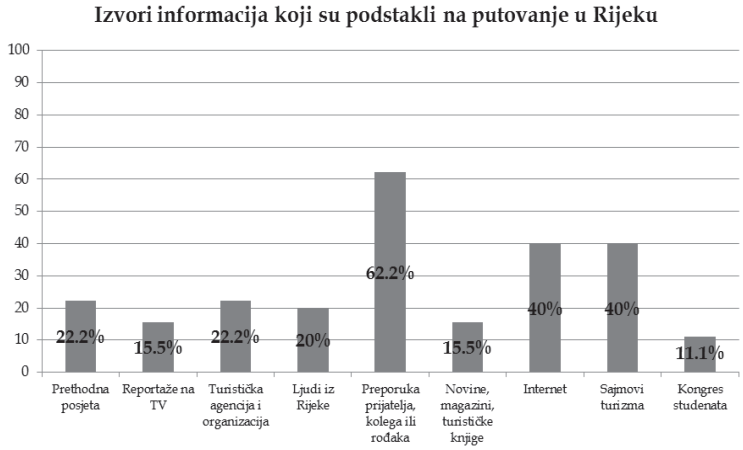

Grafikon 2. Izvori informacija koji su podstakli na putovanje u Rijeku (autori)

Kod izvora informacija koje su podstakle da se donese odluka o putovanju, ispitanici su imali mogućnost da izaberu više ponuđenih odgovora, od kojih se posebno ističu: preporuka prijatelja, kolega ili rođaka (62,2%) i ljudi iz grada Rijeke koji su veoma dobri promoteri turizma, pošto je 20% turista poslušalo njih kada su donosili odluku. Dobijeni rezultati ukazuju na snagu *word-of-mouth* komunikacije, dok su konvencionalni oblici turističke promocije (turističke reportaže, vodiči, katalozi, brošure, sajamski nastup) u manjoj mjeri uticali na turiste. Zadovoljstvo prilikom prethodne posjete destinacije je bilo presudno da 22,2% turista ponovo dođe u grad Rijeku, što ukazuje na to da se turisti rado vraćaju u destinaciju koja uspije da odgovori na njihove zahtjeve i očekivanja.

Indikativan je podatak o broju turista koji su se informisali o gradu Rijeka preko interneta (40%) i dokaz da kvalitetno urađena internet prezentacija može privući i zainteresovati u cilju ostvarivanja turističke posjete. U tom smislu, bilo bi zanimljivo imati informacije od rezervacionog on-line sistema o tome koliko je gostiju zaista rezervisalo smještaj. S obzirom na karakteristike interneta sa aspekta brzine i kvaliteta širenja poruka, kao i povoljnije cijene, u procesu izgradnje turističkog brenda grada Rijeke, internet bi trebalo da predstavlja dominantan kanal komunikacije.

1.3.3. Ključni atributi grada Rijeke

Donošenje odluke o izboru destinacije u koju će turisti otići na odmor jeste rezulat djelovanja više faktora: znanja, iskustva, percepcije, stavova, emocija, pa i vijesti koje stižu preko medija. Iskustvo se stiče boravkom turista i, ako je pozitivno, može u bitnoj mjeri odrediti odluku da se ponovo vrate. Prilikom kreiranja brenda destinacije, polazi se od ključnih vrijednosti koje imaju pozitivan aspekt i koje su realne, tj. zasnovane na rezultatima istraživanja i iza kojih kreatori brenda destinacije mogu čvrsto da stanu.

Turisti su u sljedećem dijelu anketnog upitnika imali zadatak da ocijene u kojoj se mjeri slažu s navedenim stavovima na postavljenoj ljestvici (od 1 = nedovoljno, do 5 = odlično). Na taj način gosti su ocjenjivali smještajne objekte, kulturno-istorijske atrakcije, usklađenost kvaliteta usluge i cijene, lokalnu gastro ponudu, gostoljubivost i ljubaznost lokalnog stanovništva, jedinstvenost kulture i običaja, noćni život i zabavu, autohtono-tradicionalne proizvode, lokalnu infrastrukturu, dostupnost turističkih informacija, predjele/ prirodne atrakcije i nezagađenost životne sredine. Odgovori na postavljena pitanja prikazani su u tabeli br. 2.

Tabela 2. Ključni atributi grada Rijeke (autori)

OCJENA	**Odličan**	**Vrlodobar**	**Dobar**	**Slab**	**Nedovoljan**
Kvalitet smještajnih objekata	27 (60%)	13 (28,9%)	5 (11,1%)	-	-
Ponuda kulturno-istorijskih atrakcija	24 (53,3%)	11 (24,5%)	8 (17,8%)	1 (2,2%)	1 (2,2%)
Usklađenost kvaliteta usluge i cijene	7 (15,6%)	19 (42,2%)	15 (33,3%)	1 (2,2%)	3 (6,7%)
Ocjena lokalne gastro ponude	18 (40%)	15 (33,3%)	12 (26,7%)	-	-
Gostoljubivost i ljubaznost lokalnog stanovništva	28 (62,3%)	14 (31,1%)	2 (4,4%)	1 (2,2%)	-

Jedinstvenost kulture i običaja	21 (46,7%)	16 (35,5%)	8 (17,8%)	-	-
Noćni život i zabava	23 (51,1%)	13 (28,9%)	7 (15,6%)	2 (4,4%)	-
Ponuda autohtono-tradicionalnih proizvoda	14 (31,1%)	18 (40%)	10 (22,2%)	3 (6,7%)	-
Lokalna infrastruktura	17 (37,8%)	16 (35,6%)	10 (22,2%)	2 (4,4%)	-
Dostupnost korisnih turističkih informacija	19 (42,2%)	13 (28,9%)	11 (24,5%)	2 (4,4%)	-
Predjeli/ prirodne atrakcije	25 (55,6%)	16 (35,5%)	4 (8,9%)	-	-
Nezagađena životna sredina	14 (31,1%)	22 (48,9%)	7 (15,6%)	2 (4,4%)	-

Turisti se veoma slažu da su pet ključnih vrijednosti grada Rijeke kao destinacije: gostoljubivost i ljubaznost lokalnog stanovništva (62,3%), kvalitet smještajnih objekata (60%), predjeli/ prirodne atrakcije (55,6%), kulturno-istorijske atrakcije (53,3%) i noćni život i zabava (51,1%). Treba istaknuti kako nijedan anketirani turista nije negativnom ocjenom ocijenio smještaj u kojem se nalazio/-la. Podaci ukazuju da su ispitanici potvrdili da je grad Rijeka prepoznatljiv po gostoljubivosti i ljubaznosti lokalnog stanovništva, kao i bogatoj ponudi zabave i noćnog života. Najnižu ocjenu od navedenih atributa dobila je lokalna infrastruktura (37,8%). Takođe, iako je dosta ispitanika dalo vrlo dobru ocjenu za usklađenost kvaliteta usluge i cijene (42,2%) i nezagađenost životne sredine (48,9%), važno je istaći činjenicu da nijedan od ovih atributa nije imao veliki broj odličnih ocijena. To znači da bi se u narednom periodu poboljšao imidž grada Rijeke, potrebno je raditi na ispravljanju utvrđenih slabosti turističkog sistema, a prije svega, bolje uskladiti kvalitet usluge i cijene i uvesti mjere za unapređenje zaštite životne sredine.

1.3.4. Ličnost, vizuelni identitet i boje koje oslikavaju grad rijeku

Identitet brenda jasno specifikuje šta brend želi da predstavlja u njegovim mnogobrojnim ulogama. To je, prije svega, skup asocijacija koje brend

stratezi žele da kreiraju i zadrže. Sprovedeno istraživanje ima namjeru da utvrdi osnovna polazišta za kreiranje jasnog brend identiteta grada Rijeke kao turističke destinacije. U ovom dijelu anketnog upitnika stavljen je naglasak na vrlo važan segment turističke privlačnosti, a riječ je o emocionalnom doživljaju spomenutog grada. Tako je postavljeno pitanje turistima šta ih asocira na grad Rijeku i koji simboli najbolje izražavaju grad Rijeku kao turističku destinaciju, navodeći više mogućih odgovora. Dobijeni rezultati prikazani su u tabeli br. 3.

Tabela 3. Asocijacije i simboli koji najbolje izražavaju Rijeku kao turističku destinaciju (autori)

ASOCIJACIJE VEZANE ZA RIJEKU		SIMBOLI VEZANI ZA RIJEKU	
Bogata tradicija i kultura	24 (53,3%)	Muzej grada Rijeke	7 (15,5%)
Mirna i tiha oaza za odmor	13 (28,9%)	Palača „Modello“	1 (2,2%)
Multikulturalnost	9 (20%)	Crkva Sv. Vida	6 (13,3%)
Romantična i sanjiva destinacija	11 (24,4%)	Pravoslavna crkva Sv. Nikole	12 (26,7%)
Ukusna tradicionalna hrana	10 (22,2%)	Trsat	7 (15,5%)
Vino	4 (8,9%)	Gradski toranj	6 (13,3%)
Mediteranska klima	25 (55,5%)	Palača „Jadran“	2 (4,4%)
Plaže za svačiji gušt	8 (17,8%)	Riječki karneval	44 (97,8%)
Čisto i plavo more	23 (51,1%)	Jedriličarska regata „Fiumanka“	2 (4,4%)

Podaci pokazuju da su tri najdominatnije asocijacije vezane uz grad Rijeku mediteranska klima (55,5%), bogata tradicija i kultura (53,3%) i čisto i plavo more (51,1%), što znači da su primarne asocijacije grada prepoznate. Nešto manji broj turista grad Rijeku doživljava kao mirnu i tihu oazu za odmor (28,9%), romantičnu i sanjivu destinaciju (24,4 %) sa ukusnom tradicionalnom hranom (22,2%) i multikulturalnom sredinom (20%). Na posljednja dva mjesta ispitanici su stavili plaže za svačiji gušt (17,8%) i vino (8,9%).

Najupečatljiviji simbol grada Rijeke prema mišljenju ispitanika jeste Riječki karneval (97,8%). Riječki karneval je skup događaja koji se održa-

vaju u gradu Rijeci za vrijeme karnevala. U karnevalu učestvuju povorke iz raznih krajeva Hrvatske i inostranstva. Motivi koje prikazuju povorke kreću se od tradicionalnih do modernih. Običaj karnevalskog života sa povorkama i plesom njeguje se više od sto godina, a od 1982. godine održava se organizovano u obliku povorki, kakav je i danas. Ispitanici su od simbola istakli i pravoslavnu crkvu Sv. Nikola (26,7%), Muzej grada Rijeke (15,5%), Trsat (15,5%) i Crkvu Sv. Vida (13,3%). Za simbole koji najmanje izražavaju grad Rijeku kao turističku destinaciju istakli su Palaču Jadran (4,4%), Jedriličarsku regatu Fiumanka i Palaču Modello (2,2%).

Zamisliti destinaciju kao ličnost je pomalo čudno, za mnoge ljude nezamislivo na svjesnom nivou, ali istraživanja govore da nesvjesno biramo brend destinacije koji je sličan našem karakteru i senzibilitetu. Zbog toga je turistima postavljeno pitanje da grad Rijeku zamisle kao osobu i pripišu joj osobine koje joj pripadaju. Tako je najveći broj anektiranih turista (62,2%) doživio kao gostoljubivu, a veći broj ispitanika (46,7%) kao otvorenu i kreativnu (37,8%). Manji broj ispitanika (31,1%) smatra kako joj epitet „tradicionalna“ odlično stoji, romantičnom je smatra 26,7% turista, dok je kao ljubitelja vine i hrane vidi 20% ispitanika. Najmanje turista grad Rijeku vidi kao tihu i mirnu (15,5%) i senzualnu (11,1%). Rezultati su prikazani u grafikonu br. 3, a turisti su imali mogućnost zaokružiti više ponuđenih odgovora.

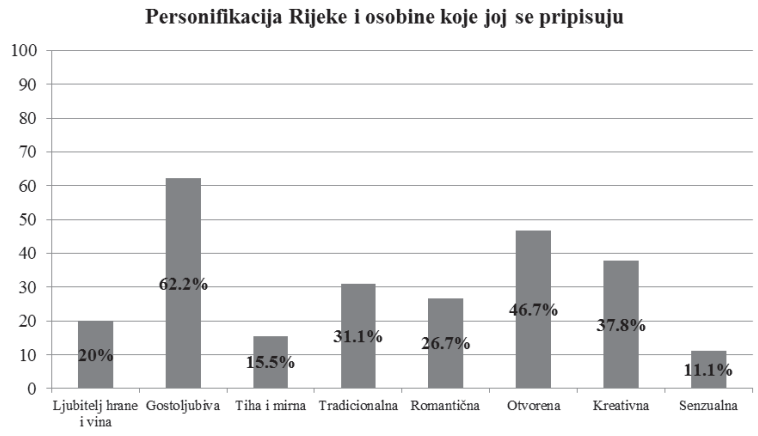

Grafikon 3. Personifikacija Rijeke i osobine koje joj se pripisuju (autori)

Pri kreiranju vizuelnog identiteta brenda grada Rijeke vrlo je važno vidjeti i istražiti koje su dominantne boje u svijesti gostiju koje ih povezuju i asociraju na grad Rijeku. Upravo se najzastupljenije boje vrlo često koriste pri konačnoj vizuelnoj izradi brend identiteta (logo). Rezultati o bojama su veoma zanimljivi i prikazani su u grafikonu br. 4. Podaci ukazuju da su se ispitanici u jednakom broju opredijelili za tople boje (33,3%), hladne, umirujuće boje (33,3%) i pastelne boje (33,3%). Ovakav rezultat možemo povezati sa bogatom kulturom i tradicijom različitih naroda koji su naseljavali ove prostore i ostavili traga, ali i sa prethodno identifikovanim najačim vizuelnim simbolom grada Rijeke – karnevalom, kojim dominiraju palete svih boja.

Grafikon 4. Boje koje najbolje izražavaju grad Rijeku (autori)

Na kraju istraživanja, turistima je postavljeno pitanje kako nakon vlastitog stečenog iskustva doživljavaju i opisuju grad Rijeku. Tako je 57,8% gostiju izjavilo kako grad Rijeku doživljava kao prijatan grad otvorenog srca sa bogatom tradicijom i kulturom. Njih 26,7% smatra kako je grad Rijeka zanimljiv urbani grad sa dobrim noćnim provodom, 11,1% grad opisuje kao mirnu i tihu oazu za odmor sa prelijepim plažama i morem, a 4,4% odgovora odnosi se na rubriku „ostalo". Gostima je postavljeno pitanje kako emocionalno doživljavaju grad Rijeku, jer je to neizostavna činjenica pri konačnom kreiranju brenda.

Tabela 4. Konačan opis i emocionalni doživljaj grada Rijeke (autori)

KONAČAN OPIS I EMOCIONALNI DOŽIVLJAJ GRADA RIJEKE	
Zanimljiv urbani grad sa dobrim noćnim provodom	12 (26,7%)
Prijatan grad otvorenog srca sa bogatom tradicijom i kulturom	26 (57,8%)
Mirna i tiha oaza za odmor sa prelijepim plažama i morem	5 (11,1%)
Ostalo	2 (4,4%)

ZAKLJUČAK

Snažna konkurencija među destinacijama dovela je do sistemskog prilagođavanja privrednih i drugih subjekata novim odnosima. Turistička ponuda je, zbog toga, sve više sofisticirana i visokog nivoa kvaliteta. Težište se pomjera s nivoa pojedinačnog subjekta turističke ponude na turističku destinaciju, tj. na stvaranje integralnog proizvoda destinacije koji mora imati jasan imidž i osigurati uslove da ostvari pozitivan poslovni učinak. Da bi zadobile bolju poziciju na tržištu, destinacije treba da predstave sopstveni identitet kroz koncept brenda koji će ih diferencirati u odnosu na konkurenciju.

Savremeni turizam sve više u fokus stavlja „turizam doživljaja“, jer turisti žele uživati u životu zbog sve veće prezaposlenosti i preopterećenosti. Savremeni turisti žele doživjeti novu inspiraciju i motivaciju, a pritom su neprestano u potrazi za neobičnim mjestima i kulturama, zanimljivostima, ostacima prošlosti i nagovještajima budućnosti. U svemu tome najbolje mogućnosti upravo ima brendirana destinacija koja im može ponuditi nešto drugačije, originalno, pri čemu se „turistička priča“ treba prilagoditi upravo turistima.

Konkretni doprinos primjene koncepta brendiranja na turističku destinaciju je prepoznatljivost i konkurentni identitet koji privlači veći broj turista, povećava potražnju za proizvodima i uslugama u lancu vrijednosti i obim investicija, daje atraktivnost pojedinim turističkim proizvodima, te konačno

– doprinosi povećanju životnog standarda samog stanovništva. Na temelju istraživanja ponašanja, preferencija i stavova turista grada Rijeke, dobijena su polazišta koja mogu poslužiti za brendiranje grada Rijeke kao turističke destinacije. Polazišta za brendiranje grada Rijeke kao turističke destinacije na temelju sprovedenog istraživanja su sljedeća:

- ✓ mediteranska klima i čisto, plavo more;
- ✓ prirodne i kulturno-istorijske atrakcije;
- ✓ prijatan grad otvorenog srca sa bogatom kulturom i tradicijom;
- ✓ Riječki karneval kao svjetska kulturna manifestacija;
- ✓ gostoljubivost i ljubaznost lokalnog stanovništva koji čine boravak ugodnijim;
- ✓ raznovrstan i bogat noćni život i provod;
- ✓ bogata gastronomska ponuda.

Grad Rijeka bi se na turističkom tržištu trebao pozicionirati kao prijatan grad otvorenog srca sa bogatom kulturom i tradicijom, destinacija „jedinstva različitosti“ nacija, kultura i običaja, harmoničnog života ljudi na malom prostoru, gostoljubivih domaćina koji gostima pružaju osjećaj pripadnosti. Kada posmatramo analizirane rezultate istraživanja, možemo uočiti u kojem bi smjeru grad Rijeka kao turistička destinacija trebalo da se razvija, kao i čime su gosti bili posebno zadovoljni. Inovativna pokretačka snaga mogu biti sljedeći turistički proizvodi grada Rijeke:

- ✓ kulturni turizam;
- ✓ događaji (razni festivali, kulturne i zabavne manifestacije);
- ✓ nautički turizam (krstarenja, individualna plovila).

Analiziranjem rezultata istraživanja dolazi se do zaključka da bi grad Rijeka trebalo da se usmjeri ka ciljnoj populaciji. Tako se segmentiranjem dolazi do nekoliko ciljnih grupa:

- ➢ turisti s posebnim interesima (porodice, djeca, mladi, poslovna tržišta);
- ➢ turisti koji preferiraju kulturnu baštinu i druge tradicionalne vrijednosti;

- ljubitelji prirode i čistog mora;
- avanturisti, rekreativci, sportisti.

Pozicioniranje brenda grada Rijeke treba izazvati zanimanje kod ciljnih grupa da posjete Rijeku, borave u njoj, preporuče je potencijalnim posjetiocima i ponovo se vrate. Uzimajući u obzir turističke potencijale i vodeće megatrendove u međunarodnim turističkim kretanjima, grad Rijeka može odlično komercijalizovati navedene proizvode i pozicionirati se na globalnom turističkom tržištu.

LITERATURA

1. Anholt, Simon. 2007. *Competitive Identity: The new brand management for nations, cities and regions*. NewYork: Palgrave Maximillan.
2. Gobe, Marc. 2001. *Emocionalno brendiranje: Nova paradigma povezivanja brendova sa ljudima*. Beograd: Mass Media International.
3. Goeldner, R. Charles and Ritchie, J. R. Brent and McIntosh, W. Robert. 2002. *Tourism: Principles, practices, philosophies,* 8th ed. New York: John Wiley & Sons.
4. Kotler, Philip and Keller, Kevin. 2008. *Upravljanje marketingom*. 12. izdanje. Zagreb: Mate.
5. Morrison, Alastair. 2013. *Marketing and Managing Tourism Destinations*. Routledge.
6. Morgan, Nigel and Pritchard, Annette and Pride Roger. 2011. *Destination Brands*. Routledge.
7. Tihi, Boris i Rađenović, Biljana. 2008. *Istraživanje marketinga*. Banja Luka: PIM.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 338.48(497.5 Rijeka)
The paper submitted: 20.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514261V
The paper accepted: 17.04.2015. Original scientific paper

Simonida Vilić, PhD[1]
Tatjana Dujaković, dipl. ecc[2]

RESEARCH TOURIST BEHAVIOR AS THE BASIS FOR BRANDING TOURIST DESTINATION THE CITY RIJEKA

Summary: *The specific contribution to the application of the concept of branding a tourist destination is the recognition and competitive identity that attracts increasing number of tourist. Increased demand for products and services in the value chain and the volume of investments, given the attractiveness of certain tourism products, and finally - contributes to increasing the living standards of the population. This paper analyzes the results of the conducted primary research on the perception that tourists have on the city of Rijeka as a tourist destination. One of the objectives was to identify key components and areas that could in the future serve as a basis for defining a unique brand identity of Rijeka. On the basis of the research led to the clear indicators also reflect the attitudes and preferences of tourists who visited the city of Rijeka, about what makes it unique and attractive for tourist trips, and which elements are its unique brand identity.*

Key words: *tourism destination branding, market research, Rijeka*

JEL Classification: *M31, M10, L83*

[1] Assistant professor, University of Bussines Studies, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, svilic26@yahoo.com
[2] Graduate Economist - Manager, University of Bussines Studies, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, tatjana_dujakovic@yahoo.com

INTRODUCTION

Modern trends in tourism are going in the direction of meeting the diverse needs of increasingly demanding consumers, in terms of design offers a destination that is based on the diversity of tourist attractions, experience, high quality standards and an authentic experience. In order to gain a better position in the market place should present its own identity through the concept of the brand that will differentiate them in relation to the competition.

Although in the literature there are different definitions of brand destinations, which include all the multidimensionality of its concepts, usually in the use of the definition of "destination brand is a name, symbol, logo, or other graphics code that also identifies and differentiates the destination; What's more, it carries the promise of an unforgettable experience that is uniquely associated with the destination, and also serves to strengthen and enhance the memory of a pleasant experience on the tourist stay in the area "(Goeldner, Ritchie and McIntosh 2002, 21)." The first part of the definition refers to the traditional function of the brand - the identification and differentiation. The second part emphasizes that it is of great importance that the brand conveys destination - implicitly and explicitly promise as the essence of travel - a memorable experience and one which, if possible, uniquely available in the area.

Creating a unique and prestigious image - brand specific tourist destinations is a powerful tool for the expansion of its tourist traffic, extending the season and increasing the average spending per visitor. Creating a respectable and modern destination brand, and tourist stamps, affirmation and evolution of its competitive identity and external reputation, is a tool of strategic management of destination.

The paper analyzes the results of the conducted primary research on the perception that tourists have on the city of Rijeka as a tourist destination. One of the objectives was to identify key components and areas that could in the future serve as a basis for defining a unique brand identity of Rijeka. On the basis of the research led to the clear indicators also reflect the attitudes and preferences of tourists who visited the city of Rijeka, about what makes it unique and attractive for tourist trips, and which elements are its unique brand identity.

1. EXPLORE THE CITY RIJEKA AS A TOURIST DESTINATION

To address the positioning that consists of brand value proposition that is communicated to the market segment, it is necessary to investigate the current position of Rijeka as a tourist destination. Selected research procedure in the first stage of defining the problem and research purposes, as well as the objectives of the research that should provide an answer to questions. The next phase is characterized by selection of data (primary), as well as methods for their collection. In the next stage approach to defining the research plan to collect primary data. Then follows the field collecting primary data and primary research instrument is a survey that is conducted by means of questionnaires to a predetermined pattern. Next phase is devoted to analysis of the data collected. All data (the answers of respondents) is first checked to determine if they are correct, then grouped the data are entered into spreadsheets and analyzed. The last phase of the research involves the preparation of short, concise but meaningful analysis of the results of research.

1.1. The purpose and objective of the research

The aim of the research is to determine the preferences, motivations and attitudes of tourists as well as evaluating the offers of the tourism product of the river, see what kind of image that tourists have on the city of Rijeka as users of services as well as what should innovate in activities to create brand identity. Based on this analysis, will create a basis for development of brand identity that reflects the place of destination, its value and unique attractions. In this sense, research should provide answers to the following questions:

- What is the current perception of Rijeka viewed from the perspective of residents of other regions who came to visit?
- What is the status of the city of Rijeka as a tourist destination and causes whether with tourists wish to visit again?
- What would the status of the city of Rijeka should have in the future and how do we define it?
- What is it that the city of Rijeka make unique and attractive for tourist travel?

- Which elements are its unique brand identity?
- What is the vision of the city of Rijeka and its position in the tourism market?

1.2. Research methodology

The main method for data collection was used the test method. The implementation of field research as a tool to use testing methods was used questionnaire. In the questionnaire, we asked them closed in which the subjects are asked to select one or more answers in relation to the answers below. The selection of respondents was random, the sample size is 45 respondents, and respondents were from Bosnia and Herzegovina and the Republic of Serbia. The survey respondents were conducted on the destination.

1.3. Analysis of the results

The questionnaire in the central part is related to the status and identity of the city of Rijeka. Thus, the results of research are presented in a special way, grouping several questions in the questionnaire in the thematic areas, in order to facilitate comparisons and user friendly data:

- ✓ General characteristics of tourists
- ✓ The needs and motivations of tourists
- ✓ Key Attributes of Rijeka
- ✓ Personality, visual identity and colors that depict the city of Rijeka.

1.3.1. General characteristics of tourists

In the questionnaire, the general characteristics of tourists include issues relating to the demographic structure of respondents: gender, country of origin, level of education, and the frequency (number) visit the city of Rijeka. Obtained information about general characteristics of tourists are very illustrative and clearly presented in the table 1.

GENDER		AGE		COUNTRY OF ORIGIN		LEVEL OF EDUCATION		FREQUENCY OF VISITS	
Male	10 (22,2%)	20-30	26 (57,8%)	The Republic of Serbia	3 (6,7%)	SSS	25 (55,6%)	1-2	32 (71,1%)
Female	35 (77,8%)	31-40	7 (15,5%)	Bosnia and Herzegovina	42 (93,3%)	VŠ	3 (6,7%)	2-5	4 (8,9%)
		41-50	5 (11,2%)	Msc 1 (2,2%) Phd 7 (15,5%)		VSS	9 (20%)	More than 5	9 (20%)
51-60 More than 60		4 (8,9%)							
		3 (6,6%)							

Table 1. General characteristics of respondents (Authors)

The survey showed that 77.8% of surveyed tourists belonging to the female population, while 22.2% of tourists in the group of men. According to the largest age group is between 20 and 30 years (57.8%), while at least we have tourists over 60 years (6.6%). From that perspective, the fact is that, at least with us, older adults do not follow the trends in the world on the occasion of increasing desire to travel (which is admittedly the consequence of much better standard of living). The largest number (45 of respondents) 93.3% of tourists in the city of Rijeka comes from Bosnia and Herzegovina. The remaining 6.7% in the city of Rijeka comes from Serbia. Also, a very important fact is the level of education of those surveyed tourists. Although the majority of the tourists with secondary education 55.6%, a large proportion of those surveyed tourists do and highly educated people who have graduated from faculties, graduate, postgraduate and doctoral studies 44.4%. As for the answer to the question concerning the frequency of visits to the city of Rijeka, we can see that 71.1% of tourists visited the city of Rijeka for the first or second time during the survey, 20% of respondents visited the city of Rijeka more than 5 times, while

the lowest of the respondents visited the city of Rijeka three or five times 8.9%. This data shows us that we must work to promote tourism in a way that will attract new visitors and encourage them to be coming back.

1.3.2. Needs and motives of tourists

In this part of the survey questions included the reasons for visiting the city of Rijeka and the most common sources of tourist information, ie. sources through which tourists usually get information about the city of Rijeka. The results are shown in Chart 1 and 2.

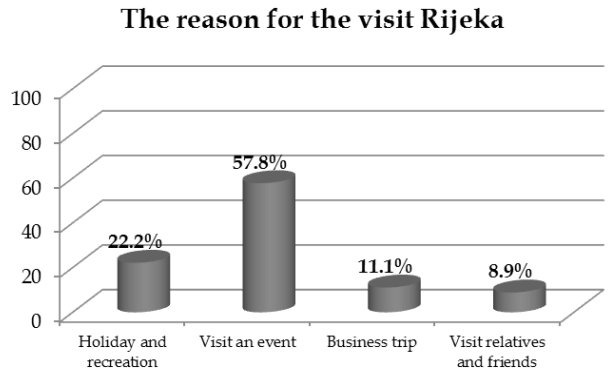

Chart 1. The reason for the visit Rijeka (Authors)

Data show that most tourists come to visit an event 57.8%. This high percentage clearly shows how the city of Rijeka are very attractive to organized activities, cultural, sporting and entertainment events that attract the attention of guests. The reason for the large percentage of those who indicated that the reason for the visit an event lies in the fact that the implementation of the tests coincided with one of the most important manifestation of the Rijeka Carnival. For recreation there was 22.2% of tourists, which can be related to the fact that has not started the summer season. In addition, the list of important reasons for visiting the city of Rijeka is located on a business trip - seminars, trainings and meetings (11%). The smallest share of 8.9% applies to tourists who come to visit family and friends. The

responses indicate the two most important reasons for coming; firstly, visit an event and secondly, leisure and recreation.

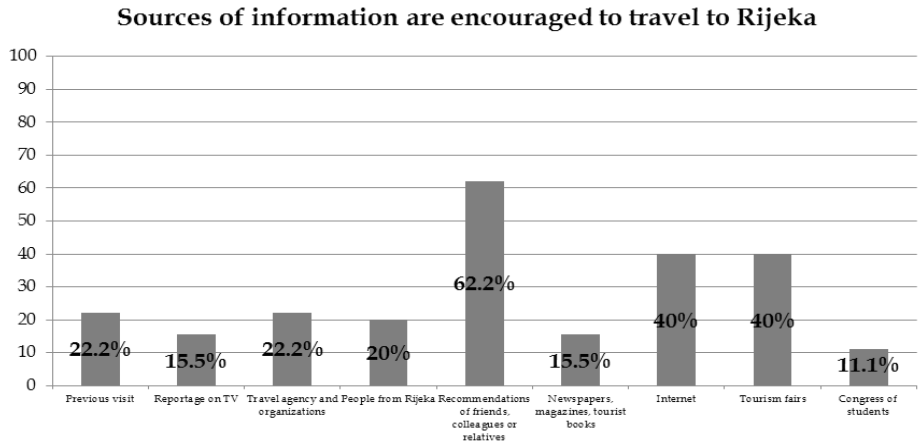

Chart 2. Sources of information are encouraged to travel to Rijeka (Authors)

With sources of information which encouraged the decision about travel, the respondents were able to select among various answers, of which most relevant ones are: the recommendations of friends, colleagues or relatives 62.2% and people from the city of Rijeka, which are very good promoters of tourism , since 20% of tourists listened them while taking a decision.The results indicate the strength of word-of-mouth communication, whereas conventional forms of tourism promotion (travel reports, guides, catalogs, brochures, trade show appearance) to a lesser extent influenced the tourists. Satisfaction during the previous visit destination was crucial that 22.2% of tourists has retaken the city of Rijeka, which indicates that the tourists coming back to destination that manage to respond to their demands and expectations.

It is indicative of the number of tourists who are informed about the city of Rijeka via the Internet and 40% proof that well done Internet presentation can attract and interest in order to achieve tourist visits. In this sense, it would be interesting to have information from on-line reservation system on how

many guests actually reserved the accommodation. Given the characteristics of the Internet in terms of speed and quality of the spread of the message, as well as favorable prices, the process of building a tourist brand of the city of Rijeka Internet should represent the dominant channel of communication.

1.3.3. Key attributes of the city Rijeka

Decisions about choosing the destination to which tourists will go for a holiday is the result of several factors: knowledge, experience, perception, attitudes, emotions and as the news coming from the media. Experience is gained stay of tourists and if positive may substantially determine the decision to come back. When creating a destination brand starts with the key values that have a positive aspect and that are reasonable ie. based on research findings and backed by the creators of the brand can firmly place to stop.

Tourists in the next part of the questionnaire had the task of assess to what extent they agree with these views, either on the scale (from 1 = insufficient to 5 = excellent). In this way, guests are appraised accommodation facilities, cultural and historical attractions, compliance and quality of service prices, the local culinary offer, hospitality and kindness of the local people, the uniqueness of cultures and customs, nightlife and entertainment, indigenous-traditional products, local infrastructure, the availability of tourist Information, landscapes / natural attractions and non-contamination of the environment. Answers to these questions are presented in Table. 2

Table 2. Key attributes of the city Rijeka (Authors)

EVALUATION	**Excellent**	**Very good**	**Good**	**Weak**	**Insufficient**
Quality of accommodation facilities	27 (60%)	13 (28,9%)	5 (11,1%)	-	-
Offer of cultural and historical attractions	24 (53,3%)	11 (24,5%)	8 (17,8%)	1 (2,2%)	1 (2,2%)
Compliance quality services and prices	7 (15,6%)	19 (42,2%)	15 (33,3%)	1 (2,2%)	3 (6,7%)
Rating the local gastronomic offer	18 (40%)	15 (33,3%)	12 (26,7%)	-	-

Hospitality and kindness of the local population	28 (62,3%)	14 (31,1%)	2 (4,4%)	1 (2,2%)	-
Uniqueness of cultures and customs	21 (46,7%)	16 (35,5%)	8 (17,8%)	-	-
Nightlife and entertainment	23 (51,1%)	13 (28,9%)	7 (15,6%)	2 (4,4%)	-
Offer of autohtono- traditional products	14 (31,1%)	18 (40%)	10 (22,2%)	3 (6,7%)	-
Local infrastructure	17 (37,8%)	16 (35,6%)	10 (22,2%)	2 (4,4%)	-
Availability of useful tourist information	19 (42,2%)	13 (28,9%)	11 (24,5%)	2 (4,4%)	-
Landscapes / natural attractions	25 (55,6%)	16 (35,5%)	4 (8,9%)	-	-
Unpolluted life environment	14 (31,1%)	22 (48,9%)	7 (15,6%)	2 (4,4%)	-

Tourists strongly agree that the top five core values of Rijeka as a destination are: the hospitality and kindness of the local population 62.3%, the quality of accommodation facilities 60%, landscapes / natural attractions 55.6%, cultural and historical attractions and night 53.3% events in 51.1%. It should be pointed out that none of the interviewed tourists not rated accommodation with negative marks. The data indicate that the respondents confirmed that the city known for the hospitality and kindness of the local population, as well as a rich variety of entertainment and nightlife. The lowest score of these attributes has gained local infrastructure 37.8%. Also, even though a lot of the respondents gave a very good score for quality of service and compliance rates 42.2% and non-contamination of the environment 48.9%, it is important to emphasize the fact that none of these attributes had a number of excellent rating. This means that in the future improve the image of Rijeka is necessary to work on rectifying the identified weaknesses of the tourist system, and above all better align service quality and prices and introduce measures to improve environmental protection.

1.3.4. Personality, visual identity and colors that depict the city Rijeka

Brand identity clearly specifies what the brand wants to represent in his many roles.

That is, before all, a set of associations that the brand strategists want to create and maintain. The conducted study is intended to determine the basic starting points for the creation of a clear brand identity of Rijeka as a tourist destination. In this part of the questionnaire put the emphasis on a very important segment of the tourist attraction, and it is about the emotional experience of the said city. So the question is what tourists are reminiscent of the city of Rijeka and symbols that best express the city of Rijeka as a tourist destination, citing a number of possible answers. The obtained results are shown in Table 3.

Table 3. Association and symbols which best express the Rijeka as a tourist destination (Authors)

ASSOCIATION RELATING TO THE RIJEKA		SYMBOLS RELATED TO THE RIJEKA	
The rich tradition and culture	24 (53,3%)	City Museum	7 (15,5%)
Quiet and peaceful oasis for relaxation	13 (28,9%)	Palace "Modello"	1 (2,2%)
Multiculturalism	9 (20%)	Church of St. Vida	6 (13,3%)
Romantic and dreamy destinations	11 (24,4%)	Orthodox church of St. Nicholas	12 (26,7%)
Delicious traditional food	10 (22,2%)	Trsat	7 (15,5%)
Wine	4 (8,9%)	City Tower	6 (13,3%)
Mediterranean climate	25 (55,5%)	Palace "Jadran"	2 (4,4%)
Beaches for everyone's taste	8 (17,8%)	Rijeka Carnival	44 (97,8%)
Purely and blue sea	23 (51,1%)	Regatta "Fiumanka"	2 (4,4%)

Data show that the three most dominant association related to the city of Rijeka are mediterranean climate 55.5%, the rich tradition and culture 53.3% and purely and blue sea 51.1%, which means that the primary association of city are recognized. A smaller number of tourists seen the city of Rijeka as peaceful and quiet oasis for rest 28.9%, romantic and dreamy destination 24.4% with delicious traditional food 22.2% and multicultural environment 20%. For the last two of the respondents placed the beach to everyone's taste, 17.8% and 8.9% of the wine.

The most striking symbol of the city of Rijeka according to the respondents is the Rijeka Carnival 97.8%. Rijeka Carnival is a set of events that are held in Rijeka during the carnival. The carnival parades are engaged from different parts of Croatian and abroad. Motives depicting parades ranging from traditional to modern. The custom of carnival life with parades and dancing nurtured more than a hundred years, and since 1982 has been held in an organized manner in the form of parades it has today. Respondents also pointed out the symbols as the Orthodox church of St. Nikola 26.7%, City Museum 15.5%, Trsat 15.5% and Church of St. Vida 13.3%. For symbols that at least express the city of Rijeka as a tourist destination noted the Palace Jadran 4.4%, Sailing Regatta and the Modello Palace 2.2%.

Imagine destination as a personality is somewhat strange, for many people unthinkable on a conscious level, but research shows that unconsciously we choose the destination brand that is similar to our character and sensibility. That is why tourists asked to imagine the city of Rijeka as a person and ascribe qualities that belong to it. That is the largest number of tourists responding, 62.2% experienced such a hospitable, and a larger number of respondents 46.7% as an open and creative 37.8%. A smaller number of respondents 31.1% consider her the epithet of traditional Rijeka great standing, romantic is considered 26.7% of tourists, but as the vine and food lovers see 20% of respondents. At least tourist city of Rijeka seen as a quiet and peaceful 15.5% and 11.1% sensuous. The results are shown in the Chart 3, and tourists had the opportunity to choose more answers offered.

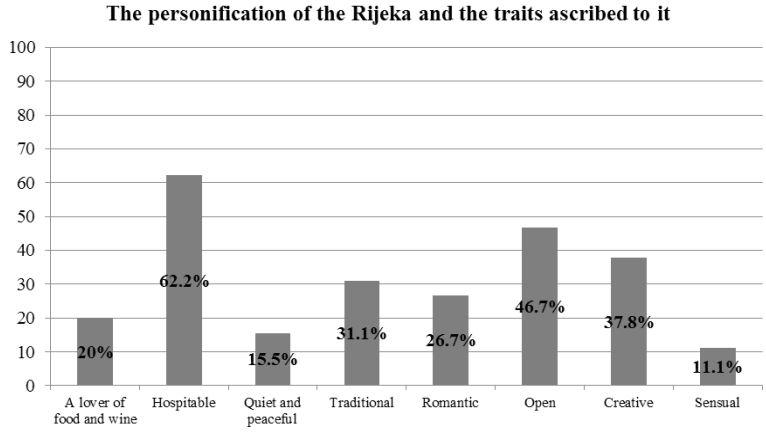

Chart 3. The personification of the Rijeka and the traits ascribed to it (Authors)

While creating the brand's visual identity of Rijeka is very important to see and explore, which are the dominant colors in the minds of guests that connect them and evoke the city of Rijeka. Just the most common color is often used in the preparation of the final visual brand identity (logo). Results of the colors are fascinating and are shown in the figure 4. The data indicate that the respondents in the same number opted for the warm colors of 33.3%, cold, soothing colors 33.3% and 33.3% of pastel colors. This result can be linked to the rich culture and traditions of different peoples who inhabited these lands and left their mark, but also to previously identified the strongest visual symbol of Rijeka - Rijeka carnival dominated the palette of colors.

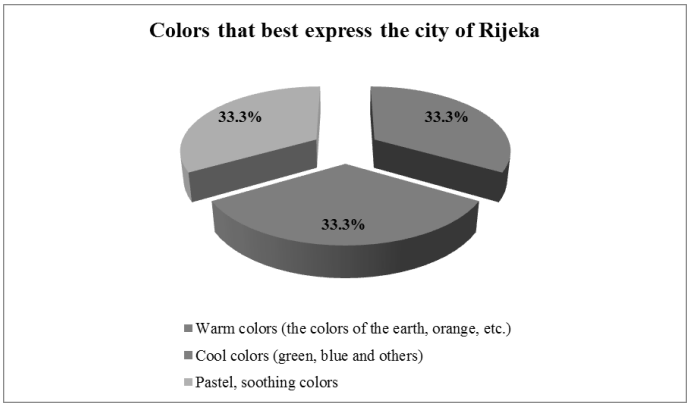

Chart 4. Colors that best express the city of Rijeka (Authors)

At the end of the study tourists asked how own experience after experience and describe the city of Rijeka. Thus, 57.8% of guests said they city of Rijeka experienced as a pleasant city with an open heart with a rich tradition and culture. 26.7% of them believe that the city of Rijeka interesting urban city with a good nightlife, 11.1% of the city is described as a peaceful and quiet holiday oasis with beautiful beaches and the sea, and 4.4% of the responses refer to the heading other. Guests are asked to emotionally experience the city of Rijeka, as this is an essential fact in the final creation of the brand.

Table 4. Final description of the emotional experience of the city of Rijeka (Authors)

FINAL DESCRIPTION AND EMOTIONAL EXPERIENCE THE CITY OF RIJEKA	
Interesting urban city with good night life	12 (26,7%)
Pleasant town with an open heart with a rich tradition and culture	26 (57,8%)
Quiet and peaceful oasis for a holiday with beautiful beaches and sea	5 (11,1%)
Other	2 (4,4%)

CONCLUSION

Intense competition among destinations has led to a systematic adjustment of economic and other operators with new relationships. Tourist offer is, therefore, more sophisticated and of high quality. The focus moves from the level of individual subject of the tourist offer in the tourist destination that is the creation of integrated product destination, which must have a clear image and provide conditions to realize positive business impact. In order to gain a better position in the market place should present its own identity through the concept of the brand that will differentiate them in relation to the competition.

Modern tourism is increasingly focuses on the "tourism experience" because tourists want to enjoy life because of the increasing overstrain and overload. Modern tourists want to experience new inspiration and motivation, and in doing so are constantly in search of unusual places and cultures, interesting, remnants of the past and the future indications. In all this the best opportunity just has branded destinations that can offer them something different, original, with the "tourist stories" need to be adjusted precisely to tourists.

The specific contribution to the application of the concept of branding a tourist destination is the recognition and competitive identity that attracts increasing number of tourists increases the demand for products and services in the value chain and the volume of investments, given the attractiveness of certain tourism products, and finally - contributes to increasing the living standards of the population. Based on studies of behavior, preferences and attitudes of tourists Rijeka, obtained starting points that can be used for branding the city of Rijeka as a tourist destination. Starting points for the branding of the city of Rijeka as a tourist destination on the basis of the research are as follows:

- ✓ Mediterranean climate and purely blue sea
- ✓ Natural, cultural and historical attractions
- ✓ A nice city with an open heart with a rich culture and tradition

- ✓ Rijeka Carnival as a world cultural event
- ✓ Hospitality and friendliness of local people who make the stay enjoyable
- ✓ Diverse and rich night life and entertainment
- ✓ Rich gastronomic offer.

The City of Rijeka to the tourist market should position itself as a pleasant city with an open heart with a rich culture and tradition destination "unity in diversity" of nations, cultures and customs, harmonious life of people in a small space, friendly hosts that provide a sense of belonging. When we look at the analyzed survey results we can see in which direction the city of Rijeka as a tourist destination should develop and which guests were particularly pleased. Innovative driving force may be the next tourist products of Rijeka:

- ✓ Cultural tourism
- ✓ Events (various festivals, cultural and entertainment events)
- ✓ Nautical tourism (cruises, individual vessels).

By analyzing the research results lead to the conclusion that the city of Rijeka should be directed towards the target population. Thus, segmentation leads to several target groups:

- ✓ tourists with special interests (family, children, youth, business market)
- ✓ tourists who prefer cultural heritage and other traditional values
- ✓ lovers of nature and purely sea
- ✓ adventurers, sportsmen.

Brand positioning of Rijeka should provoke interest in the target groups to visit the Rijeka, staying in it, recommend it to potential visitors and again return. Considering the tourism potential and leading the megatrends in international tourist trends, the city of Rijeka may perfect commercialize said products and to position itself in the global tourism market.

REFERENCES

1. Anholt, Simon. 2007. Competitive Identity: *The new brand management for nations, cities and regions*. NewYork: Palgrave Maximillan.
2. Gobe, Marc. 2001. *Emocionalno brendiranje: Nova paradigma povezivanja brendova sa ljudima*. Beograd: Mass Media International.
3. Goeldner, R. Charles, Ritchie, J.R. Brent and McIntosh, W. Robert. 2002. *Tourism: Principles, practices, philosophies, 8th ed*. New York: John Wiley & Sons.
4. Kotler, Philip and Keller, Kevin. 2008. *Upravljanje marketingom*. 12 izdanje. Zagreb: Mate.
5. Morrison, Alastair. 2013. *Marketing and Managing Tourism Destinations*. Routledge.
6. Morgan Nigel, Pritchard, Annette and Pride Roger. 2011. *Destination Brands*. Routledge.
7. Tihi, Boris i Rađenović, Biljana. 2008. *Istraživanje marketinga*. Banja Luka: PIM.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 502.3:628.4
Rad primljen: 20.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514 277K
Rad odobren: 14.04.2015. Originalan naučni rad

Kalamanda, dr Obrenija[1]
Vujčić, mr Slobodanka[2]
Delić Jović, mr Mirjana[3]

ISPITIVANJE KVALITETA VAZDUHA NA LOKALITETU REGIONALNE DEPONIJE BANJA LUKA

Rezime: *Pojava nastanka čvrstih otpadaka prisutna je od najranijih perioda ljudske civilizacije, koji su direktan proizvod čovekovog življenja i rada, bez obzira na to da li on egzistira individualno ili u okviru ruralnog odnosno urbanog područja. Stvaranje otpadnih materija obuhvata one aktivnosti prilikom kojih materije dolaze u takvo stanje da više nemaju upotrebnu vrednost te se sakupljaju radi odlaganja na za to predviđenom mestu.*

U toku deponovanja otpada, mogući su uticaji na životnu sredinu, odnosno ekološki akcidenti: izbijanje i širenje požara, mogućnost zagađenja zemljišta i vodotokova, odnosno podzemnih voda u slučaju neadekvatnog tretmana otpadnih voda, raznošenje papira i lakih otpadaka vetrom, širenje neprijatnog mirisa i dima, nekontrolisano izdvajanje gasova, u koncentraciji opasnoj po biodiverzitet flore i faune, kao i za ljudsko zdravlje i zagađenje vazduha prašinom i drugim sitnim česticama.

[1] Docent doktor, Univerzitet za poslovne studije Banjaluka, Jovana Dučića 23a, obrenija.kalamanda@univerzitetps.com
[2] Viši asistent, Fakultet za ekologiju, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, vujcicslobodanka@yahoo.com
[3] Asistent, Fakultet za ekologiju, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, mdelicjovic@yahoo.com

Za procenu trenutnog uticaja deponije na životnu sredinu, potrebno je, pored ostalog, poznavati i sastav odloženog otpada.

Cilj rada je utvrđivanje kvaliteta vazduha na lokalitetu regionalne deponije Banja Luka u toku 2013. godine. Merenja kvaliteta vazduha su vršena jednom mesečno u trajanju od 24 sata, i to na dve lokacije. Merena je imisija koncentracija sledećih polutanata: sumpor-dioksida, azot-dioksida, azot-monoksida, azotnih oksida, ugljen-dioksida, ozona, ukupnih lebdećih čestica, ukupnih ugljovodonika, metana i nemetanskih ugljovodonika. Izmerene koncentracije praćenih polutanata su upoređivane sa zakonom propisanim vrednostima iz Pravilnika o graničnim vrednostima kvaliteta vazduha.

Ključne reči: *kvalitet vazduha, deponija, zagađujuća materija.*

JEL klasifikacija: *Q01, Q51, Q53.*

UVOD

Stvaranje otpadnih materija obuhvata one aktivnosti prilikom kojih materije dolaze u takvo stanje da više nemaju upotrebnu vrednost te se bacaju ili se sakupljaju radi odlaganja. Danas, u prosečno razvijenom području, nastane po stanovniku na dan 1 kg čvrstih otpadaka, a u nekim razvijenim zemljama, te su količine otpada daleko veće. Najveći udeo u komunalnom otpadu čini kućni otpad, odnosno otpad iz domaćinstva, koji svakodnevno nastaje u stambenim prostorijama individualnog i kolektivnog smeštaja. Jedan deo otpada čine materije organskog porekla, tj. ostaci od prerade i konzumiranja hrane, kao i tzv. zeleni otpad (lišće, trava, itd.). Najvažnija osobina zelenog otpada je da brzo truli i da se lako razgrađuje, uz širenje neprijatnih mirisa. Drugi veliki deo kućnog otpada čine otpaci neorganskog porekla, koji mogu biti sagorljivi (karton, papir, plastika, tekstil, guma, koža, nameštaj) i nesagorljivi (staklo, metal – konzerve, bela tehnika i dr.). U sastav komunalnog otpada ulazi i komercijalni otpad. Ovaj otpad je po sastavu vrlo sličan kućnom otpadu. Deo industrijskog otpada, tačnije neopasni industrijski otpad, takođe ulazi u sastav komunalnog otpada. To su najčešće otpaci od prehrambene, tekstilne industrije, zatim razni drveni

i metalni predmeti, šljaka iz kotla za sagorevanje, staro gvožđe i dr., uglavnom otpad koje se ne razlikuje mnogo od kućnog. Neopasan medicinski otpad spada u komunalni. To je onaj deo otpada iz zdravstvenih ustanova koji nema karakter patološkog, infektivnog, radioaktivnog, hemijskog i koji svojim oblikom ne predstavlja opasnost od mehaničkog povređivanja. U komunalni otpad se ubraja i otpad sa javnih površina – ulica, trgova, travnjaka, aleja, itd. Njega čine otpaci delom organskog porekla (lišće, grančice, trava, otpaci od hrane, uginule životinje i dr.), a delom neorganskog porekla (papir, kutije od cigareta, te druga sitna ambalaža). Ostale vrste otpada ne spadaju u komunalni i prema zakonskoj regulativi iz oblasti upravljanja otpadom se ne smeju mešati sa njim, već zahtevaju poseban tretman. Ovo pogotovo važi za opasan otpad.

Jedan od glavnih problema sa kojima se svakodnevno suočavamo jeste upravljanje otpadom. Upravljanje otpadom predstavlja skup aktivnosti koje se preduzimaju radi uklanjanja otpada iz čovekovog životnog prostora i sprečavanja njegovog negativnog uticaja na životnu sredinu i zdravlje ljudi. Upravljanje otpadom je problem zaštite životne sredine koji zahteva prioritetno rešavanje, te je jedno od najzahtevnijih područja u smislu usklađivanja sa standardima Evropske unije (EU). Rešavanje tog problema i orijentacija prema savremenom upravljanju otpadom jedan su od preduslova za ulazak u EU.

U praksi postoji više načina za tretman otpada: sakupljanje, selektivno razdvajanje, reciklaža, deponovanje i sl. Najčešće primenjivan je postupak odlaganja otpada na deponije. Deponovanje je najstariji, najjednostavniji i najrašireniji način zbrinjavanja otpada. Deponija je specifičan građevinski objekat putem kojeg se na kontrolisan način vrši odlaganje čvrstog komunalnog otpada. Deponija čvrstog otpada ima svoje: telo – sadrži čvrsti sabijeni otpad, podlogu – vodonepropusno tlo, bilo u prirodnom stanju ili ostvareno na veštački način, površinu – uređenu završnim prekrivnim slojem i prateće sadržaje. Neblagovremeno i neadekvatno odlaganje otpada, kao i nepravilna neutralizacija njegovog štetnog uticaja može dovesti do ugrožavanja kvaliteta životne sredine. Savremene evropske i svetske integracije uslovljavaju ispunjavanje izvesnih normi i uslova za deponije. To se prvenstveno odnosi na formiranje sanitarnih deponija.

Cilj rada je da se utvrdi kvaliteta vazduha na lokalitetu regionalne deponije Banja Luka u toku 2013. godine. Polazeći od predmeta istraživanja, u radu bi trebalo proveriti i potvrditi nultu hipotezu. Nulta hipoteza istraživanja je da se pri trajnom odlaganju komunalnog otpada na regionalnu deponiju Banja Luka ne emituju velike količine zagađujućih materija u vazduh na istraživanom lokalitetu i time ugrožavaju kvalitet vazduha. Merenja kvaliteta vazduha su vršena jednom mesečno u trajanju od 24 sata, i to na dve lokacije. Merena je imisija koncentracija polutanata: sumpor-dioksida, azot-dioksida, azot-monoksida, azotnih oksida, ugljen-dioksida, ozona, ukupnih lebdećih čestica, ukupnih ugljovodonika, metana i nemetanskih ugljovodonika. Izmerene koncentracije praćenih polutanata upoređivane su sa zakonom propisanim vrednostima Pravilnika o graničnim vrednostima kvaliteta vazduha.

1. MATERIJAL I METODE RADA

Lokalitet regionalne deponije Banja Luka je sa svim svojim prirodnim elementima pod uticajem antropogene degradacije. Postojeća degradacija odražava se preko zagađenja vazduha, površinskih i podzemnih voda i zemljišta. Zagađenje životne sredine i problemi koji se javljaju najčešće su povezani sa zagađenjem vazduha. Emisije u vazduh sa regionalne deponije Banja Luka nastaju usled dovoženja i istovara otpada, njegovog deponovanja i prekrivanja, razlaganja deponovanog otpada. Deponijski gasovi nastaju kao rezultat brojnih hemijskih, bioloških, fizičkih i drugih reakcija koje su rezultat organskog otpada u aerobnim i anaerobnim uslovima. Pravac i intenzitet kretanja deponijskih gasova kroz slojeve otpada i zemljišta je veoma složen. Gas teži da napusti telo deponije onim putem na kojem mu se pruža najmanji otpor. Sa porastom mase otpada u visinu, horizontalni tok gasa je intenzivniji. Količina gasa koji se stvara na deponiji zavisi od količine, vrste i starosti deponovanog otpada, vremena deponovanja, načina održavanja deponije i meteoroloških uslova. Ne postoji obrazac po kom bi se tačno utvrdila količina gasa. Na osnovu iskustvenih podataka, može se zaključiti da se najveće količine deponijskog gasa izdvajaju u prvih 15 godina eksploatacije deponije, a dostizanje maksimalnih vrednosti je u drugoj i trećoj godini. Nakon ovog perioda, produkcija gasova ima nagli

pad, a nakon dvadesete godine dobija konstantnu vrednost. U cilju efikasnijeg upravljanja kvalitetom vazduha uspostavlja se jedinstveni funkcionalni sistem praćenja i kontrole stepena zagađenja vazduha i održavanja baze podataka o kvalitetu vazduha. Radi utvrđivanja kvaliteta vazduha na lokalitetu regionalne deponije Banja Luka u toku 2013. godine izvršena su merenja kvaliteta vazduha.

Slika 1. Ulaz na deponiju

Slika 2. Ulazno-izlazna zona regionalne deponije (autori u toku istraživanja)

Navedena merenja obavljena su Pokretnom ekološkom laboratorijom (PEL) Instituta zaštite, ekologije i informatike Banja Luka u skladu sa obavezama definisanim ekološkom dozvolom. Merenja su vršena na dve lokacije, u zoni uticaja regionalne deponije otpada, odnosno na samoj deponiji (na platou pored prihvatne stanice), koji se nalazi 500 m iznad ulazne kapije prema odlagalištu otpada i na parkingu kod ulazne kapije. Obaveza izvršioca bila je izvršiti merenja imisijskih koncentracija relevantnih pokazatelja kvaliteta vazduha, što je uključivalo: merenje imisijskih koncentracija SO_2, CO_2, NO_2, NO, NO_x, O_3, CH_4, THC (ukupnih ugljovodonika) i količine ukupnih lebdećih čestica (ULČ), istovremeno sa merenjem mikrometeoroloških parametara: brzina i smer vetra, temperatura i relativna vlažnost vazduha. Sa ciljem utvrđivanja kvaliteta vazduha u 2013. godini na lokaciji regionalne deponije vršena su merenja kvaliteta vazduha jednom mesečno (januar, maj i novembar), u trajanju od 24 sata.

Izmerene koncentracije praćenih polutanata upoređivane su sa zakonom propisanim vrednostima iz Pravilnika o graničnim vrednostima kvaliteta vazduha (Zakon o zaštiti vazduha, „Sl. glasnik RS“, br. 39/05) i Odluke o zaštiti vazduha na području opštine Banja Luka („Sl. glasnik BL“ br. 13/87), a rezultati merenja su prikazani u tabelama 1, 2. i 3.

2. REZULTATI I DISKUSIJA

Regionalna deponija čvrstog otpada je locirana u sjeverozapadnom delu Banje Luke, na lokalitetu Crkvine, u naselju Ramići, na levoj strani magistralnog puta (M_4) Banja Luka – Prijedor na udaljenosti od oko 150 m od puta. Na regionalnu deponiju Banja Luka komunalni otpad odlaže cela banjalučka regija, koju čine grad Banja Luka, opštine Čelinac, Laktaši, Kotor Varoš, Kneževo, Gradiška, Prnjavor i Srbac. Banjalučka regija predstavlja oko 19% teritorije Republike Srpske, što je 4.718 km^2 . Na ovom području živi oko 440.000 stanovnika, što neosporno govori da je ova regija najgušće naseljena u odnosu na ostala područja, jer u njoj živi oko 30% stanovništva Republike Srpske. Regionalna deponija je udaljena desetak kilometara od centra grada Banja Luka. Površina područja deponije namenjenog za deponovanje otpada iznosi 31 ha, sa mogućnošću proširenja za još 14 ha. Otpad se na ovoj deponiji odlaže više od tridesetak godina. Lokacija za regionalnu deponiju Banja Luka je izabrana kao najpovoljnija sa više aspekata: morfologija terena, lokalnih uslova, hidroloških, hidrogeoloških, geoloških, klimatskih uslova, kao i mogućnosti primene zaštite životne sredine i transportnih udaljenosti, broja stanovnika, podzemne infrastrukture, seizmičkih karakteristika, izvora otpada, vrste i količine otpada itd. Teren na kojem je formirana deponija je stabilan, podloga je vodonepropusna i ponaša se kao hidrogeološki izolator, zato nije vršena veštačka hidroizolacija dna deponije. U toku 2013. godine, na regionalnu deponiju Banja Luka je odloženo 103.500 tona mešovitog otpada. Na regionalnu deponiju Banja Luka dnevno se doveze i odloži oko 300 tona otpada sa sedamdesetak vozila za dovoz otpada. Dnevni slojevi otpada su dostizali visinu preko 20 m, a tokom deponovanja nisu postavljene perforirane cevi za odvođenje deponijskih gasova te su se oni nekontrolisano oslobađali iz tela deponije. To je uzrokovalo pojavu i širenje neprijatnih

mirisa i pojavu učestalih požara. Postojala je i stalna opasnost od eksplozija. Na regionalnoj deponiji Banja Luka započete su intenzivne aktivnosti na sanaciji. Cilj sanacije je da se formira sanitarno uređena deponija koja će zadovoljiti zahteve koje propisuju zakonodavstvo Evropske unije i Republike Srpske, čime bi se dobio prostor za odlaganje otpada za naredni period sa minimalnim negativnim uticajem na životnu sredinu.

Tabela 1. Izmerene koncentracije praćenih polutanata za mesec januar 2013. godine (Institut za građevinarstvo Banja Luka)

Polutant	Period uzorkovanja	Izmerena vrednost	Jedinica mere	Ciljna vrednost ($\mu g/m^3$)	Granična vrednost ($\mu g/m^3$)
SO_2	24 časa	23	($\mu g/m^3$)	60	90
	1 čas	36	($\mu g/m^3$)	60	90
NO_2	24 časa	27	($\mu g/m^3$)	40	60
	1 čas	39	($\mu g/m^3$)	40	60
ULČ	24 časa	55	($\mu g/m^3$)	75	150
	1 čas	72	($\mu g/m^3$)	-	-
O_3	8 časova	22	($\mu g/m^3$)	Visoka vrednost 120 ($\mu g/m^3$)	Visoka vrednost 150 ($\mu g/m^3$)
NO	24 časa	23	($\mu g/m^3$)		
	1 čas	37	($\mu g/m^3$)		
CO_2	24 časa	235	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	312	ppm Maksimalna vridnost		
NOx	24 časa	50	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	66	ppm Maksimalna vrednost		
CH_4	24 časa	1,4	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	2,7	ppm Maksimalna vrednost		
THC	24 časa	6,2	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	7,5	ppm Maksimalna vrednost		

Tabela 2. Izmerene koncentracije praćenih polutanata za mesec maj 2013. godine (Institut za građevinarstvo Banja Luka)

Polutant	Period uzorkovanja	Izmerena vrednost	Jedinica mere	Ciljna vrednost ($\mu g/m^3$)	Granična vrednost ($\mu g/m^3$)
SO_2	24 časa	33	($\mu g/m^3$)	60	90
	1 čas	66	($\mu g/m^3$)	60	90
NO_2	24 časa	30	($\mu g/m^3$)	40	60
	1 čas	81	($\mu g/m^3$)	40	60
ULČ	24 časa	59	($\mu g/m^3$)	75	150
	1 čas	93	($\mu g/m^3$)	-	-
O_3	8 časova	78	($\mu g/m^3$)	Visoka vrednost 120 ($\mu g/m^3$)	Visoka vrednost 150 ($\mu g/m^3$)
NO	24 časa	25	($\mu g/m^3$)		
	1 čas	42	($\mu g/m^3$)		
CO_2	24 časa	330	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	620	ppm Maksimalna vrednost		
NOx	24 časa	55	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	123	ppm Maksimalna vrednost		
CH_4	24 časa	8,4	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	23,0	ppm Maksimalna vrednost		
THC	24 časa	17,5	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	33,8	ppm Maksimalna vrednost		

Tabela 3. Izmerene koncentracije praćenih polutanata za mesec novembar 2013. godine (Institut za građevinarstvo Banja Luka)

Polutant	Period uzorkovanja	Izmerena vrijednost	Jedinica mere	Ciljna vrednost ($\mu g/m^3$)	Granična vrednost ($\mu g/m^3$)
SO_2	24 časa	46	($\mu g/m^3$)	60	90
	1 čas	81	($\mu g/m^3$)	60	90
NO_2	24 časa	26	($\mu g/m^3$)	40	60
	1 čas	37	($\mu g/m^3$)	40	60
ULČ	24 časa	42	($\mu g/m^3$)	75	150
	1 čas	88	($\mu g/m^3$)	-	-
O_3	8 časova	41	($\mu g/m^3$)	Visoka vrednost 120 ($\mu g/m^3$)	Visoka vrednost 150 ($\mu g/m^3$)
NO	24 časa	26	($\mu g/m^3$)		
	1 čas	39	($\mu g/m^3$)		
CO_2	24 časa	33	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	54	ppm Maksimalna vrednost		
NOx	24 časa	52	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	76	ppm Maksimalna vrednost		
CH_4	24 časa	0,31	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	0,8	ppm Maksimalna vrednost		
THC	24 časa	0,9	ppm Aritmetička sredina		
	1 čas	1,4	ppm Maksimalna vrednost		

Tabele 1, 2. i 3. pokazuju da su izmerene koncentracije sumpor-dioksida (SO_2) u vazduhu na lokalitetu regionalne deponije Banja Luka u toku 2013. godine (januar, maj, novembar) u granicama dozvoljenih vrednosti po Pravilniku o graničnim vrednostima kvaliteta vazduha. Izmerene koncentracije azot-dioksida (NO_2) u vazduhu na ispitivanoj lokaciji su u granicama dozvoljenih vrednosti u svim ispitivanim periodima, osim u maju u toku 1 h merenja kada su dati polutanti izmereni u znatno većim koncentracijama od dozvoljenih vrednosti i iznosile su 81 $\mu g/m^3$. Prisustvo ukupno lebdećih čestica (ULČ) na ispitivanom lokalitetu je u granicama dozvoljenih vrednosti u svim ispitivanim periodima. Izmerene koncentracije ozona (O_3) u vazduhu na lokalitetu regionalne deponije Banja Luka su se u svim ispitivanim periodima kretale u granicama dozvoljenih vrednosti. Prisustvo azot-monoksida (NO) u vazduhu na datoj lokaciji je približnih vrednosti i kreće se od 23 do 26 $\mu g/m^3$ u periodu 24 h merenja. U toku 1 h merenja dati polutant je približnih vrednosti, osim u maju, gde su koncentracije NO prisutne u većim koncentracijama i iznose 42 $\mu g/m^3$. Izmerene koncentracije ugljen-dioksida (CO_2) u vazduhu na ispitivanoj lokaciji su prisutne u većim koncentracijama u toku maja, a najmanje u novembru. Koncentracije azotnih oksida (NOx) u vazduhu na lokalitetu regionalne deponije Banja Luka su približnih vrednosti (50–76 ppm) u granicama dozvoljenih vrednosti, osim u maju u toku 1 h merenja gde su prisutne maksimalne vrednosti 123 ppm datog polutanta. Prisustvo metana (CH_4) u vazduhu na ispitivanom lokalitetu u maju mesecu iznosilo je 8,4 ppm, a jednočasovno merenje pokazuje makimalnu koncentraciju datog polutanta, što iznosi 23 ppm. Izmerene vrednosti ukupnih ugljovodonika (THC) u vazduhu na posmatranom lokalitetu su približnih vrednosti, osim u maju, gde su vrednosti aritmetičke sredine 17,5 ppm datog polutanta, a maksimalne vrednosti datog polutanta su 33,8 ppm.

ZAKLJUČAK

1. Regionalna deponija Banja Luka u pogledu svog funkcionisanja i nastojanja da se njenim egzistiranjem ne ugrozi prirodni ekosistem okruženja, zasnovana je od samog početka na viziji da odlagalište otpada bude jedan zatvoren sistem sa svim potrebnim elementima zaštite, te da kao takva neće imati negativnih uticaja na životnu sredinu i zdravlje ljudi.

2. Takvo odlagalište nakon svoje osnovne namene i zatvaranja uklapaće se u prirodno okruženje.
3. Sa ciljem utvrđivanja kvaliteta vazduha na lokalitetu regionalne deponije Banja Luka vršena su merenja kvaliteta vazduha jednom mesečno u trajanju od 24h i 1h u toku ispitivane godine.
4. Merenja su vršena na dve lokacije, i to na platou iznad kontejnera radnika i na parkingu kod ulazne kapije.
5. Izmerene koncentracije praćenih polutanata upoređivane su sa zakonom propisanim vrednostima iz Pravilnika o graničnim vrednostima kvaliteta vazduha i potvrđeno da su koncentracije praćenih polutanata u vazduhu u granicama dozvoljenih vrednosti.
6. Nastavkom planiranih aktivnosti na sanaciji regionalne deponije Banja Luka i izgradnji sanitarne deponije uticaj deponije na kvalitet vazduha na datom lokalitetu će biti minimiziran.

LITERATURA

1. Ćorović, Aleksandar. 2008. *Upravljanje komunalnim čvrstim otpadom*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore. Građevinski fakultet.
2. Jahić, Munir. 2006. *Sanitarne deponije*. Bihać. Univerzitet u Bihaću, Tehnički fakultet.
3. Vujić, Goran. 2009. *Održivo upravljanje otpadom*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
4. Pravilnik o monitoringu kvaliteta vazduha ("Sl. glasnik RS", br. 39/05).
5. Pravilnik o graničnim vrijednostima kvaliteta vazduha ("Sl. glasnik RS" br. 39/05).
6. Studija uticaja na životnu sredinu regionalne deponije Ramići. 2007. Banja Luka: Institut za građevinarstvo "IG".
7. Studija upravljanja čvrstim otpadom za regiju Banja Luka. 2002. Banja Luka: Urbanistički zavod Republike Srpske.
8. Zakon o zaštiti životne sredine ("Sl. glasnik RS" br. 28/07).
9. Zakon o zaštiti vazduha ("Sl. glasnik RS" br. 39/05).

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 502.3:628.4
The paper submitted: 20.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514289K
The paper accepted: 14.04.2015. Original scientific paper

Obrenija Kalamanda, PhD[1]
Slobodanka Vujčić, MSc[2]
Mirjana Delić-Jović, MSc[3]

AIR QUALITY MONITORING AT THE REGIONAL LANDFILL SITE BANJA LUKA

Abstract: *Solid waste production has been evident since the earliest periods of human existence. It is a direct product of man's life and work as the product of his individual existence or in a frame of rural or urban area. The production of waste involves those activities when materials get into the state of losing their usability value so they are collected for disposal on the specific place.*

During the process of waste disposal there are possible negative impacts on the environment, so called ecological accidents such as dump site fires, possibility of soil and watercourses contamination, even the pollution of underground waters in the case of inadequate treatment of waste water, wind-blown litter, bad odor and smoke, uncontrolled gaseous emission in the concentration which is dangerous for biodiversity of fauna and flora and human health, and contamination with dust and other small particles. In order to assess the immediate impact of the landfill on the environment, among other facts it is necessary to be familiar with the composition of disposed waste. The purpose of this paper is to determine the air quality at the site of the regional landfill Banja Luka during the year

[1] Associate Professor, Department of Ecology, University of Business Studies, 23A Jovan Ducic Street, Banja Luka, obrenija2009@hotmail.com
[2] Senior Teaching Fellow, Department of Ecology, University of Business Studies, 23A Jovan Ducic Street, Banja Luka, vujcicslobodanka@yahoo.com
[3] Senior Teaching Fellow, Department of Ecology, University of Business Studies, 23A Jovan Ducic Street, Banja Luka, mdelicjovic@yahoo.com

2013. Air quality measurement was carried out once a month in the interval of 24 hours at two locations. The emission concentration of the following pollutants was measured; sulfur dioxide, nitrogen dioxide, nitric monoxide, nitric oxide, carbon dioxide, ozone, total suspended particles, total hydrocarbons, methane and non-methane hydrocarbons. The measured concentrations of the monitored pollutants are compared with the legislatively prescribed limit values from the Rulebook on air quality limit value.

Key words: *air quality, landfill, pollutant*

JEL Classification: *Q01, Q51, Q53*

INTRODUCTION

Production of waste materials includes those activities in which materials get into the state when they do not have any usability value so they are thrown away or collected for disposal.

In the average developed country one person produces 1 kilogram of solid waste per day, and in more developed country this amount is even higher. The main component of municipal waste is mostly household waste, which is daily produced in the residential parts. Most of it is organic waste, such as food waste-food scraps and green waste such as grass and leaves; the most important characteristic of the organic waste is that it decomposes rapidly and easily, and spreads bad odor.

The other component of household waste is inorganic waste, which can be combustible (cardboard, paper, plastic, textiles, rubber, leather, furniture) and noncombustible (glass, metal cans, house appliances) etc. The commercial waste is also a component of municipal waste. The composition of this waste is similar to the household waste. The part of industrial waste, precisely unhazardous is also a part of municipal waste. That is the waste from the food industry, textile industry, different wood and metal objects, blast furnaces slug, and scrap metal and so on. A type of waste which is similar to household waste. Non-hazardous medical waste is also part of the municipal waste. That is the waste generated in health care facilities

without pathogenic, infectious, radioactive and chemical characteristics, and which is not of a shape that can cause some mechanical injuries. Municipal waste is also the waste derived from street cleaning, green waste generated in parks, gardens and alleys. It is organic waste (leaves, branches, grass, food waste, dead animals) and partially inorganic waste (paper, cigarette packages, and other smaller packaging). The other types of waste are not the part of the municipal waste and according to the legislative regulations for the waste management cannot be mixed and require special treatment. This is especially important for hazardous waste.

Waste management presents the problem we face daily. Waste management presents the activities of removing the waste from the environment and preventing its negative impacts on environment and human health. Waste management is the priority issue when it comes to environmental protection. It is one of the most demanding tasks to ensure the compliance with the European Union (EU) standards. Solving this problem and orientation towards modern waste management is one of the preconditions for joining the EU.

There are many different methods of waste treatment: collection, sorting, recycling, deposition etc. The most common treatment is disposing waste in the landfills. It has been the oldest, simplest and most common method of organized waste disposal. Landfill is a specifically designed facility where the controlled waste disposal of solid waste municipal material is done. The landfill for solid waste has its waste body- contains firmly combusted waste, bottom liner- impermeable soil, natural or artificial, and top layer- made with the final lay over and other facilities. Late and inadequate waste treatment and the inadequate neutralization of its negative effects may cause the harmful effects on the environment. Recent European and world integrations request the fulfillment of the certain norms and regulations which modern landfill should have. That mostly refers to sanitary landfills.

The aim of this paper is to determine the air quality at the site of the regional landfill Banja Luka during the year 2013 n. Regarding the research topic the paper should check and confirm the null hypothesis. The null hypothesis of the research is that during the waste disposal of municipal waste in

the regional landfill Banja Luka, there is no larger emission of pollutants into the air at the monitored site, and that they do not have any harmful impact on air quality. Air quality monitoring was performed once a month in the interval of 24 hours at two locations. The emission concentrations of the following pollutants were measured; sulfur dioxide, nitrogen dioxide, nitric monoxide, nitric oxide, carbon dioxide, ozone, total suspended particles, total hydrocarbons, methane and non-methane hydrocarbons. The measured concentrations of the monitored pollutants are compared with the legislatively declared limit values from the Rulebook on air quality limit values.

1. MATERIALS AND WORK METHODS

The site of the regional landfill Banja Luka with its all natural elements is under the influence of anthropogenic degradation. The current degradation is reflected in air pollution, surface and groundwater pollution and soil pollution. The environmental pollution and the problems which appear are mostly connected with air pollution. Emissions, from the landfill Banja Luka, get into the air during the processes of waste transport, its storage and disposal, during the covering of the top layer, and during decomposing of disposed waste.

Landfill gases are the result of many chemical, biological, physical and other reactions, which are the result of the organic waste in aerobic and anaerobic conditions. Landfill gases direction and the intensity of their moving through layers of waste and soil is very complex. Gas follows the path of least resistance in order to leave the waste body. With the increase of the waste volume in height, the horizontal stream of gas gets more intensive. The amount of gas which is produced in the landfill depends on the quantity, type, and the age of the disposed waste, the time of disposal, method of maintaining the landfill, and meteorological conditions at the site. There is no pattern which could precisely determine the amount of gas. Based on the collected data we can conclude that the highest amounts of the landfill gas are emitted during the first fifteen years of the landfill exploitation, maximum values are recorded in second and third year. After

this period the production of gases has a rapid decline, and after twenty years it has constant value. In order to make air quality management more effective the unique functional system for testing and controlling the air pollution is established, with the recorded data base about air quality. In order to determine the air quality at the site of the regional landfill Banja Luka during the year 2013 the air quality measurements were performed.

Figure 1. Landfill entrance (*Authors ongoing research)*

Figure 2. Entrance-Exit area of the landfill site (*Authors ongoing research)*

The measurements were carried out in the mobile ecological laboratory from the Institute of Ecology and Information Technology Banja Luka according to regulations defined by ecological permit. Measurements were carried out at two locations, at the zone of the impact of the regional landfill- at the platform next to the reception point, which is placed 500m above the entrance gate towards the waste dump and at the parking lot near the entrance gate. The task was to measure the emission concentration of SO_2, CO_2, NO_2, NO, NO_X, O_3, CH_4, THC, (total hydrocarbons) and the amount of total suspended particles (TSP). With the measurement of the micrometeorological parameters; wind speed and direction, air temperature and humidity.

In order to determine the air quality at the site of the regional landfill Banja Luka during the year 2013 the air quality measurements were carried out once a month (in January, May and November) in the interval of 24 hours.

The measured concentrations of the monitored pollutants are compared with legislatively prescribed values from the Rulebook on air quality limit value and Decision on air protection in the area of Banja Luka. The results are shown in the tables 1, 2 and 3.

2. RESULTS AND DISCUSSION

The regional solid waste landfill is located in the northwest part of Banja Luka, at the site Crkvina in the settlement Ramići, on the left side of the main road M4 Banja Luka-Prijedor, at the distance of 150 m from the road. This is regional landfill for solid waste for complete Banja Luka region, and that includes city of Banja Luka, municipalities: Čelinac, Laktaši, Kotor Varoš, Kneževo, Gradiška, Prnjavor and Srbac. The region of Banja Luka makes 19% of the territory of the Republic of Srpska, which is 4.718 km^2. This area has 440.000 inhabitants. This means that this is the densest populated area compared to other parts of RS, since 30% of population of Republic of Srpska lives here. The regional landfill is 10 km far from the center of Banja Luka. The area of the landfill intended for the waste disposal is 31 ha, with the possibility of expansion for additional 14 ha.

This landfill has been in use for 30 years. This location was chosen to be the best one for the region of Banja Luka due to many aspects: terrain morphology, local conditions, hydrological, hydrogeological, geological, climate conditions, the possibility of environmental protection, transport distances, population, underground infrastructure, seismic characteristics, sources of the waste, for type and volume of the waste etc. The terrain on which the landfill was formed is stable, the bottom liner is impermeable soil, and acts as a hydrogeological isolator, and that is why there was no need for the artificial hydro isolation of the landfill bottom. During the 2013, 103.500 tons of mixed waste was disposed in the regional landfill Banja Luka. Every day 70 garbage trucks transport and dispose around 300 tons of waste. Daily waste layer would measure up to 20 m in height, and during the disposal perforated pipes were not set up to take away landfill gases, they would leak out without any control from the dump.

This caused bad odor and frequent fires. There was also a constant danger of explosions. The intensive activities of rehabilitation have started in the regional landfill. The aim of this rehabilitation is to form a sanitary regulated landfill, which will meet the regulations of the European Union, and the Republic of Srpska, and at the same time to gain the location for waste disposal for the future period with the minimal negative impact on the environment.

Table 1. Measured concentration of monitored pollutants in January, 2013 (*Institute for construction of Banja Luka)*

Pollutant	Sampling interval	Measured value	Measured unit	Target value ($\mu g/m^3$)	Limit value ($\mu g/m^3$)
SO_2	24 hours	23	($\mu g/m^3$)	60	90
	1 hour	36	($\mu g/m^3$)	60	90
NO_2	24 hours	27	($\mu g/m^3$)	40	60
	1 hour	39	($\mu g/m^3$)	40	60
TSP	24 hours	55	($\mu g/m^3$)	75	150
	1 hour	72	($\mu g/m^3$)	-	-
O_3	8 hours	22	($\mu g/m^3$)	High value 120 ($\mu g/m^3$)	High value 150 ($\mu g/m^3$)
NO	24 hours	23	($\mu g/m^3$)		
	1 hour	37	($\mu g/m^3$)		
CO_2	24 hours	235	ppm mean value		
	1 hour	312	ppm maximum value		
NOx	24 hours	50	ppm mean value		
	1 hour	66	ppm maximum value		
CH_4	24 hours	1,4	ppm mean value		
	1 hour	2,7	ppm maximum value		
THC	24 hours	6,2	ppm mean value		
	1 hour	7,5	ppm maximum value		

Table 2. Measured concentration of monitored pollutants in May, 2013 (*Institute for construction of Banja Luka)*

Pollutant	Sampling interval	Measured value	unit	Target value ($\mu g/m^3$)	Limit value ($\mu g/m^3$)
SO_2	24 hours	33	($\mu g/m^3$)	60	90
	1 hour	66	($\mu g/m^3$)	60	90
NO_2	24 hours	30	($\mu g/m^3$)	40	60
	1 hour	81	($\mu g/m^3$)	40	60
TSP	24 hours	59	($\mu g/m^3$)	75	150
	1 hour	93	($\mu g/m^3$)	-	-
O_3	8 hours	78	($\mu g/m^3$)	High value 120 ($\mu g/m^3$)	High value 150 ($\mu g/m^3$)
NO	24 hours	25	($\mu g/m^3$)		
	1 hour	42	($\mu g/m^3$)		
CO_2	24 hours	330	ppm mean value		
	1 hour	620	ppm maximum value		
NOx	24 hours	55	ppm mean value		
	1 hour	123	ppm maximum value		
CH_4	24 hours	8,4	ppm mean value		
	1 hour	23,0	ppm maximum value		
THC	24 hours	17,5	ppm mean value		
	1 hour	33,8	ppm maximum value		

Table 3. Measured concentration of monitored pollutants in November, 2013 (*Institute for construction of Banja Luka)*

Pollutant	Sampling interval	Measured value	unit	Target value ($\mu g/m^3$)	Limit value ($\mu g/m^3$)
SO_2	24 hours	46	($\mu g/m^3$)	60	90
	1 hour	81	($\mu g/m^3$)	60	90
NO_2	24 hours	26	($\mu g/m^3$)	40	60
	1 hour	37	($\mu g/m^3$)	40	60
TSP	24 hours	42	($\mu g/m^3$)	75	150
	1 hour	88	($\mu g/m^3$)	-	-
O_3	8 hours	41	($\mu g/m^3$)	High value 120 ($\mu g/m^3$)	High value 150 ($\mu g/m^3$)
NO	24 hours	26	($\mu g/m^3$)		
	1 hour	39	($\mu g/m^3$)		
CO_2	24 hours	33	ppm mean value		
	1 hour	54	ppm maximum value		
NOx	24 hours	52	ppm mean value		
	1 hour	76	ppm maximum value		
CH_4	24 hours	0,31	ppm mean value		
	1 hour	0,8	ppm maximum value		
THC	24 hours	0,9	ppm mean value		
	1 hour	1,4	ppm maximum value		

Tables 1, 2 and 3 show that the measured sulfur-dioxide (SO_2) concentrations in the air at the site of regional landfill Banja Luka during 2013 (January, May, November) are within prescribed values according to the Rulebook on air limit quality value. The measured concentrations of nitrogen-dioxide (NO_2) at the monitored site are within prescribed values in all monitored periods except in May during one hour measurement when the measured pollutants were in much higher concentrations than limit values, measuring 81(μg/m^3). The presence of suspended particles at the monitored site are within prescribed values in all monitored periods . The measured concentrations of ozone (O_3) in the air at the monitored site were within prescribed values in all monitored periods. The presence of nitric-monoxide (NO) in the air at the monitored site is found ranging from 23- 26 (μg/m^3) in 24 h interval. During 1 h measurement the pollutant is within average values except in May when the measured NO was in much higher concentrations than limit values, measuring 42(μg/m^3). The measured concentrations of carbon-dioxide (CO_2) in the air at the monitored site were in higher values in May, and lowest in November. The measured concentrations of nitrogen-oxide (NO_X) at the monitored site are within average values (50-76 ppm) in all monitored periods except in May during one hour measurement when the measured pollutant was in much higher concentrations than limit values, measuring 123(ppm). The presence of methane (CH_4) at the monitored site in May was 8.4 ppm and one hour measurement shows maximum value of the pollutant which is 23 ppm. Measured value of total hydrocarbons (THC) in the air at the monitored site are within average values, except in May, when there is mean value of 17,5 ppm and its maximum values are 33,8 ppm.

CONCLUSION

- Regional landfill Banja Luka in the term of its functioning and with intention to prevent any threats to natural eco-system, was founded on the vision that the waste disposal site should be enclosed system with all necessary elements of protections, which will not have any possible harmful effects on environment and human health.
- This type of landfill will fit into natural surrounding after its closure.

- In order to determine air quality at the regional landfill Banja Luka , air quality measurements were carried out once a month in interval of 24 and 1 hour during the monitored year.
- Measurements were carried out at two locations, at the platform- above the office facility and at the parking lot near the entrance gate.
- Measured concentrations of the monitored pollutants are compared with the prescribed values from the Rulebook on air limit quality value and it has been confirmed that the concentrations of the monitored pollutants in the air are within prescribed values, which confirms the null hypothesis.
- Future planned activities on the regional landfill Banja Luka are rehabilitation of the landfill and building the sanitary landfill, which will minimize the negative impact of the landfill on the air quality.

REFERENCES

1. Ćorović, Aleksandar. 2008. *Upravljanje komunalnim čvrstim otpadom*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore. Građevinski fakultet.
2. Jahić, Munir. 2006. *Sanitarne deponije*. Bihać: Univerzitet u Bihaću, Tehnički fakultet.
3. Vujić, Goran. 2009. *Održivo upravljanje otpadom*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
4. Pravilnik o monitoringu kvaliteta vazduha (Sl. gl. RS broj 39/05)
5. Pravilnik o graničnim vrijednostima kvaliteta vazduha (Sl. gl. RS broj 39/05)
6. Studija uticaja na životnu sredinu regionalne deponije Ramići. 2007. Banja Luka: Institut za građevinarstvo "IG".
7. Studija upravljanja čvrstim otpadom za regiju Banja Luka. 2002. Banja Luka: Urbanistički zavod Republike Srpske.
8. Zakon o zaštiti životne sredine (Sl. gl. RS broj 28/07)
9. Zakon o zaštiti vazduha (Sl. gl. RS broj 39/05)

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 35.07:32.019.5
Rad primljen: 03.04.2015. DOI: 10.7251/POS1514301K
Rad odobren: 15.04.2015. Originalan naučni rad

Klincov Vujaković, Tatjana, dipl. ek.[1]
Ristić, dr Kristijan[2]

JAVNI MENADŽMENT, JAVNA UPRAVA I JAVNI SEKTOR

Rezime: *Fokus na loše strane državnog monopola kombinovan sa birokratskim pritiscima označio je početak tranzicije od javne uprave ka javnom menadžmentu. „Za razliku od javne uprave, ova nova paradigma se pre odnosi na ekonomiju nego na javnu politiku pružanja usluga, naglašavajući neuspeh države pre nego neuspeh tržišta i skeptična je kad su u pitanju kapaciteti birokratije da efikasno i efektivno pruža usluge."*

Verovanje da je menadžment – menadžment i da je praksa privatnog sektora superiornija u odnosu na javni sektor nije u potpunosti novo. Od naučnog menadžmenta do menadžmenta totalnog kvaliteta, mnoga unapređenja u performansama i slične reforme imale su izvor u privatnom sektoru. Ipak, novi javni menadžment i pokret „reosmišljavanja" učinio je još jedan korak dalje smatrajući da bi vlade ne samo trebalo da usvoje tehnike poslovnog menadžmenta, već i sam sistem vrednosti biznisa. Dovedena do svog logičkog zaključka, teorija javnog izbora je težila da se prepreči konceptu „javne službe". Implikacije su dalekosežne jer su dovele do velikih reformi na Novom Zelandu, Velikoj Britaniji, SAD. Verovalo se da će ove reforme odvojiti ulogu razvoja javne politike od uloge sprovođenja javne politike. Time se ponovo pokrenulo staro pitanje dihotomije javne uprave. Fundamentalno, ove mere su označile ne samo ponovno određivanje okvira, već i promenu svrhe profesije državnog službenika. Može biti ispravno zapitati se da li koncept „činovničke profesije" ima smisla za zastupnike i sledbenike teorije javnog izbora. „Efikasna", „menadžerska" država, koja zagovara odrazila bi

[1] Direktor – menadžer Univerziteta za poslovne studije Banja Luka, tatjana.klincov@gmail.com
[2] Docent Univerziteta Union Beograd, kristijanristic.fpim@yahoo.com

*se na efikasnost jer proceduralne i strukturne reforme doprinose da uprava radi bolje i da država košta manje. Ovaj pristup pretpostavlja državu kao predmet „reosmišljavanja", koji podrazumeva reinžinjering struktura javne uprave. Danas preovladava mišljenje da ona ne može biti osnovni princip državne aktivnosti i uvek mora biti u ravnoteži sa javnim interesima. Efikasnost se mora smatrati načinom da se unaprede aktivnosti drž*ave.

Ključne reči: *novi javni menadžment, javni sektor, reosmišljavanje vlade, javna uprava, javni budžet.*

JEL klasifikacija: *H, H2, H6.*

UVOD

Reforme usmerene ka novom javnom menadžmentu snažno su uticale na ponovno promišljanje i redefinisanje etičkih dimenzija u profesiji državnog službenika. Državna služba se našla u situaciji u kojoj je gubila svoju prethodnu kohezivnost, pa čak i lični identitet. Program reforme je označio promenu karaktera javnog činovništva. "Ljudi na prvom mestu" i radikalne transformacije stila javnog upravljanja. Ovi programi su bili bazirani na sledećem:

- razvoj javne politike: unapred ćemo razvijati politike za ostvarivanje rezultata koji su bitni, a ne jednostavno reagovati na kratkoročne pritiske;
- javna služba zasnovana na potrebama: pružaćemo javne usluge koje zadovoljavaju potrebe građana, a ne one za koje službenici smatraju da su potrebne;
- kvalitetna javna služba: obezbedićemo efikasne, visokokvalitetne javne usluge i nećemo tolerisati osrednjost;
- vlada u informacionom dobu: koristićemo nove tehnologije kako bi zadovoljili potrebe građana i biznisa, ne zaostajući za tehnološkim razvojem;
- javna služba: cenićemo javnu službu, a nećemo je diskreditovati.

1. CILJEVI MENADŽERIZMA: DEREGULACIJA, PRIVATIZACIJA I LIBERALIZACIJA TRŽIŠTA

Četiri uobičajena cilja menadžerizma bila su: privatizacija i deregulacija, tržišni mehanizmi, decentralizacija i debirokratizacija.

A. Prema šemi koja je kopirana u mnogim državama, značajno su smanjena socijalna i druga davanja, preduzeti su koraci u privatizaciji nekih javnih usluga poput prosvete i zdravstva i eksperimenti sa privatnim sudovima i zatvorima i privatnim policijskim snagama. Na Novom Zelandu i drugim zemljama, sužavanje socijalnih programa bilo je samo deo mnogo širih aktivnosti na ograničavanju države kroz decentralizaciju, prenos vlasti i transfer nadležnosti. Privatizacija i različite forme „spoljnog snabdevanja" su sprovedene u pokušaju da se smanji zapošljavanje u javnom sektoru, kao i fiskalni teret. Privatizacija je uključivala kako industriju, koja je prethodno smatrana „strateškom", kao što su industrija čelika, uglja ili avio-kompanije, tako i javnih dobara, gde je ranije postojao prirodni monopol, poput gasa, el. energije i telefonije. U Velikoj Britaniji je privatizacija preduzeća za snabdevanje vodom i železnice dobila visoke ocene.

Svrha reformskih predloga pod oznakom „zakoni i privreda", po svemu sudeći dugoročnog karaktera, bila je da se promoviše efikasnost i maksimizira stvaranje bogatstva propraćeno eliminisanjem zakona koji ograničavaju poslove i smanjivanja kazni koje korporacije plaćaju za neodgovarajuće ponašanje. Cilj ovih predloga bio je da se zaokruži uloga države, ograniče vladini troškovi, zameni progresivna jedinstvenom poreskom stopom i na druge načine zaustavi ili preokrene trend koji, prema mišljenju neoliberalnih ekonomista, potiče od velike depresije, nju dila i teorija nastalih posle dva svetska rata.

B. Tamo gde javne funkcije (funkcije u oblasti socijalne politike) nisu privatizovane, uveden je niz tržišnih mehanizama kako bi se oponašali efekti tržišta. Ovo je uključivalo periodično tržišno testiranje usluga u odnosu na potencijalne ponude spoljnih ponuđača. Osim toga, pokušalo se sa formiranjem internih tržišnih mehanizama u okviru zdravstvene zaštite socijalne zaštite, prosvete, pa čak i u okviru organizacije univerziteta. Primena takozvanih tržišnih mehanizama u javnom sektoru privukla je priličnu pažnju.

Ali, to ne znači uniformnost jer ovaj koncept obuhvata sve aranžmane gde je prisutna bar jedna važna odlika tržišta (konkurencija, određivanje cena, zajedničko donošenje odluka, monetarni podsticaji itd.). Postaje jasno da ova definicija isključuje dve krajnosti – tradicionalno javno snabdevanje i kompletnu privatizaciju.

C. Jedan od vrlo značajnih ciljeva u reformi države bila je decentralizacija, čije je sprovođenje podržano razvojem demokratije u bivšim diktaturama i totalitarnim režimima, kojima je centralizacija i čvrsta kontrola bila uslov opstanka, pa i ključni element ideoloških stanovišta. U ovim zemljama, potraga za više demokratije praćena je pokušajima da se napusti visoko centralizovani, čvrsto kontrolisani, često paternalistički i autoritativni birokratski sistem u korist sistema koji obezbeđuje vrednosti lične inicijative i participacije građana u poslovima vlade.

U pokušaju da se obuhvate i reše problemi distribucije funkcija i resursa na nekoliko nivoa u državi, Evropska unija je razvila princip koji je vrlo jednostavan i jasan. Princip suspsidijarnosti kaže da svaka funkcija treba da bude locirana na najniži nivo na kojem se može efektivno obavljati (Ristić 2012, 386). Ovo u praksi znači da bilo koja odluka da se alocira funkcija ili odgovornost na viši nivo mora da se odbrani time da se ona ne može efektivno ostvarivati na nižem nivou.

D. „Debirokratizacija“ je, često putem reinžinjeringa i deregulacije, bila preferirana strategija za obezbeđivanje efikasnosti. U želji da se promovišu „svest o troškovima“, efikasnost i efektivnost u javnoj upravi, novi javni menadžment je pokrenut da bi se afirmisala prava privatnih lica kao potrošača i klijenata u odnosu na državne organe, koji su suviše često bili zatvoreni, staromodni i paternalistički neuviđavni za želje javnosti. U svim državama transparentnost, odgovornost i integritet javne uprave su se vratili, i to na velika vrata. Delom su prouzrokovani pritiscima javnosti da se prekine sa tradicijom tajnosti, koja je dugo bila povezana sa kulturom i praksom birokratije. Naglasak na odgovornostima bio je povezan sa naporom da se javna politika i uprava vrate izvoru – građaninu, kome i pripadaju, i odgovornosti za efikasno trošenje javnih fondova. Drugim rečima, postojao je napor da se uprava približi građanima, postane shvatljivija i pristupačnija, i to sužavanjem njenih prerogativa, smanjenjem

broja zaposlenih, „opunomoćavanjem“ javnosti i proširivanjem izbora usluga. Ponovo je afirmisano pravo javnosti da bude upoznata i uključena u dizajniranje i praksu javne politike.

Sličan je bio i cilj reinženjeringa, čiji je suštinski metod definisan na sledeći način: postavljati pitanja o svemu; odbaciti sve prihvaćene pretpostavke i zvanične istine; stalno razvijati strategije promene; stavljati težište na potrošače, radikalnu promenu, „žustre“ organizacije i informacionu tehnologiju. „Dobra vlada(vina)“ (Good Governance) jeste izraz koji se javlja u rečniku Svetske banke. „Dobra vlada“ se, u principu, definiše kao „način na koji se vrši vlast u upravljanju državnim ekonomskim i društvenim resursima za razvoj“ (Ristić 2013, 624).

Za Svetsku banku priroda političkog režima nema značaj, jer ona brine samo o tome da su državne javne politike sposobne da učine tržište efikasnim. Da bi se to obezbedilo i da bi se organizovao stabilan pravni okvir od kojeg zavise ekonomski akteri, države moraju da razviju participaciju koja „omogućava javnosti da utiče na kvalitet i obim usluga kroz neki od načina artikulisanja preferencija i zahteva“ i sistem odgovornosti prema kojem su državni zvaničnici odgovorni za svoj rad i transparentnost upravnih odluka i pravila. Prema neoliberalnim ekonomskim teorijama koje veruju „u tržišni sistem i slobodnu razmenu kao najefikasniji i najravnopravniji način organizovanja ljudskih aktivnosti“, Svetska banka određuje da države moraju da ograniče svoju ulogu „da bi se obezbedilo okruženje za privatni sektor“, za slobodnu ekonomsku razmenu i za zaštitu svojinskih prava.

2. PRINCIPI NOVOG JAVNOG MENADŽMENTA

Sledbenici novog javnog menadžmenta na ispit su stavili javnu administraciju koja je gospodarila više od jednog veka. Njihov argument je prilično jednostavan: tradicionalno organizovana izvršna vlast je suviše glomazna, suviše spora, suviše birokratska, suviše neefikasna, suviše neodgovorna, suviše neproduktivna. Ona ne daje rezultate koje želimo. A građani danas od državne uprave očekuju da, pre svega, daje rezultate. Oni više ne tolerišu neefikasnost ili neefektivnost. Upravo zbog toga nam treba novi način obavljanja posla i upravljanja – menadžment u javnoj upravi. Novi javni

menadžment je direktan odgovor na neadekvatnost tradicionalne javne uprave – posebno na neadekvatnost državne birokratije (Ristić 2013, 625).

A. „Pustite menadžere da upravljaju“ bio je slogan pokreta: jednostavan, direktan i zvučan. Potreba za fleksibilnošću i slobodom kretanja, koje ove izjave sadrže, ima smisla u svetu gde su promene i diskontinuitet svakodnevna realnost, gde se na rigidne strukture gleda kao na prošlost i gde su prilagodljivost, kreativno rešavanje problema i brz odgovor na nepredviđene događaje uslov bez koga se ne može opstati i uspeti.

Potraga za troškovnom efikasnošću, kroz nove stilove menadžmenta i organizacione forme, istakla je i promenjen profil dobrog javnog menadžera. Profil nije nov, ali je iznenada dobio na važnosti i popularnosti posle publikovanja Ozbornove i Geblerove visokotiražne knjige o „Reosmišljavanju vlade“ iz 1992. godine. U ovoj i drugim knjigama proslavljen je „preduzetni menadžer“, za razliku od stereotipnog i malignog konvencionalnog „birokrate“. Taj profil je u skladu sa razvojem novog prototipa: hladnokrvno pragmatičnog i poslovnog, ali i proaktivnog, kreativnog, fokusiranog na zadatak, orijentisanog na rezultate, koji je ujedno i prijatelj javnosti. On je suprotnost indiferentnom, previše opreznom i od pravila zavisnom birokrati, koga su zagovornici reforme označili kao stereotip. Ipak, ne bi bilo tačno konstatovati da oni predstavljaju više od jednog malog procenta današnjih javnih službenika, posebno u zemljama u kojima se upućivala ova kritika. Novi stil i ježile snažno utiču na sadržaj poruke. Neka od glavnih načela su sledeća (Ristić 2013, 625):

- naglasak na rezultate, merenje performansi, monitoring i evaluaciju;
- težište na smanjenju troškova, a time i na „redukcioni menadžment“ („cutback management“), koji je odražavao bojazan iz perioda recesije;
- insistiranje na potrebi da se smanji delokrug rada vlade (uprave);
- razvoj, i to u potpunosti, privatizacije, spoljnog angažovanja (outsorcing, off loading) i decentralizacije usluga koje obezbeđuje država i drugih upravnih funkcija koje se ne smatraju esencijalnim;
- fokus na ključne nadležnosti i poslove od najvišeg prioriteta;
- prenos ovlašćenja za donošenje odluka, što bliže finalnom korisniku;

- naklonjenost ne samo praksi i metodama, već i jeziku i vrednostima privatnog sektora, delom radi debirokratizacije državne uprave, ali uglavnom zbog pretpostavke da privatni sektor može da obezbedi jeftiniju uslugu i unapredi konkurentnost;
- doslednost teoriji „orijentacije ka klijentu“ i shvatanju građana kao „dragocenih potrošača“;
- naglasak na „opunomoćavanju“ korisnika i aktera i „participativnom menadžmentu“ (Ristić 2013, 625).

B. Postoje četiri principa za javni menadžment na osnovu rezultata:

Ohrabriti sistemski pristup: Stavite težište na ocenu napretka u efektivnosti i „vrednosti (dobijene) za novac“ sa stanovišta čitavog sistema, a ne samo njegovih pojedinačnih delova.

Promeniti pravac: sa ocene onoga što se troši na ocenu onoga što je proizvedeno i voditi veliku brigu o načinu na koji se upravlja resursima. Treba znati šta se postiže utrošenim novcem. Ciljevi državnih organa se, koliko je to moguće, predstavljaju ili u smislu krajnjih rezultata ili standarda usluge, i potrebno je raditi na tome da se za sve nivoe vlade razviju mere koje podržavaju ovaj pristup.

Umešati se u obrnutoj zavisnosti od uspeha: vlada svakako treba da preduzme mere tamo gde standardi nisu ostvareni, ali nije poželjno voditi lokalne poslove iz centra, prevelikom intervencijom, posebno tamo gde se postižu dobri rezultati u pružanju usluga, tamo gde valja dati veći prostor za inovacije (Ristić 2013, 626).

Koristiti prave informacije na pravom nivou: menadžeri bi trebalo da koriste posebne sisteme za ocenu rezultata kako bi obavili monitoring i unapredili poslovanje. Oni ne bi smeli da budu pritisnuti teretom informacija ili birokratskim zahtevima za nebitnim podacima. Potrebno je koristiti nove tehnologije za postizanje jednostavnijeg pristupa upravljanju informacijama u javnom sektoru.

Iz ovakvog pristupa sledi i novi naglasak na mere i nadzor nad performansama u javnoj službi. Takvi primeri se, uz izvesne razlike, sreću u zemljama sa vestminsterskim sistemom. U Kanadi se, recimo, ovaj pristup zasnivao na

verovanju u potrebu za snažnim političkim kapacitetom i „nepartizanskim" profesionalizmom kao neophodnim preduslovima za kvalitetne performanse i kvalitetne usluge. Suprotno tome, na Novom Zelandu, radikalniji pristup, baziran na pravilima novog javnog menadžmenta, odvojio je pružanje usluga od javne politike, a rukovodiocima nije garantovano stalno zaposlenje već je razvijao praksu ugovora o performansama ili, jasnije, ugovora na osnovu rezultata. Ipak, tokom protekle decenije, određivanje standarda, benčmarking i naglasak na merenju, monitoringu i evaluaciji performansi najviše su razvijeni u Sjedinjenim Državama. Hrabar iskorak u tom pravcu je preduzet Zakonom o vladinim performansama i rezultatima (Government Performance and Results Act), kojim je Kongres odredio da se konsultacijama i planiranjem identifikuju ciljevi agencija i programa i vrši godišnje izveštavanje o rezultatima. Jozef Voli je opisao namere i svrhu novog sistema menadžmenta baziranog na rezultatima na sledeći način: Svrha planiranja i merenja rezultata i mogućnosti da se uveća menadžerska fleksibilnost, a zauzvrat dobije odgovornost za rezultate jeste unapređenje menadžmenta, efekata programa, odgovornosti, kao i da se podrži proces donošenja odluka o javnoj politici i poveća poverenje javnosti u vladu... (Ristić 2013, 627).

C. Što se tiče budžeta, fleksibilnost se može uvesti na različitim nivoima budžetskog ciklusa. Proces određivanja budžeta zavisi mnogo od strukture zakona o budžetu i nivoa na kom zakonodavstvo kontroliše rashode. Postoje dva glavna trenda koja vode ka većoj fleksibilnosti: prvi, države članice OECD-a sve više se udaljavaju od klasičnog pristupa kreiranju budžeta „odozdo nadole" ka obrnutom „odozgo nadole", u kome vlada utvrđuje gornju granicu ukupnih troškova i određuje iznose za svako ministarstvo. Ovaj noviji pristup omogućava veću vladinu kontrolu ukupnih troškova i olakšava realokaciju resursa. Drugo, u nekoliko država članica OECD-a parlament više ne razmatra pojedinačna budžetska izdvajanja već jedan opšti pravac i trendove državnih troškova.

U ovom pravcu je devedesetih godina sprovedna velika reforma usmerena na uvođenje budžetiranja na osnovu rezultata (performansi) – koncept koji povezuje informacije o performansama/rezultatima s budžetom. Ključni izazov se odnosi na kontinuiran nedostatak bitnih i korisnih informacija o rezultatima/ishodima/efektima, teškoće u ostvarivanju konsenzusa među

akterima o zajedničkim ciljevima i strategijama, neusaglašenost struktura programa i izveštavanja o troškovima i, konačno, ograničenja u informacionim sistemima i mehanizmima odgovornosti (Ristić 2013, 627).

Konačno, očekivanja od bilo koje inicijative za kreiranje budžeta prema rezultatima leže u potencijalu da se informacije o rezultatima i međusobnim upoređivanjima koriste u procesu pripreme budžeta. Time se „u procesu pripreme i donošenja budžeta težište preusmerava sa jednostavnih ulaznih informacija o troškovima ka izlaznim infomacijama o očekivanim konkretnim rezultatima i efektima".

D. Spoljno snabdevanje podrazumeva da javni sektor iz privatnog sektora nabavlja robu i usluge koje je tradicionalno sam proizvodio i pružao. Internacionalne studije su dosledno pokazale da se spoljnim snabdevanjem mogu postići trajne 20-procentne uštede, uz istovremeno održavanje i poboljšanje nivoa usluga. Uštede u troškovima posle uvođenja spoljnog snabdevanja su različite: u SAD i Velikoj Britaniji 20%, Astraliji 15%–20%, Švedskoj 9%–25%, Danskoj 5%–30%, a na Islandu 20%–25%. Praksa spoljnog snabdevanja razlikuje se među državama članicama OECD-a. Postoji naizgled opšta saglasnost da su usluge podrške, kao što su održavanje prostora čišćenje, ugostiteljstvo, štampanje i slične, odgovarajuće za spoljno snabdevanje. Zemlje koje imaju jaku tradiciju u u spoljnom snabdevanju, posebno Australija, Novi Zeland, Velika Britanija, SAD i nordijske zemlje krenule su dalje od samog spoljnog snabdevanja usluga podrške u oblasti koje su ne tako davno smatrane klasičnim državnim. Primer su vatrogasne službe u SAD-u, zatvorske službe u Velikoj Britaniji, zavodi za nezaposlene u Australiji, popravni domovi na Islandu, funkcije nacionalne službe za reviziju na Novom Zelandu.

E. Sve je jača saglasnost da je centralizovani model pružanja usluga neprikladan potrebama i uslovima javnog menadžmenta. Stoga su reformski napori usmereni na prenošenje ovlašćenja unutar javnih agencija ili među ministarstvima/odeljenjima i agencijama koje troše budžetska sredstva i/ili između centralne vlade i nižih nivoa vlade/tržišta i trećeg sektora. Proces prenošenja ovlašćenja vodi se pod pretpostavkom da je menadžerska fleksibilnost preduslov ili bar dopunska mera za dugoročnu fiskalnu konsolidaciju. Ovakvo shvatanje podupiru tri klasična seta ekonomskih argu-

menata: prvo, za mnoge usluge, prenošenje ovlašćenja može da rezultira boljim reagovanjem na zahteve građana; drugo, informatičke prednosti povećavaju administrativnu efikasnost i treće, inovacija je podržana na lokalnom nivou. Međutim, prenošenje mora da se uskladi sa potencijalnim ekonomijama obima u pružanju javnih usluga, potencijalnim troškovima efekata prelivanja različitih nadležnosti i efektima konkurencije i migracije unutar javnog sektora (Ristić 2013, 629).

Prenošenjem ovlašćenja i stvaranjem unutrašnjih tržišta u okviru javnog sektora, klasični koncept odgovornosti baziran na hijerarhiji i kontroli unosa resursa i samih procesa sve češće je neprikladan u „državi ugovora i agencija". Jedan od pristupa zasnovan je na pokušaju da se razjasne i formulišu odnosi među pojedincima, organizacijama javnog sektora i upravnim nivoima kroz tzv. ugovore o rezultatima. Ova vrsta kvaziugovora su, u stvari, sporazumi između dve strane javnog sektora gde jedna strana (glavna ili nabavljač) odredi nivo resursa dat dragoj strani (potrošačkoj ili agentu) i tip, kvantitet i kvalitet rezultata koji treba da se postignu za određeno vreme. Ugovori o rezultatima ne određuju detaljno upotrebu resursa i procese. Osnovna uloga ovih ugovora je da obezbede decentralizovaniji javni sektor sa potencijalno drugačijim okvirom odgovornosti. Gde god postoji prenošenje ovlašćenja, postoji potencijalna potreba za ugovorima o performansama: između nadležnog i zaposlenog, odeljenja za usluge podrške i osnovnih upravnih odeljenja, između više organizacija javnog sektora, između izvršne vlasti i lokalne samouprave, između zakonodavne i izvršne vlasti, kao i između različitih hijerarhijskih nivoa unutar državne uprave.

Sve u svemu, ugovori o performansama mogu da se smatraju korisnim sredstvom za postizanje filozofije i stila menadžmenta orijentisanog ka rezultatima i redovnim evaluacijama u javnom sektoru. Ugovori o performansama primoravaju sve strane da navedu ciljeve, da ih revidiraju i, što je najvažnije, da stupe u međusobne pregovore. U mnogim zemljama raspravlja se da li „pravno neobavezujući" ugovori o performansama mogu i treba da postanu pravno sprovodivi ugovori.

F. Slično fleksibilnosti budžetiranja, prenošenje ovlašćenja u kadrovskom sistemu obuhvata nekoliko mogućnosti kad je reč o elementima i stepenu fleksibilizacije. Mnogo pažnje je posvećivano određivanju plata, ali

fleksibilnost upravljanja kadrovima može da podrazumeva mnoge druge elemente, kao što su (Ristić 2013, 629):

- sistem klasifikacije poslova,
- mobilnost,
- procedure zapošljavanja,
- uslovi na radnom mestu.

Izuzev Novog Zelanda i Velike Britanije, koji su postigli visok nivo decentralizacije, ostale zemlje OECD-a su primenile ograničeniji pristup u, recimo, fleksibilnosti sistema plata. Međutim, u svim zemljama članicama OECD-a, ostala je značajna uloga centralnih odeljenja/organa za menadžment ljudskim resursima.

Čak i u onima koje su usvojile radikalne promene u platnom sistemu javne uprave (kao, na primer, Novi Zeland i Australija), javila se potreba za nadzorom i obezbeđivanjem zajedničkih etičkih standarda u javnim uslugama koje se i dalje vrše centralizovano.

Centralna tela za menadžment ljudskim resursima izveštavaju da je povećana efikasnost i efektivnost i olakšana inovacija. Empirijske analize potvrđuju da nižem rastu plata u javnom sektoru posebno doprinosi fleksibilnost u određivanju broja zaposlenih i pregovaranju i određivanju individualnih plata. Međutim, u svim zemljama koje su razvile menadžment ljudskim resursima, ravnoteža između kontrole i fleksibilnosti još uvek nije postignuta. Mnoge vlade se još trude da zadrže kontrolu nad ukupnim javnim troškovima za plate. Prisutna je, naime, ideja da centralizovan sistem određivanja plata u javnom sektoru, u odnosu na decentralizovanije, olakšava kontrolu cene rada. Takođe, postoji briga oko ravnoteže između omogućavanja organima uprave da razvijaju svoju praksu menadžmenta ljudskim resursima i održavanja određenog stepena jedinstva i zajedničkog sistema vrednosti u javnoj službi. Pokušaji povratka na zajednički sistem vrednosti vidljivi su u centralizovanim sporazumima za postavljanje viših državnih službenika, a neke države razvijaju u centralnim telima kapacitete za strateško planiranje i razvoj jedinstvene politike menadžmenta ljudskim resursima.

3. DEMOKRATSKA VLADAVINA JAVNE POLITIKE

Demokratska vlada(vina) je sistem upravljanja državom učešćem svih društvenih aktera u procesima donošenja odluka o načinu na koji se troše javni resursi i formiranju i sprovođenju javne politike. Samo postojanje demokratske vladavine ne mora da znači da vlada posluje efikasno i efektivno i da je građanima pružena kvalitetna javna usluga. Moguće je da vlada posluje po demokratskim principima, ali da ne daje zadovoljavajuće rezultate. S druge strane, postojanje demokratske vladavine je neophodan preduslov za razvoj bilo kog uspešnog načina upravljanja državom, pa i koncepta kao što je novi javni menadžment. Stoga je potrebno obratiti posebnu pažnju na novi sistem demokratskih odgovornosti, obaveza i nadležnosti koji mora da bude razmotren i prihvaćen u svakoj inicijativi za reformu javne uprave (Ristić 2013, 631).

Građani znaju tačno šta odgovornosti, obaveze i nadležnosti predstavljaju i mogu ih veoma precizno definisati. Ali, često oni nemaju, ili bar ne koriste, istu definiciju, pa se događa da različiti građani različite organe i zvaničnike smatraju odgovornima za različite stvari. „Odgovorno okruženje je konstelacija sila – pravnih, političkih, socio-kulturnih i ekonomskih – bilo koje da vrše pritisak na organizacije i zaposlene u njima. Kada govorimo o odgovornosti ljudi u javnoj upravi, obično mislimo na odgovornost za finansije, pravednost i jednakost ili odgovornost za rezultate.

A. Engleske reči „accountabillity“ (polaganje računa), „accountable“ (odgovoran), „account“ (račun) i „accounting“ (računovodstvo) imaju isti koren. Stoga nije iznenađujuće što su najočigledniji oblici odgovornosti fokusirani na finansijsko računovodstvo: na to kako se vode knjige i na šta se troši novac (Vašiček 2010,163).

Odgovornost za finansije je formirala jedinstven okvir i za druge sisteme odgovornosti. Prvo bi valjalo odrediti koje vrednosti bi trebalo da poseduju pojedinci i organizacije. Dalje, potrebno je precizirati šta tačno znači posedovati ove vrednosti, tako što će one biti kodifikovane u veoma precizna pravila, procedure i standarde. Zatim je neophodno razviti i mnoge mehanizme izveštavanja da se predstavi kako se ova pravila, procedure i standardi primenjuju. Konačno, posebna organizacija bi trebalo da izvrši

reviziju podataka, radi provere da li se pravila, procedure i standardi zaista sprovode. Šta se tačno ovim pravilima, procedurama i standardima postiže? Oni preciziraju naša očekivanja kako će državni zvaničnici upotrebljavati naš novac, zato što imamo veoma precizna očekivanja o tome kako će naši državni zvaničnici obavljati finansijske zadatke. Sve ovo zvuči prilično jasno. Menadžerima i zaposlenima bilo koje javne organizacije poveren je novac poreskih obveznika. Oni imaju odgovornost – obavezu – da koriste taj novac mudro.

B. Građani ne žele da državni organi i službenici budu odgovorni za pravilno vođenje finansija da vlada/ javna uprava bude odgovorna za mnoštvo drugih dobro poznatih merila demokratske vladavine – posebno da bude pravedna prema svojim zaposlenima i ugovornim stranama, kao i prema svim klijentima različitih programa. Da bi bili sigurni da vlada i njeni zvaničnici obraćaju pažnju na ove etičke standarde – na ova demokratska merila građani kreiraju pravila da bi kodifikovali šta tačno misle, u praksi, pod pravednošću i jednakošću. Ova pravila stvaraju procese i procedure koje garantuju da je vlada nepristrasna – da pravedno postupa prema svojim građanima.

Proces kreiranja odgovornosti za pravednost ima mnogo sličnosti sa procesom kreiranja odgovornosti za finansije. Potrebno je prvo odlučiti koje vrednosti treba da poseduje vlada/uprava, a zatim kreirati pravila, procedure i standarde da bi se utvrdilo šta bi organizacija trebalo da radi. Potrebno je zahtevati od organizacije i njenih menadžera da vode dokumentaciju o tome šta je urađeno. Na kraju, kao u procesu kreiranja odgovornosti za finansije, sledi revizija, a slučaju ogrešenja o pravila, procedure i standarde i – kažnjavanje. Da bismo kreirali osnovu po kojoj se ljudi smatraju odgovornima, treba da razvijemo očekivanja – veoma jasna očekivanja. Upravo to je zadatak pravila, procedura i standarda. Oni kodifikuju očekivanja o tome kako javni zvaničnici treba da tretiraju građane, tj. na šta tačno mislimo kada kažemo „pravedan“. Upravo zato što imamo veoma jasna, veoma detaljna očekivanja o tome kako zaposleni u javnoj upravi treba da se odnose prema građanima, potrebna su nam mnoga pravila, procedure i standardi.

C. Od javne uprave se ne očekuje samo da razumno upotrebljava novac i da se pravedno odnosi prema svakome – od nje se očekuje i da zadovoljava

javni interes. Odgovornost za finansije i odgovornost za pravednost vode računa o tome KAKO uprava radi ono što radi. Ali, nas zanima i to ŠTA ona radi. To podrazumeva treći vid odgovornosti – odgovornost za rezultate (Ristić i Ristić 2014, 631). Da li javna politika, programi i aktivnosti vlade ostvaruju rezultate zbog kojih su i ustanovljeni? Koliko su đaci u osnovnoj školi naučili? Koliko su zdravija deca ove godine nego što su to bili prošle godine? Odgovori na ova pitanja daju osnovu za pozivanje vlade na odgovornost. Da bi mogli smatrati neku javnu organizaciju odgovornom, moramo da uspostavimo očekivanja o njenom radu i performansama/rezultatima tj. posledicama koje iz njih mogu da proiziđu i o uticaju koji imaju. Da bi precizirali nivo performansi koji očekujemo od organa javne uprave, potrebna nam je neka vrsta smemica, očekivanih rezultata i ciljeva - jasan standard za poređenje performansi. Potreban nam je eksplicitan način utvrđivanja da li je organizacija radila suprotno našim očekivanjima. Odgovornost za rezultate zahteva nešto kvalitativno drugačije. Da bi utvrdili očekivanja o tome šta bi organ javne uprave trebalo da ispuni - ono na osnovu čega bi ga mogli smatrati odgovornim za rezultate - građani moraju da preciziraju rezultate koje od njega očekujemo. Odgovornost za rezultate podrazumeva mnogo više od obezbeđivanja odgovarajuće i potrebne usluge direktim "kupcima". Naša očekivanja rezultata organa javne uprave obuhvataju mnogo više od toga da se kupci učine srećnim. Odgovornost za rezultate mora da znači dostizanje standarda performansi koji je na višem nivou nego što je to razmena na relaciji prodavač – kupac (Ristić i Ristić 2014, 286).

Državni zvaničnici – bez obzira na to da li su izabrani ili postavljeni – suočavaju se sa većim etičkim obavezama nego zaposleni na sličnim mestima u privatnom sektoru. „Prihvatiti državnu službu znači, osim većih koristi, prihvatiti i veće terete od onih u običnom životu" – piše Denis Tomson sa Harvardskog univerziteta.

Među takvim teškoćama nalazi se i rizik da javni zvaničnici mogu biti kažnjeni za dela koja su u stvari opravdana. Neverovatno: javni zvaničnici pristaju da budu kažnjeni za dela koja su opravdana! Bilo kako bilo, Tomson tvrdi da pretnja kaznom ima svoje pozitivne strane: „Zvaničnici (u javnoj službi) znaju unapred da mogu izgubiti posao zbog događaja na koje imaju malo ili nimalo uticaja i, ipak, oni pristaju bez reči na rizik ove

vrste političkog "kažnjavanja". Ovakav rizik, dalje, može biti koristan u kreiranju političkih institucija, navodi zvaničnike da pokušaju da primene sve moguće mere kako bi se izbegla greška."

D. Zašto građani brinu za odgovornost javnog sektora? Zato što strahuju da će izabrani zvaničnici, postavljeni rukovodioci ili državni službenici zloupotrebiti svoju vlast. A mnogi javni zvaničnici imaju veliku vlast. Oni dodeljuju ugovore vredne milione ili milijarde dolara jednima, ali ne i drugima. Oni odlučuju da dodele beneficije jednima, a ne drugima. Oni odlučuju da neke pravno gone, a druge ne. Oni odlučuju da neke osude, a druge ne. Oni određuju kazne i isplaćuju novčana sredstva jednima, ali ne i drugima. Sada pitanje odgovornosti nailazi na prepreku. Smatrati ljude odgovornima za rezultate i istovremeno ih smatrati odgovornima za finansije i pravednost, otvara dilemu. Pravila odgovornosti za finansije i pravednost mogu ometati pravila za postizanje rezultata. Predsedavajući Volkerove i Vinterove komisije smatraju (Ristić i Ristić 2014, 634) da sputanost pravilima, propisima i procedurama onemogućava dobre rezultate čak i onih zaposlenih u državnoj upravi koji su najviše orijentisani ka javnosti. Oni najtalentovaniji, najposvećeniji, dobro nagrađeni, dobro obučeni i dobro vođeni državni službenici ne mogu dobro da služe javnosti ako su učesnici u tvrdokornoj praksi koja kažnjava inovaciju, promoviše osrednjost i ne dozvoljava fleksibilnost. Detaljni propisi za zaposlene u javnoj službi ne idu zajedno sa produktivnošću, visokim moralom i inovacijom. Ovo je dilema odgovornosti – izbor (trade off) između odgovornosti za finansije/pravednost i odgovornosti za rezultate. Postoji konflikt između vrednosti koje diktira odgovornost i onih vezanih za originalnost, eksperimente, inventivnost i preuzimanje rizika.

Potencijalne tenzije između tradicionalnog shvatanja javne uprave (raditi stvari "po knjizi") i novih oblika javnog menadžmenta (dolaženje do rezultata putem inovacija i upravljanja rizikom), sve više dolaze do izražaja, poručuje OECD. Ako želite da budete deo poslovanja koje se smatra odgovornim, ima više smisla da se koncentrišete na proces nego na rezultate. Jer, odgovornost za finansije i pravednost mnogo je jasnija od odgovornosti za rezultate. Mi preciziramo naša očekivanja za finansije i pravednost kroz jasna pravila. Ali, često se ne slažemo oko rezultata

koje želimo da postigne javna organizacija, što znači da ne možemo da preciziramo naša očekivanja kada su u pitanju njene performanse. Šta bi trebalo da predstavlja standard za rezultate? Čak i da možemo da kreiramo široko prihvatljiv standard za rezultate, pitanje je zašto organ javne uprave nije uspeo da ga sprovede?

Javni menadžeri mogu da kreiraju upravu baziranu na rezultatima ako, između ostalog, preusmere odgovornost za pridržavanje pravilima i propisima ka postizanju rezultata. „Ako želite bolji menadžment“, tvrdi Dejvid Ozborn, „odvežite menadžerima ruke i pustite ih da rade. Smatrajte ih odgovornim za rezultate, a ne za poštovanje besmislenih pravila“. Zato iz poziva da se unaprede rezultati javnog sektora proizlazi poziv za deregulaciju. Ako javnost zaista želi bolje rezultate javnog sektora, trebalo bi smanjiti mnogobrojne propise koji onemogućavaju bilo kakav napor da se rezultati poboljšaju. Građani očekuju sva tri vida odgovornosti: i za finansije i za pravednost i za rezulate. „Mogu da izaberem da zadovoljim pravila odgovornosti za finansije i pravednost. Ili se mogu fokusirati na rezultate. Međutim, ne mogu da izaberem i jedno i drugo.“ Dakle, šta rade javni menadžeri? Kakav je njihov odgovor na „dilemu odgovornosti“? Prvo, većina želi da zadovolji test odgovornosti za finansije i pravednost. Većina javnih menadžera se trudi da u potpunosti obezbedi da organizacija bude „čista“ pred revizijom, da ko god vršio reviziju ne naiđe ni na najmanje kršenje pravila. Zatim, ako još ima vremena, resursa ili organizacionih kapaciteta, oni će pokušati da poboljšaju rezultate.

E. Novi mehanizmi odgovornosti državnim službenicima dodeljuju direktnu odgovornost za njihov rad, a ne samo izvedenu odgovornost ministra ili parlamenta. Danas je značajno da odgovornost pokriva propuste, kao i ovlašćenja, tj. neuspehe da se ne učine pogrešne stvari. Primenjuje se čitav spektar novih mehanizama da bi se revidirale i ispravile odluke javne uprave, čime se prekida sa praksom izgovora „zbog pravila“ ili jednostavno jer je potrebno „poštovati naredbe“.

Možemo li dozvoliti preduzetnim „opunomoćenim“ javnim službenicima da donose odluke, da koriste diskreciju i da budu inovativni, a da pri tom i dalje zadrže demokratsku odgovornost? Možemo li dopustiti javnim menadžerima fleksibilnost, a ipak osigurati odgovornost? Možemo li ohra-

briti javne menadžere da budu preduzetni u postizanju rezultata, a da ipak obezbede informacije neophodne za utvrđivanje odgovornosti? Možemo li delegirati javne funkcije organizacijama privatnog sektora, a da se pri tom ne izgubi osećaj da javne usluge uglavnom nisu pojedinačne transakcije sa pojedinačnim kupcima već imaju širu, javnu svrhu? Zagovornici tradicionalne javne administracije, kako to tvrde zastupnici novog javnog menadžmenta, ponekad su skloni da prihvate da vlada svakako može da ima koristi od primene poslovnih menadžment tehnika. Ipak, oni insistiraju da se priroda države i njenih institucija, pogotovo priroda odgovornosti u vladi, fundamentalno razlikuje od prirode odgovornosti u biznisu (Ristić i Ristić 2014, 634).

Demokratska odgovornost nije opcija. Ona je osnovna karakteristika bilo kog pristupa strukturiranju izvršne vlasti. Ništa ne menja što tržišne snage, „tanja“ i mnogo fleksibilnija organizacija i menadžerska autonomija funkcionišu dobro u organizacijama privatnog sektora, smatraju zastupnici tradicionalne javne administracije. Vlada je drugačija. Vlada ne sme biti odgovorna jedino akterima okrenutim sopstvenim interesima, ne samo onima koji plaćaju takse ili klijentima koji su ciljna grupa istraživanja i analiza javnog mnenja. Vlada mora biti odgovorna celokupnom građanstvu. Ako sistem ne obezbeđuje odgovornost prema građanima, tada je on, po definiciji, neprihvatljiv. Staje posao organa izvršne vlasti, lidera i menadžera ovih organa, njihovih direktnih izvršilaca i njihovih saradnika izvan vlade? Da poboljšaju rezultate? Ili da sprovode zakone? Ovo pitanje deli zastupnike novog javnog menadžmenta od zastupnika tradicionalne javne administracije.

Teorije koje zagovaraju tržišni model i ograničavanje uloge države koriste, svesno ili ne, vlade kada smatraju da je reforma uprave i načina rada neophodna radi štetnje i privlačenja investicija. Do sada je globalizacija značila da se države takmiče na međunarodnom tržištu, pa njihova sposobnost da privuku kapital zavisi od nivoa pravne zaštite i slobode ekonomskog delovanja koje nude investitorima. Po ovom principu, javni menadžment, prateći primer privatnog sektora, mora da bude ekonomičan i striktno orijentisan na „vrednost za novac“, efikasnost i performanse. Bilo bi pogrešno verovati da se tradicionalna razlika između javnog i privatnog može izbrisati samo

kad su u pitanju menadžerske metode, jer se, u stvari, dovodi u pitanje sam koncept i svrha javnog sektora. Tekovina javnog interesa koja je tradicionalno opravdavala ulogu države i poseban status državnih službenika gubi na značaju. Neoliberalni teoretičari danas smatraju da tržište može da obezbedi javni interes bolje nego što to radi država. U tom smislu, uloga države se ograničava na obezbeđivanje jednakih uslova za sve pojedince i organizacije (Ristić i Ristić 2014, 636).

4. TRANSFER NOVOG JAVNOG MENADŽMENTA

A. Analiziraju li se reforme javnog sektora Velike Britanije kao realnog predstavnika novog javnog menadžmenta, proizlazi da su osnovni elementi ovog modela kopirani i primenjeni i u drugim zemljama. Novi Zeland je, uz to, ove refome sproveo sa više oduševljenja nego Velika Britanija. Mnoge države članice OECD-a usvojile su elemente ovog modela reformi, posebno privatizaciju, „ugovaranje“, izvršne agencije i reforme za poboljšanje efikasnosti i kvaliteta. U međuvremenu, politički i birokratski lideri ekonomija u razvoju i tranziciji traže rešenja za probleme preopterećene, skupe, neefikasne i ravnodušne države, tako da ne iznenađuje njihovo posezanje za inicijativama već oprobanim u razvijenim ekonomijama. Međutim, javljaju se dva osnovna problema. Pre svega, transfer javne politike je složen i komplikovan proces, u kome prođe dosta vremena dok se ne vide prvi rezultati. Nacionalne administrativne kulture su jedinstvene i specifične i na različite načine otporne na primenu „najboljeg modela“ ili kopije. Ovo se odnosi i na razvijene zemlje. Zanimljiv je primer Francuske. Ona je, kao i druge zemlje OECD-a, pritisnuta fiskalnim, ekonomskim i birokratskim krizama, pokušala da reformiše i modernizuje upravu, uglavnom privatizacijom, decentralizacijom i većom upotrebom ugovora (Ristić i Ristić 2014, 636).

Pokušaj opšte reforme naišao je na otpor učvršćenih interesa i centralizovanog stanja francuske političke i administrativne kulture, pa su namere političara reformatora uglavnom sprečene. Umesto da reši birokratske probleme, reforma ih je uvećala, stvarajući „dvobrzinsku“ javnu službu, u nekim delovima modernizovanu, u drugim tradicionalnu. Drugačiji problem kulturnog transfera imala je Kina, gde je koncept birokratije zasnovan na

specifičnim „kineskim karakteristikama“. Kontradiktorne vrednosti odslikavaju se u kontradiktornim i fluidnim odnosima u vladi i administraciji. U procesu parcijalne reforme koegzistiraju i takmiče se planska privreda i tržište, partijska država i građansko društvo u nastanku. Iz ovih primera jasno je da se bez fleksibilne adaptacije lokalnim uslovima reforme neće ukoreniti, postaće prazne, „fasadne” reforme, koje neće biti efikasne i neće učiniti ništa više sem stvaranja novih birokratskih slojeva. Nažalost, reforme na osnovu iskustva razvijenih zemalja i dalje se prihvataju uprkos pouzdanim dokazima da često ne funkcionišu.

Analize programa reformi u razvijenim zemljama dovele su do različitih procena. Na Novom Zelandu smatra se da je menadžment danas bolji. Međutim, iako se priznaje radikalna i transformativna priroda reformi (obim javnih usluga smanjen je na 60 odsto), dosta je i kritika. Praksa i teorija menadžmenta su transformisane, ali večna pitanja javne administracije ostaju izazov koji ne može da se savlada po principu odvajanja uloga ili prebacivanjem problema na tržište.

Drugi opet procenjuju da je novozelandski model izgleda izgubio iz vida većinu faktora koji obezbeđuju ozbiljan strateški razvoj javne politike. Razlike između elitnih reformatora i lica iz ciljnih grupa prisutne su i u proceni kanadskih reformi. Građani i zaposleni u javnim ustanovama smatraju takve višestruke promene, u najmanju ruku, zbunjujućim. Kritikuje se neuspeh kanadske vlade da na odgovarajući način saopšti finansijske, kadrovske i druge troškove restrukturiranja. Ipak, najviše uznemirava kritika (bazirana na istraživanju OECD-a) da se „uprkos razlikama među državama, javlja sve veća saglasnost i briga da su fundamentalne vrednosti u organizaciji javnih ustanova potisnute ovim reformama.

B. Novi javni menadžment se relativno retko sreće u zemljama u razvoju, pa je procena njegovog uticaja još manje. Sumirajući zaključke petogodišnjeg pregleda „promene uloga vlade u prilagođavanju ekonomije“ u Južnoj Aziji, supsaharskoj Africi i južnoj Americi, Bejtli nalazi da je uticaj reformi usmeren ka uvođenju novog javnog menadžmenta različit i da su one, u najboljem slučaju, dovele do unapređenja efikasnosti. S druge strane, on primećuje da troškovi transakcije radikalnih reformi za osamostaljivanje agencija za pružanje usluga prevazilaze dobiti, i da reforme koje teže da

razdvoje potrošače od snabdevača nekad smanjuju odgovornost (Ristić i Ristić 2014, 637).

Postoje razna objašnjenja zašto je novi javni menadžment pružio zemljama u razvoju manje nego što je trebalo. Suština je da stara upravna praksa, uključujući i kulturu javnih službi, nastavlja da živi u eri novog javnog menadžmenta. Drugo objašnjenje za očigledno loše rezultate u zemljama u razvoju svodi se u najkraćem na stav da je uticaj ovih reformi marginalan pod bilo kojim uslovima. Čak i na Novom Zelandu teško je tačno pokazati šta se popravilo kao rezultat sistematskih promena. Podjednako nejasni rezultati su zabeleženi u Velikoj Britaniji. Jednostavno, procena efekata, ako je i učinjena, nije bila u mogućnosti da pruži jasne dokaze u prilog novom konceptu.

Postojeći komentari o reformi javnog menadžmenta u zemljama u razvoju vrlo često ne pružaju prave dokaze da postoji svest o problematičnosti prirode modela novog javnog menadžmenta. Izgleda da se ignoriše kritička literatura o praksi u ekonomijama u razvoju, posebno u pogledu potrebe za tesnom integracijom privatizacije sa opštim strategijama transformacije. Uže specijalizovane studije Svetske banke priznaju problematičnu prirodu implementacije (npr. Svetska banka 1995, O političkim preprekama u privatizaciji) (Ristić i Ristić 2014, 637). Neuspeh literature o upravljalju razvojem da proizvede razložnu kritiku novog javnog menadžmenta uznemirava, jer nas ostavlja bez potpore u informacijama za argumentovanu debatu koju zahteva budući značaj reformi javnog menadžmenta u zemljama u razvoju i tranziciji. Međutim, iz tenzija koje se u vezi sa ovim javljaju, mogu se izvući sledeće preporuke:

- ako se napuštaju jasni standardi nadležnosti u korist fleksibilnih odnosa po ugovoru, mora se obezbediti zakonska zaštita građana u istoj meri kao što je to bilo u tradicionalnoj organizaciji javne administracije;
- ako kontrola na osnovu efektivnosti i efikasnosti zamenjuje demokratsku kontrolu, kontrolni instrumenti moraju da budu transparentni;
- kada se u oblasti menadžmenta donose politički važne odluke, politika ne sme biti isključena;

- šira diskrecija na polju menadžmenta mora da se izbalansira garantovanjem jednakosti za žalbe na javne usluge.

C. Uvođenje ekonomskih menadžerskih principa (i principa menadžmenta privatnog sektora) u javni sektor ne samo da menja organizacije javnog sektora, već i prirodu države kao celine. Nova „država ugovora i agencija" izaziva razne probleme u odnosima unutar države, ali i u odnosima države, tržišta i društva. Često ne postoji dovoljna svest da različiti stupnjevi procesa reforme zahtevaju različita rešenja, a mnoge od dugoročnih implikacija organizacionih i menadžerskih reformi tek kasnije postaju vidljive (Šeparović 2002, 31). Ipak, svim državama koje su usvojile odabrane elemente novog javnog menadžmenta jasno je da nema povratka na stare oblike državne i javne administracije. Po svemu sudeći, razvoj novog javnog menadžmenta je zahtevniji nego što to nagoveštava površan pogled na uvođenje menadžmenta sistema.

Najšire posmatrano, zajednički problem novog javnog menadžmenta je očigledno odnos odgovornosti između javnih menadžera i zaposlenih, ministarstva i autonomnih tela ili agencija, javne administracije i građana, zakonodavstva i izvršne vlasti i javnog i privatnog sektora. Odgovornost se blisko povezuje sa novim javnim menadžmentom pošto je naglašena odgovornost bila jedan od glavnih ciljeva svih reformi ka novom javnom menadžmentu.

Postoje dve vrste posledica koje mogu da nastanu iz ovoga: ili će novi javni menadžment morati da napravi ustupak između efikasnosti i drugih vrednosti javnog sektora kao što je pravednost, ili će puna realizacija novog javnog menadžmenta zahtevati dalekosežne promene u pravnim i institucionim okvirima. Međuprostor između menadžerske i političke odgovornosti ostaje posebno problematičan. U Velikoj Britaniji, na primer, vodi se rasprava o ministarskoj odgovornosti naspram javne odgovornosti službenika. Reforme javnog menadžmenta, na razne načine, uticale su i na upravljanje etičkim ponašanjem. Kritičari novog javnog menadžmenta predviđaju porast korupcije u novoj „državi ugovora i agencija" koja pruža više slobode organizacijama javnog sektora i zaposlenim u javnom sektoru. Prisutna je primedba da novi javni menadžment promoviše ekonomske vrednosti na račun drugih vrednosti. Ali, ovi argumenti nisu bazirani na činjenicama, jer nema mnogo empirijskih studija koje porede etičko ponašanje pre i posle

velikih reformi javnog menadžmenta. Reforme donose i promene u statusu organizacija javnog sektora kroz korporatizaciju i poluprivatizaciju. Ovo poteže i pitanje u kojoj meri javne korporacije i njima slične organizacije potpadaju pod pravila ponašanja i moralni kodeks važeći za klasični javni sektor. Reforme su takođe rezultirale razvojem novih formi organizacija javnog sektora kao što su poluautonomna tela. Nove organizacije i agencije često koriste menadžersku slobodu da definišu svoje etičke standarde. Ova tendencija ogleda se u povećanom zapošljavanju ljudi iz privatnog sektora, često na rukovodeća radna mesta (Ristić i Ristić 2012, 640).

D. Kasnih osamdesetih i ranih devedesetih godina, novi javni menadžment je predstavljan kao „javni menadžment za svako doba" ili „jedini najbolji način". Mnogo menadžerskih inovacija je lepo upakovano, ali ovaj pristup se razlikovao po tome što je nosio nagoveštaj kraja istorije, naslućujući da smo srećni što smo u javnom menadžmentu u vreme kad je otkrivena istina. Posle dekade i po reformi u nekim državama članicama OECD-a, mogu se izdvojiti neke smernice šta uzeti, a šta ostaviti iz modela novog javnog menadžmenta. Ideološka debata do koje se došlo često je posmatrala menadžerizam kao krajnost samu po sebi koja definiše poželjno stanje javne administracije u pogledu strukture, rada i rezultata. Ipak, razvoj ovog modela pokazuje da on mora da se razume i koristi kao „kutija za alate" koji, ako se dobro primene, mogu da doprinesu rešavanju nekih specifičnih problema u određenim delovima javne administracije.

Države bi trebalo da usvoje pragmatički pristup reformama javnog menadžmenta radije nego da prate dogme i trendove javnog menadžmenta. Implementacija menadžment sistema je pokazala da se u početku moraju imati u vidu nacionalne i lokalne okolnosti i organizacione raznolikosti. Određeni koncept reforme može da funkcioniše u jednom sektoru, ali ne i u drugom zbog razlika u organizacionim strukturama i kulturama (Ristić i Ristić 2012, 641). U proces reformi neophodno je uključiti i ljudsku dimenziju. Jedan od klasičnih razloga za neuspeh mnogih reformi javnog menadžmenta bio je nedovoljna informisanost ljudi o procesu promena, kao i činjenica da nisu bili obučeni da doprinesu tom procesu. Pre odluke da se krene u reforme, neophodno je proceniti da li postoji dovoljno preduslova za uspešnu implementaciju.

Unutar javnog sektora moraju da postoje kapaciteti za obuku i prilagođavanje. Uspostavljanje mehanizama obuke, kao što su redovne procene, izveštaji građana i zaposlenih ne samo da su faktori uspeha u upravljanju u bilo kom reformskom procesu javnog menadžmenta, nego su podsticaj političkim i administrativnim liderima da gledaju dalje od trenutnih reformi i da budu spremni za buduće izazove. Nesumnjivo, novi javni menadžment je ostavio traga. Ipak, uprkos tome što težimo da se primeni u celom svetu, on nije postao preovladavajuća paradigma javnog menadžmenta u zemljama u razvoju. Svaka kritika razvoja javnog menadžmenta u bilo kojoj manje razvijenoj zemlji pokazuje da hijerarhijske birokratije suštinski nisu zamenjene lancem međusobno povezanih ugovora. Sigurno da je došlo do vrlo značajnih reformi, posebno u sektorima zdravstva i vodoprivrede. Ali, većinu funkcija u vladi i dalje obavljaju vertikalno integrisane birokratije koje rade onako kako je Veber predvideo.

ZAKLJUČAK

Osnovna postavka upravljanja baziranog na rezultatima, koncepta koji primenjuje sve više državnih administracija, jeste zapravo čvrsto planiranje i konkretan rad. Organizacija se ne zasniva više na inputu, sredstvima koja se koriste nego na efektima i rezultatima koji nastaju upotrebom tih sredstava. Upravljanje na osnovu učinka zajedno sa upravljanjem finansijama u osnovi su finansijskog menadžmenta. Sve više država svoje javne finansije, odnosno budžete, kreira upravo na temelju očekivanih rezultata. Fleksibilnost se može uvesti na više nivoa budžetskog ciklusa. Istina, proces određivanja budžeta zavisi umnogome od strukture zakona o budžetu i nivoa na kom zakonodavstvo kontroliše rashode (Ristić i Ristić 2012, 643). Postoje dva glavna trenda koja vode ka većoj fleksibilnosti. Primera radi, države članice OECD sve više se udaljavaju od klasičnog pristupa kreiranju budžeta odozdo nagore i okreću obrnutom – odozgo nadole, u kome vlada utvrđuje gornju granicu ukupnih troškova i iznos za svako ministarstvo. Ovaj novi pristup omogućava veću vladinu kontrolu ukupnih troškova i olakšava realokaciju resursa. Idući ka fleksibilnosti, u nekim članicama OECD, parlament vise ne razmatra pojedinačna budžetska izdvajanja, već samo opšti pravac i trendove državnih troškova. Tokom

godina, u ovom pravcu je devedesetih godina sprovedena velika reforma usmerena na budžetiranje na osnovu rezultata – koncept koji povezuje informacije o rezultatima sa budžetom. Zanimljiv je primer Švedske koja je iskusila katastrofalno pogoršanje, a onda i oporavak budžetske ravnoteže. Od pozamašnih viškova kasnih 80-ih budžet je podebelo zakoračio u zonu deficita. Da bi se budžet u kratkom roku ponovo doveo u ravnotežu i da bi se slomila struktura tendencija ka rastu troškova uvedeno je ograničenje budžeta odozgo nadole. Plafon za centralno finansiranje potrošnje postavljen je za naredne tri fiskalne godine. Prilikom rasprave o predlogu budžeta prvo se usvaja okvir ukupne potrošnje, a tek potom određuju apropriacije. Pritom, predlog za povećanje određenih troškova uvek mora da bude propraćen i predlogom izvora finansiranja – načina za pokriće uvećanog troška, odnosno predlogom smanjenja drugih izdvajanja u toj zoni potrošnje (Ristić i Ristić 2012, 643).

Ključni izazov pri kreiranju budžeta na osnovu očekivanih rezultata odnosi se na kontinuirani nedostatak bitnih i korisnih informacija o ishodima i efektima, teškoće u ostvarivanju konsenzusa među akterima o zajedničkim ciljevima i strategijama, neusaglašenost struktura programa i izveštavanja o troškovima i, konačno, ograničenja u informacionim sistemima i mehanizmima odgovornosti.

Konačno, očekivanja od bilo koje inicijative za kreiranje budžeta prema rezultatima leže u potencijalu da se informacije o rezultatima i međusobnim upoređivanjima koriste u procesu pripreme budžeta. Time se u procesu pripreme i donošenja budžeta težište preusmerava sa jednostavnih ulaznih informacija o troškovima ka izlaznim informacijama o očekivanim konkretnim rezultatima, odnosno efektima. Reforma državne uprave poslednjih godina postaje ključni element reforme sistema u postkomunističkim zemljama Srednje i Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza. Sve veće interesovanje za ovu oblast proizlazi iz činjenice da se neefikasan sistem javne uprave u sve većoj meri smatra smetnjom ekonomskoj razvoju zemlje.

Zajedničko za sve zemlje u regionu je isti cilj postavljen u strategijama razvoja uprave: izgradnja efikasne i uspešne države zasnovane na demokratskim principima. Ti principi podrazumevaju laku dostupnost uprave, transparentnost i profesionalizam. Međutim, u ovim zemljama postoji

problem nasleđa iz prethodnog perioda. Zato se, u cilju modernizacije državne uprave, pribegava funkcionalnoj analizi, koja zapravo znači analizu postojećeg stanja i poređenje sa željenim stanjem, što predstavlja osnovu za izradu strategije upravne reforme. Reforma državne uprave zahteva prenos nadležnosti sa centralnog na lokalni nivo ili na privatni sektor, profesionalizaciju državnih službenika, uvođenje informacionih tehnologija i efikasnih mehanizama kontrole. Ukoliko vlada ne pokaže dovoljno interesovanja za reformu, neće pružiti podršku ni sprovođenju funkcionalne analize, kao integralnog dela reformskog procesa.

LITERATURA

1. Ristić, Žarko. 2013. *Fiskalni menadžment i ekonomija javnog sektora.* Beograd: Etnostil.
2. Vašiček, Davor. 2010. *Upravljanje u javnom sektoru*. Rijeka: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
3. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2014. *Međunarodne javne finansije i budžetska politika EU*. Beograd: Etnostil.
4. Šeparović, Perko. 2002. *Novi javni menadžment.* Zagreb. Politička misao.
5. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2012. *Fiskalna ekonomija i menadžment javnog sektora*. Beograd: Etnostil.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 35.07:32.019.5
The paper submitted: 03.04.2015. DOI: 10.7251/POS1514327K
The paper accepted: 15.04.2015. Original scientific paper

Tatjana Klincov Vujaković, dipl ecc[1]
Kristijan Ristić, PhD[2]

PUBLIC MANAGEMENT, PUBLIC ADMINISTRATION AND PUBLIC SECTOR

Summary: *Focus on the wrong sides of the state monopoly combined with bureaucratic pressures marked the beginning of the transition from public administration to public management. "Unlike public administration, this new paradigm primarily refers to the economy than on public policy of providing services, more highlighting the failure of the state than the failure of the market and it is sceptical when it comes to bureaucracy capacity to efficiently and effectively provide services."*

The belief that management is management and that the practice of the private sector is superior to the public sector is not entirely new. From scientific management to total quality management, many improvements in performance and similar reforms have had a source in the private sectors. However, new public management and movement of "redefining" have made another step forward considering that the governments should not only adopt the techniques of business management, but also the value system of the business. Brought to its logical conclusion, public choice theory has tried to block the concept of "public service". The implications are far-reaching since they led to the major reforms in New Zealand, Great Britain, and USA. It was believed that these reforms will separate the role of the development of the public policy from the role of implementation of public policy. It relaunched the old question of the dichotomy of the public administration. Funda-

[1] Director- Manager at the University of Business Studies Banja Luka, tatjana.klincov@gmail.com
[2] Assistant professor at the Union University Belgrade, kristijanristic.fpim@yahoo.com

mentally, these measures were not only a sign of the definition of frames, but also the change of the purpose of the profession of a civil servant. It may be correct to ask whether the concept of "clerical profession" makes sense for agents and followers of the theory of public choice. "Efficient", "managerial" state, which advocated and even applied to the efficiency with the belief that the procedural and structural reforms would contribute to management working better and the state costing less. This approach assumes the state as a subject of "redefining" which means re-engineering the structures of public administration. Today, the prevailing opinion is that it cannot be the basic principle of the state activity and it must always be harmonized with the public interest. Efficiency must be considered a way to improve state activities.

Key words: *new public management, public sector, redefining the government, public administration, public budget*

JEL Classification: *H, H2, H6*

INTRODUCTION

Reforms aimed at the new public management has strongly influenced the rethinking and redefining the ethical dimensions of the profession of civil servants. National Service found itself in a situation where it was losing its previous cohesiveness, and even personal identity. The reform programme marked a change in the nature of public officialdom. "People first" and a radical transformation of the style of public administration. These programs were based on the following:

- The development of public policy: we will develop in advance policies for achieving the important results, and not just react to short-term pressures,
- Public service based on needs: we will provide public services that meet the needs of citizens, and not those which officials believe to be necessary,
- High-quality public service: we will provide efficient, high quality public services and will not tolerate mediocrity,

- Government in the Information Age: we will use the new technologies to meet the needs of citizens and businesses, not lagging behind the technological developments,
- Public service: we will appreciate public service, and not discredit it.

1. GOALS OF MANAGERIALIZM: DEREGULATION, PRIVATIZATION AND MARKET LIBERALIZATION

Four common goals of managerializm were: privatization and deregulation, market mechanisms, decentralization and de-bureaucratisation.

A. According to the scheme, which has been copied in many countries, social and other benefits are significantly lowered, steps have been taken in privatization of some public services such as education and health, and experiments with the private courts and prisons and private police forces. In New Zealand and other countries, the narrowing of social programs was only a part of a much broader activities on limiting the state through decentralization, transfer of authorities and jurisdictions. Privatization and various forms of "external supply" were conducted in an attempt to reduce employment in the public sector, as well as the fiscal burden. Privatization included both industry previously considered "strategic", such as the steel industry, coal or airlines, and public goods where previously there was a natural monopoly, such as gas, electric energy and phone companies. In Great Britain, the privatization of the water supply companies and railways received high marks.

The purpose of the reform proposals marked as "laws and the economy", obviously with the long-term character was to promote efficiency and maximize wealth creation accompanied by the elimination of laws that restrict the activities and the reduction of fines corporations pay for inadequate behaviour. The aim of these proposals was to circle the role of the state, to limit government spending, to replace progressive with a unique tax rate and also to stop or reverse, in other ways, the trend which, according to the neo-liberal economists, comes from the Great Depression, the New Deal and theories that occurred after the two world wars.

B. So where public functions (those regarding social policy) are not privatized, a number of market mechanisms was introduced in order to mimic the effects of the market. This included periodic market testing of services in relation to the potential offers of external suppliers. In addition, an attempt was made with the establishment of the internal market mechanisms within the health care system of social protection, education, and even within the organization of the University. The application of the so-called market mechanisms in the public sector attracted considerable attention. But that does not mean uniformity, since this concept includes: all arrangements with at least one important feature of the market present (competitiveness, pricing, shared decision making, monetary incentives, etc.) It becomes clear that this definition excludes the two extremes - traditional public supply and complete privatization.

C. One of the most important objectives of the reform of the state was decentralization whose implementation is supported by the development of democracy in former dictatorships and totalitarian regimes, for which the centralization and a firm control was a condition of survival, but also a key element of ideological standpoints. In these countries, the quest for more democracy is accompanied by attempts to leave a highly centralized, tightly controlled, often paternalistic and authoritarian bureaucratic system in favour of a system that provides the values of personal initiative and participation of citizens in governmental businesses.

In an attempt to include and resolve the problems of distribution of functions and resources at several levels in the state, the European Union has developed a principle which is very simple and clear. Principle of subsidiarity says that every function should be located at the lowest level at which it can effectively be performed (Ristic 2012, 386). In practice, this means that any decision to allocate a function or responsibility to a higher level must be defended by the fact that it cannot be effectively exercised at the lower level.

D. "De-bureaucratisation" was often, through re-engineering and deregulation, the preferred strategy for ensuring efficiency. In order to promote "costs awareness", efficiency and effectiveness of public administration, new public management was initiated so as to affirm the rights of private

persons as consumers and clients in relation to state authorities, who were in most often cases in a closed, old-fashioned and paternalistic way inconsiderate to the wishes of the public. In all states transparency, responsibility and integrity of public administration are back and in a big way. They are partly caused by pressure from the public to break the tradition of secrecy which has long been associated with the culture and practices of the bureaucracy. The emphasis on responsibilities was linked to an effort to make public policy and administration return to the source - the citizen to whom they belong, and responsibility for effective spending of public funds. In other words, there was an effort to bring the administration closer to citizens, to become more understandable, and more approachable, by narrowing its prerogatives, reducing the number of employees, "empowering" public and expanding the range of services. The right of public to be informed and involved in the design and practice of public policy was re-affirmed.

Similar was the aim of re-engineering whose essential method was defined in the following way: ask questions about everything; discard all the accepted assumptions and the official truth; constantly develop strategies of change; focus on consumers, radical change, "agile" organization and information technology. "Good Governance" is a term that appears in the dictionary of the World Bank. Principally, "good governance" is defined as "a way in which the government is exercised in managing the state economic and social resources for development" (Ristic 2013, 624).

For the World Bank, the nature of the political regime has no significance, because it only cares about the state of public policy able to make the market more efficient. In order to ensure and to organize a stable legal framework on which economic actors depend, states must develop participation that "enables public to influence the quality and scope of services through some of the ways of articulating preferences and demands." A responsibility system under which the state officials are responsible for the activities and transparency of management decisions and policies. According to the neo-liberal economic theories that believe "in the market system and free exchange as the most effective and most egalitarian way of organizing human activities" the World Bank determines that states must limit their role

"to provide an environment for the private sector", for the free economic exchange and for the protection of property rights.

2. PRINCIPLES OF THE NEW PUBLIC MANAGEMENT

Followers of the new public management put to the test public administration who ruled for more than a century. Their argument is quite simple: traditionally organized executive government is too cumbersome, too slow, too bureaucratic, too inefficient, too irresponsible, and too unproductive. It does not give the wanted results. Yet, nowadays, citizens expect from the government to produce results primarily. They do not tolerate inefficiency or ineffectiveness. This is why we need a new way of doing business and management - management in public administration. New public management is a direct response to the inadequacy of traditional public administration – especially to the inadequacy of the state bureaucracy (Ristic 2013, 625):

A. "Let the managers do the management" was the slogan of the movement: simple, direct and resonant. The needs for flexibility and freedom of movement, contained in these statements, makes sense in a world where changes and discontinuity are everyday reality, where the rigid structures are considered to be the past and where adaptability, creative problem solving and quick response to unforeseen events are considered to be the condition without which in cannot be survived and succeeded.

The search for cost efficiency, through new styles of management and organizational forms, also stressed the changed profile of good public managers. Profile is not new, but has suddenly gained in importance and popularity after publishing Osborne and Gebler's highly circulated book "Reinventing government" in 1992. This and other books celebrated the "entrepreneurial manager" unlike the stereotypical and malignant conventional "bureaucrat". This profile is in line with the development of a new prototype: coldly pragmatic and business, but also proactive, creative, task-focused, result-oriented, who is also a friend of the public. It is the opposite of an indifferent, too cautious and rule-dependant bureaucrat, whom advocates of a reform marked as a stereotype. However, it would not be correct to state that they represent more than a small percentage of today's

public servants, especially in countries where this critic was indicated. The new style and language strongly influence the content of the message. Some of the main principles are (Ristic 2013, 625):

- Emphasis on results, performance measurement, monitoring and evaluation;
- Focus on cost reduction, and thus the "cutback management", which reflected the fear from the period of recession;
- Insisting on the need to reduce the scope of work of the government (administration);
- Developing completely the privatization, out-sourcing and decentralization of services supplied by the state and other administrative functions that are not considered essential;
- Focus on core competencies and tasks of the highest priority;
- Transfer of decision-making authority to the final user as close as possible;
- Openness not only to practice and methods, but also to the language and values of the private sector, partly due to de-bureaucratisation of the state administration, but mainly due to the assumption that private sector can provide cheaper services and enhance competitiveness;
- Consistency with the theory of "customer orientation" and understanding citizens as "valuable customers";
- Emphasis on "empowering" users and stakeholders and "participatory management" (Ristic 2013, 625).

B. There are four principles for public management based upon results:

Encourage system approach: Put the emphasis on assessing the progress in effectiveness and "value (obtained) for money" from the perspective of the entire system, not just its individual parts.

Change the direction: From the evaluating of what is spent to evaluating of what is produced and take great care about the manner in which the resources are managed. It should be known what is achieved by money

spending. The goals of the state authorities, as far as possible, are represented in terms of final results or service standards, and it is necessary to make efforts to develop measures that support this approach at all levels of government.

Intervene in the inverse dependence of success: The government should certainly take measures where standards are not met, but it is not advisable to keep local jobs from the centre by excessive intervention, especially where good results in the providing services are achieved, where everything functions well a greater scope for innovation should be made (Ristic 2013, 626).

Use the right information at the right level: Managers should use separate systems for evaluating the results in order to perform monitoring and improve business. They should not be burdened by information or bureaucratic requests for irrelevant information. It is necessary to use new technologies to achieve simpler access to information management in the public sector.

From this approach follows a new emphasis on measures and supervision of performances in the public service. Such examples, with some differences, could be found in the respective countries with the Westminster system. In Canada, for instance, this approach was based on the belief in the need for strong political capacity and "non-partisan" professionalism as obligatory prerequisites for quality performance and quality of service. On the contrary, in New Zealand, a more radical approach, based upon the rules of the new public management, separated the provision of services from the public policy, and managers are not guaranteed a permanent empolyment, but practices regarding performance contracts or, more clearly, the contracts on the basis of results were developed. However, over the past decade standard setting, benchmarking and an emphasis on measurement, monitoring and evaluation of performances are mostly developed in the United States. A brave step in this direction was taken by the Government Performance and Results Act in which the Congress has determined that through the consultation and planning objectives of agencies and programmes are identified and annual reporting on results is conducted. Joseph Voli described the intent and purpose of the new management system

based on the results as follows: The purpose of planning and measurement of results and possibilities to increase managerial flexibility, and in turn receives responsibilities for the results is the improvement of management, the programme effects, responsibilities, and to support the decision-making process on public policy and increase public confidence in government (Ristic 2013, 627).

C. Regarding the budget, the flexibility can be introduced at different levels of the budget cycle. The process of determining the budget depends a lot on the structure of the Budget Law and the level at which legislation controls expenditures. There are two major trends that lead to greater flexibility: first, the member states of the OECD are increasingly moving away from the classical approach of creating the budget "bottom-up" but to reverse the "top-down" approach, in which the government determines the upper limit of the total costs and determines the amount for each ministry. This newer approach allows greater government control overall costs and facilitates the reallocation of resources. Second, in several OECD countries parliament no longer considers individual budget allocations but one general direction and trends in government expenditure.

In this way, in the nineties, a major reform aimed at introducing budgeting based on results (performances) – concept that connects information about the performance/results with the budget was conducted. A key challenge relates to the continuous lack of important and useful information about the results/outcomes/effects, difficulties in achieving consensus among stakeholders on common goals and strategies, inconsistency of the programme structures and reports on costs, and finally, the limitations in information systems and responsibility mechanisms (Ristic 2013, 627).

Finally, the expectations of any initiative to create a budget according to the results lie in the potential that information on results and mutual comparisons are used in the budget preparation process. By that "focus is diverted from simple input information on costs to exit information on expected final results and effects in the process of preparing and adopting of the budget."

D. Outsourcing implies that the public sector procures from the private sector goods and services that it have traditionally produced and provided.

International studies have shown that outsourcing can achieve sustainable 20 percent savings, while maintaining and improving service levels. The savings in costs after the introduction of the outsourcing are different in the USA and Great Britain 20%, Australia 15-20%, Sweden 9-25%, Denmark 5-30%, and in Iceland 20-25%. The practice of outsourcing differs among member states of the OECD. There is a general agreement that the support services, such as room cleaning, catering, printing and alike, are appropriate for outsourcing. Countries with a strong tradition in outsourcing especially Australia, New Zealand, Great Britain, United States of America and the Nordic countries have moved away from the outsourcing of support services in areas that were not so long ago considered classic state services. An example are the fire service in the USA, the prison services in Great Britain, unemployment offices in Australia, correctional institutions in Iceland, the functions of the national Audit Offices in New Zealand.

E. All the stronger is consensus that the centralized model of service provision is inappropriate to the needs and requirements of the public management. Therefore, the reform efforts are aimed at transferring authority within public agencies or between ministries/departments and agencies that spend budget funds and/ or between the central government and lower levels of government/market and the third sector. The process of transferring jurisdiction is led under the assumption that managerial flexibility is a prerequisite or at least an additional measure for long-term fiscal consolidation. This understanding is supported by three classical sets of economic arguments: first, for many services, devolution of power can result in a better response to citizens' demands; second, the benefits of IT increase administrative efficiency and third, innovation is supported at the local level. However, the transfer must be harmonized with the potential economies of scale in the provision of public services, the potential costs of spill over effects of various jurisdictions and effects of competition and migration within the public sector (Ristic 2013, 629).

By transferring jurisdictions and creating internal markets within the public sector, the classic concept of responsibility based on hierarchy and control of input of resources and processes themselves is inappropriate in most cases in the "state of contracts and agencies." One of the approaches

is based on an attempt to clarify and formulate relationships between individuals, public sector organizations and administrative levels through so-called contracts on the results. These type quasi contracts are actually agreements between the two sides of the public sector where one party (the principal or the supplier) determine the level of resources given to the other side (consumer or agent) and the type, quantity and quality of results to be achieved for a specific time. Contracts results do not determine in detail the use of resources and processes. The main role of these contracts is to provide more decentralized public sector with potentially different responsibility framework. Wherever there is a transfer of jurisdiction, there is a potential need for performance contracts: between competent and employee, department for support services and basic administrative departments, between many public sector organizations, between the executive and local governments, between the legislative and executive authorities, as well as between different hierarchical levels within the state administration.

All in all, performance contracts can be considered a useful tool for achieving the philosophy and style of management oriented to results and regular evaluations in the public sector. Performance contracts force all parties to state objectives, to revise them and, most importantly, to enter into mutual negotiations. In many countries, it is discussed whether "legally non-binding" performance contracts can and should become legally enforceable contracts.

F. Similarly to budgeting flexibility, devolution of power in the personnel system includes several options when it comes to the elements and the degree of greater flexibility. Much attention is paid to the determination of salaries, but flexibility of personnel management may involve many other elements such as (Ristic 2013, 629):

- job classification system
- mobility
- recruitment procedures
- conditions in the workplace.

With the exception of New Zealand and Great Britain, who have achieved a high level of decentralization, other OECD countries have implemented

more limited access to, let's say, the flexibility of the salaries system. However, in all member countries of the OECD, a significant role of the central departments/authorities for the human resources management remained.

Even in these countries who have adopted radical changes in the payment system of public administration (such as, for instance, New Zealand and Australia), there was a need for supervision and provision of common ethical standards designated in the public services that are still performed centrally.

The central bodies for the management of human resources report that there is increased efficiency and effectiveness and facilitated innovation. Empirical analyses confirm that the lower growth of salaries in the public sector is particularly contributed by the flexibility in defining the number of employees and bargaining and determination of individual salaries. However, in all the countries that have developed human resources management, the balance between control and flexibility has not yet been achieved. Many governments are still struggling to keep control of total public expenditure on salaries. There is, in fact, the idea that a centralized system of salaries determination in the public sector compared to the more decentralized one makes it easier to control the labour costs. There is also a concern about the balance between enabling administrative bodies to develop their practice of human resource management and to maintain a certain degree of unity and common value system in the public service. Attempts to return to common system of values are visible in the centralized agreements for appointing senior civil servants, and some countries in their central bodies develop capacities for strategic planning and development of a unique policy of human resource management.

3. DEMOCRATIC GOVERNMENT OF PUBLIC POLICY

Democratic government is a system of state government by participation of all stakeholders in decision-making processes on the way of spending public resources and the formation and implementation of public policy. The very existence of democratic government does not necessarily mean that the government operates efficiently and effectively and that citizens

are provided with quality public services. It is possible that government operates according to democratic principles, but that it does not give satisfactory results. On the other side, the existence of democratic governance is a necessary prerequisite for the development of any successful way of governing the state, including the concept as a new public management. Therefore, it is necessary to pay special attention to the new system of democratic responsibilities, duties and authorities which must be reviewed and approved in any initiative to reform the public administration (Ristic 2013, 631).

Citizens know exactly what the responsibilities, duties and competencies are and can define them precisely. But often they do not have, or at least do not use, the same definition, and it can happen that different people hold different organs and officials responsible for different things. Responsible environment is a constellation of forces – legal, political, socio-cultural and economic – any that make pressure on organizations and their employees. When we talk about the responsibilities of people in public administration, we usually think of the responsibility for finance, justice and equality or responsibility for results.

A. English terms "accountability", "accountable", "account" and "accounting" all have the same root. It is therefore not surprising that the most obvious forms of responsibility are focused on financial accounting: how books are kept and what is money spent on (Vašiček 2010, 163).

Responsibility for finance has established a unique framework for other systems of responsibility. First, it would be good to determine which values should possess individuals and organizations. Furthermore, it is necessary to specify what exactly does it means to hold these values so that they will be codified in a very precise rules, procedures and standards. "Then it is necessary to develop many reporting mechanisms to present how these rules, procedures and standards apply. Finally, a separate organization should conduct an audit of the data so as to check whether the rules, procedures and standards are actually implemented. What is exactly achieved by these rules, procedures and standards? They clarify our expectations on how government officials use our money, because we have very precise expectations about how our government officials should perform financial

tasks." All this sounds pretty clear. Managers and employees of any public organization are entrusted with the taxpayers' money. They have a responsibility – an obligation – to use that money wisely.

B. Citizens do not want state bodies and officials to be responsible for the proper conduct of financing that government/public administration is responsible for a host of other well-known measures of democratic governance – particularly for justice to be fair to their employees and contractual parties, as well as to all clients of different programs. To make sure that the government and its officials pay attention to these ethical standards – to these democratic criteria, citizens create rules to codify exactly what they think, in practice, under justice and equality. These rules create processes and procedures which guarantee the government is impartial – it acts justly towards its citizens.

The process of creating responsibility for justice has many similarities with the process of creating responsibility for finances. It is necessary first to decide which values the government, administration should own, and then create rules, procedures and standards to determine what the organization should do. It is necessary to require the organization and its managers to keep records of what was done. Finally, as in the process of creating responsibility for finance, there follows an audit, and in case of violation of the rules, procedures and standards – also the punishment. To create the basis on which people are held responsible, expectations – very clear expectations should be developed. This is precisely the task of rules, procedures and standards. They codify expectations about how public officials should treat citizens, i.e. what exactly do we mean when we say "just". Since we have very clear, very detailed expectations about how employees in public administration should treat citizens, many rules, procedures and standards are required.

C. The public administration is required not only to reasonably use the money and to treat everyone fairly – it is also expected to satisfy the public interest. Responsibility for finance and for fairness takes care HOW administration does what it does. But we are also interested in WHAT does it do. This includes third aspect of responsibility – responsibility for results (Ristic and Ristic 2014, 631). Are public policies, programmes and gov-

ernmental activities achieving the results for which they were established? How much have pupils in an elementary school learnt? How many children are healthier this year than they were last year? The answers to these questions give the basis for calling government for the responsibility. In order to consider a public organization responsible, we must establish expectations about its work and performances/results, i.e. their consequences and the impact they have. To specify a level of performance that we expect from a public authority bodies, we need some kind of guidelines, expected results and objectives – a clear standard for comparison of performances. We need an explicit way of determining whether the organization was working contrary to our expectations. Responsibility for results requires something qualitatively different. To determine expectations about what the public authority body should fulfil – the thing on the basis of which it could be held responsible for results – citizens need to specify the results expected from it. Responsibility for results involves much more than providing appropriate and necessary services to direct "customers". Our expectations of the results of the public administration bodies include much more than just making customers happy. Responsibility for results must mean achievement of standards of performances which is higher than the exchange between a vendor – a customer (Ristic and Ristic 2014, 286).

State officials – regardless of whether they are elected or appointed – face higher ethical obligations than employees in similar positions in the private sector. "To accept the civil service means to accept not only greater benefits but also greater burdens than those in ordinary life," says Dennis Thompson from Harvard University.

"Among such difficulties, there is a risk that public officials can be fined for acts which are, in fact, justified. Unbelievably: public officials agree to be punished for acts that are justified! Either way, Thompson argues that the threat of punishment has its positive sides: "Officials (in public service) know in advance that they could lose their jobs due to the activities to which they have little or no impact, yet they agree, without a word, to the risk of this kind of political "punishment". Such a risk, further, may be useful in the creation of political institutions; it leads officials to try to apply all possible measures to avoid a mistake. "

D. Why do people care about the responsibility of the public sector? Because they fear that elected officials, appointed managers or civil servants would misuse their power. And many public officials have great power. They award contracts of millions or billions of dollars to one, but not to the others. They decide to award benefits to ones and not to others. They decide to prosecute ones, and not others. They decide to convict ones, and not others. They determine penalties and pay funds to some, but not others. Now the question of responsibility encounters an obstacle. To consider people responsible for results and, at the same day, hold them responsible for finance and justice, creates a dilemma. Rules of responsibility for finance and justice can disturb rules for achieving results. The Chairman of Walker and Winter Commission considered (Ristic and Ristic 2014, 634):

Restraint by rules, regulations and procedures precludes good results even for those employees in the state administration most oriented to the public. The most talented, most dedicated, well-rewarded, well-trained and well-led state officials cannot serve the public good if they are participants in the hard-line practice that punishes innovation, promotes mediocrity and does not allow flexibility. Detailed regulations for employees in the public service do not go along with productivity, innovation and high morale. This is the dilemma of responsibility, a trade-off between responsibility for finance/justice and responsibility for results. There is a conflict between the values dictated by the responsibility and those related to originality, experiments, inventiveness and risk-taking.

"Potential tensions between the traditional understanding of public administration (to do things "by the book") and new forms of public management (reaching the results through innovation and risk management), are increasingly coming to the fore", says the OECD. If you want to be a part of the business that is liable, it makes more sense to concentrate on the process than on the results. Since responsibility for finance and justice is much clearer than responsibility for the results. We precise our expectations for finance and justice through clear rules. But often we disagree about the results we want a public organization to achieve, which mean that we cannot be precise about our expectations in terms of its performance. What should be the standard for results? Even if we could create a

widely acceptable standard for the results, the question is why the public authority failed to implement it?

Public managers can create an administration based on the results if, among other things, they redirect responsibility for compliance with the rules and regulations to achieving results. "If you want better management," claimed David Osborne, "untie managers' hands and allow them to work. Hold them responsible for results and not for respecting meaningless rules". Therefore, from the call for improvement of the results of the public sector derives a call for deregulation. If the public really wants better results of the public sector, many regulations that prevent any effort to improve results should be reduced. Citizens expect all three aspects of responsibility: for finance, for justice and for results. "I can choose to satisfy the rules for responsibility for finance and justice. Or I can focus on results. However, I cannot choose both." So what do public managers do? What is their answer to the "dilemma of responsibility"? First, the majority wants to meet the test of responsibility for finance and justice. Most public managers try to fully ensure that the organization is "clean" before auditors so that no matter who carries out the audit finds not even the least breaking of the rules. Then, if there is still time, resources or organizational capacity left, they will try to improve results.

E. The new responsibility mechanisms assign civil servants with a direct responsibility for their work, not only constructive responsibility of a minister or the parliament. Nowadays, it is significant that responsibility covers the negligence, and authorizations, i.e. failures not to do wrong things. A whole scope of new mechanisms are applied to revise and correct decisions of public administration, thus breaking the practice of the excuse "because of the rules" or simply because it is necessary "to respect the orders".

Can we allow entrepreneurially "empowered" public officials to make decisions, to use discretion and to be innovative, and still to retain democratic responsibility? Can we allow public managers the flexibility, yet ensure responsibility? Can we encourage public managers to be entrepreneurial in achieving results, and still to provide information necessary to determine responsibility? Can we delegate public functions to the private

sector organizations, still keeping the sense that public services are generally not individual transactions with individual customers but that these have a wider, public purpose? Proponents of traditional public administration, as claimed by the advocates of the new public management, are sometimes inclined to accept that the government can certainly benefit from the application of business management techniques. However, they insist that the nature of the state and its institutions, especially the nature of responsibility in government, is fundamentally different from the nature of responsibility in business (Ristic and Ristic 2014, 634).

Democratic responsibility is not an option. It is a basic feature of any approach to structuring the executive authority. The advocates of the traditional public administration believe that it makes no change that market forces, "thinner" and much flexible organization and managerial autonomy function well in private sector organizations. The government is different. The government must not be responsible only to the stakeholders concerned with their own interests, not only to those who pay taxes or clients who are a target group for research and analysis of public opinion. The government must be responsible to all citizens. If the system does not provide responsibility to citizens, then it is, by definition, unacceptable. What is the task of executive authorities, leaders and managers of these bodies, their direct executives and their associates outside the government? To improve results? Or to implement laws? This question separates the advocates of the new public management from the advocates of the traditional public administration.

The theories that advocate a market model and limiting the role of the state use, consciously or not, governments when they believe that the reform of the administration and manner of work is necessary for savings and attracting investments. So far, globalization meant that the states compete in the international market, and their ability to attract capital depends on the level of legal protection and freedom of economic action they offer to investors. According to this principle, public management, side instance of the private sector, must be cost-effective and strictly focused on "value for money", efficiency and performances. It would be wrong to believe that the traditional distinction between public and private can be deleted only when it comes to management methods, since, in fact, the very con-

cept and the purpose of the public sector are questionable. Attainment of public interest which traditionally justified the role of the state and the special status of civil servants loses its importance. Today, the neo-liberal theorists believe that the market can provide the public interest better than the state does. In this respect, the role of the state is limited to providing equal opportunities for all individuals and organizations (Ristic and Ristic 2014, 636).

4. TRANSFER OF THE NEW PUBLIC MANAGEMENT

A. If the reform of the public sector of Great Britain as the real representative of the new public management is analysed, it follows that the basic elements of this model are copied and applied in other countries as well. In addition, New Zealand has conducted the reforms with more enthusiasm than Great Britain. Many states, members of the OECD, adopted elements of this model of reforms especially privatization, "contracting", executive agencies and reforms for improving efficiency and quality. Meanwhile, the political and bureaucratic leaders of economies developing and in transition seek solutions to the problems of overburdened, expensive, inefficient and indifferent state, so their reaching for the initiatives already tested in developed economies is not surprising. Nevertheless, there are two basic problems. First of all, the transfer of public policy is a complex and complicated process, which takes much time until the first results can be noticed. National administrative cultures are unique and specific and in different ways resistant to the use of "the best model" or a copy. This also refers to developed countries. Rather interesting is the case of France. It has, as well as other OECD countries, under pressure of fiscal, economic and bureaucratic crisis, tried to conduct the reform and modernize the administration, mainly through privatization, decentralization and greater use of contracts (Ristic and Ristic 2014, 636).

An attempt of a general reform met the resistance of fixed interest and centralized state of the French political and administrative culture, so the intentions of politicians-reformers were largely prevented. Instead of solving bureaucratic issues, reform increased them creating a "two-speed" public service, modernized in some parts, whereas traditional in others.

A different problem of cultural transfer happened in China where the concept of bureaucracy is based on specific "Chinese characteristics". Contradictory values are reflected in the contradictory and fluid relationships in government and administration. In the process of partial reforms, planned economy and market, the party-state and civil society in infancy coexist and compete. From these instances it is clear that without a flexible adaptation to local conditions reforms will not take root, but become empty, "façade" reforms, which would not be effective and would not do anything more but create new bureaucratic layers. Unfortunately, the reforms based on the experience of developed countries continue to be accepted despite reliable evidence that often they do not function.

Analysis of programme reforms in developed countries led to different estimates. In New Zealand the management is believed to be better today. However, while recognizing the radical and transformative nature of reforms (scope of public services decreased to 60 percent), there is also a lot of criticism. The practice and theory of management are transformed, but the eternal questions of public administration remain a challenge that cannot be overcome by the principle of separation of roles or transferring problems on the market.

Moreover, others estimate that New Zealand model seems to lose sight of the most factors that provide a serious strategic development of public policy. The differences between elite reformers and persons from the target groups are also present in the assessment of Canadian reforms. Citizens and employees in public institutions consider such multiple changes, at least, confusing. The failure of the Canadian government to adequately disclose financial, personnel and other costs of restructuring is criticized. However, the most disturbing criticism (based on a survey of the OECD) is that "despite differences between countries, there is an increasing agreement and concern that the fundamental values in the organization of public institutions are suppressed by the reforms.

B. New public management is relatively rarely seen in developing countries, and the assessment of its impact even more rarely. Summarizing the conclusions of the five-year review of "changes of the role of government in adapting the economy" in South Asia, Sub-Saharan Africa and South

America, Baitly finds that the impact of reforms directed towards the introduction of the new public management is different and they are, in the best case, led to improvements in efficiency. On the other side, he notes that the transaction costs of radical reforms independency of agencies for providing services are beyond the profit, and that the reforms that tend to separate consumers from suppliers sometimes reduce responsibility (Ristic and Ristic 2014, 637).

There are various explanations why the new public management in developing countries provided less than it should. The point is that the old administrative practice, including the culture of public service, continues to live in the era of new public management. Another explanation for the apparently poor results in developing countries is reduced to the fact that the impact of these reforms under any circumstances is marginal. Even in New Zealand, it is difficult to accurately show what has improved as a result of system changes. Equally unclear results were recorded in the Great Britain. Simply assessment of the effects, even if it was made was unable to provide clear evidence in favour of the new concept.

Existing comments about the reforms of public management in developing countries often do not provide any real evidence that there is an awareness of the problematic nature of the model of the new public management. It seems the critical literature on practice in developing economies is ignored, particularly regarding the need for close integration of the privatization with the general transformation strategies. A specialized study of the World Bank recognized the problematic nature of implementation (for instance the World Bank in 1995 On the political obstacles to privatization) (Ristic and Ristic 2014, 637). The failure of the literature on development management to produce a reasonable critique of the new public management is troublesome, as it leaves us without the support for the information for a reasoned debate required by the future importance of the reform of public management in developing countries and in transition economies. However, from the tensions that arise in this regard, the following recommendations can be drawn:

- If you leave clear standards of competence in favour of flexible relations under a contract, legal protection of citizens shall be provided

to the same extent as it was in the traditional organization of public administration;

- If control on the basis of effectiveness and efficiency replaces the democratic control, control instruments must be transparent;
- In the field of management when politically important decisions are adopted, policy must not be excluded;
- Broader discretion in the management field has to be balanced by guaranteeing equality of complaints on public services.

C. The implementation of economic management principles (and management principles of the private sector) in the public sector does not only change the organization of the public sector, but also the nature of the state as a whole. The new "state of contracts and agencies" causes various problems in relations within the state, but also in the relations of the state, the market and society. Often there is not enough awareness that different degrees of the reform process require different solutions, and many of the long-term implications of organizational and managerial reforms become visible only later (Šeparović 2002, 31). Yet, all countries that adopted the selected elements of the new public management are aware that there is no return to the old forms of government and public administration. By all accounts, development of the new public management is more demanding than suggested by a cursory glance to the introduction of management systems.

In the widest sense, a common problem of the new public management is clearly the relationship between the responsibility of public managers and employees, ministries and autonomous bodies or agencies, public administrations and citizens, legislative and executive authorities, and the public and private sectors. Responsibility is closely associated with the new public management since explicit responsibility was one of the main objectives of all reforms to the new public management.

There are two types of consequences which may arise from this: either the new public management will have to make a compromise between efficiency and other public sector values such as fairness, or the full implementation of this new public management will require far-reaching changes in the legal and institutional framework. Gap between managerial and

political responsibility remains particularly problematic. In Great Britain, for example, there is a debate about ministerial responsibility versus public responsibilities of officers. The reforms of public management, in many ways, also influenced the management of ethical behaviour. Critics of the new public management predict an increase in corruption in the new «state of contracts and agencies» that provides more freedom for public sector organizations and employees in the public sector. There is an objection that the new public management promotes the economic value on the expense of other values. But these arguments are not based on facts, because there are not so many empirical studies that compare ethical behaviour before and after the great reforms of public management. Reforms bring changes also in the status of public sector organizations through corporatisation and semi-privatization. This also imposes the question of the extent to which public corporations and similar organizations are subject to the rules of conduct and moral code, valid for a classic public sector. The reforms have also resulted in the development of new forms of public sector organizations such as semi-autonomous bodies. The new organization agencies often use their managerial freedom to define their ethical standards. This tendency is reflected in the increased employment of people from the private sector, often in management positions (Ristic and Ristic 2012, 640).

D. In the late eighties and early nineties, the new public management was presented as "a public management for all times" or as "the only best way". Many management innovations are packed nicely, but this approach was different in that it was carrying a hint of the end of the history, anticipating that we are lucky we are in the public sector at the time when the truth was revealed. After a decade and a half of reforms in some states members of OECD, some guidelines of what to take and what to leave out from a new model of public management can be distinguished. The ideological debate that has been reached often observed the managership as extreme in itself that defines a desirable state of public administration in terms of structure, operation and results. Nevertheless, the development of this model shows that it must be understood and used as a "tool box" which, if properly applied, can contribute to solving some specific problems in certain parts of the public administration.

States should adopt a pragmatic approach to reforms of the public management rather than to follow the dogma and trends in public management. The implementation of the management system proved that in the very beginning national and local circumstances and organizational diversity must be taken into account. Certain reform concept can work in one sector, but not in the other due to differences in organizational structures and cultures (Ristic and Ristic 2012, 641). The process of reforms is necessary to include the human dimension. One of the classic reasons for the failure of many public management reforms was insufficient information of people about the rules of changes, and also the fact that they were not trained to contribute to this process. Before a decision to embark on reforms, it is necessary to assess whether there are sufficient prerequisites for successful implementation.

Within the public sector, there must be facilities for training and adaptation. Establishing training mechanisms such as a regular re-evaluation, reports of citizens and employees are not only success factors in the management of any reform process of public management, but also the impetus to political and administrative leaders to look beyond the current reforms and be prepared for future challenges. Undoubtedly, the new public management has left a mark. However, despite the fact that we strive to apply it throughout the world, it did not become the prevailing paradigm of public management in developing countries. Any criticism of the development of public management in any less developed country shows that hierarchical bureaucracies were essentially not replaced by a chain of interrelated contracts. Surely there had been very significant reforms, particularly in the health and water management. But most of the functions in the government continue to perform vertically integrated bureaucrats working as Weber predicted.

CONCLUSION

The basic assumption of management based on the results, a concept that is applied in more and more state administrations, is actually simple planning and concrete work. The organization is based more on input of means used then on the effects and results coming from the use of these funds.

Performance based management along with finance management are in the very essence of the financial management. More states create their public finances, i.e. budgets, precisely on the basis of expected results. Flexibility can be introduced at multiple levels of the budget cycle. True, the process of determining the budget depends largely on the structure of the Budget Law and the level at which legislation controls expenditures (Ristic and Ristic 2012, 643). There are two major trends leading to greater flexibility. For instance, the OECD member countries are increasingly moving away from the classical approach to the creation of the budget from the bottom up and are turning to the reverse top down in which the government determines the upper limit of the total costs and the amount for each ministry. This new approach allows for greater government control overall costs and facilitates the reallocation of resources. Going further to flexibility, in some OECD member states, parliament no longer considers individual budget allocations but only general course and trends in government expenditures. Over the years, in the nineties, a major reform aimed at introducing budgeting based on results (performances) – concept that connects information about the performance/results with the budget was conducted. Rather interesting is the example of Sweden, which has experienced a catastrophic deterioration, and then a recovery of budget balance. From sizable surpluses in late eighties, budget largely stepped into the deficit zone. In order to bring budget back balance in the short term and to break structure of tendencies to growth of costs, the limitation of the budget from top to bottom was implemented. The upper limit for central financing of spending is set for the next three fiscal years. During the debate on the budget proposal, a frame of total spending is adopted first, and only then the appropriation is determined. In addition, the proposal to increase certain costs must always be accompanied by a proposed sources of funding – the means to cover the increased cost, i.e. the proposal of the reduction of other appropriations in this area of consumption (Ristic and Ristic 2012, 643).

A key challenge while creating a budget based on expected results relates to the continuous lack of important and useful information about the outcomes of effects, difficulties in achieving consensus among stakeholders on common goals and strategies, inconsistency of the programme structures and reports on costs, and finally, the limitations in information systems and responsibility mechanisms.

Finally, the expectations of any initiative to create a budget according to the results lie in the potential that information on results and mutual comparisons are used in the budget preparation process. By that focus is diverted from simple input information on costs to exit information on expected final results and effects in the process of preparing and adopting of the budget. In recent years, public administration reform becomes a key element of system reform in post-communist countries of Central and Eastern Europe and the former Soviet Union. The growing interest in this area stems from the fact that the inefficient system of public administration is increasingly considered an obstacle to the economic development of a country.

Common to all countries in the region is the same goal set in the administration development strategies: development of an efficient and viable state based on the democratic principles. These principles include the easy availability of administration, transparency and professionalism. However, in these countries there is a problem of legacy from the previous period. Therefore, in the aim of modernizing public administration, functional analysis is approached, which actually means an analysis of the current situation and comparison with the desired one, which is the basis for the development of an administrative reform strategy. Civil service reform requires the transfer of authority from central to local level or on the private sector, the professionalization of civil servants, the introduction of information technologies and effective control mechanisms. If the government does not show enough interest in reform, it will not support the implementation of functional analysis as an integral part of the reform process.

REFERENCES

1. Ristić, Žarko. 2013. *Fiskalni menadžment i ekonomija javnog sektora.* Beograd: Etnostil.
2. Vašiček, Davor. 2010. *Upravljanje u javnom sektoru*. Rijeka: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
3. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2014. *Međunarodne javne finansije i budžetska politika EU*. Beograd: Etnostil.

4. Šeparović, Perko. 2002. *Novi javni menadžment.* Zagreb: Poltička misao.

5. Ristić, Kristijan i Ristić, Žarko. 2012. *Fiskalna ekonomija i menadžment javnog sektora*. Beograd: Etnostil.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 640.433: 613.648.2
Rad primljen: 03.04.2015. DOI: 10.7251/POS1514355K
Rad odobren: 15.04.2015. Originalan naučni rad

Kalenjuk, dr Bojana [1]
Tešanović, dr Dragan [2]
Gagić, dr Snježana[3]

PRIMENA „STARIH" INOVACIJA U UGOSTITELJSTVU I NJIHOV UTICAJ NA KVALITET HRANE – *SOUS VIDE*

Rezime: *"Sous vide" je francuska fraza prihvaćena u ugostiteljstvu koja se često prevodi kao „u vakuumu" i zaista često se (ali ne uvek) vrši uklanjanje vazduha iz kese pre toplotne obrade različitih namirnica, što dovodi do boljih rezultata u pogledu kvaliteta namirnica, po čemu je ovaj metod i dobio naziv. Glavna odlika toplotne obrade namirnica "sous vide" metodom vezana je za podešavanje vremena i kontrolu temperature. Modernistički kuvari prihvatili su "sous vide" prevashodno zbog neprikosnovene kontrole koju pruža u pogledu toplotno obrađene hrane kada su mikrobiološke, zdravstveno-bezbednosne, senzorne i nutritivne karakteristike i kvalitet u pitanju, čime će se baviti ovaj rad. Zadatak rada je da se prikažu osnovne karakteristike ovog metoda toplotne obrade, koji značajniju primenu unutar ugostiteljsih kuhinja ima poslednjih godina. Cilj rada je da postakne ugostitelje na razmišljanje o značaju i mogućnostima primene ovog metoda toplotne obrade na primeru mesa, koji utiče na kvalitet i, posledično, na zadovoljstvo potrošača.*

[1] Docent, Katedra za gastronomiju, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Trg D. Obradovića 3, Novi Sad, R. Srbija, bojana.kalenjuk@dgt.uns.ac.rs
[2] Redovni profesor, Katedra za gastronomiju, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Trg D. Obradovića 3, Novi Sad, R. Srbija, dragan.tesanovic@dgt.uns.ac.rs
[3] Profesor strukovnih studija, Departman za hotelijerstvo, Fakultet za menadžment, Alfa univerzitet, Mitropolita Stratimirovića 10, Sremski Karlovci, R. Srbija, gagicsnjeza@yahoo.com

Ključne reči: *sous vide, toplotna obrada, kvalitet, hrana, ugostiteljstvo.*

JEL klasifikacija: *L66, O31, L15.*

UVOD

Dugo poznat, ali zanemarivan postupak toplotne obrade namirnica nazvan *sous vide* poslednjih godina sve više dobija na značaju (Baldwin et al. 2010, 125–150; Baldwin 2012, 5). Ograničenja posredstvom mišljenja da *sous vide* uklanja umetnost iz pripreme hrane premašila su poentu, jer ovaj metod zaposlenima u ugostiteljskim kuhinjama pruža mnoge izazove pri pripremi nutritivno, senzorno, mikrobiološki i zdravstveno kvalitetne hrane, što ga je počelo uspešno vraćati u ugostiteljske kuhinje (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192–222).

Sous vide predstavlja postupak toplotne obrade namirnica koje se zatvaraju u fleksibilne plastične kese i toplotno obrađuju u vodenoj kupci, kombinovanoj rerni ili nekom drugom sistemu koji dozvoljava preciznu kontrolu temperature. *Sous vide* je francuska fraza koja se često prevodi kao „u vakuumu“ (Schellekens 1996, 258) i zaista često se (ali ne uvek) vrši uklanjanje vazduha iz kese pre toplotne obrade, što dovodi do boljih rezultata u pogledu kvaliteta namirnica (Tešanović 2010, 45; Ruiz et al. 2013, 67).

Glavna odlika toplotne obrade namirnica *sous vide* metodom ipak nije pakovanje ili vakuumiranje već fina kontrola obrade koju omogućuavaju nove tehnologije vezano za podešavanje vremena i kontrolu temperature. *Sous vide* metode mogu obezbediti rezultate koje je skoro nemoguće postići na tradicionalne načine (McGee 2004, 777–790; Baldwin 2012, 5). Modernistički kuvari prihvatili su *sous vide* prevashodno zbog neprikosnovene kontrole koju pruža u pogledu toplotno obrađene hrane (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192–222; Gagić, Tešanović i Kalenjuk 2014), kada su mikrobiološke, zdravstveno-bezbednosne, senzorne i nutritivne karakteristike i kvalitet u pitanju (Garcıa-Linares et al. 2004, 371; Tešanović 2011, 280; Tešanović, Gagić i Kalenjuk 2014).

Predmet ovog rada je *sous vide* metod toplotne obrade namirnica.

Zadatak je da se prikažu osnovne karakteristike ovog metoda toplotne obrade na primeru mesa kao metoda dosta dugo poznatog, ali odskoro sa značajnom ekspanzijom u primeni unutar ugostiteljskih kuhinja.

Cilj rada je da postakne ugostitelje na razmišljanje o značaju i mogućnostima primene ovog metoda toplotne obrade, koji značajno utiče na kvalitet hrane i jednako značajno na zadovoljstvo potrošača.

1. ISTORIJAT *SOUS VIDE* METODE

Primena *sous vide* metode toplotne obrade u vrhunskim ugostiteljskim objektima pominje se 70-ih godina prošlog veka (Baldwin et al. 2010, 125–150). Istorijska značajna primena vezuje se za 1986. godinu u pripremi jela Joëla Robuchona, legendarnog francuskog šefa čiji je restoran Jamin u Parizu imao tri Michelinove zvezdice i imao reputaciju jednog od najboljih na svetu tog vremena, kada je sam postupak obrade namirnica bio deo eksperimenta kuhinje istočne železničke stanice Gare de l'Est, u kom se pripremala hrana namenjena za Nouvelle Premiere vagon. Restoran ovog brzog voza išao je na istok, iz Pariza u Strazbur, čija je skučena kuhinja trebalo samo da pogreje danima ranije toplotno obrađenu i pripremljenu hranu i takvu je posluži. Michel Cliche, verni višegodišnji pomoćnik šefa Robuchona bio je u mogućnosti da podgreje hranu u skučenoj kuhinji restoran-vagona bez kompromitovanja njenog kvaliteta. Sve ovo je bilo moguće jer je Robuchonov tim hranu pripremio metodom *sous vide*, u to vreme novim načinom toplotne obrade naminica, koji je, između ostalog, kuhinjskom osoblju omogućavao da skladište i kasnije podgreju svoje kreacije bez žrtvovanja bilo koje nijanse ukusa, boje ili teksture (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192–222).

Ideja o toplotnoj obradi u zatvorenoj ambalaži ni tada nije bila nova. Kroz kulinarsku istoriju hrana se umotavala u lišće, uranjala u masnoće, oblagala solju ili stavljala u životinjske bešike pre toplotne obrade. Ljudi su dugo znali da izolacija hrane od vazduha sprečava kvarenje hrane (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192–222). Značajna istraživanja ove metode toplotne obrade počinju da se rade 1990. godine, a najveću ekspanziju u

primeni ona doživljava početkom ovog veka (Keller 2008, 35–55; Baldwin 2010, 125–150).

2. PREDNOSTI *SOUS VIDE* METODE

Sous vide je posebno koristan za toplotnu obradu mesa i morskih plodova kod kojih je vremenski okvir kada su savršeno topotno obrađeni često suviše mali pri primeni tradicionalnih metoda obrade.

Iako mišljenja variraju oko toga koja je idealna temperatura za neke namirnice, ona je zasigurno mnogo niža nego ona kod vrelog tiganja. Pošto je temperatura prženja najmanje 200°C viša od idealne temperature središta hrane, spoljašnjost i krajevi npr. ribe će neizbežno biti više toplotno obrađeni nego središte kada se koristi tiganj.

Ponekad je ova velika razlika gotovosti upravo ono što se želi postići: prženje u tiganju može da omogući hrskavu kožu i prijatne ukuse koji nastaju usled Maillardove reakcije (Mottram 1998, 416; Tešanović 2011, 130), ali ponekad su varijacije u temperaturi jednostavno neizbežna posledica metode toplotne obrade. Samo jedan momenat nepažnje meso ribe može uništiti.

Savršeno vreme trajanja je dodatno zakomplikovano činjenicom da hrana koja se zagreva tradicionalnim metodama nastavlja da se greje čak i kada se skloni sa izvora toplote. Riba uklonjena iz tiganja ima vruću spoljašnjost koja se hladi, prvenstveno, puštanjem toplote u središte hrane dok se ne postigne ujednačena temperatura u celom komadu. Kuvar zato mora da ukloni ribu iz tiganja mnogo pre nego što je središte gotovo da bi ona bila savršeno toplotno obrađena do vremena serviranja.

Toplotna obrada *sous vide* metodom omogućava vrlo laku kontrolu temperature tečnosti. Najjednostavnija tehnika je da se zapakovani paketi hrane stave u vodenu kupku ili u konvektomat koji je podešen da održava željenu temperaturu u središtu. Zatim se samo sačeka da hrana postigne željenu temperaturu, izvadi i servira. Sa kompjuterski kontrolisanim grejačem, vodena kupka sa visokokvalitetnim sistemom mešanja ima odstupanje manje od pola stepena od podešene temperature, što eliminiše

prekuvavanje ili nekuvanost. Štaviše, kada se hrana izvadi iz tople kupke, temperatura središta i spoljašnjosti je ujednačena te hrana ne nastavlja da se zagreva, odnosno toplotno obrađuje.

Pored kvaliteta, *sous vide* tehnika unapređuje kontrolu i nad:

– veličinom porcije i
– higijenom hrane, koja može da se posmatra i sa aspekta zdravstveno bezbednog kvaliteta.

Ovo su bitni problemi u svakoj ugostiteljskoj kuhinji. Porcije mogu biti brzo izmerene, označene i začinjene dok se pakuju. Kada se pojedinačne porcije lososa pripremaju, npr., maslinovo ulje, začinsko bilje i začini mogu biti dodati u kesu pre zatvaranja, a zatim se ona može odložiti u frižider. Merenje svakog sastojka obezbeđuje preciznu kontrolu porcija i dosledan kvalitet nakon toplotne obrade.

Skladištenje hrane u zatvorenim plastičnim kesama deluje pomalo neprirodno, ali vakuumsko zatvaranje umnogome umanjuje hemijsko oštećenje koje prouzrokuje kiseonik kada dođe u dodir sa hranom. Potrebno je vrlo malo vremena, npr., da prirodne masnoće u ribi oksidišu i stvore neprijatne arome. Oksidacija je takođe odgovorna i za to da se pigment mioglobin u crvenom mesu promeni iz prvobitne privlačne crvene u neprivlačnu smeđu boju.

Kada jabuke, artičoke, zelene salate i mnogo drugo povrće i voće počnu da tamne na mestima preseka, to ukazuje na uticaj kiseonika na enzime koji se nazivaju polifenol-oksidaze. Pakovanjem ovih namirnica u nepropusne plastične kese ova pojava se umnogome usporava te očuvava ribu svežom, sprečava promenu boje mesa, a biljke mnogo duže ostaju sveže bez pojave tamnih delova.

U vakuumski zatvorenoj plastičnoj kesi, hrana se nalazi u potpuno vlažnoj sredini. Ova vlaga sprečava isušivanje namirnica, što dovodi do toga da je hrana pripremljena *sous vide* metodom često mnogo sočnija i mekša nego hrana koja se priprema na drugi način.

Kese ne štite hranu samo od atmosfere. Hrana unutar *sous vide* paketa je manje podložna unakrsnoj kontaminaciji tokom pripreme i skladištenja

u često pretrpanim frižiderima profesionalnih kuhinja. Kada se izvede pravilno, toplotna obrada metodom *sous vide* može biti najbolji način obezbeđivanja zdravstveno bezbedne hrane (Tešanović 2010, 65; Kalenjuk et al. 2013).

Međutim, kao i sa drugim pristupima toplotnoj obradi, pravilna manipulacija sirovom i obrađenom hranom je najvažnija. Generalna načela higijene u kuhinji primenjuju se na *sous vide* podjednako kao i na bilo koji drugi metod i trebalo bi posebnu pažnju obratiti kada se obrađena hrana seče u porcije i pakuje za kasnije podgrevanje (Myhrvold, Young and Bilet 2011a).

Koristi kod *sous vide* metode toplotne obrade su:

– kontrola,
– doslednost,
– kvalitet i
– bezbednost.

3. SOUS VIDE PROCES TOPLOTNE OBRADE

Toplotna obrada bilo koje hrane metodom *sous vide* sastoji se od pet koraka:

– pripreme,
– pakovanja,
– podešavanja temperature,
– podešavanja vremena i
– dogotovljavanja.

Postupak toplotne obrade namirnica primenom *sous vide* metode prikazan je u tabeli 1. (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192–222).

Tabela 1. *Sous vide* koraci (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192–222)

PRVI KORAK	DRUGI KORAK	TREĆI KORAK	ČETVRTI KORAK	PETI KORAK
PRIPREMA SASTOJAKA	PAKOVANJE HRANE	PODEŠAVANJE TEMPERATURE TOPLOTNE OBRADE	TOPLOTNA OBRADA ODGOVARAJUĆI VREMENSKI PERIOD	DOGOTOVLJAVANJE, ČUVANJE I SERVIRANJE
Iseći i porcionisati Marinirati ili usoliti* Propržiti* Blanširati* Začiniti*	Staviti u posudu za toplotnu obradu Vakuumiranje Postavljanje termometra*	Odaberati željenu temperaturu u središtu hrane Odabrati *sous vide* strategiju i podesiti temperaturu vodene kupke	Odrediti vreme kuvanja iz recepture, tabele ili proračuna Nadgledati temperaturu na termometru*	Ostaviti da odstoji ili da se ohladi Podgrejati* Iseći* Porcionisati* Uskladištiti* Servirati*

* – opcioni koraci

Priprema sastojaka i organizacija *mise en place* za toplotnu obradu *sous vide* slična je kao i kod ostalih metoda.

Kada se hrana zatvara u pakete, restorani koji koriste *sous vide* se uglavnom oslanjaju na vakuum mašine nalik komorama, ali postoje i druge, povoljnije opcije. Cilj drugog koraka je da se stvore zapečaćeni paketi hrane spremni za toplotnu obradu koji sadrže što je moguće manje vazduha u sebi.

Najbitniji korak je odabir temperature vodene kupke, kombinovane pećnice ili neke druge kuhinjske opreme, a zatim odabir vremena obrade. Ne postoje čvrsta pravila koja kombinacija temperature i vremena toplotne obrade daju najbolje rezultate. Razumevanje svih mogućih opcija olakšava odabir najboljeg pristupa za potrebe ugostiteljske kuće.

Moguće je koristiti tri načina pri toplotnoj obradi *sous vide*:

- toplotna obrada i serviranje hrane odmah (strategija pripreme objašnjena je u tebeli 2),
- toplotna obrada i odlaganje hrane u frižider ili zamrzivač do upotrebe (strategija pripreme objašnjena je u tabeli 3) i
- toplotna obrada na dovoljno visokim temperaturama i dovoljno dugo da se postigne pasterizacija hrane (strategija pripreme objašnjena je u tabeli 4).

Poslednji korak je dogotovljavanje. Pristup kuvanje-hlađenje može zahtevati još rada na hrani kao što je sečenje velikog komada mesa i prepakivanje u manje individualne porcije. Kada se toplotno obrađuje hrana koja će se odmah posluživati, mnoge namirnice ne zahtevaju dodatne radnje nakon otvaranja paketa i serviranja na tanjir. Međutim, neke namirnice, kao što je srednje pečen biftek, jednostavno nisu ukusni bez prepečene spoljašnjosti, što zahteva dodatnu obradu.

Tabela 2. *Sous vide* strategije pripreme hrane koja se servira odmah nakon toplotne obrade (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192–222)

	KOLIKO BRZO ĆE HRANA BITI SERVIRANA?	KAKO BI TREBALO ČUVATI HRANU NAKON TOPLOTNE OBRADE?	U ČEMU ĆE HRANA BITI TOPLOTNO OBRAĐENA?	KOJA OPREMA ĆE SE KORISTITI ZA TOPLOTNU OBRADU?	KOJI METOD TOPLOTNE OBRADE I ČUVANJA ĆE SE KORISTITI?	UKOLIKO SE HRANA POTAPA, KOJA TEMPERATURA VODENE KUPKE ĆE SE KORISTITI?
Kada će se hrana servirati i konzumirati odmah nakon toplotne obrade, kuvari imaju najveću fleksibilnost pri odabiru vremena i temperature. Ova strategija je često najbolji pristup za osetljivu hranu kao što su ribe, morski plodovi i mekša mesa, koji bi bili uništeni ako bi se kuvali do vremena koje je potrebno za metode kuvanje-hlađenje i pasterizaciju.	Za nekoliko minuta	Ne bi trebalo da se skladišti	Zapečaćena kesa uz pomoć komore Zavarena kesa Impulsno zapečaćena kesa Kesa zatvorena zipom Kesa za pečenje Otvorena kesa Retort kesa Tegla ili čvrsta posuda	Vodena kupka Kombinovana rerna Parni lonac sa niskom temperaturom Ekspres lonac Autoklava Improvizovana oprema Šerpa na ringli	Uklanjanje kada se postigne temperatura Kuvanje kada se postigne temperatura Pasterizacija za hlađenje Visoka temperatura i pritisak Ulivanje ili vađenje Odležavanje	Bilo koja, dokle god hrana ne ostaje duže od četiri sata u granicama između 5°C i 54°C

Tabela 3. *Sous vide* strategije pripreme hrane koja se hladi odmah nakon toplotne obrade (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192–222)

	KOLIKO BRZO ĆE HRANA BITI SERVIRANA?	KAKO BI TREBALO ČUVATI HRANU NAKON TOPLOTNE OBRADE?	U ČEMU ĆE HRANA BITI TOPLOTNO OBRAĐENA?	KOJA OPREMA ĆE SE KORISTITI ZA TOPLOTNU OBRADU?	KOJI METOD TOPLOTNE OBRADE I ČUVANJA ĆE SE KORISTITI?	UKOLIKO SE HRANA POTAPA, KOJA TEMPERATURA VODENE KUPKE ĆE SE KORISTITI?
Toplotna obrada pa hlađenje je strategija razvijena za korišćenje u velikim kuhinjama kada hrana mora biti toplotno obrađena unapred, skladištena u ohlađenom ili zamrznutom stanju i kasnije podgrejana i servirana. Ovaj pristup je takođe u upotrebi i u manjim kuhinjama jer omogućava pripremu komplikovanih jela i upotrebu namirnica kojima je potrebno dugo vreme kuvanja.	Tokom jedne nedelje Tokom šest meseci	Frižider (od 1°C do 5°C)	Zamrzivač (ispod 0°C)	Vodena kupka Kombinovana rerna Parni lonac sa niskom temperaturom Ekspres lonac Autoklava Improvizovana oprema	Produženo kuvanje na odabranoj temperaturi Visoka temperatura i pritisak Hlađenje Zamrzavanje Otapanje ili kuvanje zamrznute hrane Podgrevanje	Najmanje 54°C u vremenu potrebnom da se postigne pasterizacija

Tabela 4. *Sous vide* strategije pripreme hrane koja se konzerviše (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192–222)

	KOLIKO BRZO ĆE HRANA BITI SERVIRANA?	KAKO BI TREBALO ČUVATI HRANU NAKON TOPLOTNE OBRADE?	U ČEMU ĆE HRANA BITI TOPLOTNO OBRAĐENA?	KOJA OPREMA ĆE SE KORISTITI ZA TOPLOTNU OBRADU?	KOJI METOD TOPLOTNE OBRADE I ČUVANJA ĆE SE KORISTITI?	UKOLIKO SE HRANA POTAPA, KOJA TEMPERATURA VODENE KUPKE ĆE SE KORISTITI?
Konzerviranje je poželjno kada hrana treba da stoji dug period vremena bez hlađenja. Za ovo je neophodna specijalna oprema, uključujući ekspres lonac ili autoklavu. Standardne tegle i retortske kese će izdržati visoku temperaturu koja je potrebna da bi se hrana u njima sterilisala. Bezbednost hrane nalaže i poznavanje minimalnog vremena kuvanja za konzervisanje.	U okviru od šest meseci	Sobna temperatura	Retort kesa Tegla ili čvrsta posuda	Ekspres lonac Autoklava	Sterilizacija za konzervisanje	Najmanje 115°C

4. TOPLOTNA OBRADA MESA *SOUS VIDE* METODOM

Ključ toplotne obrade mesa metodom *sous vide* je postići željenu temperaturu u središtu mesa. Porcionisanje mesa ubrzava proces jer što je deblji komad, to je duže vreme obrade, što se povećava linearno u zavisnosti od debljine. Vreme potrebno da se obradi meso zavisi od početne temperature hrane, veličine i debljine mesa, kao i vrste kupke koju koristite (Myhrvold, Young and Bilet 2011b, 286–296).

Toplotna obrada mesa *sous vide* metodom obuhvata sledeće korake:

1. Odabrati namirnice i željenu temperaturu. Tabela 5. pokazuje krajnje temperature središta za pojedine vrste mesa.
2. Podesiti kupku na temperaturu koja je viša za 1°C od krajnje temperature.
3. Vakuumirati meso zajedno sa začinima, masnoćama ili tečnostima.
4. Zagrejati *sous vide* dok središte ne postigne krajnju temperaturu.
5. Opciono, opeći meso bilo kojom metodom po izboru.
6. Začiniti po želji.

Tabela 5. Najbolji način za kuvanje mekanih mesa *sous vide* (Myhrvold, Young and Bilet 2011b, 286–296)

NAMIRNICA	TEMPERATURA SREDIŠTA				NAPOMENA
	SLABO PEČENO (°C)	SREDNJE PEČENO (°C)	PINK (°C)	SREDNJE (°C)	
Goveđe meso, file	50	53	56	62	
Goveđe meso, podslabina	54	56	59	62	Meso isečeno u smeru nasuprot pružanju vlakana da bi se dobila maksimalna mekoća
Goveđe meso, bubrežnjak	54	56	58	60	
Jagnjeće meso, but	54	57	60	65	
Jagnjeće meso, slabina	54	57	59	62	
Teleće meso, bubrežnjak	52	54	56	60	
Meso divljači, bubrežnjak	50	53	58	60	Visoka enzimska aktivnost može prouzrokovati gnjecavost, preporučuje se kuvanje na temperaturi koja je viša od željene krajnje temperature, koristiti istu temperaturu za sličnu divljač
Svinjsko meso, bubrežnjak	n/a	58	60	62	
Svinjsko meso, file	n/a	56	59	61	
Svinjsko meso, plećka	n/a	58	60	64	
Meso zeca, bubrežnjak	n/a	56	59	62	Obrada u kupki podešenoj na 72°C do krajnje temperature da bi se sprečila gnjecavost
Praseće meso, slabine	n/a	56	58	60	

n/a – nije primenljivo

Meso peradi se često izdvaja zbog posebne zabrinutosti u smislu zdravstvene bezbednosti. Jedan od razloga je taj što se ovo meso uglavnom prodaje ucelo, sa kožom, što povećava verovatnoću kontaminacije (Škrinjar i Tešanović 2007, 183; Kalenjuk 2010). Drugi razlog je taj što uzgojena perad može biti zaražena salmonelom bez pokazivanja simptoma (Tešanović, 2010, 56; Kalenjuk et al. 2013). Kod divljih ptica, površinska kontaminacija može biti raširena u unutrašnjost preko metka (Škrinjar i Tešanović 2007, 185). Ipak, neke od prikazanih temperatura su suviše niske da bi se postigla pasterizacija; u ovim slučajevima vreme potrebno za pasterizaciju je obeleženo oznakom n/a (nije primenljivo). Ove niske temperature se koriste za određenu perad crvenog mesa koje se koriste već vekovima u Evropi. Ipak, ova tehnika toplotne obrade nije toliko bezbedna kao što je to slučaj sa obradom do pasterizacije.

Toplotna obrada mesa peradi *sous vide*:

1. Odabrati namirnicu i krajnju temperaturu. Naredne tabele prikazuje krajnje temperature središta za mnoge vrste peradi (tabele 6. i 7).
2. Podesiti kupku na temperaturu koja je viša za 1°C od krajnje temperature.
3. Vakuumirati meso zajedno sa začinima, masnoćama ili tečnostima.
4. Zagrejati *sous vide* dok meso ne postigne krajnju temperaturu. Koristiti digitalni sondni termometar.
5. Pasterizovati (opciono). Držati meso na odgovarajućoj temperaturi u vremenskom periodu naznačenom u tabeli da bi postigli potpunu pasterizaciju.
6. Opciono, opeći meso.
7. Začiniti po želji (Myhrvold, Young, Bilet, 2011b, 286–296).

Tabela 6. Najbolji način toplotne obrade mesa crvene peradi *sous vide* metodom (Myhrvold, Young and Bilet 2011b, 286–296)

NAMIRNICA	TEMPERATURA SREDIŠTA					
	SLABO PEČENO (°C)	VREME POTREBNO ZA PASTERIZACIJU (SATI)	SREDNJE PEČENO (°C)	VREME POTREBNO ZA PASTERIZACIJU (SATI)	PINK (°C)	VREME POTREBNO ZA PASTERIZACIJU (MINUTI)
Pačije grudi	52	5 h 15 min.	54	2 h 17 min.	58	30
Guščije grudi	50	n/a	52	5 h 15 min.	55	40
Grudi tetreba	50	n/a	52	5 h 15 min.	58	30
Fileti noja	50	n/a	54	2 h 17 min.	58	30
Grudi goluba	52	5 h 15 min.	54	2 h 17 min.	58	30

Tabela 7. Najbolji način toplotne obrade mesa bele peradi *sous vide* metodom (Myhrvold, Young and Bilet 2011b, 286–296)

NAMIRNICA	TEMPERATURA SREDIŠTA					
	SREDNJE PEČENO (BLEDO RUŽIČASTO) (°C)	VREME POTREBNO ZA PASTERIZACIJU (MINUTI)	SREDNJE PEČENO (°C)	VREME POTREBNO ZA PASTERIZACIJU (MINUTI)	SREDNJE DOBRO PEČENO (°C)	VREME POTREBNO ZA PASTERIZACIJU (MINUTI)
Pileće meso, grudi	58	30	61	13	65	2
Meso biserki, grudi**	52	5 h 15 min.	54	2 h 17 min.	58	30
Meso fazana, grudi**	56	35	54	2 h 17 min.	58	30
Meso prepelice, grudi	50	12 h	52	5 h 15 min.	54	2 h 17 min.
Ćureće meso, grudi	54	2 h 17 min.	56	35	58	30

** – najbolje se omekšava u marinadi obogaćenoj jogurtom ili enzimima

ZAKLJUČAK

Sous vide je dugo poznat, ali zanemarivan postupak toplotne obrade namirnica koji poslednjih godina sve više dobija na značaju. Ograničenja posredstvom mišljenja da uklanja umetnost iz pripreme jela pokazala se kao netačna jer zaposlenima u ugostiteljskim kuhinjama pruža mnoge izazove pri pripremi nutritivno, senzorno, mikrobiološki kvalitetne hrane i zdravstveno bezbedne, posebno kada su mesa u pitanju.

Poznavanje temperatura i vremena toplotne obrade koji će namirnicama obezbediti željeni kvalitet ključni su za njihovo ostvarenje, koje se može postići na različite načine.

Postavlja se pitanje koji je nivo znanja zaposlenih u ugostiteljstvu kada je ovaj metod toplotne obrade u pitanju, kao i zašto su mišljenja da se on može primenjivati samo posredstvom skupih uređaja, namenski kreiranih za ovakve načine toplotne obrade namirnica. Ako se uzme u obzir značaj zadovoljstva gostiju u ugostiteljstvu, može se zaključiti da obuka zaposlenih nema cenu i da nam za kvalitet nisu potrebni skupi uređaji već samo znanje.

ZAHVALNICA

Rad predstavlja deo istraživanja na projektu: III-046009, koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

LITERATURA

1. Baldwin, Douglas and Eades, Michael and Dan Eades, Mary. 2010. *Sous Vide for the Home Cook*. New York: Paradox Press.
2. Baldwin, Douglas. 2012. „Sous vide cooking: A review.“ *International Journal of Gastronomy and Food Science* 1: 5–30.
3. Gagić, Snježana i Tešanović, Dragan i Kalenjuk, Bojana. 2014. „Unapređenje restoraterskog poslovanja primenom inovacionih strategija.“ *Turističko poslovanje* 14: 91–99.
4. Garcıa-Linares, M. Carmen and Gonzalez-Fandos, Elena and Garcıa-Fernandez, M. Carmino and Garcıa-Arias, M. Trinidad. 2004. „Microbiological

and nutritional quality of sous vide or traditionally processed fish: influence of fat content.“ *Journal of Food Quality* 27: 371–387.

5. Kalenjuk, Bojana. 2010. „Organizacija i planiranje proizvodnje jela od mesa peradi u Studentskom centru Novi Sad.” Master rad. Prirodno-matematički fakultet. Novi Sad.
6. Kalenjuk, Bojana and Branković, Violeta and Cvetković, Biljana. 2013. „Healthy safe food manipulation and its significance in the development of tourism in Belgrade.“ HOTELLINK 21–22, Fifth International Biennial Congress, 28th and 29th November, Beograd, 416–423.
7. Keller, Tomas, 2008. *Under Pressure: Cooking Sous Vide*. New York: Artisan.
8. McGee, Harold. 2004. *On Food and Cooking: The Science and Lore of The Kitchen*. New York: Scribner.
9. Mottram, Donald S. 1998. „Flavour formation in meat and meat products: A review.“ *Food Chemistry* 62(4): 415–424.
10. Myhrvold, Nathan; Young, Chris and Bilet, Maxime. 2011a. *Modernist Cuisine: The Art and Science of Cooking, Techniques and equipment.* Washington: The Cooking Lab.
11. Myhrvold, Nathan and Young, Chris and Bilet, Maxime. 2011b. *Modernist Cuisine: The Art and Science of Cooking, Animals and plants.* Washington: The Cooking Lab.
12. Ruiz, Jorge, Calvarro, Julia, Sánchez del Pulgar, Jose and Roldán, Mar. 2013. „Science and technology for new culinary techniques.“ *Journal of Culinary Science & Technology* 11(1): 66–79.
13. Schellekens, Mia. 1996. „New research issues in sous-vide cooking.“ *Trends in Food Science and Technology* 7: 256–262.
14. Škrinjar, Marija i Tešanović, Dragan. 2007. *Hrana u ugostiteljstvu i njeno čuvanje*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.
15. Tešanović, Dragan. 2011. *Osnove gastronomije za menadžere*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.

16. Tešanović, Dragan. 2010. *Sanitrne mere i bezbednost u hotelijerstvu*. Beograd: Visoka hotelijerska škola.

17. Tešanović, Dragan i Gagić, Snježana i Kalenjuk, Bojana. 2014. „Održivi razvoj u ugostiteljstvu." Od krize prema razvoju, 4. Međunarodna naučna konferencija Univerziteta za poslovne studije, Banja Luka, BiH, oktobar, 879–888.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 640.433: 613.648.2
The paper submitted: 03.04.2015. DOI: 10.7251/POS1514373K
The paper accepted: 15.04.2015. Original scientific paper

Bojana Kalenjuk, PhD [1]
Dragan Tešanović, PhD [2]
Snježana Gagić, PhD [3]

USE OF "OLD" INNOVATIONS IN THE HOPSTALITY INDUSTRY AND THEIR IMPACT ON QUALITY OF FOOD - SOUS VIDE

Summary: *Sous vide is a French phrase accepted in the hospitality industry which is often translated as "in a vacuum" and indeed often (but not always) an air is removed from bag before heat treatment of various foods which leads to better results in terms of quality foods and which gave name to this method. The main feature of heat treatment of foods by the sous vide method is related to time setting and temperature control. The modernist chefs accepted the sous vide primarily due to perfect control it provides in terms of heat-treated foods when it comes to microbiological, health and safety, sensory and nutritional quality characteristics, which will be discussed in the paper. The task of this paper is to present the main characteristics of this method of heat treatment, which has an important application in catering kitchens in recent years. The aim is to encourage the caterers to think on the importance and possibilities of application of the method of heat treatment in the case of meat, which affects the quality and the consumer satisfaction as well.*

[1] Assistant Professor, Chair for gastronomy, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Science, University of Novi Sad, Trg D. Obradovića 3, Novi Sad, R. Srbija, bojana.kalenjuk@dgt.uns.ac.rs
[2] Full Professor, Chair of gastronomy, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Science, University of Novi Sad, Trg D. Obradovića 3, Novi Sad, R. Srbija, dragan.tesanovic@dgt.uns.ac.rs
[3] Professor of Vocational Studies, Department of Hotel Management, Faculty of managament, Alfa University, Metropolitan Stratimirovića 10, Sremski Karlovci, R. Srbija, gagicsnjeza@yahoo.com

Key words: *sous vide, heat treatment, quality, food, hospitality industry*

JEL Classification: *L66, O31, L15*

INTRODUCTION

Long known and neglected process of heat treatment of foods called sous vide has increasingly gained importance in recent years (Baldwin et al. 2010, 125-150), (Baldwin 2012, 5). Limitations because of opinion that sous vide removes the art in food preparation, exceeded the point, because this method gives staff in catering kitchens many challenges in preparing nutritional, sensory, microbiological and health high-quality food, which began to return it successfully to the catering kitchens (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192-222).

Sous Vide is a process of heat treatment of foods that are closed in flexible plastic bags and heat treated in an ice bath, combi oven or any other system that allows for precise temperature control. Sous vide is a French phrase which is often translated as "in a vacuum" (Schellekens 1996, 258), and indeed often (but not always) air is removed from bag before heat treatment, which leads to better results in terms of food quality (Tešanović 2010, 45), (Ruiz et al. 2013, 67).

The main feature of heat treatment of foods by the sous vide method is not packing or vacuuming but fine control of processing that is enabled by new technologies related to the time setting and temperature control. Sous vide methods can provide results that are almost impossible to achieve in traditional ways (McGee 2004, 777-790; Baldwin 2012, 5). The modernist chefs accepted the sous vide primarily due to perfect control it provides in terms of heat-treated foods (Myhrvold, Young, Billet 2011a, 192-222; Gagić, Tešanović and Kalenjuk 2014) when it comes to the microbiological, health and safety, sensory and nutritional quality characteristics (Garcia Linares et al. 2004, 371), (Tešanović 2011, 280), Tešanović, Gagić, and Kalenjuk 2014).

The subject of this paper is the sous vide method of heat treatment of foods.

The task is to present the main characteristics of heat treatment in the case of meat as a method known for quite a while but recently with a significant expansion in use, in catering kitchens.

The aim is to encourage the caterers to think on the importance and possibilities of application of the method of heat treatment, which significantly affects the quality of food and, equally important, the consumer satisfaction.

1. BACKGROUND OF SOUS VIDE

Use of sous vide method of heat treatment at exquisite restaurants is mentioned during 1970s (Baldwin et al. 2010, 125-150). Historical major application is related to 1986 in the preparation of meals of Joël Robuchon, the legendary French chief whose restaurant Jamin in Paris had three Michelin stars and had a reputation as one of the best in the world at that time, when food processing was part of the experiment of the kitchen of Gare de l'Est railway station where food was prepared for Nouvelle Premiere wagon. Restaurant of the express train went to the East, from Paris to Strasbourg, whose cramped kitchen should only to warm up previously heat-treated and prepared food and to serve it as such. Michel Cliche, faithful perennial assistant of chief Robuchon was able to heat up food in a cramped kitchen of restaurant-wagon without compromising its quality. All this was possible because Robuchon's team prepared food by the sous vide method, at the time the new method of heat treatment of foodstuffs, which, among other things, allowed the kitchen staff to store and later reheated their creations without sacrificing any of the nuances of flavor, color or texture (Myhrvold, Young, Ticket 2011a).

The idea of a heat treatment in a sealed container even then it was not new. Through the culinary history the food was wrapped in leaves, immersed in fat, coated with salt or putted into animal bladders before heat treatment. People have long known that the isolation of food from air prevents food spoilage (Myhrvold, Young and Billet 2011a, 192-222). Significant stud-

ies of this method of heat treatment began to be performed in 1990, and the largest expansion in use was at the beginning of this century (Keller, 2008, 35-55), (Baldwin 2010, 125-150).

2. ADVANTAGES OF SOUS VIDE

Sous vide is particularly useful for heat treatment of meat and seafood for which the time frame when they are perfectly heat-treated is often too short when applying traditional methods of treatment.

Although opinions vary as to what is the ideal temperature for some foods, it is certainly much lower than the one in the hot pan. Since the temperature of frying is at least 200 ° C higher than the ideal temperature of the center of food, the outside edges of the fish for example will inevitably be more thermally processed than the center when using a pan.

Sometimes this big difference of readiness is what you want to achieve: frying in pan can enable crispy skin and pleasant tastes that arise due to the Maillard reaction (Mottram 1998, 416), (Tešanović 2011, 130), but sometimes the temperature variations are simply an inevitable consequence of heat treatment method. Just one moment of carelessness can destroy fish meat.

Perfect duration is further complicated by the fact that food heated by traditional method continues to be heated even after being removed from heat source. Fish removed from the pan has hot exterior which is cooled primarily by releasing heat into the center of the food until a uniform temperature throughout the piece. The cook must therefore remove the fish from the pan well before the center is ready to make it perfectly thermally processed until serving time.

Heat treatment by sous vide provides a very good temperature control of liquid. The simplest technique is to place packed food packages in a water bath or in a convection oven that is set to maintain the desired temperature in the center. After that, you just wait for the food to reach the desired temperature, then remove and serve it. In computer-controlled heater, water bath with high-quality system of mixing has a deviation less than half a de-

gree than the set temperature which eliminates overcooking or insufficient pretreatment. Moreover, when the food is removed from the hot baths, central and outer temperatures are uniform and food does not continue to be heated or thermally processed.

In addition to the quality, sous vide technique improves control over:

- size portions and
- food hygiene, that can be viewed in terms of health-safe quality.

These are important problems in any catering kitchen. Portions can be quickly measured, marked and flavoured while packing. In preparation of individual portions of salmon, for example, olive oil, herbs and spices can be added to the bag before sealing and then it can be stored in the refrigerator. The measurement of each ingredient provides a precise portion control and consistent quality after heat treatment.

Storing food in sealed plastic bags seems a bit unnatural, but vacuum packing significantly reduces: chemical damage caused by oxygen when it comes into contact with food. It takes very little time, for natural fat in fish to oxidize and create an unpleasant aroma. Oxidation is also responsible for the fact that pigment called myoglobin in red meat changes from the original attractive red in an unattractive brown color.

When apples, artichokes, lettuce and many other vegetables and fruits begin to darken at the intersections this indicates the influence of oxygen on the enzymes called polyphenol oxidases. Packaging these foods in impermeable plastic bags this phenomenon is greatly slows and preserves fish in fresh condition, prevents color change of meat, and plants remain fresh for much longer without the appearance of dark areas.

The vacuum-sealed plastic bag food is in a completely humid environment. This moisture prevents ingredients to get dried, which means the food prepared by the sous vide method is often much softer and juicier than the food that is prepared in a different way.

Bags do not preserve food only from the atmosphere. Food in the sous vide package is less susceptible to cross-contamination during preparation and storage in often overcrowded refrigerators of professional kitchens. When done

correctly, the heat treatment by the sous vide method may be the best way of provision of health and safe food (Tešanović 2010, 65), (Kalenjuk et al. 2013).

However, as with other approaches to heat treatment, proper manipulation of raw and processed food is the most important. General principles of hygiene at kitchen apply to sous vide as much as any other method and should pay special attention when processed food is cut into portions and packaged for later reheating (Myhrvold, Young and Billet, 2011a).

Advantages of the sous vide method of heat treatment are:

- control,
- consistency,
- quality and
- safety.

3. THE SOUS VIDE PROCESS OF HEAT TREAMENT

Heat treatment of any food by the sous vide method consists of five steps:

- preparation,
- packaging
- temperature setting,
- time setting and
- completing.

The process of heat treatment of foodstuffs using the sous vide is shown in Table 1 (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192-222).

Table 1. Sous vide steps (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192-222)

STEP 1	STEP 2	STEP 3	STEP 4	STEP 5
PREPARATION OF INGREDIENTS	FOOD PACKAGING	TEMPERATURE SETTING OF HEAT TREATMENT	HEAT TREATMENT FOR SOME APPROPRIATE TIME	COMPLETING, STORAGE I SERVING
Cut and make portions Marinate or salt* Fry* Blanch* Season*	Put in a bowl for heat treatment Vacuuming Setting the thermometer *	Select the desired core temperature of food Select the sous vide strategy and set the temperature of the water bath	Determine the cooking time from recipe, table or calculation Monitor the temperature on the thermometer *	Set aside to rest or cool down Reheat * Cut * Make portions * Store * Serve *

* optional steps

Preparation of ingredients and organization of mise en place for the heat treatment sous vide is similar to that in other methods.

When food is sealed in packages, restaurants that use sous vide rely heavily on vacuum sealers like chambers, but there are other, better options. The aim of the second step is to create sealed food packages ready for the heat treatment and which contain the air as little as possible.

The most important step is to select the temperature of the water bath, combined oven or other kitchen equipment, and then selection of processing time. There are no firm rules what combination of temperature and time of heat treatment gives the best results. Understanding all possible options makes it easier to select the best approach for the needs of catering facility.

It is possible to use three methods in heat treatment sous vide:

- heat treatment and serving of food immediately (preparation strategy is explained in the table below 2)
- heat treatment and storage of food in the fridge or freezer until use (preparation strategy is explained in the table 3) and

- heat treatment at sufficiently high temperatures and long enough to achieve pasteurization of food (preparation strategy is explained in the table 4).

The last step is completing. Cooking-cooling access may require additional work with foods such as cutting the large piece of meat and repacking into smaller individual portions. When heat processing the food that will be served immediately, many foodstuffs do not require additional actions after opening the package and serving it on a plate. However, some foods, such as medium-rare steak, just are not tasty without browned exterior which requires additional processing.

Table 2. The Sous vide strategy in preparation of food that is served immediately after the heat treatment (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192-222)

	HOW FAST SHOULD FOOD BE SERVED?	HOW TO KEEP FOOD AFTER HEAT TREAT-MENT?	WHAT DOES IT TAKE FOR HEAT TREAT-MENT OF FOOD	WHAT EQUIP-MENT WILL BE USED FOR HEAT TREAT-MENT?	WHAT METHOD OF HEAT TREAT-MENT AND STORAGE WILL BE USED?	WHAT TEM-PERATURE OF WATER BATHS WILL BE USED IF FOOD IS IM-MERSED?
When food is served and consumed immediately after the heat treatment, the chefs have the highest flexibility in choosing the time and tem-perature. This strategy is often the best approach for delicate foods such as fish, seafood and softer meat, which would be destroyed if these foodstuffs are cooked as long as is necessary for methods of cooking-cooling and pasteurization.	In a few minutes	It should not be stored	A sealed bag with a chamber welded bags Pulse-sealed bags Bag closed by zipper Oven bag Open bags Retort pouch Jar or firm container	Water bath Combi oven Stemming pot with low temperature Pressure cooker Autoclave Improvised equipment Pot on the stove	Removing when tem-perature is reached Cooking when tem-perature is reached Pasteuriza-tion for cooling High tem-perature and pressure Pouring or removing Maturation	Any, as long as the food does not stay for more than four hours within the limits of be-tween 5 ° C and 54 ° C

Table 3. Sous vide cooking strategy for foods that are cooled immediately after the heat treatment (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192-222)

	HOW FAST SHOULD FOOD BE SERVED?	HOW TO KEEP FOOD AFTER HEAT TREAT-MENT?	WHAT DOES IT TAKE FOR HEAT TREAT-MENT OF FOOD	WHAT EQUIP-MENT WILL BE USED FOR HEAT TREAT-MENT?	WHAT METHOD OF HEAT TREAT-MENT AND STORAGE WILL BE USED?	WHAT TEMPERA-TURE OF WATER BATHS WILL BE USED IF FOOD IS IM-MERSED?
Heat treat-ment and cooling were developed for use in large kitch-ens where food must be heat-treated in advance, stored in chilled or frozen state and later warmed and served. This approach is also used in smaller kitchens because it allows you to prepare complicated meals and use of foods that need long cooking time.	Within one week Within 6 months	Refrig-erator (1 ° C to 5 ° C) Freezer (below 0 ° C)	A sealed bag with a chamber welded bags Retort pouch Jar or firm container	Water bath Combi oven Stemming pot with low tem-perature Pressure cooker Autoclave Improvised equipment	Prolonged cooking at a selected temperature High tem-perature and pres-sure cooling freezing Dissolution or cooking frozen food Reheating	At least 54 ° C for the time necessary to achieve pasteuriza-tion

Table 4. Sous vide cooking strategy of food that is preserved (Myhrvold, Young and Bilet 2011a, 192-222)

	HOW FAST SHOULD FOOD BE SERVED?	HOW TO KEEP FOOD AFTER HEAT TREATMENT?	WHAT DOES IT TAKE FOR HEAT TREATMENT OF FOOD?	WHAT EQUIPMENT WILL BE USED FOR HEAT TREATMENT?	WHAT METHOD OF HEAT TREATMENT AND STORAGE WILL BE USED?	WHAT TEMPERATURE OF WATER BATHS WILL BE USED IF FOOD IS IMMERSED?
Conservation is desirable when food needs to stand long periods of time without refrigeration. This requires special equipment, including a pressure cooker or autoclave. Standard jars and retort pouches will withstand the high temperatures required to sterilize the food in them. Food safety requires knowledge of the minimal cooking time for conservation	Within 6 months	Room temperature	Retort pouch Jar or firm container	Pressure cooker Autoclave	Sterilization for conservation	At least 115 ° C

4. HEAT TREATMENT OF MEAT BY THE SOUS VIDE METHOD

The key of heat treatment of meat by the sous vide method is to achieve desired temperature at the center of meat. Making portions of meat speeds up the process because thicker piece requires longer processing time, which increases linearly depending on the thickness. Time needed to process the meat depends on the initial temperature of food, the size and thickness of meat, as well as the types of baths you use (Myhrvold, Young and Bilet 2011b, 286-296).

Heat treatment of meat by the sous vide method comprises the following steps:

1. Choose foodstuffs and desired temperature. Table 5 shows the final core temperatures for certain types of meat.
2. Set the bath at a temperature that is higher by 1°C than final temperature.
3. Vacuum meat with spices, oils or fluids.
4. Heat the sous vide while the center does not reach the final temperature.
5. Optionally, roast meat by any method of choice.
6. Season to taste.

Table 5. The best way to cook tender meat by sous vide (Myhrvold, Young and Bilet 2011b, 286-296)

MEAT	CORE TEMPERATURE				NOTE
	RARE (°C)	MEDIUM RARE (°C)	PINK (°C)	MEDIUM (°C)	
Beef, filet	50	53	56	62	
Beef, tender-loin	54	56	59	62	Meat sliced against the grain to obtain maximal tenderness
Beef, loin	54	56	58	60	
Lamb, leg	54	57	60	65	
Lamb, flank	54	57	59	62	
Veal, loin	52	54	56	60	
Wild game, loin	50	53	58	60	High enzymatic activity may cause mushiness, it is recommended to cook at a temperature which is higher than desired final temperature, use the same temperature for a similar game
Pork, loin	n/a	58	60	62	
Pork, filet	n/a	56	59	61	
Pork, shoulder	n/a	58	60	64	
Rabbit, loin	n/a	56	59	62	Treatment in a bath set at 72 ° C to a final temperature in order to prevent mushiness
Pork, loin	n/a	56	58	60	

n/a – not applicable

Poultry meat often stands out because of special concern in terms of health safety. One of the reasons is that the meat is mainly sold as a whole, with skin, which increases likelihood of contamination (Škrinjar and Tešanović 2007, 183), (Kalenjuk 2010). Another reason is that farmed birds can be infected with Salmonella without showing symptoms (Tešanović 2010, 56; Kalenjuk et al. 2013). In wild birds, surface contamination can be spread

into interior by bullets (Škrinjar and Tešanović 2007, 185). However, some of showed temperatures are too low in order to achieve pasteurization; in these cases, the time required for pasteurization is marked by n/a (not applicable). These low temperatures are used for certain poultry with red meat which have been used for centuries in Europe. However, this technique of heat treatment is not as safe as it is the case with processing to pasteurization.

Heat treatment of poultry meat sous vide:

1. Choose food and extreme temperature. The following table shows the extreme core temperatures for many species of birds (Table 6 and 7).
2. Set the bath at a temperature that is higher by 1 ° C than extreme temperature
3. Vacuum meat with spices, oils or fluids.
4. Heat sous vide until meat reaches extreme temperature. Use a sound digital thermometer
5. Pasteurize (optionally). Keep the meat at the appropriate temperature for a time period specified in the table to achieve complete pasteurization.
6. Optionally, roast meat.
7. Season to taste (Myhrvold, Young, Bilet, 2011b, 286-296).

Table 6. The best way of heat treatment of red meat poultry by the sous vide method (Myhrvold, Young and Bilet 2011b, 286-296)

MEAT	CORE TEMPERATURE					
	RARE (°C)	TIME REQUIRED FOR PASTEURIZATION (HOURS)	MEDIUM RARE (°C)	TIME REQUIRED FOR PASTEURIZATION (HOURS)	PINK (°C)	TIME REQUIRED FOR PASTEURIZATION (MINUTES)
Duck breast	52	5 h 15 min	54	2 h 17 min	58	30
Goose breast	50	n/a	52	5 h 15 min	55	40
Wood-grouse breast	50	n/a	52	5 h 15 min	58	30
Ostrich fillets	50	n/a	54	2 h 17 min	58	30
Pigeon breast	52	5 h 15 min	54	2 h 17 min	58	30

Table 7. The best way of heat treatment of white meat poultry by the sous vide method (Myhrvold, Young and Bilet 2011b, 286-296)

MEAT	CORE TEMPERATURE					
	MEDIUM RARE (PALE PINK) (°C)	TIME REQUIRED FOR PASTEURIZATION (MINUTES)	MEDIUM RARE (°C)	TIME REQUIRED FOR PASTEURIZATION (MINUTES)	MEDIUM RARE (°C)	TIME REQUIRED FOR PASTEURIZATION (MINUTES)
Chicken, breast	58	30	61	13	65	2
Guinea fowls, breast**	52	5 h 15 min	54	2 h 17 min	58	30
Pheasant, breast**	56	35	54	2 h 17 min	58	30
Quail, breast	50	12 h	52	5 h 15 min	54	2 h 17 min
Turkey, breast	54	2 h 17 min	56	35	58	30

** marinade enriched by yoghurt or enzymes gives the best tenderness

CONCLUSION

Sous vide is a long known and neglected process of thermal processing of foods, which has increasingly gained importance in recent years. Limitations because of opinion that sous vide removes the art in food preparation, proved to be wrong, because this method gives staff in catering kitchens many challenges in preparing nutritional, sensory, microbiological and health high-quality food, especially when the meat is in question.
Knowledge of temperatures and time of heat treatment that will provide desired quality of food are key to realize this, which can be achieved in different ways.

The question is what level of knowledge of employees is in the hospitality industry in terms of this method of heat treatment, and why they believe it can be applied only by means of expensive equipment, purpose-designed for such ways of thermal processing of foods. If we take into account the importance of customer satisfaction within the hospitality industry, it can be concluded that staff training is priceless, and quality does not require expensive equipment, but only knowledge.

ACKNOWLEDGEMENTS

The work represents part of the research project: III-046 009 funded by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

REFERENCE

1. Baldwin, Douglas; Eades, Michael and Dan Eades, Mary. 2010. *Sous Vide for the Home Cook*. New York: Paradox Press.
2. Baldwin, Douglas. 2012. „Sous vide cooking: A review.“ *International Journal of Gastronomy and Food Science* 1: 5–30.
3. Gagić, Snježana and Tešanović, Dragan i Kalenjuk, Bojana. 2014. „Unapređenje restoraterskog poslovanja primenom inovacionih strategija.“ *Turističko poslovanje* 14: 91-99.

4. Garcıa-Linares, M. Carmen and Gonzalez-Fandos, Elena and Garcıa-Fernandez, M. Carmino and Garcıa-Arias, M. Trinidad. 2004. „Microbiological and nutritional quality of sous vide or traditionally processed fish: influence of fat content.“ *Journal of Food Quality* 27: 371–387.
5. Kalenjuk, Bojana. 2010. „Organizacija i planiranje proizvodnje jela od mesa peradi u „Studentskom centru“ Novi Sad.” Master rad. Prirodno-matematički fakultet. Novi Sad.
6. Kalenjuk, Bojana; Branković, Violeta i Cvetković, Biljana. 2013. „Healthy safe food manipulation and its significance in the development of tourism in Belgrade.“ HOTELLINK 21-22, Fifth International Biennial Congress, 28th and 29th November, Beograd, 416-423.
7. Keller, Tomas, 2008. *Under Pressure: Cooking Sous Vide*. New York: Artisan.
8. McGee, Harold. 2004. *On Food and Cooking: The Science and Lore of The Kitchen*. New York: Scribner.
9. Mottram, Donald S. 1998. „Flavour formation in meat and meat products: A review.“ *Food Chemistry* 62(4): 415–424.
10. Myhrvold, Nathan; Young, Chris and Bilet, Maxime. 2011a. *Modernist Cuisine: The Art and Science of Cooking, Techniques and equipment.* Washington:The Cooking Lab.
11. Myhrvold, Nathan and Young, Chris and Bilet, Maxime. 2011b. *Modernist Cuisine: The Art and Science of Cooking, Animals and plants.* Washington: The Cooking Lab.
12. Ruiz, Jorge, Calvarro, Julia, Sánchez del Pulgar, Jose and Roldán, Mar. 2013. „Science and technology for new culinary techniques.“ *Journal of Culinary Science & Technology* 11(1): 66–79.
13. Schellekens, Mia. 1996. „New research issues in sous-vide cooking.“ *Trends in Food Science and Technology* 7: 256–262.
14. Škrinjar, Marija i Tešanović, Dragan. 2007. *Hrana u ugostiteljstvu i njeno* čuvanje. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.

15. Tešanović, Dragan. 2011. *Osnove gastronomije za menadžere*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.

16. Tešanović, Dragan. 2010. *Sanitrne mere i bezbednost u hotelijerstvu*. Beograd: Visoka hotelijerska škola.

17. Tešanović, Dragan; Gagić, Snježana i Kalenjuk, Bojana. 2014. „Održivi razvoj u ugostiteljstvu." Od krize prema razvoju, 4. Medjunarodna naučna konferencija Univerziteta za poslovne studije, Banja Luka, BIH, Oktobar, 879-888.

PREGLEDNI RADOVI
REVIEW

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 334.726:339.727.22
Rad primljen: 19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514393G
Rad odobren: 27.03.2015. Pregledni rad

Grahovac, dr Dijana[1]
Trivanović Stojanović, dr Mirjana[2]
Jakovljević, Jelena, dipl. ek.[3]

ZNAČAJ STRANIH DIREKTNIH INVESTICIJA ZA PRIVREDNI RAZVOJ

Rezime: *Globalnu ekonomiju, u savremenim vremenskim okvirima, karakteriše rastuća međuzavisnost nacionalnih privreda. Međunarodna trgovina i međunarodno kretanje kapitala su glavne veze između nacionalnih privreda. Značajna veza između nacionalnih privreda ostvaruje se putem stranih direktnih investicija (SDI), koje uz međunarodno kretanje zajmovnog kapitala i portfolio investicije predstavljaju oblike međunarodnog kretanja kapitala. Predmet istraživanja u ovom radu je teorijska i empirijska analiza obima i strukture stranih direktnih investicija u regionu Zapadnog Balkana i njihov uticaj na privredni razvoj ovih zemalja, prvenstveno kroz uticaj na izvoz, jer je jedan od krucijalnih problema privreda pomenutih zemalja izražen deficit spoljnotrgovinskog bilansa. S obzirom na kontinuirano izražen deficit spoljnotrgovinskog bilansa navedenih zemalja, istražiće se uticaj priliva stranih direktnih investicija na povećanje izvoza, kroz analizu stranih direktnih investicija u proizvodna preduzeća i usluge, naročito izvozno orijentisana. Geografsko područje istraživanja u ovom radu predstavlja region Zapadnog Balkana. Istraživaće će se zemlje: Hrvatska, Srbija, Bosna i Hercegovina i Makedonija.*

Ključne riječi: *strane direktne investicije, izvoz, privredni razvoj, zemlje Zapadnog Balkana.*

JEL klasifikacija: *F31, F21, F65.*

[1] Docent, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, joni.dg@teol.net
[2] Docent, Nezavisni univerzitet Banja Luka, Veljka Mlađenovića 12e, Banja Luka, mass@blic.net
[3] Asistent, Poreska uprava,Trg Republike Srpske 8, Banja Luka, jciki@hotmail.com

UVOD

Definicija stranih direktnih investicija koja je na snazi, a koju je usvojio Međunarodni monetarni fond (1993) i prihvatio OECD (1996) jeste da su direktne investicije kategorija međunarodnih investicija koja odražava pojavu kada rezident koji se nalazi u jednoj zemlji (strani direktni investitor ili matično preduzeće), ostvaruje trajne interese i koristi u preduzeću koje je rezident neke druge zemlje (SDI preduzeće ili preduzeće filijala odnosno inostrana filijala). Strane direktne investicije predstavljaju jedan od osnovnih oblika kretanja kapitala u svijetu i jedan od pokretačkih motora globalizacije svjetske privrede u drugoj polovini dvadesetog vijeka, sa jasnom tendencijom da se takav trend nastavi i u novom milenijumu. Strane direktne investicije predstavljaju model pomoću kojeg kompanije razmještaju svoje proizvodne procese širom svijeta, kako bi pod što povoljnijim uslovima došle do potrebnih sirovina, radne snage i energije, sa jedne strane, i najprofitabilnijeg iskorišćenja tehnologije i iskustava koje posjeduju u poslovanju, sa druge strane. Rastuća međuzavisnost nacionalnih privreda je značajan faktor privrednog rasta. Razvijene zemlje su glavna izvorišta stranih direktnih investicija i glavna ciljna tržišta. Zemlje u razvoju i zemlje u tranziciji su se otvorile za priliv stranih direktnih investicija, koje su značajan faktor njihovog ekonomskog rasta i razvoja. Ekonomski rast podrazumijeva povećanje ukupne proizvodnje nacije tokom vremena (Ekonomski fakultet u Beogradu 2010, 149). Ekonomski razvoj podrazumijeva porast proizvodnje i nacionalnog dohotka uz istovremeno strukturno prilagođavanje privrede (uz kvalitativne promjene ekonomskih i ukupnih društvenih odnosa) (Todorović 2001, 304).

Višestruke ekonomske krize tokom devedesetih godina, raspad zajedničkog tržišta bivše Jugoslavije, konflikti i ratovi, uzrokovali su mali priliv stranog kapitala u region. Sve zemlje Zapadnog Balkana su ušle u proces tranzicije sa značajnim zakašnjenjem i nižim stepenom razvoja nego što su bile prije devedesetih godina. Sa druge strane, sam proces tranzicije je praćen fenomenom transformacije i recesije (Kornai 1994). Stoga su strane direktne investicije postale neophodne za obezbjeđivanje održivog ekonomskog rasta, uvođenje tehnoloških inovacija i stvaranje mogućno-

sti za povećanje stope zaposlenosti. Tehnološki razvoj predstavlja stalan, na organizovanom naučno-istraživačkom radu zasnovan proces usavršavanja faktora proizvodnje, proizvodnih metoda, procesa organizacije i upravljanja, usavršavanja postojećih i uvođenja novih proizvoda i usluga (Ekonomski fakultet u Beogradu 2010, 785). Zemlje Zapadnog Balkana započele su proces tranzicije kasnije od drugih zemalja, uz više problema i izazova. Neophodne promjene su se reflektovale na politički, institucionalni, ekonomski i socijalni ambijent, zahtijevajući svježi kapital dok su domaći izvori bili ograničeni. Započete promjene postale su veoma važne sa evropskim aspiracijama ovih zemalja, a buduće članstvo zahtijeva dodatne troškove za dostizanje evropskih standarda u svim pravcima. Nivo domaće štednje je nedovoljan za finansiranje privrednog razvoja. Evropski fondovi su na raspolaganju zemljama Zapadnog Balkana, ali zavise od sposobnosti zemlje da ih koristi, kao i od faze u procesu pristupanja EU, tako da su sredstva iz dodatnih izvora neophodna, posebno strane direktne investicije kao najvažniji izvor.

1. TEORIJSKI OKVIR ZNAČAJA SDI

Strana ulaganja, u najširem smislu, podrazumijevaju sve vrste ulaganja stranih pravnih i fizičkih osoba u privredne djelatnosti neke zemlje. Zemlje u razvoju nastoje stvoriti povoljan investicioni ambijent i uslove poslovanja koji će biti atraktivni za strane ulagače. Budući da su SDI od strane MNK (multinacionalne kompanije) prepoznate kao jedan od osnovnih kanala kojim zemlje u razvoju dobijaju pristup savremenim tehnologijama, čija upotreba ima važnu ulogu u objašnjavanju ekonomskog rasta, javlja se i konkurentska borba za privlačenjem stranih investitora. Rast globalizacije i liberalizacije uzrokovao je potrebu za poticanjem novih, produktivnijih aktivnosti, odnosno javlja se potreba za proizvodnjom dobara i usluga sposobnih da izdrže konkurenciju i opstanu na tržištu. Opšta liberalizacija režima stranih ulaganja značajno je izmijenila ekonomsko-političku sliku svijeta, donijela je drastično smanjenje suverenosti, trend privatizacije, reviziju dosadašnjih režima zaštite intelektualnog vlasništva, usvajanja opštih pravila zaštite slobodne konkurencije, itd. Generalno, promjene u režimima stranih ulaganja danas su samo dio šire

reforme privreda zemalja u razvoju, uključujući sve veću deregulaciju, snažnije otvaranje ekonomije vanjskoj trgovini, veći naglasak na razvojnu strategiju i dostizanje međunarodne konkurentnosti.

Prema Todaru i Smitu (Todaro and Smith 2012, 140), tri komponente privrednog rasta su od primarnog značaja, pri čemu je značajan uticaj stranih direktnih investicija, kao i tehnološkog razvoja:

1. akumulacija kapitala, uključujući sve nove investicije u zemlji, fizička oprema, ljudski resursi kroz poboljšanja u zdravstvu, obrazovanju i vještinama za posao;
2. rast stanovništva kroz uticaj na rast u radnoj snazi;
3. tehnološki napredak – novi načini ostvarivanja zadataka.

Postoji stabilna i pozitivna veza između globalnih tokova stranih direktnih investicija i rasta svjetskog bruto domaćeg proizvoda (UNCTAD 2004, 5). Proizvodnja ostvarena iz aktivnosti stranih direktnih investicija imala je dinamičan rast tokom devedesetih, pa je sa 5% od ukupne svjetske proizvodnje u 1985. godini porasla na 6% u 1990. godini i preko 10% u 2000. godini (Lipsey 2002, 2–3). Jože Menciger (Mencinger 2003, 491–508) u svojoj analizi iskustava osam tranzicionih zemalja: Mađarske, Češke, Slovačke, Poljske, Estonije, Letonije, Litvanije i Slovenije, za period od 1994. do 2001. godine, došao je do rezultata koji se mnogo razlikuju od većine istraživanja uticaja stranih direktnih investicija na ekonomski rast. Utvrdio je da su koeficijenti korelacije između rasta i odgovarajućeg SDI negativni u sedam od osam zemalja i pozitivan u Litvaniji. Objašnjenje ovakvog rezultata leži u karakteru privatizacija i u bilansnoj logici priliva stranih direktnih investicija, koji automatski povećava deficit tekućeg računa platnog bilansa i ukupan spoljni dug. U posmatranom periodu, ovih osam zemalja je gotovo udvostručilo apsolutni nivo spoljnog duga, koji je povećan sa US$ 93 milijardi na US$ 161 milijardu, ali je rast relativnog nivoa zaduženosti bio umjeren, povećao se sa 43,5% BDP-a na 46% BDP-a. Za isto vrijeme, stok stranih direktnih investicija je značajno uvećan i u apsolutnom i relativnom iznosu, porastao je sa US$ 18 milijardi na US$ 106 milijardi, i sa 8,1% BDP-a na 30,3% BDP-a. Ukratko: negativan uticaj stranih direktnih investicija na ekonomski rast u osam zemalja kandidata

u posttranzicionom periodu može biti objašnjen karakteristikama stranih direktnih investicija zemalja kandidata. Preovlađujuće strane direktne investicije su bile preuzimanja vezana za masovnu i često politički motivisanu privatizaciju. Preuzimanja nisu automatski bile investicije u realnu aktivu, pošto su prihodi od prodaje bili potrošeni na potrošnju i uvoz, što je potvrđeno odsustvom veze između stranih direktnih investicija i bruto fiksnih investicija i pozitivnom vezom između stranih direktnih investicija i deficita tekućeg računa koja je povećavala spoljni dug. Pozitivni efekti su bili ograničenog dometa, u velikoj mjeri zbog karakteristika analiziranih zemalja. Aktuelni obim prelivanja produktivnosti ne bi trebalo da bude precijenjen. Odsustvo pozitivnog prelivanja produktivnosti može biti potkrijepljeno veličinom zemalja i sekcijskom koncentracijom preuzimanja. Takođe, i opseg imitacije je bio ograničen jer je većina zemalja mala. Pored toga, najveći dio priliva stranih direktnih investicija u ove zemlje je bio usmjeren u tercijarni sektor (trgovina, finansije, transport i komunikacije). Dalji nalazi upućuju na još neke nedovoljne ili čak negativne efekte stranih direktnih investicija: prvo, povećana mikroekonomska efikasnost privatizovanih firmi u okviru multinacionalnih kompanija je često gotovo jednaka negativnim efektima prelivanja na lokalne firme usljed trgovine u okviru mreža multinacionalnih kompanija; drugo, multinacionalne kompanije često izbacuju sa tržišta male firme i tako smanjuju konkurenciju, kao što pokazuje oligopolska situacija u trgovini na malo; treće, multinacionalne kompanije svojim poslovanjem više doprinose rastu uvoza nego izvoza; i četvrto, strane direktne investicije ne doprinose uvijek formiranju i rastu ljudskog kapitala (odjeljenja za istraživanje i razvoj privatizovanih firmi u okviru multinacionalnih kompanija su često bila prva ugašena). Markuzen i Venabls (Markusen and Venables 1999, 335–356) objašnjavaju sljedeće: prvo, strane direktne investicije stvaraju tehnološke eksternalije (prelivanje znanja, demonstracioni efekat), što podiže nivo ukupne faktorske produktivnosti i sklonosti ka izvozu; drugo, interakcija između aktivnosti multinacionalnih kompanija i fiksnih distorzija tržišta (npr. u poreskom sistemu, tržištu rada ili neoptimalnom nivou carina); i treće, promjena strukture nesavršeno konkurentnih industrija pod dejstvom stranih direktnih investicija. Prema rezultatima istraživanja koje su Keler i Jepl (Keller and Yeaple 2003, 34) radili na uzorku od preko

1.100 američkih firmi za period od 1987. do 1996. godine, međunarodno prelivanje tehnologije na industrijske firme je bilo značajno i mnogo veće u industrijama relativno visokih tehnologija. Utvrdili su da strane direktne investicije vode ka značajnim dobicima u produktivnosti za domaće firme. Veličina prelivanja od stranih direktnih investicija je ekonomski značajna jer su procijenili da na nju otpada oko 14% rasta produktivnosti američkih firmi. Jedno veoma interesantno istraživanje su obavili Peri i Urban (Peri and Urban 2004, 4–18) na osnovu podataka o industrijskim firmama u Italiji i Njemačkoj u domaćem i stranom vlasništvu, za period od 1993. do 1999. godine. Istraživanje je imalo kombinovan pristup. Sa jedne strane je to regionalni aspekt prelivanja tehnologije (utvrđeni visok stepen lokalizacije u difuziji tehnoloških znanja), a sa druge strane pozitivan efekat jaza u produktivnosti između domaćih i stranih firmi u istom sektoru i regionu na naredni rast produktivnosti (definisan kao: Veblen-Geršenkron efekat). Posljednji je bilo moguće efikasno testirati poslije ujedinjenja Njemačke. Njihove procjene su pokazale prisustvo pozitivnog i značajnog Veblen-Geršenkron efekta korišćenjem svake od njihovih mjera produktivnosti. Takav efekat je veliki i slične veličine za njemačke i italijanske firme. Ovo su tumačili kao dokaz da prisustvo visoko produktivnih stranih direktnih investicija (smatranih egzogenim za domaće firme) ima podsticajni efekat na rast produktivnosti lokalnih firmi. Obim razmijenjenih, odnosno prelivenih tehnoloških znanja na domaće firme je određen stepenom tehnološkog jaza. Ispostavilo se da njemačke firme izvlače veće koristi od prelivanja od italijanskih, upravo zvog većeg tehnološkog jaza domaćih firmi iz istočnog dijela zemlje. Kvantitativno, Veblen-Geršenkron efekat je uporedive veličine za njemačke i italijanske firme. Jaz od 10% u produktivnosti između domaće firme i lokalnih multinacionalnih firmi prevodi se u 4%–6% veću produktivnost poslije jedne godine za prosječnu domaću firmu.

2. ZNAČAJ SDI ZA ZEMLJE ZAPADNOG BALKANA (ZB)

Sve zemlje ZB bilježe visok spoljnotrgovinski deficit u periodu od 2000. godine do danas, što predstavlja veliki problem u smislu održivosti ukupnog privrednog razvoja. Osim toga, evidentan je i problem konkurentnosti izvoza. Ove probleme nije moguće efikasno riješavati bez intenzivira-

nja priliva stranih direktnih investicija (SDI). Strane direktne investicije imaju poseban značaj za sve tranzicione zemlje, jer investicioni paketi koje donose SDI osim kapitala sadrže i tehnologiju i menadžerska i organizaciona znanja, pristup stranom tržištu i sl. Stoga su neophodne sa aspekta razvojnih potreba privrede, kao i rasta i održanja konkurentskih pozicija. Uspostavljanje povoljnijih političkih, makroekonomskih i pravnih okvira za priliv SDI predstavlja neophodan uslov za razvoj privrede zemalja ZB i reintegraciju u svjetske privredne tokove. Determinante SDI u pomenutim zemljama su: geografski položaj (npr. blizina EU), tržišta zemalja članica i dostupnost prirodnih resursa (kao što su nafta ili gas). Sve zemlje su relativno dobro pozicionirane u pogledu blizine EU, nisu pojedinačno atraktivne u smislu veličine svojih tržišta, nisu posebno obdarene prirodnim resursima (kao što su nafta, gas ili mineralni resursi). Na mikroekonomskom nivou, tehnološki transfer i difuzija znanja poboljšavaju produktivnost i efikasnost u lokalnim firmama. Kao rezultat toga, prisustvo inostranih preduzeća povećava opšti nivo konkurencije u zemlji domaćinu. Istraživanja u zemljama ZB su pokazala da postoje određeni minimalni potrebni zahtjevi da bi se iskoristio apsorpcioni kapacitet. U tom smislu, u posmatranim zemljama postoji nedostatak adekvatnog ljudskog kapitala i kvalifikovane radne snage u odnosu na druge nižim i srednjim prihodom zemlje. Odliv mozgova iz ovih zemalja je izražen fenomen (European Commission Direcorate 2004, 18).

Pod investicionom klimom podrazumijeva se skup institucionalnih, infrastrukturnih i pravnih aspekata stranih ulaganja. Povoljna investiciona klima je optimalna proporcija visine finansijskog dobitka i niskog nivoa nekomercijalnog rizika (Shihata 1988, 7). Uloga stranih direktnih investicija u procesu transformacije i pridruživanja zemalja Centralne i Istočne Evrope je bila od ključnog značaja. Ove investicije su snažno doprinijele rastu investicija u zemljama, transferu tehnologije, olakšale pristup stranim tržištima, ojačale privatni sektor, doprinijele razvoju tržišne ekonomije i eliminisanju makroekonomskih neravnoteža, naslijeđenih iz prethodnog planskog sistema (Jacimovic, Karadzic and Kalezic 2007, 125).

Motivi za privlačenje stranih direktnih investicija se među zemljama razlikuju zavisno od njihovog razvojnog nivoa. Nerazvijene zemlje siromašne kapita-

lom računaju na brojne pozitivne efekte koje strane direktne investicije daju, prihvatajući često i troškove negativnih efekata, kao što je zagađenje životne sredine, gašenje ili izbacivanje sa tržišta nekih domaćih proizvođača i sl. Pozitivni efekti koje one očekuju da iskoriste, i zbog kojih nude stranim investitorima razne vrste pogodnosti i olakšica, mogu biti: prvo, podizanje ili održanje opšteg nivoa poslovne aktivnosti (time i sprečavanje stagnacije ili recesije); drugo, razvoj manje razvijenih regiona; treće, razvoj određenih industrija ili održanje njihovog nivoa proizvodnje; četvrto, preuzimanje novih znanja i tehnologija, unapređenje produktivnosti, najčešće povezanih sa novim, posebno informacionim i komunikacionim tehnologijama – IKT; peto, povezivanje i uključivanje domaćih firmi u međunarodne tehnološke, proizvodne i distributivne mreže multinacionalnih komapnija. Za najveći broj zemalja domaćina je svakako najinteresantniji razvojni potencijal koje strane direktne investicije posjeduju. On je kombinacija pozitivnih efekata, počev od intenziviranja ekonomske aktivnosti u zemlji, rasta zaposlenosti radne snage, i što je najvažnije, prelivanja znanja i tehnologija. Iako su najčešće sektori istraživanja i razvoja locirani u matičnim zemljama stranih investitora, ostaje još dovoljno kanala preko kojih se strana znanja i tehnologije mogu preuzimati i usvajati. Efekti tog tipa su vrlo teški za kvantifikaciju, ali su često i jednostavno vidljivi, i posredno mjerljivi. Takođe su interesantni i kanali posrednog prelivanja tehnologija, koje se efektuira kroz složene veze inostrane opreme i tehnologija sa lokalnim procesom proizvodnje (Antevski 2008, 198–207).

3. TOKOVI SDI U POSMATRANIM ZEMLJAMA

Kad su u pitanju SDI, u Srbiji se (tabela 1) uočava veoma niska pozicija u 2002. godini, a zatim je uslijedio značajniji priliv stranih ulaganja. Prosječna stopa rasta priliva SDI, uz određene oscilacije, bila je 74% do 2009. godine. U 2006.godini je priliv SDI bio najveći, usljed par velikih privatizacija i to je situacija koja se neće ponoviti, bar u ne tako značajnom iznosu. Veliki skok u 2006. godini se podudario sa maksimumom SDI u čitavom regionu, a dogodio se prije svega kao posljedica privatizacije preduzeća za mobilnu telefoniju Mobtel, koje je kupio Telenor za 1.513 miliona evra, za kojim su slijedili Philip Morris, Mobilkom Austria Group i dr. U 2009. godini je uslijedio pad priliva SDI od 25% u odnosu na prethodnu godinu, što je rezultat globalne

krize. Ono što je zabrinjavajuće je što se pad nastavio i tokom naredne godine pa indeks 2011/2008. iznosi 0,36 (36%).

Tabela 1. Priliv SDI u posmatranim zemljama
(centralne banke navedenih zemalja)

mil. evra

Godina	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012
Srbija	326	1071	796	1441	4286	2004	2193	1771	1108	2206	1945
Hrvatska	1138	1762	950	1468	2768	3679	4209	2129	318	1100	1067
BiH	285	339	567	493	611	1520	637	177	220	290	507
BJRM	105	100	261	77	345	506	400	183	160	337	72

Hrvatska je, usljed razvijenosti i određenih političkih faktora, bila najatraktivnija zemlja pomenutog regiona za interes stranog kapitala. Iz tabele 1. se uočava radikalan pad od 46% u 2004. godini u prilivu SDI, a zatim i veliki rast od 88,5% u 2005. godini. Pad je uslijedio i u 2009. godini, sa 49,42%, usljed dejstva krize na zemlje – potencijalne investitore. Efekat krize se najviše odrazio u 2010. godini (zastoj investicija usljed negativnih ekonomskih karakteristika u 2009. godini), pa su strana ulaganja iznosila samo 318 mil. EUR, što je za čak 85% pad u odnosu na 2009. U 2011. godini dolazi ponovo do rasta ulaganja, ali je to na značajno nižem nivou, nego što je bio slučaj prije krize. Kada je u pitanju pozicija BiH, vidljivo je da je priliv SDI u BiH bio dosta skroman i daleko od potrebnih iznosa za ekonomski razvoj. BiH je zemlja koja je, kao republika SFRJ, bila najviše razorena u toku ratnih dešavanja i kapital iznesen, pa je privreda kretala sa vrlo niskih pozicija. Stoga je značaj priliva SDI za BiH bio i ostao veoma značajan, jer je nedovoljno domaćeg kapitala. U 2007. godini je privatizovana rafinerija u Brodu i Telekom, pa je, stoga, iznos SDI u toj godini bio u značajno većem iznosu. Jedan od ključnih zadataka vlasti BiH je da naprave atraktivnije uslove za priliv stranog kapitala u narednom periodu, da bi se mogao ostvarivati ekonomski rast. Proces privatizacije se pokazao u praksi dosta neefikasan, pa su mnoga preduzeća završila u procesu ste-

čaja ili su vraćena u državno ili javno vlasništvo. Iz tabele 1. se uočava i skroman priliv SDI u Makedoniju, tokom perioda 2002–2011. Kao i ostale zemlje, Makedonija treba da izvrši sve potrebne strukturne reforme u cilju stvaranja povoljnog okruženja za priliv SDI. Osim perioda 2006–2008. god., kada je priliv bio značajniji – 63,3%, u narednim godinama su iznosi bili veoma skromni. Tokom 2009. godine je došlo do značajnog smanjenja od 54%, što se nastavilo i u 2010. godini. Oporavak je uslijedio u 2011. godini sa značajnim povećanjem od 110%.

4. IZVOZ ZEMALJA ZB

Uticaj SDI u zemljama u tranziciji, prema svim dosadašnjim istraživanjima, značajnu karakteristiku svog uticaja ima na izvoz. Shodno navedenom, slijedi analiza uticaja SDI na izvoz posmatranih zemalja ZB. Prema nekim autorima (Kinoshita 2011, 4), uticaj SDI je značajan za trgovinski bilans, kroz uticaje na izvoz i uvoz. Od sektorske strukture SDI zavisiće i kvalitet efekata SDI na trgovinski bilans – da li će efekti biti pozitivni ili negativni (Mitra 2010, 3). Pozitivni efekti na trgovinski bilans će se iskazati ukoliko je osnovni cilj SDI ulaganje u izvozno orijentisane sektore (npr. ostvarenje konkurentske prednosti usljed jeftine radne snage u zemlji domaćina), a negativni ukoliko je cilj ulaganja horizontalna investicija, odnosno osvajanje novog tržišta.

U zavisnosti od prethodno pomenutog uslijediće i odgovor na pitanje: da li je uticaj SDI kroz sektorsku strukturu veći na porast domaće potrošnje ili na povećanje izvoza? Da bi se utvrdilo da li postoji veza između priliva SDI i izvoza robe i usluga i kakva je priroda te veze, potrebno je uraditi korelacionu i linearnu regresionu analizu. Regresiona analiza je skup statističkih metoda kojima se otkriva da li postoje veze između posmatranih pojava i kakve su po obliku i smjeru. Korelaciona analiza je skup statističkih metoda kojima se istražuje jačina veze između posmatranih pojava. Korelacija predstavlja međusobnu povezanost obilježja posmatranih pojava,[4] odnosno koeficijent korelacije numerički sumira stepen povezanosti između dvije varijable (Buxton 2008, 5). Linearna regresija opi-

[4] Prvi je primijenio Karl Pearson (1857–1936).

suje povezanost između nezavisne i zavisne promjenljive (Moore 2007, 115–149). U postupku proste linearne regresije posmatraju se dvije pojave između kojih postoji korelaciona veza, pri čemu se originalnim vrijednostima obilježja može dobro prilagoditi linearna funkcija, odnosno prava linija. Na osnovu podataka iz tabele 2. urađeni su dijagrami raspršenja za posmatrane zemlje, kao i Pirsonov koeficijent korelacije.

Tabela 2. Izvoz posmatranih zemalja u periodu 2003–2012. (centralne banke navedenih zemalja)

mil. USD

Godina	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
Srbija	4347	5549	6609	6428	8825	10974	8344	9795	11780	11354
Hrvatska	6178	7904	8769	10377	12364	14124	10492	11750	13328	12369
BiH	1472	2079	2554	3310	4152	5020	3932	4800	5843	5143
BJRM	1363	1675	2044	2415	3398	3990	2691	3302	4442	3975

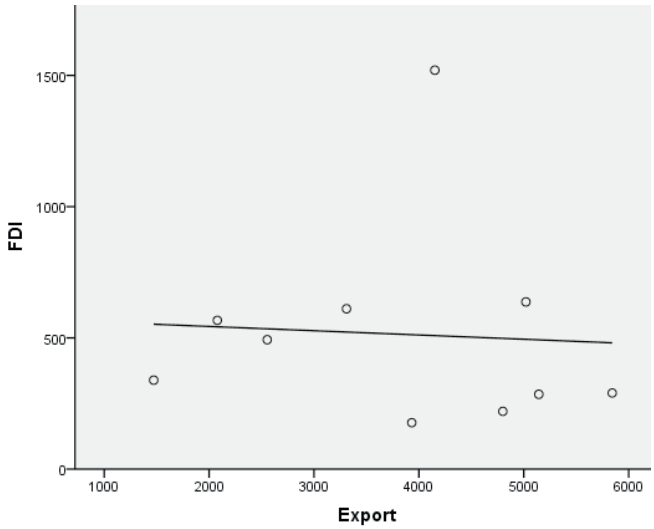

Grafikon 1. Dijagram raspršenja za BiH

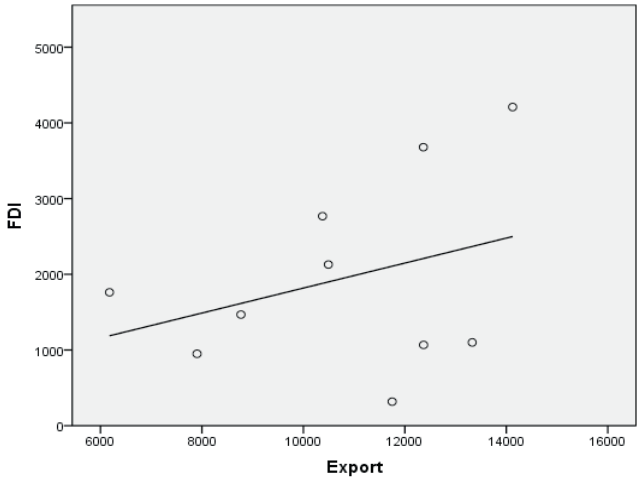

Grafikon 2. Dijagram raspršenja za Hrvatsku

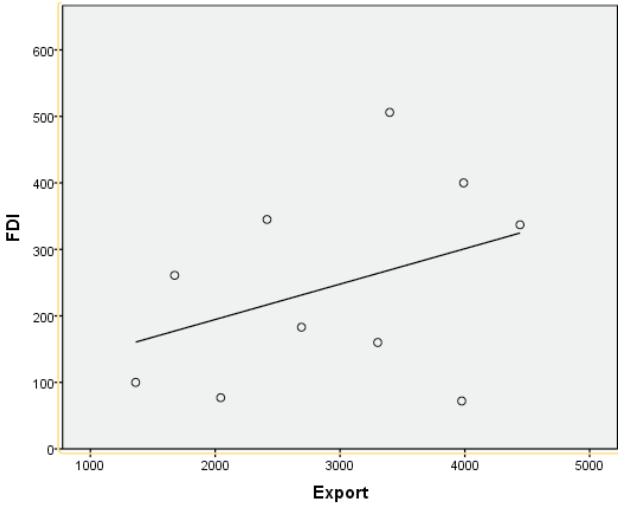

Grafikon 3. Dijagram raspršenja za Makedoniju

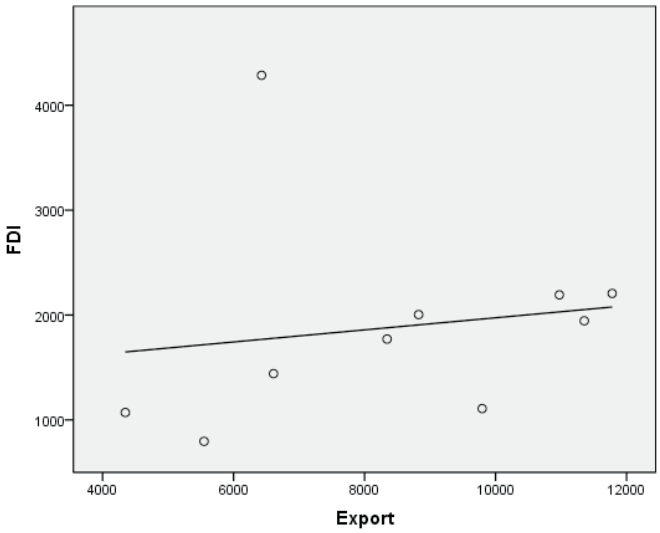

Grafikon 4. Dijagram raspršenja za Srbiju

Iz tabele 3. se uočava da Hrvatska i Makedonija imaju umjereno izraženu pozitivnu korelaciju između priliva SDI kao nezavisne varijable i iznosa izvoza robe i usluga, dok je kod Srbije taj koeficijent značajno manji, za preko 50%, a BiH ima izraženu negativnu korelaciju, odnosno potpuno odsustvo pozitivnog uticaja priliva SDI na povećanje izvoza. Naravno, negativan koeficijent se treba uslovno razmatrati, kao izostanak uticaja SDI na izvoz, a ne kao negativna veza, u smislu da je povećanje SDI izazvalo smanjenje izvoza. Jednostavno, ispostavlja se, kada je u pitanju BiH, da su posmatrane varijable bile nezavisne. Jedan od osnovnih uzroka negativnog koeficijenta korelacije je struktura SDI, najčešće su u pitanja ulaganja okrenuta ka širenju tržišta, a ne usmjerena u proizvodno-izvozno orijentisane sektore.

Tabela 3. Pirsonov koeficijent za analizu uticaja SDI na izvoz (kalkulacija autora)

Zemlja	Pirsonov koeficijent
Srbija	0,15
Hrvatska	0,33
BiH	-0,60
Makedonija	0,38

Činjenica je da postoji potreba da se institucionalno pruži veća i značajnija podrška sektoru promocije privreda posmatranih zemalja u cilju većeg privlačenja stranih direktnih investicija. Većina posmatranih zemalja su ostvarile određenu institucionalizaciju kroz osnivanje agencija za strana ulaganja i promociju izvoza. Ove agencije svojim aktivnostima pomažu domaćim preduzećima da izvezu svoje proizvode i usluge i postanu konkurentniji na stranim tržištima i, sa druge strane, promovišu mogućnosti za ulaganja i pružaju pomoć stranim investitorima da započnu poslovanje u posmatranoj zemlji, aktivno rade na otvaranju novih radnih mjesta, pokretanju domaće privrede, transferu tehnologija i prenošenju novih znanja i vještina. Ekonomske institucije, koje imaju važnu ulogu u komparativnom razvoju, definisane su od strane nobelovca Daglasa Norta kao „pravila igre“ ekonomskog života (North 1990). Kao takve, institucije pružaju potporu tržišnoj ekonomiji uspostavljanjem pravila imovinskih prava i ugovora, poboljšanje koordinacije, ograničavanja prinude, prevare i monopolskog ponašanja – omogućavanje pristupa mogućnostima za široku populaciju, ograničavajući moć elita i upravljanje tržišnim sukobima uopšte. Štaviše, institucije uključuju socijalno osiguranje (koje takođe služi da legitimiše tržišnu konkurenciju) i obezbjeđuju makroekonomsku stabilnost (North 1990; Dani 2000, 3–31).

ZAKLJUČAK

Strana ulaganja, u najširem smislu, podrazumijevaju sve vrste ulaganja stranih pravnih i fizičkih osoba u privredne djelatnosti neke zemlje. Kontinuirani proces globalizacije rezultirao je promjenom stava mnogih zemalja o značaju SDI. Zemlje u razvoju nastoje stvoriti povoljne uslove poslovanja koji će biti atraktivni i poticajni za strane ulagače. Uloga nacionalnih vlada i pravilan odabir učinkovite strategije privlačenja stranih ulaganja su od izuzetne važnosti. Budući da su SDI od strane MNK (multinacionalne kompanije) prepoznate kao jedan od osnovnih kanala kojima zemlje u razvoju dobijaju pristup savremenim tehnologijama, čija upotreba ima važnu ulogu u objašnjavanju ekonomskog rasta, javlja se i konkurentska borba za privlačenje stranih investitora. Rast globalizacije i liberalizacije uzrokovao je potrebu za poticanjem novih, produktivnijih aktivnosti, odnosno javlja se potreba za proizvodnjom dobara i usluga sposobnih da izdrže konkurenciju i opstanu na tržištu. Opšta liberalizacija režima stranih ulaganja značajno je izmijenila ekonomsko-političku sliku svijeta, donijela je drastično smanjenje suverenosti, trend privatizacije, reviziju dosadašnjih režima zaštite intelektualnog vlasništva, usvajanja opštih pravila zaštite slobodne konkurencije, itd. Generalno, promjene u režimima stranih ulaganja danas su samo dio šire reforme privreda zemalja u razvoju, uključujući sve veću deregulaciju, snažnije otvaranje ekonomije vanjskoj trgovini, veći naglasak na razvojnu strategiju i dostizanje međunarodne konkurentnosti. Strane direktne investicije predstavljaju značajan izvor priliva kapitala za zemlje u tranziciji i zemlje u razvoju i mehanizam za transfer savremene tehnologije i upravljačkih znanja u privredu zemlje domaćina. Međutim, potrebno je razmotriti u kojoj mjeri SDI doprinose povećanju izvoza. Značajan dio SDI u zemljama ZB plasiran je u finansijski sektor i sektor usluga, koji daju mali doprinos izvozu. Preovlađujući dio priliva SDI u svim zemljama ZB povezan je sa procesom privatizacije tokom procesa tranzicije. Karakteristika priliva SDI na ovakav način je manji udio grinfild investicija u ukupnom prilivu. Stoga, iako priliv SDI pruža mogućnost da se poveća robni izvoz, koeficijent korelacije je veoma nizak. U pojedinim zemljama je čak došlo do sužavanja izvozne ponude. Nepovoljna struktura SDI u zemljama ZB, sa na-

glašenom ulogom trgovinskog i finansijskog sektora, smanjuje elastičnost robnog izvoza prema prilivu SDI. Zbog toga se umanjuje njihov doprinos povećanju robnog izvoza. Iz svega navedenog u radu, slijedi da su sve posmatrane zemlje, osim Hrvatske, imale nedovoljan priliv SDI, potreban za ekonomski razvoj. Evidentan je nedostatak kapitala da bi se adekvatno pokrenuo privredni sektor i stoga sve zemlje nastoje kroz institucionalne okvire učiniti atraktivan investicioni ambijent za strani kapital. Horizontalne SDI su dominantne u strukturi priliva SDI u zemljama ZB, a njihova karakteristika je stvaranje pretpostavki za odliv kapitala kroz repatrijaciju profita i slab doprinos povećanju izvoza. SDI koje supstituišu uvoz daju pozitivan doprinos platnom bilansu, ali je često potrebna zaštita domaćeg tržišta. Najveći doprinos povećanju izvoza dolazi od grinfild investicija, a njihovo učešće u prilivu SDI u zemljama ZB je veoma malo. U svakoj posmatranoj zemlji postoji određeni broj strateški značajnih preduzeća, koja nisu uopšte ili nisu uspješno privatizovana. U narednom periodu može se očekivati da vlasti posmatranih zemalja ulože napore i završe proces privatizacije, odnosno reprivatizacije, pronađu kupce koji će pokrenuti proizvodnju u pomenutim preduzećima, kao i investitore opredijeljene za greenfield investicije, što će rezultirati ekonomsko-socijalnim razvojem.

LITERATURA

1. Antevski, Miroslav. 2008. *Regionalna ekonomska integracija u Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
2. Buxton, Richard. 2008. *Correlation.* Leicestershire: Loughborough University.
3. Centralna banka Bosne i Hercegovine. "Priliv SDI u BiH (2002–2012) i izvoz iz BiH (2003–2012)". http://www.cbbh.ba. Pristup 25.12.2014.
4. Dani, Rodrick. 2000. *Institutions for high-quality growth: What they are and how to acquire them.* Studies in Comparative International Development 35. No. 3 (3–31).
5. *Ekonomski rečnik.* 2010. Beograd: Ekonomski fakultet.

6. European Commission Direcorate. 2004. *The Western Balkans in transition.* European Economy. General for economic and financial affairs occasional papers.
7. Hrvatska narodna banka. "Priliv SDI u Hrvatsku (2002–2012) i izvoz iz Hrvatske (2003–2012)". http://www.hnb.hr. Pristup 25.12.2014.
8. Jacimović, Danijela and Karadžić, Vesna and Zorica Kalezić. 2007. *The quality of Governance impact to the FDI inflow-Balcan Case.* Contemporary Challenges of Theory and Practice in Economics. Belgrade: Faculty of Economics.
9. Keller, Wolfgang and Yeaple, Stephen. 2003. *Multinational Enterprises, International Trade, and Productivity Growth: Firm-Level Evidence from the United States*. NBER Working Paper 9504. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
10. Kinoshita, Yuko. 2011. *Sectoral Composition of FDI and External Vulnerability in Eastern Europe.* IMF Working Paper. Washington D.C.: International Monetary Fund.
11. Kornai, Janos. 1994. *Transformational Recession: The Main Causes*. Budapest. Harvard University: Institute for Advanced Study.
12. Lipsey, Robert. 2002. *Home and Host Country Effects of FDI*. NBER Working Paper 9293. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
13. Markusen, James and Venables, Anthony. 1999. *Foreign direct investment as a catalist for industrial development.* European Economic Review. Vol. 43: No. 2.
14. Mencinger, Jože. 2003. *Does Foreign Direct Investment Always Enhance Economic Growth.* Kyklos. Vol. 56: No. 4.
15. Mitra, Pritha. 2011. *Capital Flows to EU New Member States: Does sector Destination Matter*? IMF Working Paper WP/11/67. Washington D.C.: International Monetary Fund.
16. Moore, David. 2007. *The Basic Practice of Statistics*. Fourth Edition. West Lafayette: Purdue University.

17. Narodna banka Makedonije. "Priliv SDI u Makedoniju (2002–2012) i izvoz iz Makedonije (2003–2012)". http://www.nbrm.mk. Pristup 25.12.2014.

18. Narodna banka Srbije. "Priliv SDI u Srbiju (2002–2012) i izvoz iz Srbije (2003–2012)". http://www.nbs.rs. Pristup 25.12.2014.

19. North, Douglass. 1990. *Institutions, Institutional change and Economic Performance*. New York: Cambridge University Press.

20. Peri, Giovanni and Urban, Dieter. 2004. *Catching-Up to Foreign Technology? Evidence on the 'Veblen-Gerschenkron' Effect of Foreign Investment.* NBER Working Paper 10893, Cambridge: National Bureau of Economic Research.

21. Shihata, Ibrahim. 1988. *MIGA and Foreign Investment*. Nijhoff publishers.

22. Todaro, Michael and Smith, Stephen. 2012. *Economic Development.* Prentice Hall.

23. Todorović, Miloš. 2001. *Leksikon spoljne trgovine*. Niš: Ekonomski fakultet.

24. UNCTAD. 2004. *Prospects for Foreign Direct Investment and the Strategy of Transnational Corporations, 2004–2007*. New York and Geneva: United Nations.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 334.726:339.727.22
The paper submitted: 19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514411G
The paper accepted: 27.03.2015. Review

Dijana Grahovac[1], PhD;
Mirjana Trivanović-Stojanović[2], PhD;
Jelena Jakovljević[3], M.Sc.Econ

SIGNIFICANCE OF THE FOREIGN DIRECT INVESTMENTS FOR THE ECONOMIC DEVELOPMENT

Summary: *Global economy, in modern time frames, is characterized by growing interdependence of national economies. International trade and international capital movement are main connections between national economies. Significant connection between national economies is achieved through foreign direct investments (FDIs) that with international movement of loan capital and investment portfolio represent forms of international capital movement. Research subject in this paper is theoretical and empirical analysis of scope and structure of foreign direct investments in region of the Western Balkans and their influence on economic development of these countries, first of all trough influence on export, because one of the crucial problems of economies of mentioned countries is significant deficit of foreign trade balance. Considering continually marked deficit of foreign trade balance of mentioned countries investigated shall be influence of foreign direct investments inflow on export increase, trough analysis of foreign direct investments in production companies and services, especially export oriented. Geographical areas of research in this work are region of the Western Balkans. Researched shall be countries: Croatia, Serbia, Bosnia and Herzegovina and Macedonia.*

[1] Assistant professor, University of Bussines Studies, Jovana Dučića 231 Banja Luka, joni.dg@teol.net
[2] Assistant professor, Independent University Banja Luka, Veljka Mlađenovića 12e Banja Luka, mass@blic.net
[3] Assistent, Tax Directorate of the Republic of Srpska,Trg Republike Srpske 8, Banja Luka, jciki@hotmail.com

Key words: *foreign direct investments, export, industrial development, countries of the Western Balkans*

JEL Classification: *F31, F21, F65*

INTRODUCTION

Definition of the direct foreign investments in power at the moment, adopted by International monetary fund 1993. and accepted by OECD 1996., is that direct investments are category of the international investments that expresses occurrence when a resident present in one country (foreign direct investor or a parent company), achieves permanent interest and benefits in the company that is resident in some other country (FDIs company or a branch company namely a foreign branch). Foreign direct investments represent one of the main forms of capital movement in the World and one of driving engines of world industry globalization in second half of the 20th Century, with clear tendency such trend to continue in this Millennium as well. Foreign direct investments represent model with which companies are locating their production processes all over the World, to be able to find necessary raw materials under best possible conditions, as well as man power and energy,on one hand, and most profitable usage of technology and experience which they have in their business, on the other hand. Growing interdependence of national industries is significant factor of industrial growth. Developed countries are the biggest sources of direct foreign investments and main goal markets. Developing countries and countries in transition have opened themselves for inflow of direct foreign investments, which are significant factor of their economic growth and development. Economic growth means increase of total national production over time (Faculty of Economics in Belgrade 2010, 149). Economic development considers increase of production and national income with simultaneous structural adjustment of the industry (with qualitative changes of economical and other social relations) (Todorović 2001, 304).

Multiple economic crisis during the ‘90s, disintegration of former Yugoslavia market, conflicts and wars, have caused small inflow of foreign capital in the region. All countries of the Western Balkans have entered the transition process with significant delay and lower development level than they were before the ‘90s. On the other hand, transition process itself is followed by the transformation and recession phenomenon (Kornai 1994). Therefore foreign direct investments have become necessary for ensuring of the sustainable economic growth, technological innovation introduction and creating of the possibility of employment rate increase. Technological development represents constant, based on organized science-research work, improvement process of production factors, production methods, organization process and managing, improvement of present and introduction of new products and services. (Faculty of Economics in Belgrade 2010, 785). Countries of the Western Balkans have started transition process later than other countries, with more problems and challenges. Necessary changes have been reflecting on political, institutional, economic and social ambient, requesting fresh capital while domestic sources have been limited. Started changes, became very important with European aspirations of these countries, and future membership requests additional costs for achieving of the European standards in all directions. Domestic savings level is not sufficient for financing of the industrial development. European funds are available for the countries of the Western Balkans, but they depend on capability of the country to use them, as well as from phase of the joining process in the EU, so means from additional sources are required, especially foreign direct investments as most important source.

1. THEORETICAL SCOPE OF THE FDIs SIGNIFICANCE

Foreign investments, in widest sense, consider all types of investments of foreign legal and physical entities in industrial activities of some country. Developing countries are trying to make favourable investment ambient and business conditions that shall be attractive for foreign investors. Considering that FDIs by MNCs (multinational companies) have been recognized as one of the main channels with which developing countries are receiving approach

to modern technologies, which usage has important role in explaining of economic growth, present is competitor struggle for attracting of foreign investors. Growing globalization and liberalization caused the need for supporting of new, more productive activities, namely, there is a need for production of goods and services capable to endure competition and exist on the market. General liberalization of foreign investment regime significantly changed economical-political picture of the World, brought drastic decrease of the sovereignty, privatization trend, audit of the previous system of the intellectual ownership protection, adopting of general rules of the free concurrency protection, etc. Generally, changes in the systems of the foreign investments today are only part of the wider reform of the industry in developing countries, including more and more deregulation, stronger opening of the economy to the foreign trade, higher emphasis on development strategy and achieving of the international concurrency.

Based on Todaro and Smith (Todaro and Smith 2012, 140) three components of the industrial growth have primary significance, where there is a significant influence of the foreign direct investments, as well as technological development:

1. capital accumulation, including all new investments in the country, physical equipment, human resources trough improvements in health protection, education and job skills;
2. population growth through influence on the man power increase ;
3. technological progress – new ways of tasks performing .

There is a stable and positive connection between global flows of the foreign direct investments and growth of world gross domestic product (UNCTAD 2004, 5). Production achieved from activities of the foreign direct investments had dynamic growth during the ‘90s, and from 5% of total world production in 1985 has increased to 6% in 1990 and over 10% in 2000 (Lipsey 2002, 2–3). Mencinger Jože (Mencinger 2003, 491–508) in his analysis of experiences of the 8 transitional countries : Hungary, Czech Republic, Slovakia, Poland, Estonia, Latvia, Lithuania and Slovenia, for period from 1994 to 2001 has reached the result that is very different than most research of the foreign direct investment influence on the economic

growth. He has determined that correlation coefficients between growth and adequate FDIs are negative in the seven of the eight countries and positive in Lithuania. Explanation for such result is in the privatization character and in the balance logic of the foreign direct investment inflow, which automatically increases deficit of the balance of payments account and total external debt. In the observed period these eight countries have almost doubled absolute level of external debt, that is increased from US$ 93 billion to the US$ 161 billion, but growth of indebtedness relative level was moderate, it increased from 43,5% GDP to 46% GDP. At the same time foreign direct investment stock has significantly increased in absolute as well as relative amount, increased from US$ 18 billion to US$ 106 billion, and from 8,1% GDP to 30,3% GDP. In short : negative influence of foreign direct investments to economic growth in the eight countries candidates in post transition period can be explained with characteristics of foreign direct investments of the candidate countries. The prevailing sides of the direct investments were takeovers in connection with the massive and often politically motivated privatization. Taken overs were not automatically investments in real active, considering that sales incomes were spent on consumption and import, which is conformed with absence of the connection between foreign direct investments and gross fixed investments and positive connection between foreign direct investments and account deficit that has increased external debt . Positive effects were of limited scope, in huge measure because of the analysed countries characteristics. Actual scope of productivity overflow should not be overrated. Absence of positive productivity overflow can be supported by country size and section concentration of taking over. Also, imitation scope was limited because most of the countries are small. Besides that, biggest part of the foreign direct investments inflow in these countries was directed to the tertiary sector (sales, finance, transport and communication). Further findings direct on some other insufficient or even negative effects of foreign direct investments : first, increased micro economic efficiency of the privatized companies within multinational companies is almost always equal to negative effects of overflow in to local companies because of sales within network of multinational companies; second, multinational companies often take out from the market small companies and that way

decrease competition, as it is shown by oligopoly situation in retail sales ; third, multinational companies with its business are contributing more to increase of import than export; and fourth, foreign direct investments are not always contributing to the forming and growth of the human capital (the research and development departments of privatized companies within multinational companies are often first one to be shut down). Markusen and Venables (Markusen and Venables 1999, 335–356) explain following: first, foreign direct investments are making technological externalities (overflow of knowledge, demonstration effect), which increases level of total factor productivity and tendency towards export ; second, interaction between activities of the multinational companies and fixed market distortion (for example . in tax system, labour market or non-optimal customs level) ; and third, changes of structure of non-perfect competitor industries under influence of foreign direct investments . Based on research results that Keller and Yeaple (Keller and Yeaple 2003, 34) have done on sample of over 1.100 American companies for period from 1987 to 1996 international technology overflow to industrial companies was significant and much larger in industries of relatively high technologies. They have determined that foreign direct investments are leading towards significant gains in productivity for domestic companies. Overflow sizes by foreign direct investments is economically significant because they have assessed that on it goes app 14% of the productivity growth of the American companies. One of very interesting research is done by Peri and Urban (Peri and Urban 2004, 4-18) based on data on industrial companies in Italy and Germany in domestic and foreign ownership, for period from 1993 to 1999. Research had combined approach. On one hand it was regional aspect of technology overflow (determined is high level of localization in diffusion of technological knowledge's), and, from the other hand, positive effect of the gap in the productivity between domestic and foreign companies in same sector and region for following productivity growth (defined as: Veblen-Geršenkron effect). Last one was possible to be efficiently tested after unification of Germany. Their assessments have shown presence of positive and significant Veblen-Gerschenkron effect by usage of every of their productivity measures. Such effect is huge and similar size as German and Italian companies. This was explained as proof that presence of

high productive foreign direct investments (considered to be exogenous for the domestic companies) has stimulation effect on the productivity growth of the local companies. Scope of exchanged, namely overflowed technological knowledge's on the domestic companies is determined with the technological gap level. Result was that German companies are taken out higher benefit from overflow than Italian, precisely because of higher technological gap of domestic companies from east part of the country. Quantitatively, Veblen-Gerschenkron effect has comparable size for German and Italian companies. 10% gap in productivity between domestic companies and local multinational companies is converted in 4–6% higher productivity after one year for average domestic company.

2. SIGNIFICANCE OF THE FDIs FOR THE WESTERN BALCAN COUNTRIES (WB)

All WB countries are recording high foreign trade deficit in the period from 2000 till today, which represents big problem in sense of total industrial development sustainability. Besides that, evident is also problem of rival export. This problems are impossible to be resolved efficiently without intensifying of the foreign direct investments (FDIs) inflow. Foreign direct investments have special significance for all transition countries, because investment packages that bring FDIs except capital also have technology and managerial and organizational knowledge's, approach to the foreign market etc. Therefor they are necessary from aspect of development needs of industry, as well as growth and maintaining of rival positions. Constitution of more favourable political, macro economical and legal frames for the FDIs inflow represents necessary condition for industry development of the WB countries and reintegration in world industrial inflows. The FDIs in mentioned countries are determined by: geographical position (i.e. closeness to EU), the markets of country members and availability of natural resources (as are naphtha or gas). All countries are relatively well positioned regarding closeness to the EU, they are not special attractive in sense of their market size, they are not special blessed with natural resources (like naphtha, gas or mineral resources). On micro-economical level, technological transfer and knowledge diffusion are improving producti-

vity and efficiency in the local companies. As result of that, presence of the foreign companies increases general level of concurrency in the host country. Research in the WB countries have shown that there are certain minimally required requests absorption capacity to be used. In that sense, in the overviewed countries there is a lack of adequate human capital and qualified man power against other countries with lower and moderate income. Brain drain from these countries is expressed phenomenon (European Commission 2004, 18).

Under investment climate considered is group of institutional, infrastructural and legal aspects of foreign investments. Favourable investment climate is optimal proportion of the financial profit height and low level of non-commercial risk (Shihata 1988, 7). Foreign direct investments role in process of transformation and joining of the Central and East Europe countries was of key significance. These investments have strongly contributed to investment growth in the countries, technology transfer, made easier approach to foreign markets, made private sector stronger, contributed to market economy development and elimination of macroeconomic imbalances, inherited from prior planned system (Jaćimović, Karadžić and Kalezić 2007, 125).

Motivation for attracting of foreign direct investments among the countries are distinguished depending of their development level. Non developed countries poor with capital are reckoning with numerous positive effects that are given by foreign direct investments, accepting often also costs of negative effects, as environment pollution, shutting down or taken out from the market some domestic manufacturers etc. Positive effects that they are expecting to use, and that is why they are offering to the foreign Investors different types of opportunities and facilities, can be: first, increasing or maintaining of business activity general level, (with that also stopping of stagnation or recession); second, development of low developed regions; third, development of certain industries or maintaining of their production levels; fourth, taken over of new knowledge's and technologies, productivity improvements, mostly connected with new, especially information and communication technologies – ICT; fifth, connecting and involvement of domestic companies in international technological,

production and distribution network of the multinational companies. For biggest number of host countries is, of course, most interested development potential that foreign direct investments have. It is combination of positive effects, starting from intensifying of economic activities in the country, growth of man power employment, and what is most important, overflow of knowledge and technology. Although most often research and development sectors are located in home countries of the foreign investors, there are still enough channels through which foreign knowledge's and technologies can be taken and adopted. Effects of that type are very difficult for quantification, but often simply visible, and indirectly measurable. Also interesting are channels of indirect technology overflow, which effects trough complex relations of foreign equipment and technologies with local production process (Antevski 2008, 198–207).

3. THE FDIs FLOWS IN THE OBSERVED COUNTRIES

Regarding FDIs, in Serbia, (Table 1.), noticed is very low position in 2002, accompanied by significant inflow of foreign investments. Average growth rate of FDIs inflow, with certain oscillations was 74% till 2009. In 2006 FDIs inflow was highest, because of few big privatizations and that is situation that will not be repeated, at least not in such significant amount. Big leap in 2006 corresponded with maximal FDIs in whole region, and happened first of all as consequence of privatization of the company for mobile telephony Mobtel, that was bought by Telenor for 1.513 million EUR, than there was Philip Morris, Mobilkom Austria Group and others. In 2009 there was a fall of FDIs inflow of 25% against prior year, which is result of global crisis. What is worrying is that fall continued during following year so index 2011/2008 was 0.36 (36%).

Table 1. FDIs inflow in observed countries
(Central Banks of mentioned countries)

mil.EUR

Year	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012
Serbia	326	1071	796	1441	4286	2004	2193	1771	1108	2206	1945
Croatia	1138	1762	950	1468	2768	3679	4209	2129	318	1100	1067
B&H	285	339	567	493	611	1520	637	177	220	290	507
FYRM	105	100	261	77	345	506	400	183	160	337	72

Croatia was, because of development and certain political factors, the most attractive country of mentioned region for foreign capital interest. In table 1 can be noticed radical fall of 46% in 2004, in FDIs inflow, and also high growth of 88.5% in 2005. Fall followed also in 2009, with 49.42% because of influence of crisis on the countries – potential investors. Crisis effect was mostly felt in 2010, (investment stoppage because of negative economical characteristics in 2009), so foreign investments were only 318 million EUR, which is even for 85% fall against 2009. In 2011 there is again investment increase, but it is on significantly lower level, than it was case before crisis. Regarding position of B&H it is visible that FDIs inflow in B&H was rather modest and far from required amounts for economic development. B&H is the country that was, as the Republic of SFRJ, at most destroyed during war and capital was taken out, so industry was starting from very low positions. Therefore significance of FDIs inflow for B&H was and stayed very high, because there was not enough domestic capital. In 2007 privatized were the Refinery in Brod and Telecom, so amount of FDIs in that year was in significantly higher sum. One of the key tasks for B&H Government was to make more attractive conditions for foreign capital inflow in next period, so that economic growth can be achieved. Privatization process in practice appeared as rather inefficient, so many companies ended up in bankruptcy process or they were returned to state or public ownership. In table 1 it is noticeable modest inflow of FDIs in Macedonia, during period 2002.-2011. As other countries, Macedonia needed to perform all necessary structural reforms for purpose of making of favourable surroundings for FDIs inflow. Beside period 2006

- 2008 when inflow was significant - 63.3%, in next year's amounts were very modest. During 2009 there was a significant decrease of 54%, which continued also in 2010. Recovery followed in 2011 with significant increase of 110%.

4. EXPORT OF THE WB COUNTRIES

Influence of FDIs in the transition countries, based on all previous research, has significant characteristic of its influence on export. In accordance with mentioned above, there is an analysis of FDIs influence on export of observed WB countries. According to some Authors (Kinoshita 2011, 4), influence of FDIs is significant to balance of trade, trough influence on import and export. Subject to sector structure of FDIs depends effect quality of FDIs on balance of trade – effects shall be positive or negative (Mitra 2011, 3). Positive effects on balance of trade shall be indicated, in case main goal of FDIs is investing in export oriented sectors, (i.e. achieving of rival benefit because of cheap man power in the hosting country), and negative in case investment goal is horizontal investment, namely, taking of the new market.

Depending on mentioned above will follow the answer on question: is the influence of FDIs trough sector structure higher on domestic consumption increase or on export increase? To be able to determined is there a connection between FDIs inflow and export of goods and services and what is the nature of that connection it is necessary to make correlation and linear regression analysis. Regression analysis is a group of statistical methods with which it is determined are there connections between observed occurrences and what are they based on shape and direction. Correlation analysis is group of statistical methods with which it is investigated connection strength between observed occurrences. Correlation presents mutual connection of observed occurrences characteristics [4], namely correlation coefficient is numerically summarizing level of connection between two variables (Buxton 2008, 5). Linear regression describes connection between independent and dependent variable (Moore 2007,

[4] First was applied by Karl Pearson (1857-1936).

115-149). In procedure of simple linear regression observed are two occurrences between which there is a correlation connection, where with original values of markings you can well adjust linear function, namely strait line. Based on data from Table 2 made are scatter diagrams for observed countries, as well as Pearson correlation coefficient.

Table 2. Export of observed countries in period 2003-2012 (Central Banks of observed countries)

mil.USD

Year	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
Serbia	4347	5549	6609	6428	8825	10974	8344	9795	11780	11354
Croatia	6178	7904	8769	10377	12364	14124	10492	11750	13328	12369
B&H	1472	2079	2554	3310	4152	5020	3932	4800	5843	5143
FYRM	1363	1675	2044	2415	3398	3990	2691	3302	4442	3975

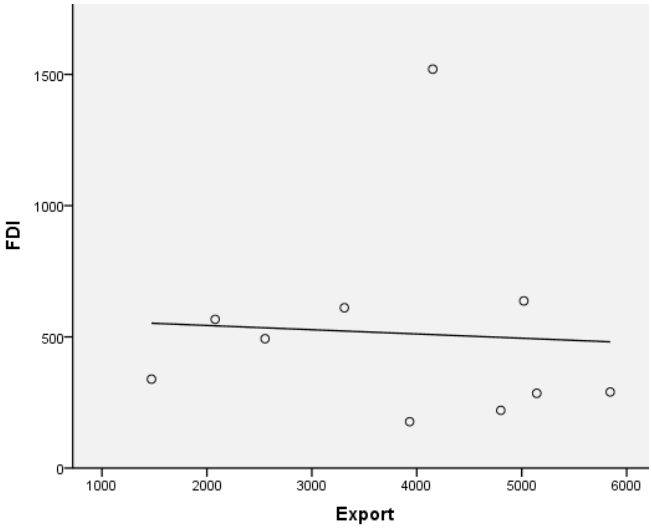

Graph 1. Scatter diagram for B&H

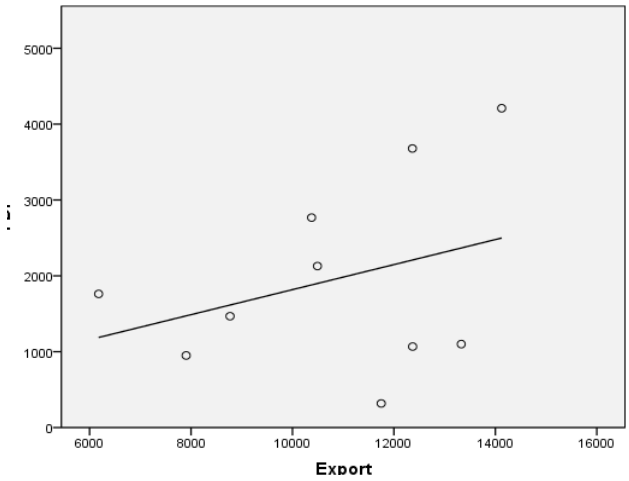

Graph 2. Scatter diagram for Croatia

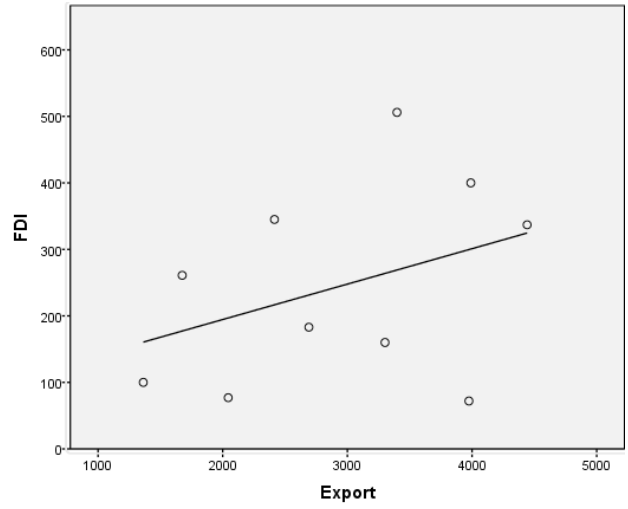

Graph 3. Scatter diagram for Macedonia

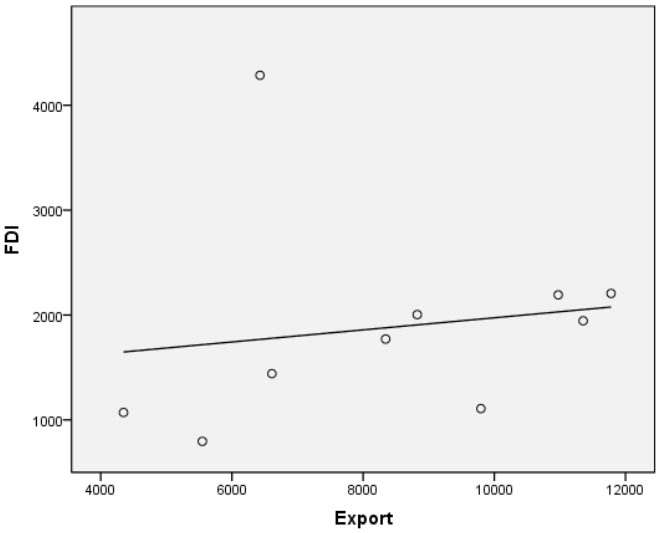

Graph 4. Scatter diagram for Serbia

From Table 3 can be noticed that Croatia and Macedonia have moderately expressed positive correlation between FDIs inflow as independent variable and amount of export of goods and services, while with Serbia that coefficient is significantly lower, for over 50%, regarding B&H expressed is negative correlation, namely total absence of positive influence of FDIs inflow on export increase. Of course, negative coefficient should be observed conditionally, as lack of FDIs influence on export, and not as negative connection, in sense that FDIs increase has caused export decrease. Simply, it seems, regarding B&H, observed variables were independent. One of the main causes of negative correlation coefficient is FDIs structure, the most often subject are investments directed to the market increase, and not production-export oriented sectors.

Table 3. Pearson's coefficient for analysis of influence of FDI to export (calculation of authors)

Country	Pearson's coefficient
Serbia	0,15
Croatia	0,33
B&H	-0,60
Macedonia	0,38

Fact is that there is a need to give bigger and more significant support by the institutions to the sector for promotion of the industries of the observed countries for purpose of higher attracting of foreign direct investments. Most of observed countries have achieved certain institutionalization trough founding of the Agencies for foreign investments and promotion of the export. These agencies with its activities are helping to domestic companies to export their products and services and become more competitive on the foreign markets and, on the other hand, to promote possibility for investment and give aid to the foreign investors to start business in the observed country, actively working on opening of new working places, start up of domestic industry, transfer of technologies and transference of new knowledge's and skills. Economical institutions, that have important role in comparative development, are defined by Nobel Prize winner Daglas Norta as "rules of the game" of economic life (North 1990). As such, the Institutions are giving support to the Market economies with placing of ownership right and contract rules, coordination improvement, limitation of compulsion, fraud and monopolistic behaviour – enabling approach to possibilities for wide population, limiting the power of the elite and managing market conflicts in general. Furthermore, institutions are including social insurance (its purpose is also to legitimize market competiveness) and ensures macroeconomic stability (North 1990; Dani 2000, 3–31).

CONCLUSION

Foreign investments, in the widest sense, consider all investment types of foreign legal or physical entities in industrial activities of some country. Continues globalization process has resulted with attitude change of many countries on FDIs significance. Developing countries are trying to create favourable business conditions which shall be attractive and encouraging for the foreign investors. Role of the national Governments and correct selection of beneficial attracting strategy for foreign investments is of great importance. Considering that FDIs by MNCs (multinational companies) are recognized as one of the main channels with which developing countries are receiving approach to modern technologies, whose usage has important role in explaining of economic growth, there is rival fight for attracting of the foreign investors. Growth of globalization and liberalization has caused the need for encouragement of new, productive activities, namely there is a need for production of goods and services capable to endure competition and survive on the market. General liberalization of foreign investments system has significantly changed economical-political picture of the World, brought drastic decrease of sovereignty, privatization trend, audit of previous systems of intellectual property protection, adopting of general rules of free competition protection etc. Generally, changes in foreign investments systems today are only part of wider reform of industries in developing countries, including higher and higher deregulation, stronger opening of economies to external trade, higher emphasis on development strategies and achieving of international competency. Foreign direct investments represent significant source of capital inflow for transition countries and developing countries and mechanism for transfer of modern technologies and managing skills in industry of the host country. But, it is necessary to consider in which scope are FDIs contributing to export increase? Significant part of FDIs in the WB countries is located in financial and services sector, which gives small contribution to export. Prevailing part of FDIs in all WB countries is connected with privatization process during transition process. Characteristic of FDIs inflow on this way is smaller participation of the Greenfield investments in total inflow. Therefore, although FDI's inflow gives possibility to increase export of goods, correlation coefficient is very low. In some countries even

narrowing of export offer has happened. Unfavourable structure of FDIs in the WB countries, with emphasized role of sales and financial sector, decrease elasticity of goods export against FDIs inflow. That is why decreased is their contribution to goods export increase. For all mentioned above in this paper follows that all observed countries, except Croatia, had nonsufficient inflow of FDIs, required for economic development. Evident is lack of capital to adequately start industrial sector and that is why all countries are trying trough institutional scopes to create more attractive investment ambient for foreign capital.. Horizontal FDIs are dominant in inflow structure of FDIs in the WB countries, and their characteristics is making of assumptions for capital outflow trough profit repatriation and weak contribution to export increase. FDIs that substitute export are giving positive contribution to the balance of payments, but often required is protection of domestic market. Biggest contribution to export increase comes from the Greenfield investments, but its participation in FDIs inflow in the WB countries is very small. In every observed country there is a certain number of strategically significant companies, which are not at all or not successfully privatised. In next period it is to expected that Governments of observed countries make efforts and finish privatization process., namely re-privatization, find buyers who shall start production in mentioned companies, as well as investors determined to go for the Greenfield investments which shall result with economical-social development.

REFERENCES

1. Antevski, Miroslav. 2008. *Regionalna ekonomska integracija u Evropi.* Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
2. Buxton, Richard. 2008. *Correlation*. Leicestershire: Loughborough University
3. Centralna banka Bosne i Hercegovine. ‘’Priliv SDI u BiH (2002-2012) i izvoz iz BiH (2003-2012)’’. http://www.cbbh.ba. Pristup 25.12.2014.
4. Dani, Rodrick., 2000. *Institutions for high-quality growth: What they are and how to acquire them.* Studies in Comparative International Development 35. No. 3 (3–31)

5. *Ekonomski rečnik.* 2010. Beograd: Ekonomski fakultet.

6. European Commission Direcorate. 2004. *The Western Balkans in transition.* European Economy. General for economic and financial affairs occasional papers.

7. Hrvatska narodna banka. 'Priliv SDI u Hrvatsku (2002-2012) i izvoz iz Hrvatske (2003-2012).'' http://www.hnb.hr. Pristup 25.12.2014.

8. Jacimović, Danijela and Karadžić, Vesna and Zorica Kalezić. 2007. *The quality of Governance impact to the FDI inflow-Balcan Case. Contemporary Challenges of Theory and Practice in Economics*. Belgrade: Faculty of Economics.

9. Keller, Wolfgang and Yeaple, Stephen. 2003. *Multinational Enterprises, International Trade, and Productivity Growth: Firm-Level Evidence from the United States.* NBER Working Paper 9504. Cambridge: National Bureau of Economic Research.

10. Kinoshita, Yuko. 2011. *Sectoral Composition of FDI and External Vulnerability in Eastern Europe.* IMF Working Paper. Washington D.C.: International Monetary Fund.

11. Kornai, Janos. 1994. *Transformational Recession: The Main Causes*. Budapest. Harvard University: Institute for Advanced Study.

12. Lipsey, Robert. 2002. Home and Host Country Effects of FDI. NBER Working Paper 9293. Cambridge: National Bureau of Economic Research.

13. Markusen, James and Venables, Anthony. 1999. *Foreign direct investment as a catalist for industrial development.* European Economic Review. Vol. 43: No. 2.

14. Mencinger, Jože. 2003. *Does Foreign Direct Investment Always Enhance Economic Growth.* Kyklos. Vol. 56: No. 4.

15. Mitra, Pritha. 2011. *Capital Flows to EU New Member States: Does sector Destination Matter?* IMF Working Paper WP/11/67. Washington D.C.: International Monetary Fund.

16. Moore, David. 2007. *The Basic Practice of Statistics.* Fourth Edition. West Lafayette: Purdue University.

17. Narodna banka Makedonije. *'Priliv SDI u Makedoniju (2002-2012) i izvoz iz Makedonije (2003-2012).*'' http://www.nbrm.mk. Pristup 25.12.2014.

18. Narodna banka Srbije. *'Priliv SDI u Srbiju (2002-2012) i izvoz iz Srbije (2003-2012).*'' http://www.nbs.rs. Pristup 25.12.2014.

19. North, Douglass. 1990. *Institutions, Institutional change and Economic Performance.* New York: Cambridge University Press.

20. Peri, Giovanni and. Urban, Dieter. 2004. *Catching-Up to Foreign Technology? Evidence on the 'Veblen-Gerschenkron' Effect of Foreign Investment.* NBER Working Paper 10893, Cambridge: National Bureau of Economic Research.

21. Shihata, Ibrahim. 1988. *MIGA and Foreign Investment.* Nijhoff publishers.

22. Todaro, Michael and Smith, Stephen. 2012. *Economic Development*. Prentice Hall.

23. Todorović, Miloš. 2001. *Leksikon spoljne trgovine.* Niš: Ekonomski fakultet.

24. UNCTAD. 2004. *Prospects for Foreign Direct Investment and the Strategy of Transnational Corporations, 2004–2007.* New York and Geneva: United Nations.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 352.07: 32.019.5
Rad primljen: 19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514431H
Rad odobren: 27.03.2015. Pregledni rad

Hamidović, dr Nusret[1]

UTICAJ KOMUNIKACIJE NA IMIDŽ LOKALNE SAMOUPRAVE U BIH

Rezime: *Lokalna samouprava u Bosni i Hercegovini predstavlja osnovni i najvažniji nivo vlasti. Na ovom nivou se susreću građani, preduzetnici, privrednici, javne institucije i ostali korisnici usluga koje je vlast u državi povjerila lokalnoj samoupravi, odnosno zaposlenicima i izabranim zvaničnicima lokalne samouprave. Na ovom nivou države se, najčešće, ostvaruju prava mnogih stejkholdera lokalne samouprave – općine i ovdje se dešava komunikacija između korisnika usluga općine i stranaka koji te usluge trebaju. Epistemološki posmatrano, komunikacija, kao složen proces, u organima uprave može biti verbalna i neverbalna po jednom načinu podjele ili direktna i indirektna komunikacija po drugom načinu. Najčešći oblik komunikacije u lokalnoj samoupravi predstavlja direktna komunikacija, iz koje proističe indirektna, odnosno pisana komunikacija – akt organa lokalne samouprave.*

U ovom radu biće, pretežno, obrađena direktna komunikacija između zaposlenika – predstavnika lokalne samouprave i stranaka kao korisnika usluga i uticaj takve komunikacije na imidž lokalne samouprave.

Ključne riječi: *komunikacija, lokalna samouprava, imidž.*

JEL klasifikacija: *R5, R590.*

[1] Doktor ekonomskih nauka, općina Sapna, 206. viteške brigade bb, nusko_42@hotmail.com

UVOD

Prvi susret čovjeka kao individue ili kao predstavnika neke organizacije sa vlasti događa se na lokalnom nivou. Svaki građanin, kada se rodi, roditelji treba da ga upišu u matičnu knjigu rođenih i tu počinje njegov prvi susret sa državom. Sve naredne radnje, bar je tako u BiH uređeno, koje su neophodne a koje pružaju institucije države, najčešće se odvijaju u općinama kao institucijama lokalne vlasti. Proces dolaska u općinu, susret sa eksterijerom objekta, zatim ulazak u objekat i razgledanje enterijera te neverbalni kontakt sa službenicima, a zatim i verbalno saopštavanje prvih informacija službenika i stranke naziva se komunikacijom.

Proces komunikacije je vrlo složen i kompliciran, čega smo svi svjedoci kada dođe do nesuglasice sa nekim sa kim razgovaramo, no najtužnija je u tom procesu činjenica da se podrazumijeva da svi znamo komunicirati. Sama činjenica da znamo govoriti, i da govorimo istim jezikom, nažalost, ne podrazumijeva činjenicu da znamo komunicirati.

Rad organa lokalne samouprave predstavlja složen proces pružanja usluga stejkholderima koji imaju veliki spektar potreba. Te svoje potrebe ostvaruju posredno ili neposredno u organu lokalne samouprave kroz različite vidove komunikacije. Pored komunikacije sa eksternim korisnicima usluga, postoji i složena interna komunikacija unutar same organizacije organa lokalne samouprave. Komunikacija, interna, eksterna i komunikacija sa neživim predmetima i radnim okruženjem lokalne infrastrukture institucije lokalne samouprave, odnosno radno okruženje zaposlenika u općini utiču na formiranje mišljenja o lokalnoj samoupravi. Formirano mišljenje korisnika usluga jedinice lokalne samouprave najčešće proizvodi marketinške aktivnosti vezane za općinu ili za zaposlenika u općini. Ove marketinške aktivnosti mogu proizvesti dobre ili pozitivne efekte po lokalnu zajednicu ili pak loše ili negativne efekte koji se odražavaju na ugled općine i njene organizacije, što se može nazvati imidžom općine.

Ovaj rad sagledava na koji način komunikacaija zaposlenika organa uprave i interna komunikacija među zaposlenicima utiče na imidž lokalne samouprave. Imidž lokalne samouprave će biti veoma važan faktor u privlačenju korisnika usluga jedinice lokalne samouprave s obzirom na to

da su tendencije da se što više poslova može raditi i u privatnim ili drugim institucijama koje predstavljaju konkurenciju lokalnoj samoupravi (notari, ovlašteni geodeti...).

1. POJAM KOMUNIKACIJE

Komunikacija je proces razmjene informacija preko unaprijed utvrđenog sistema znakova i ona je proces slanja informacija sebi ili nekom drugom entitetu verbalnim ili neverbalnim putem. Komunikacija kao pojam može se definisati na više načina. „Komunikacija pretpostavlja način organizovanja, izbora i kretanja određene materije“ (Tomić 2000).

Informacija treba da bude pouzdana, provjerena, kontrolisana i dinamična te se proces protoka informacija sastoji u emisiji – slanju informacija, primanju i pravilnom dekodiranju sa povratnom reakcijom na nju. U procesu komunikacije postoje dvije strane – odašiljalac poruke i aktivni primalac poruke.

U lokalnoj samoupravi, komunikacija predstavlja proces pomoću kojeg rukovodioci organa lokalne samouprave ostvaruju menadžerske funkcije planiranja, organizovanja, vođenja, kontrole i koordinacije. Ovakav sistem komunikacije predstavlja sistem vertikalne komunikacije odozgo nadolje, odnosno od rukovodioca organa lokalne samouprave prema zaposlenicima direktno ili putem svojih neposrednih saradnika pomoćnika načelnika ili šefova organizacionih jedinica lokalne samouprave. Pored ovakve definicije, koja spada u internu komunikaciju unutar organa lokalne samouprave, najčešći oblik komunikacije se ostvaruje na relaciji službenik–stranka. Ovaj tip komunikacije predstavlja eksterni oblik interpersonalne komunikacije. Komunikacija unutar organa lokalne samouprave između zaposlenika ili interna komunikacija je veoma značajna za funkcionisanje sistema koordinacije koji direktno utiče na efikasnost pružanja usluga, a ova komunikacija, bar što se tiče organa lokalne samouprave u BiH, nije na nekom zavidnom nivou, iako je to uređeno zakonskom legislativom.

Kod definisanja i razumijevanja pojma komunciranja postoje različite definicije i različita shvatanja pojma komunikacije. Iako se komunikacija proučava u naučnoj disciplini komunikologiji, ona nije zaobiđena od drugih

autora. Tako je Umberto Eko komunikaciju posmatrao kao vještinu koja se uči, vježba i usavršava, te koja u sebi ima elemente humanog, kvalitetnog, pa čak i estetskog, što govori o tome da komunikacija ima i umjetničkih odlika. Po njegovom mišljenju, vještina komuniciranja predstavlja aktivnost duha koja se vremenom i iskustvom mijenja, transformiše, preoblikuje. Ona je utkana u sve grane privrede, društvenog života i umjetnosti.

Sa psihološkog aspekta, komunikacija među ljudima ne zavisi od tehnologije nego od njihovih psiholoških motiva i situacije u kojoj se nalaze. Da bi se komunikacija mogla poboljšati, mora se prvo razumjeti zašto i kako se ona odvija. „Komunikacija je osnovni činilac ljudskog postojanja koji nas održava u neprekidnom kontaktu i dijalogu, kako sa našim okruženjem, tako i sa nama samim“ (Kos 2002).

Dakle, kako I. Kos kaže da je komunikacija i kontakt sa okruženjem, u organu lokalne samouprave, pored klasične podjele komunikacije na verbalnu i neverbalnu komunikaciju živih stvorenja, komunikaciju predstavlja i kontakt sa okruženjem. Postoje i određeni smjerovi komunikacije koji utiču na kvalitet pružanja usluga i na imidž lokalne samouprave, o čemu će biti riječi u dijelu rada koji će detaljno razraditi šemu i smjerove komunikacije u lokalnoj samoupravi.

1.1. Vrste komuniciranja

Kroz komunikaciju potvrđujemo svoje bivstvovanje i postojanje. Većina teškoća i uspjeha koje doživljavamo nastaju iz načina na koji smo naučili da komuniciramo sa sobom. Način na koji komuniciramo sa sobom i sa drugima određuje naš kvalitet življenja. Način na koji razmišljamo utiče na način na koji osjećamo, a način na koji osjećamo utiče na naše opažanje sebe i okoline.

„Većina nas se ponaša spontano, ne obraćajući pažnju na način na koji prima poruke i reaguje na njih. Prosto znamo da nam je dobro i toplo, da smo zadovoljni i radosni; ili nas nije briga; ili smo pak povrijeđeni, napadnuti, ljuti i tužni“ (Kos 2002).

Komunikaciju u osnovi dijelimo na:

a) verbalnu i

b) neverbalnu.

1.1.1. Verbalna komunikacija

Jedan od osnovnih preduslova koji omogućavaju socijalnu interakciju jeste mogućnost komunikacije. Verbalna se komunikacija odnosi na stvarne riječi koje se koriste pri razgovoru. Smatra se da je osnovna funkcija jezika izvještavanje o idejama, događajima i stvarima koje nisu neposredno prisutne.

Verbalna komunikacija je komunikacija koja predstavlja vid komunikacije sa okolinom, gdje riječima saopštavmo činjenice i podatake. Verbalna i neverbalna komunikacija se, vrlo često, ne mogu razdvajati i najčešće kombinacijom ova dva oblika međusobno komuniciramo. Verbalna komunikacija je govorna ili pisana komunikacija u kojoj se koriste riječi. Sposobnost dobrog govora je stvar prirodne obdarenosti, ali je potrebno unapređivati kulturu izražavanja i graditi lični stil. Veoma je važno dobro poznavati metode usmenog izlaganja u poslovnom komuniciranju, jer ovakav vid iskaza predstavlja polaznu osnovu kako za kvalitetan prenos informacija, tako i za razvijanje poslovne saradnje.

U našem bosanskohercegovačkom okruženju veoma važna je izreka „nije važno šta, nego ko govori“, što jasno ukazuje na dominantnu ulogu rukovodioca u obraćanju posebno poslovnim partnerima. Informacija dobija ne samo na značaju, nego i posebnu dimenziju, ukoliko je tu informaciju dao prvi čovjek lokalne samouprave. Često rukovodioci organa lokalne samouprave nisu kompetentni da daju izjave, odnosno da govore o stručnim stvarima, ali za medije je veoma bitno da tu informaciju dobiju od načelnika. Njegovanje usmenog izlaganja kao temeljnog, osnova poslovnog komuniciranja jeste jedan od prioritetnih zadataka svakog rukovodioca organa samouprave, koji najčešće ima ulogu menadžera.

1.1.2. Neverbalna komunikacija

Neverbalna komunikacija je sve međuljudsko ponašanje osim izgovorenih riječi. Neverbalna komunikacija se događa i prilikom verbalnog komuniciranja. Bilo da je verbalna ili neverbalna, komunikacija se odvija pomoću znakova. Znaci su, uz neke uslove, što god bilo, ako za primaoca poruke imaju neka značenja, odnosno dekodiraju se u „značenje".

Jasno je da će karakteristike primaoca, kao i socijalni kontekst determinisati značenje koje će on pridati nekom primljenom znaku. No kad je riječ o neverbalnom ponašanju, znakovi predstavljaju društvene norme koje se podrazumijevaju.

Da bi se ponašanje interpretiralo kao komunikativno, potrebna je prisutnost tri obilježja. To su pošiljalac, poruka i primalac, odnosno koder, kod i dekoder. To znači da u interakciji između dvoje ljudi, jedna osoba (koder) prenosi poruku (kod) koji zajednički razumiju oba učesnika, a tumači je druga osoba (dekoder).

Neverbalna komunikacija postoji hiljadama godina, ali sa proučavanjem se počelo tek negdje od 1960-ih, te je nje javnost postala svjesna 1978. godine, poslije objavljivanja knjige Alana Piza „Govor tijela".

Kada je u pitanju izučavanje govora tijela na fakultetima, iz perioda prije dvadesetog vijeka, najuticajnije djelo je bila Darvinova studija izražavanja emocija kod čovjeka i životinje**,** objavljena 1872. godine.

Među poznatije istraživače u ovoj oblasti spadaju Albert Marebijan i antropolog Rej Berdvistel i njih možemo smatrati pionirima izučavanja neverbalne komunikacije. Oni su dali i prve rezultate istraživanja i odnose verbalne komunikacije licem u lice i komunikacije koja se odvija neverbalnim putem.

„Albert Marebijan napravio je neka otkrića u držanju. Opušten stav pri susretu, na primjer, signaliziran je asimetričnim stavom ruku i nogu, naginjanjem na stranu, labavim šakama i naginjanjem cijelog tijela unazad. Ovaj položaj se često koristi kada osoba smatra drugu prisutnu osobu sebi jednakom ili ispod svog nivoa. Manje opušteni položaji koriste se kada se osobi ne dopadaju ostali prisutni" (Veinrajt 2001).

Kad „emitovanje raspoloženja“ postaje svjesno, ono se može kontrolisati. Razlika između verbalne i neverbalne komunikacije načinjena je jer se misli da svaka od njih ispunjava različite funkcije.Verbalna komunikacija, u formi jezika, bolja je za prenošenje logičkih ili apstraktnih ideja.

Neverbalna komunikacija vrši tri funkcije:

- regulisanje mehanizma socijalne interakcije,
- izražavanje stavova i
- izražavanje emocionalnih stanja.

„Većina osnovnih komunikacijskih signala ista je širom svijeta. Kad su srećni, ljudi se osmjehuju; kad su tužni ili ljuti, mršte se ili mrgode. Klimanje glavom se gotovo univerzalno koristi sa značenjem „da“ (potvrdnim). Izgleda da je posrijedi vid obaranja pogleda i urođeni gest, budući da ga koriste i ljudi koji su rođeni slijepi. Odmahivanje glavom lijevo-desno, sa značenjem „ne“ (negativnim), takođe je univerzalan i, kako izgleda, gest koji se uči u najranijem djetinjstvu. Kada se beba dovoljno nasisala, počinje da vrti glavom lijevo-desno da bi odbila bradavicu ili cuclu. Kad je dovoljno jelo, malo dijete odmahuje glavom lijevo-desno da bi zaustavilo sve naredne pokušaje da mu ubace kašiku u usta, a na taj način brzo nauči da gest odmahivanja glavom upotrebljava da bi pokazalo neslaganje ili negativan stav“ (Piz and Piz 2005).

Univerzalan gest, u svim kulturama, jeste slijeganje ramenima koje služi da pokaže da osoba ne zna ili ne razumije šta joj govorite. Ovaj višestruki gest ima tri glavna dijela:

- izložene dlanove koji pokazuju da se ništa ne skriva u rukama,
- podignuta ramena koja štite grlo od napada i
- podignute obrve, koje predstavljaju univerzalan pozdrav koji signalizuje potčinjenost.

2. IMIDŽ LOKALNE SAMOUPRAVE

Imidž lokalne samouprave predstavlja skup utisaka koje je javnost stekla, a posljedica je doživljenog, a ne stvarnog kvaliteta neke općine. „O imidžu grada, koji je za osnovu imao zemljopisnu analizu i vizuelna realna obilježja grada, datiraju prvi pisani radovi u SAD-u od 1959. godine“ (Franjić and Paliaga 2009). Ovdje grad posmatramo kao jedinicu lokalne samouprave, jer se lokalna samouprava provodi u općinama i gradovima Bosne i Hercegovine. Imidž predstavlja pojednostavljenu, pojašnjenu i prosuđenu sliku kaja nastaje ljudskim opažanjem, doživljajem, razmišljanjem i iskustvom. Imidž lokalne samouprave je slika oblikovana na osnovu osjećanja koja se steknu, na osnovu stvarnih učinaka lokalne samouprave, odnosno njenih pojedinačnih učinaka u sferi pružanja usluga i načinu komunikacije sa stejkholderima. Stvaranje imidža je povezano sa subjektivnim stavovima građana i posjetilaca, kao i ostalih interesnih grupa, prema obilježjima, vizuelnim elementima, prepoznatljivosti i aktivnostima općine na svim područjima djelovanja, od privrednog, kulturnog, pa sve do političkog djelovanja. Uz to, imidž je povezan i sa svim viđenjima ukupnih međuljudskih odnosa u općini koji nastaju u svakodnevnoj razmjeni dobara, iskustava, osjećaja i razmišljanja u najširem smislu.

Imidž, takođe, predstavlja i sliku koju čine zaposlenici organa uprave, njihov fizički izgled, način oblačenja, komunikacija sa strankama i međusobna komunikacija.

Definicija imidža lokalne samouprave se ne može napisati i reći da je to tako, kako bi matematičari kazali da je ta definicija aksiom. Međutim, imidž lokalne samouprave može se definisati kao ukupna slika koju građani steknu o organizaciji općine, enterijeru i eksterijeru objekta, komunikaciji sa zaposlenicima, internoj komunikaciji zaposlenika općine i kvalitetom i kvantitetom usluga koje im se mogu efikasno pružiti.

3. LOKALNA SAMOUPRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Lokalna samouprava predstavlja poseban sistem upravljanja lokalnom zajednicom i konstituisana je na jednom dijelu neke državne teritorije koja ima pravo i sposobnost lokalnih vlasti da u okviru zakona i ustava upravlja

i odlučuje o određenim javnim poslovima u skladu s interesima lokalnog stanovništva. Budući da je samouprava u lokalnim zajednicama pravo građana koje je često garantovano ustavom određene države, za tu državu to predstavlja obavezu da stvori uslove za nesmetano funkcionisanje lokalne zajednice. Suština lokalne samouprave je, dakle, u zadovoljavanju interesa lokalnog stanovništva. Na izvjestan način, lokalna samouprava predstavlja veći stepen demokratičnosti u pogledu upravljanja javnim ovlašćenjima. Takođe, saradnja lokalnog civilnog društva i političkih institucija predstavlja značajan preduslov demokratskog razvoja lokalne zajednice (Google 2015).

U ustavu Bosne i Hercegovine se ne pominje institut lokalne samouprave, te je on kao takav oblik teritorijalno-političke zajednice direktno ne poznaje. Izuzetak čini Brčko Distrikt, koji djeluje kao jedinica lokalne samouoprave, prema članu 6/4 Ustava BiH.

Stoga je lokalna samouprava, pored Brčko Distrikta, uključena u ustave Federacije BiH i u Ustav Republike Srpske.

U Federaciji Bosne i Hercegovine, Zakonom o principima lokalne samouprave u FBiH, rečeno je da građani imaju pravo na neposredno učešće u procesu donošenja odluka u lokalnim zajednicama, a zakon detaljno navodi i modalitet njihovog učešća. Prema ovom zakonu, lokalna samouprava se organizuje i ostvaruje u općinama i gradovima kao jedinicama lokalne samouprave, a izvršavaju je organi jedinice lokalne samouprave i građani, u skladu sa Ustavom i zakonom i statutom jedinice lokalne samouprave. Zakon sadrži i posebnu odredbu o „mjesnim samoupravama“ koje se smatraju jedinicama lokalne samouprave, a ostvaruju se u mjesnim zajednicama kao obaveznom obliku mjesne samouprave. Ovo znači da Zakon obavezuje na osnivanje mjesnih zajednica kao jedinica za komunikaciju i saradnju građana s lokalnim vlastima, odnosno političkim predstavnicima.

Zakon o lokalnoj samoupravi Republike Srpske obavezuje općine i gradove da usvoje mehanizme koji će građanima omogućiti učešće u donošenju odluka, navodeći da se kao načini uključenja građana mogu koristiti svi načini koji nisu u suprotnosti sa drugim zakonima. Tako Zakon kao sredstva učešća navodi referendume, građanske inicijative, mjesne zajednice, panele građana i dane gradonačelnika.

Ovim zasebnim entitetskim zakonima se ne završava proces parcijalizacije u sistemu lokalne samouprave, jer svaki kanton u FBiH ima svoj zakon o lokalnoj samoupravi (ukupno 10 kantonalnih zakona), a pored toga i općinske statute. Kako u Republici Srpskoj nema kantona, ne postoje ni regionalni zakoni o lokalnoj samoupravi već se općine smatraju najvišom jedinicom lokalne samouprave (Google 2015).

3.1. Poslovna komunikacija u organu lokalne samouprave

Poslovna komunikacija između zaposlenih u organima lokalne samouprave je ono što korisnici usluga prvo primijete. S obzirom na to da su jedinice lokalne samouprave istinska, prva neposredna vlast koja predstavlja servis građanima, preduzetnicima, privrednicima i ostalim korisnicima usluga, preslikanim modelom iz razvijenih evropskih lokalnih samouprava u uspostavljenim centrima za pružanje usluga, zaposlenici u jednoj zajedničkoj prostoriji imaju svoje radne stolove i stolice koji se nalaze odvojeni fizičkom pregradom, najčešće su te pregrade radni stolovi na kojima su nadograđena stakla koja razdvajaju zaposlenike i korisnike usluga.

Takva radna mjesta su poznatija kod korisnika usluga pod nazivom „šalteri".

Atmosfera koja vlada među zaposlenima unutar centra za pružanje usluga je ono što korisnici usluga prvo osjete kada uđu u objekat općine. Imidž (slika) općine predstavlja komunikacija samog prostora centra za pružanje usluga sa građanima – korisnicima usluga, zatim raspored službenika, njihova neverbalna komunikacija sa korisnicima usluga i sadržaji koje nudi jedinica lokalne samouprave u toj prostoriji. Ukoliko to nije na odgovarajućem nivou, sva ulaganja u popravljanje imidža preko nadređenih službenicima u centru za pružanje usluga građanima su beskorisna.

Verbalna komunikacija zaposlenika sa korisnicima usluga veoma malo utiče na imidž lokalne samouprave, ona ga može malo popraviti, ako je verbalna komunikacija zaposlenih usklađena sa finim ponašanjem i lijepim izgledom zaposlenika kao neverbalnim oblikom komunikacije ili pokvariti ako ova dva tipa komunikacije nisu usklađena ili ako zaposlenici u nekim segmentima nemaju kompetencije za određenu vrstu posla i ne odgovaraju neposrednoj interpersonalnoj komunikativnoj grupi zaposlenika koji

moraju biti educirani za ovakvu vrstu neposrednog susreta zaposlenika i korisnika usluge.

Kod stvaranja imidža u poslovnoj komunikaciji u lokalnoj samoupravi bitni su sljedeći tipovi komunikacije: komunikacija korisnik usluga – poslovni prostor jedinice lokalne samouprave, komunikacija zaposlenik – korisnik usluga, komunikacija između zaposlenika organa lokalne samouprave i komunikacija zaposlenika i rukovodilaca.

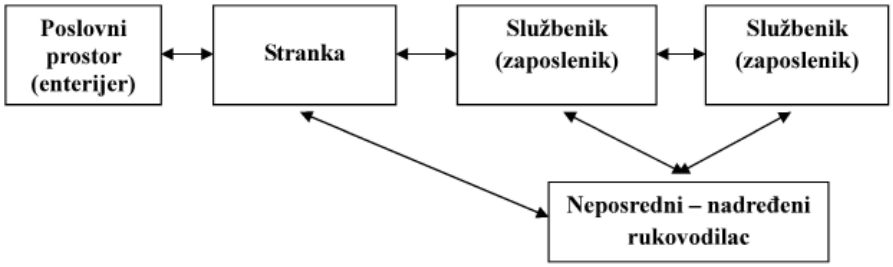

Dijagram 1. Tipovi komunikacije koji utiču na imidž lokalne samouprave

3.1.1. Komunikacija korisnik usluga – poslovni prostor jedinice lokalne samouprave

Poslovna prostorija u kojoj se vrše usluge građanima ili, kako se još naziva, centar za pružanje usluga, predstavlja mjesto prve komunikacije korisnika usluga i lokalne samouprave. Prvi kontakt korisnika usluga sa prostorom predstavlja ulazak u prostor, njegovo razgledanje, uočavanje zanimljivih detalja, posmatranje rasporeda zaposlenika i neverbalna, a zatim i verbalna komunikacija sa njima pozdravljanjem i saopštavanjem poruke službeniku kao dekoderu kojim poslom se on našao na ovom mjestu.
Pojam komunikacije živog bića – korisnika usluga (čovjeka) sa neživim, vjerovatno do sada u naučnoj literaturi nije svrstavan u komunikaciju, ali uistinu, čovjek komunicira sa prirodom i sa okolinom. Centar za pružanje usluga građanima, neverbalnom komunikacijom, nepisanom ili pisanom, saopštava korisniku usluga kuda treba ući u prostoriju, da li treba gurnuti ili povući vrata da bi ih otvorio i ušao u prostoriju, kome treba da se obrati

za uslugu kada uđe, zatim utiče na njegovo psihološko stanje koje uzrokuje njegov način osjećaja u tom prostoru. Čovjek – korisnik usluga, može biti impresioniran enterijerom prostorije, rasporedom šaltera i zaposlenika, jednostavno može imati prijatan osjećaj koji utiče na njegovu impresiju, što u njegovoj glavi stvara imidž o kompletnoj instituciji općine.

Ukoliko je prilaz centru za pružanje usluga nepristupačan, nema informacije na vratima da li ih treba gurnuti ili povući il se pak vrata vrlo teško otvaraju, prvi utisak korisnika usluga neće biti dobar, te će imidž općine, u njegovim očima, biti na niskom nivou. Pored ovih negativnosti koje se dogode prije ulaska u prostoriju, negativan utisak, odnosno impresiju, daje i neuređenost prostorije, njena nedovoljna veličina, zgusnuta radna mjesta, odnosno zaposlenici, zagušljivost usljed pušenja, nedovoljna svjetlost, stari kancelarijski namještaj, neokrečeni zidovi, hladnoća, vlaga u prostoriji, sve to u neverbalnoj komunikaciji korisnika usluga sa prostorom centra za pružanje usluga ili kancelarijom kao radnim prostorom službenika, stvara animozitet, nelagodu i želju da se taj i takav prostor napusti što prije.

Sve ove poruke, bilo da su dobre ili loše, nisu poslate od živog kodera (osobe), nego od neživog kodera (prostora), a korisnik usluge je tačno dekodirao poruku, bilo da je ona dobra ili loša, formirao svoj stav o njoj i spreman je da prenese svoja zapažanja drugim osobama. Korisnik usluga je promotor općine i općinskog imidža, te je stoga veoma važno urediti i opremiti poslovni prostor radi stavaranja boljih uslova za rad zaposlenika. Bolji uslovi zaposlenika stvaraju povoljniji poslovni ambijent tako da korisnici usluga budu zadovoljniji i žele ponovo doći i prenijeti svoja iskustva i zapažanja, što općini omogućava besplatnu reklamu.

3.1.2. Komunikacija sa strankama

Komunikacija između korisnika usluga i zaposlenika također igra veoma važnu ulogu u stvaranju imidža lokalne samouprave. Pored korisnika lokalne samouprave sa prostora općine, korisnici usluga su još i građani, preduzetnici, privrednici iz drugih općina Bosne i Hercegovine i drugih država nastalih raspadom bivše države. Pored ovih korisnika, općine u BiH imaju i veliki broj interno raseljenih osoba u BiH i zemljama nastalim

raspadom bivše države, kao i znatan broj stanovnika općine zaposlenih u zemljama Evropske unije, koji veoma često trebaju usluge u jedinicama lokalne samouprave. Ti korisnici usluga su dobri ili loši promotori općine, u zavisnosti od toga kakav dojam steknu ostvarivanjem svojih prava prilikom susreta sa zaposlenicima općine.

Ovakvu vrstu komunikacije nazivamo komunikacija sa strankama, i ovaj termin će se koristiti u ovom radu radi lakšeg razumijevanja i manjeg opterećenja teksta izrazima korisnik usluga i zaposlenik.

U priručniku Vlade Republike Crne Gore „**Vještine komunikacije sa strankama"** iz 2006. godine, definisane su podjele komunikacije koje mogu biti po više osnova:

a) po načinu, komunikacije mogu biti:
- neposredno, uz prisustvo stranke;
- preko posrednika – zastupnika;

b) po organizaciji, komunikacije mogu biti:
- neposredno – lični kontakt;
- preko telefona;
- poštom, e-mailom, PTT-om i sl.;

c) po mjestu, komunikacije mogu biti:
- u kancelariji ili sali organa lokalne samouprave;
- u sjedištu stranke;
- na neutralnom mjestu;

d) po sadržaju, komunikacije mogu biti:
- usmjerene na rješavanje ličnih pitanja stranaka;
- usmjerene na rješavanje opštih stvari ili projekata.

Bitno je navesti činjenicu da, bez obzira na to o kojoj vrsti komunikacije se radi, za sve njih je zajedničko učešće stranke, s jedne strane, i službenika lokalne samouprave, s druge strane.

Da bi komunikacija bila uspješna, potrebno je da ista ima sljedeću strukturu:

- uvodna faza,
- faza informisanja,
- faza argumentovanja i prezentacije,
- faza cilja (Ćetković i Stevanović 2006).

Pored ove podjele, bitno je reći da na imidž utiče podjela po mjestu komunikacije, pogotovo ako se radi o kancelarijama ili centru za pružanje usluga građanima. O mjestu komunikacije smo razmatrali nešto drugačije nego što to literatura kaže, uvodeći pojam komunikacije korisnika usluga sa poslovnim prostorom jedinice lokalne samouprave.

Komunikacija stranka–službenik neposredno – lični kontakt u centru za pružanje usluga ili u kancelarijama jedinice lokalne samouprave ima dva veoma bitna aspekta za imidž općine, i to:

a) posjeta prostoru i komunikacija sa njim po onoj „jedan pogled više vrijedi od hiljadu riječi“, i
b) prvi neposredni kontakt sa službenikom kroz dva vida komunikacije: verbalni i neverbalni.

Posjeta ili ulazak stranke u prostor gdje se pružaju usluge građanima, bilo da se radi o salama – centrima za pružanje usluga građanima ili prijem u „pozadinske“ kancelarije kod „šefova“ ostavlja utisak na stranku koji ona, svjesno ili nesvjesno, zadržava u svojoj memoriji. Povlačenje slike prostora percipirane i memorisane od strane stranke i korištenje iste u marketinške svrhe, najčešće se događa kada komuniciraju stranke međusobno i pružaju jedna drugoj informaciju o lokalnoj samoupravi i usluzi koju su dobili. Nažalost, duže se pamte ružnije slike i lakše se prezentiraju od onih ljepših, ali one su, bar što se tiče lokalnih samouprava u BiH, sve rjeđe, jer vlasti na lokalnom nivou teže uređenju prostora u kojem rade zaposlenici lokalne samouprave, unapređenju pružanja usluga praćenjm razvoja i primjene informaciono-komunikacionih tehnologija i softverskih rješenja.

Što se tiče ljudskih potencijala u lokalnoj samoupravi, čine se napori da znanje prati razvoj i primjenu novih tehnologija, te se stoga vrše razne

edukacije zaposlenika, ali one nisu organizovane na adekvatan način. Ovdje se edukacije svode, najčešće, na jednodnevne auditorne seminare, gdje se ne stiču znanja i ne dobijaju kompetencije za određenu vrstu posla, nego se nude informacije o unapređenjima i primjeni određenih tehnoloških napredaka ili određenih promjena i primjena zakonskih rješenja.

Zaposlenici vrlo često imaju veliki broj različitih informacija o istoj oblasti koje im nude viši nivoi vlasti, odnosno njihova ministarstva, konsultantske kuće i nevladin sektor koji projekte edukacije dobijaju od međunarodnog vladinog i nevladinog sektora. Različite informacije o istom poslu kod zaposlenika stvaraju opterećenje i konfuziju koja se odražava na stranke u direktnom kontaktu.

Neposredni kontakt zaposlenika i stranke predstavlja pečat slike o organu lokalne samouprave. Edukovani i komunikativni zaposlenici, zaposlenici koji lijepo izgledaju i dijele osmijehe, ali ne sarkastične, upravljaju emocijama stranke neverbalnim komuniciranjem, a kroz odmjeren i učtiv način verbalne komunikacije, sa jasno utvrđenim ciljem da se stranci pomogne u rješavanju njene potrebe, ako je to zakonski moguće, slika lokalne samouprave se ovjekovječuje i stavlja u moždani album stranke. Slika stvorena na ovakav način predstavlja pojam koji se zove imidž.

Imidž (engl. „image": slika, lik) jeste ukupnost vanjskoga dojma koji neko – izgledom, odijevanjem, ponašanjem – ostavlja, ili nastoji ostaviti.

Imidž o lokalnoj samoupravi je percepcija koju ljudi imaju o vanjskim, vidljivim osobinama lokalne samouprave, izgleda i ponašanja njenih zaposlenika i funkcionera, te izgleda enterijera i eksterijera objekta lokalne samouprave.

Kao što ljudi pokazuju svoju osobnost kroz odjeću koju nose, auto koji voze, radno mjesto, časopise koje čitaju, tako i općina pokazuje osobnost kroz prostor i opremu, usluge koje pruža stejkholderima, načine na koje postupa sa zaposlenima, prezentacijom institucije i poslova koje radi, odnosno usluga koje pruža putem portala općine i drugih elektronskih i štampanih medija, cjelokupnim vizuelnim izgledom i znakovima na zgradi, kao i vozilima općine. Najpoznatija definicija kaže da je imidž organizacije „rezultat međusobnog uticaja svih iskustava, dojmova, uvjerenja, osjećaja i znanja ljudi o organizaciji" (Google 2015).

U skladu sa naprijed navedenom definicijom imidža, ista se može primijeniti i na općine te bi ona glasila: „Imidž općine je rezultat međusobnog uticaja svih iskustava, dojmova, uvjerenja, osjećaja i znanja ljudi o toj lokalnoj samoupravi – općini."

Interpersonalna komunikacija stranke i zaposlenika može uticati na stvaranje loše slike o općini. Kako edukovan, komunikativan i prijatan zaposlenik ostavlja upečatljiv dojam kod stranke, tako, odnosno još više lošu sliku o općini stvaraju službenici koji su needukovani, mrzovoljni, loše odjeveni, nepočešljani, pa još uz to nemaju dobru verbalnu komunikacionu kulturu.

Veoma važan segment, a koji se rijetko primjenjuje u organima lokalne samouprave u BiH, ili se primjenjuje bez epistemološkog znanja, predstavlja segment upravljanja ljudskim resursima u općini. Upravljanjem ljudskim potencijalima, na korišćenju iskustava iz uslužnih djelatnosti u trgovinskoj i u ugostiteljskoj djelatnosti, te djelatnosti putničkih agencija i privatnih obrazovnih ustanova, kao i iskustvima iz razvijenih zemalja Evropske unije izbjegli bi se ili u znatnoj mjeri umanjili negativni dojmovi o lokalnoj samoupravi. Korišćenjem upravljanja ljudskim potencijalima, tačno bi se odredile osobe koje mogu raditi sa strankama i one osobe – zaposlenici koji svojim izgledom i ponašanjem na poslu treba da budu na pozicijama koje nemaju dodira sa strankama pa čak ni sa kolegama zaposlenicima jer svojim negativnostima utiču na interpersonalnu komunikaciju unutar organa lokalne samouprave.

3.1.3. Komunikacija između zaposlenika u organima lokalne samouprave – interna komunikacija

Uspješnost organizacije direktno je povezana s kvalitetom komunikacije unutar organizacije. Gotovo da nema organizacije koja ne navodi komunikaciju kao jedan od izazova s kojima se susreće u svakodnevnom radu. Šta se tačno podrazumijeva pod pojmom „komunikacija"? Radi li se o „kulturnom komuniciranju" među uposlenicima ili se pod komunikacijom smatraju upravo oni pojmovi koji su bitni za uspješnost cijele organizacije? Da bi organizacija postigla kompetitivnu prednost u odnosu na konkurenciju, izuzetno je važna ne samo kvalitetna komunikacija između uposlenika

istog, ali i različitog hijerarhijskog nivoa, već i brzina komunikacije unutar cijele organizacije. Interna komunikacija je komunikacija između ljudi koji zajedno čine organizaciju, ili između odjela jedne organizacije ili između uprave i članstva. U mnogim zemljama, interna komunikacija se danas smatra jednom od najvažnijih sredstava za vođenje organizacije (Isić 2009).

Tipovi interne komunikacije:

1. informativna – prenošenje informacija što je moguće tačnije;
2. direktivna – od direktne supervizije do nametnutih uputa;
3. interaktivna – usmjerena ka kreiranju javne podrške ili doprinošenju većoj količini znanja za određeno rješenje;
4. indirektna – uprava organizacije želi ubrzati promjene u vlastitoj organizaciji korištenjem sredstava komunikacije.

Interna komunikacija u lokalnoj samoupravi se može odvijati u više smjerova:

- horizontalni smjer – komunikacija na istom nivou u organizaciji između članova različitih odjela ili saradnika u odjelu;
- vertikalna komunikacija – odozgo prema dolje – predstavlja, najčešće, davanje uputstva i zadataka za rad;
- vertikalna komunikacija – odozdo prema gore – predstavlja davanje prijedloga za poboljšanje radnih procesa i organizacije segmenta organa lokalne uprave radi boljeg funkcionisanja i efikasnijeg rada.

Interna komunikacija organizacije lokalne samouprave zavisi od: veličine i strukture organizacije; specijalizacija radnih zadataka; različitih ciljeva pojedinih dijelova organizacije; hijerarhijskog odnosa između zaposlenih – individualni konflikti, emocije i komunikacijske (ne)spretnosti, te: nerazumljivo prenesene poruke – terminološki problemi; sudaranje više različitih ideja – nefokusirano mišljenje; previše informacija (preopterećenost, zatrpavanje); nedostatak informacija; nerazumijevanje ili pogrešno razumijevanje poruke; nepoznavanje saradnika; buka, ometanje; odsutnost, dekoncentrisanost; namjerna dezinformacija; prećutkivanje, zataškavanje nesporazuma.

Pored navedenih oblika i pravaca komunikacije, u organizaciji postoji i interpersonalna komunikacija koja direktno utiče na imidž organizacije. Interpersonalna ili lična komunikacija između zaposlenika, u svim pravcima, podrazumijeva oblike komunikacije verbalnog i neverbalnog karktera, gdje protok informacija zavisi od međusobnog, ličnog odnosa zaposlenika. Vrlo često sukobi na relaciji zaposlenik–zaposlenik dovode do negativnog imidža lokalne samouprave iz razloga što stranke takve relacije vrlo brzo uoče ili dobiju od jednog od zaposlenika njegov stav o sukobu sa radnim kolegom.

Pored sukoba između zaposlenika, postoje i netrpeljivosti i nesuglasice po vertikalnoj liniji, sukob na relaciji nadređenog i njegovog ili njegovih saradnika. Ovakav vid komunikacije ili, bolje rečeno, usiljene poslovne komunikacije šteti ugledu organizacije i stvara lošu sliku – imidž organizacije.

Komunikacija zaposlenik–zaposlenik i nadređeni i njegovi saradnici može biti korektna i relaksirajuća, što i jednima i drugima stvara osjećaj lakoće obavljanja poslova. Ovakav odnos između zaposlenih, u svim pravcima, ne formalizira komunikaciju nego je svodi na komunikativni ples lakih koraka gdje se svi poslovi obavljaju na začuđujuće lagan način tako da stranke budu zadovoljnije pruženim uslugama i lakše komuniciraju sa osobama od kojih trebaju uslugu. Ovakav vid komunikacije pozitivno utiče na psihologiju stranke, te se ona, najčešće, poistovjećuje sa pozitivitetom zaposlenih i reflektuje taj pozitivitet na okolinu, odnosno svoje poznanike i prijatelje koji su stranke ili potencijalne stranke lokalne samouprave. Takve stranke postaju promotori pozitivnosti u radu lokalne samouprave i promotori dobrog imidža općine.

3.1.4. Komunikacija zaposlenika i rukovodilaca u organu lokalne samouprave

Efikasna komunikacija, informacija i odluka je ključna komponenta za odnose između rukovodstva i zaposlenika u nekoj organizaciji. Organizacija ne može dobro funkcionisati ako nadređeni ne objasni dobro što traži od radnika. Za nadređene i rukovodioce u organu lokalne samouprave je, zapravo, najvažnije da znaju dobro komunicirati i sporazumijevati se s

radnicima. Većina problema u rukovodstvu dolaze zbog nedostatka pravilne komunikacije. Šanse lošeg sporazumijevanja i krivog predstavljanja stvari mogu se svesti na minimum s pravim sistemom komunikacije.

Komunikacija je osnovno sredstvo za motivaciju, koja može poboljšati moral zaposlenika u lokalnoj samoupravi. Neodgovarajuća komunikacija među zaposlenicima ili među njima i šefovima u lokalnoj samoupravi, odnosno bilo kojoj organizaciji, jeste glavni uzrok konflikta i niskog morala u toj organizaciji i ona direktno utiče na sliku organizacije, odnosno lokalne samouprave. Efikasnom komunikacijom mogu se održavati dobri odnosi u općini, i isto tako, lakše potaknuti zaposlenike da sami daju ideje kako da se poboljša međusobna komunikacija radi efikasnijeg načina pružanja usluga i stvaranje realne i bolje slike o odnosima na relaciji šef–zaposlenik.

Kroz komunikaciju sa nadređenim rukovodiocem može se davati usmeni izvještaj o radu, komentarisati određeni problem na koji se nailazi u radu, zatim davati prijedloge kako da se otklone takvi problemi. U lokalnoj samoupravi bi trebalo da postoje unaprijed osmišljene procedure brze, efikasne i direktne komunikacije zaposlenika i šefova, kako bi se izbjeglo nezadovoljstvo stranaka radi čekanja na pružanje usluge. Nesporazumi i prenošenje krivih informacija preko drugih osoba uspostavlja loš odnos između zaposlenika u općini, jer na svaku informaciju prenosilac iste dodaje neke detalje te se informacija krivi i ako ima više posrednika, kada dođe do dekodera, ona promijeni suštinu i biva pogrešno interpretirana i dekodirana.

Komunikacija između zaposlenika i rukovodilaca u organu lokalne samouprave može biti verbalna ili pisana. U verbalnoj, neposrednoj komunikaciji, slušaoci, primaoci informacije dobijaju informaciju ne samo izgovaranjem riječi nego i govora tijela iz kojeg se može uočiti na koji način se ta informacija saopštava, odnosno da li je osoba koja saopštava informaciju – koder dobronamjerna, raspoložena ili je ljuta ili sarkastična. U pisanoj poruci toga nema, pa je veoma važno da ona bude jasna, koncizna i ispravna, kako bi se izbjeglo krivo tumačenje te poruke. Pisana informacija je stalna i može ostati za buduće korištenje, isto tako zaposlenicima daje priliku da je i sami komentarišu direktno verbalnim saopštavanjem komentara na pisanu informaciju.

Veoma često u komunikaciji, pa i u komunikaciji zaposlenika i rukovodilaca u organu lokalne samouprave dolazi do prilagođavanja osoba koje međusobno komuniciraju. „Rezultat prolagođavanja svog jezika osobi sa kojom razgovarate ima dva sloja. Prvo, osoba počinje da se osjeća opuštenije pored vas i vjerovatno će početi da vam vjeruje. Drugo, vi stvarate atmosferu u kojoj ima manje vjerovatnoće da će doći do pogrešne komunikacije. Ovo se dešava stoga što ne ostavljate mjesta kontraindikacijama između onoga što ste rekli ili pitali i unutrašnjeg doživljaja – modela svijeta – osobe sa kojom razgovarate. Pored toga, pošto vas osoba doživljava 'sličnim' sebi, utoliko joj je lakše da joj se 'svidite'" (Luis and Pjuklin 2005).

Posmatrajući spoznaje autora citiranog, može se zaključiti da rukovodioci, odnosno šefovi u organu lokalne samouprave, prilagođavajući se u komunikaciji sa svojim saradnikom na nižem ili istom nivou, može doprinijeti kvalitetnijoj komunikaciji i stvaranju dobre radne atmosfere. Način komunikacije i međusobnog prilagođavanja zaposlenih u organu lokalne samouprave ima psihološki aspekt koji dovodi do lakše komunikacija na relaciji šef – radnik, te vrlo često, radnici prihvataju šefa kao dobrog jer im se njegov način prilagodljive komunikacije sviđa, pa mu se i šef počinje sviđati.

Opuštena atmosfera i dobra komunikacija, na relaciji službenik–šef, odnosno šef–službenik, prerasta u svakodnevni oblik međusobne saradnje, što u očima stranke stvara bolju sliku o lokalnoj samoupravi. Službenici, pri takvoj opuštenoj komunikaciji, imaju manje stresova na poslu te im dolazak na posao ne pada teško. U situaciji kada nema prilagođavanja i kada je šef „glavni" i on „sve zna" i za „sve se mora pitati", službenici imaju psihološki pritisak u svakom poslu koji obavljaju, te su veoma često napeti, doživljavaju stresove i u prisustvu nadređenog i u njegovom odsustvu u međusobnoj komunikaciji službenika – zaposlenika, te nerado dolaze na posao. Potišten i neraspoložen službenik prenosi negativnu energiju na stranku u njihovoj međusobnoj komunikaciji, te se na taj način imidž lokalne samouprave urušava. Informacija o takvom stanju u općini se veoma brzo širi tako da i stranke dolaze u općinu samo ako „moraju", a ne radi dobijanja informacija koje im mogu biti korisne za njihov status i poželjnost življenja u toj općini. Isto se događa i sa preduzetnicima i

privrednicima, te općine koje imaju ovakav način interne i eksterne komunikacije odbijaju investitore i preduzetnike. Posljedica toga je slab privredni razvoj, iseljavanje stanovništva u susjedne općine ili u zemlje okruženja, odnosno zemlje Evropske unije.

ZAKLJUČAK

Svaka organizacija, pa i lokalna samouprava, odnosno općina, predstavlja sistem koji u svom poslovanju mora imati komunikaciju kao oblik poslovanja. Komunikacija ima više podjela, ali je ovaj rad posebnu pažnju posvetio komunikaciji zaposlenika općine i stranaka – korisnika usluga lokalne samouprave.

Općina u svom poslovanju predstavlja, između ostalog, i servis građanima, privrednicima, preduzetnicima i ostalim stejkholderima, te u svom poslovanju, kod različitih korisnika, stiče i različite slike koje mogu biti ljepše i one manje lijepe. Lijepa slika općine se naziva imidžom općine. Imidž općine zavisi od više različitih faktora, kao što su: vanjski izgled zgrade općine i okolno uređenje, enterijer općine – radno mjesto zaposlenika koji direktno, u svom radnom prostoru, komunicira sa strankom, zatim od voznog parka organa lokalne samouprave, opreme koju koriste zaposlenici. Najvažniju sliku općine čine njeni zaposlenici.

Da li je zaista važno ko radi sa strankama?

Pravu sliku odnosno imidž općine stranka stiče u neposrednoj komunikaciji sa zaposlenikom. Stoga je veoma važno, kroz upravljanje ljudskim resursima, u općini sagledati koji zaposlenik radi na kojem radnom mjestu. Zaposlenike koji nemaju urođene navike i one koji nisu spremni prihvatati promjene u komunikacionoj edukaciji treba odvojiti od rada sa strankama. Stranka voli osobe, odnosno službenike koji su komunikativni, nasmijani, susretljivi, humoristični i na kraju edukovani za pružanje usluga zbog kojih „sjede“ na tom radnom mjestu. Takvi zaposlenici stvaraju dobru sliku općine, dok zaposlenici koji su negdje „visoko“, oni koji su nepristupačni, drski, sarkastični, negostoljubivi, odnosno zaposlenici koji postoje u organu lokalne samouprave samo radi sebe, takvi zaposlenici šalju vrlo ružnu sliku o općini.

Imidž se teško stiče, te je stoga veoma važno raditi na tome da on traje. Trajati može samo ako se vodi ispravna politika ljudskih potencijala i prati zadovoljstvo korisnika usluga općine. Da bi imidž općine trajao, zaposlenici se moraju educirati iz svih oblasti, a nezaobilazna je godišnja edukacija iz komunikacije.

LITERATURA

1. Byron, Luis i Pucelic, Frank. 1982. *Magic Demystified*. Beograd: IP „Esohterija".
2. Ćetković, Jasmina i Begu, Bego i Stevanović, Veljko. 2006. *Vještine komunikacije*. Podgorica:Vlada Crne Gore – Uprava za kadrove.
3. Franjić, Zoran i Paliaga, Marko. 2009. Influence of urban marketing and city branding on the development of local economy in units of local self-government in the Republic of Croatia. Macau SAR. Institute For Tourism Studies.
4. Google. 2015. „Mjerenje imidža**"**. Pristupljeno mart, 10.

   http://www.spem.si/hrv/Aktivnosti/Istrazivanja/Mjerenje-imidza-/
5. Google. 2015. Lokalna samouprava u BiH. Pristupljeno mart, 12.

   www. ndcsarajevo.org/... /lokalna samouprava).
6. Piz, Alan i Piz, Barbara. 2005. *Definitivni vodič kroz govor tijela*. Beograd: Mono & Manana press.
7. Tomić, Zoran. 2000. *Izborni marketing*. Mostar: Sveučilište u Mostaru – Centar za studije novinarstva.
8. Tripović, Sandra. 2005. *Stranim tvrtkama Beograd privlačniji od Zagreba i Ljubljane*. Zagreb: Poslovni dnevnik.
9. Uma, Isić. 2009. „Upravljanje lokalnom zajednicom (menadžerske vještine)". *Upravljanje lokalnom samoupravom.* 25–73. Savez općina i gradova FBiH.
10. Veinrajt, Gordon. 2001. *Govor tijela*. Beograd: Alnari & Puna kuća.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 352.07: 32.019.5
The paper submitted: 19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514453H
The paper accepted: 27.03.2015. Review

Hamidovic Nusret, PhD [1]

THE EFFECT OF COMMUNICATION ON THE IMAGE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: *Local self-government in Bosnia and Herzegovina (BiH) is the most important level of government. At this level, there are citizens, entrepreneurs, businessmen, public institutions and other service users which the State government entrusted to local self-government. At this state level, stakeholders of local self-government get their rights and there is communication between clients and service providers. Epistemologically speaking, communication as a complex process in the government body can be divided in two ways. The first is that communication can be verbal and non-verbal. The other is that communication can be direct and indirect. The most common type of communication in the local self-government is direct communication in form of speech or in written form- the act of local self-government body. This paper aims to explain direct communication between employees-representatives of self-government and service users as well as to explain the influence this communication has on creating the image of local self-government.*

Key words: *communication, local self-government, the image.*

JEL Classification: *R5, R590*

[1] PhD in Economics, Općina Sapna, 206. viteške brigade bb, nusko_42@hotmail.com

INTRODUCTION

Local level is the place man as an individual or as representative of an organization meets the authority for the first time. Every parent is obliged to enter in a register of births information about child and there begins his first encounter with the state. All the following necessary actions provided by the state institutions take place in municipalities as institutions of the local self-government. The process of coming to municipality, encounter with interior of institution, entering the building, non-verbal contact with the official as well as verbal transmission of information is called communication. The communication process is very complex and complicated, which we can witness when it comes to disagreement with the person we are talking to, even though it is implied that we all know to communicate. The work of local self-government is a complex process of providing service to stakeholders which have a great range of needs. They fulfil these needs directly or indirectly in the local self-government body through different forms of communication. Apart from communication with external service users there is a complex internal communication within the local self-government organization. Internal and external communication, communication with inanimate objects and working environment of local self-government units and employees in municipality influence the opinion about the local self-government. The formed opinion of service user influence marketing activities linked to municipality or its employees. These activities can be both good and bad for the local community or can have negative effects which influence the image of municipality and its organization. The aim of this paper is to show how the way of communication between employees of local government and internal communication influence the image of local self-government. This image is very important factor when it comes to attracting clients concerning the fact that different types of jobs can be done in private or other institution which are competitors to local self-government. (Notary, geodesist)

1. THE TERM 'COMMUNICATION'

Communication is a process of exchanging the information based on the previously adopted system and it is a process of sending information to yourself or to other entity in verbal and non-verbal way. Communication

as a term can be defied in many ways. 'Communication is the way of organization, choice and progress of certain information.' (Tomic 2000.) The information should be reliable, verified, controlled and dynamic, so the flow of information consists of sending the information, receiving the information, right decoding with the response. In the communication process there is one side which sends the information and the other side, the receiver of the message. In the local self-government, communication presents process based on which leaders of local self-government bodies fulfil managerial functions of planning, organization, control and coordination. This communication system is system of vertical communication. It implies that communication goes from the leader of local self-government bodies to employees directly or with help of their direct coworkers such as mayor's assistant or leader's organizational self-government units. However, the most common type of communication on relation service provider-service user. This type of communication represents external type of interpersonal communication. This type is very important for function of coordination system that has a direct impact on the effective way of providing service. However, when it comes to local self-government bodies in BiH, this communication does not meet standards even though it is regulated legally.

There are different definitions and understandings of communication. Even though it is studied in the field of communication theory, authors of other disciplines gave their definitions of communication. Umberto Eco understood communication as competence which has to be learned, practiced, and perfected. He also thought that communication has human, qualitative and esthetic elements that imply that communication can be seen as art. In his opinion, the competence to communicate is the activity of spirit which changes over the time and based on experience. It is present in all fields of economy, public life and art.

Psychologically speaking, communication between people does not depend on technology but on their psychological motives and situation in which they find themselves. To improve communication, one has to understand why and how people communicate. 'Communication is basic element of human existence which keeps us in continuous contact and dialogue with

people from our environment and with ourselves'. (Kos 2002). The definition puts emphasis on communication with environment, not only verbal and non-verbal communication in local self-government bodies. One part of paper will in detail examine scheme and directions of communication in local self-government.

1.1. Types of Communication

Through communication we confirm our existence. Majority of our fails and successes depend on communication with us. The way we communicate with ourselves and others determine the quality of living. The way we think influence the way we feel and the way we feel influence the way we see ourselves and the environment. 'Most of us behave spontaneously without noticing the way we receive message and respond to it. Sometimes, we are happy and content, or we do not care or we are hurt, attacked, angry and sad'. (Kos 2002) Communication is divided into

Komunikaciju u osnovi dijelimo na:

a) verbal

b) non-verbal.

1.1.1. Verbal Communication

One of the basic pre-conditions which allow social interaction is possibility to communicate. Verbal communication implies real words used in conversation. It is believed that the main function of language is talking about ideas, events and things that are not directly present. Verbal communication is communication with the environment where people use words to talk about facts and certain information. Verbal and non-verbal communication often cannot be separated and people usually use combination of these types while communicating. Verbal communication is in form of speech or written communication in which people use words. The ability to speak well is gifted by nature, but it is needed to improve culture of expression and your personal style. It is very important to know methods of oral report in business communication because it represents

the base for qualitative transfer of information as well as for progress of business co-operation.

In BiH, there is a saying 'it is not important what is said but who says it'. It shows the dominant role of the person who speaks especially when it comes to business. Information is more important and has a different dimension if it is given by the leader of local self-government. Often, leaders of local self-government are not competent to make a public statement, but for media it is important to get the information from the mayor. His verbal communication as base for business communication is one of the main tasks of every leader of self-government who in many cases has the role of manager.

1.1.2. Non-verbal Communication

Non-verbal communication is overall human behavior except spoken words. This communication happens also during verbal communication. Both, verbal and non-verbal communication is based on signs. These signs make a meaning for message receiver. It is clear that characteristics of receiver as well as social context determine meaning that receiver gives to some sign. However, when it comes to non-verbal behavior, signs represent social norms that are understood. For behavior to be interpreted as communicative, three factors have to be present: sender, message and receiver or said in other words, encoder, code and decoder. It means that in interaction between two people, one person (encoder) sends message (code) which is to be understood by both participants, and the other person (decoder_ explains the message.

Non-verbal communication has been present for thousand of years but people started to study it in 1960s and it was recognized publicly in 1978 when Alan Piza published book 'Body Language'. When it comes to study of body language at universities in the period before 20th century, the most important work was Darwin's study of how people and animals express their emotions. The work was published in 1872. Among famous scientist in this field there are Albert Marebijan and anthropologist Rej Berdvistel who are pioneers in study of non-verbal communication. They gave first

results of study and explained verbal communication face to face and non-verbal communication. ‘Albert Marebijan explained body language. Relaxed attitude is signaled by asymmetrical position of arms and legs, leaning on one side, shakily hands and leaning the whole body backward. This position of body is used when person sees other person as equal or person thinks he is superior to another person. Not so relaxed attitude is used when person does not like others who are present at the same place’. (Veinrajt 2001)

When mood expression becomes conscious it can be controlled. The difference between verbal and non-verbal communication is made because it is thought that each of them has different functions. Verbal communication, in form of language is better for transfer of logical or abstract ideas. Non-verbal communication has three functions:

- regulation of mechanisms of social interaction,
- expressing attitude,
- expression of emotional state.

‘Majority of the basic communication signals is the same in the whole world. When happy, people smile, when sad or angry people frown. Nodding your head is universally used in the meaning of ‘yes’ (affirmative). Shaking one’s head with meaning of ‘no’ (negative) is also universal and as it looks it is learned in the early childhood. When a baby does not want to eat because it is not hungry any more it shakes its head left-right in order to stop all following tries of parent to feed the baby. In that way, child learns quickly that shaking one’s head is used to show disagreement or negative attitude. (Piz and Piz 2005.)

The universal gesture in all cultures is shrugging your shoulders to show that you do not know or understand something. This multiple gesture has three main parts:

- expounded palms showing that person does not hide anything in hands
- raised shoulders protecting the throat from attack
- raised eyebrows showing universal greeting that signals oppressed state.

2. THE IMAGE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

The image of local self-government presents set of impressions that the public acquired and the consequence of something experienced rather than real quality of the municipality. The first written works concerning the image of the city based on geographical analysis and real visual characteristics of the city were written in 1959 in the United Satates (USA). (Franjic and Paliaga 2009) Here, city is seen as the unit of local self-government, because local self-government is carried out in municipalities and cities in BiH. The image represents a simplified, clarified and judged picture created by human's observation, thinking and experience. The image of local self-government is a picture created based on human's feeling acquired based on real effects of local self-government, its individual effects in the sphere of service provision and the way of communication with stake holders. Creation of image is connected to personal attitudes of citizens and visitors, as well as other stakeholders according to characteristics, visual elements, recognition and municipal activities in all field including economy, culture as well as politics. In addition, the image is connected to all other aspects of human relations in the municipality in the everyday exchange of goods, experience, feelings and opinions in general. The image is also created by employees of government organs, their physical appearance, and way of dressing, communication with clients and mutual communication. The definition of image of local self-government cannot be written and completely accepted as that or mathematically speaking that the definition is an axiom. However, the image of local self-government can be defined as the overall picture created based on municipality organization, interior and exterior of object, communication with employees of municipality, quality and quantity of the service provided to clients.

3. LOCAL SELF-GOVERNMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Local self-government represents special management system of local community constituted in one part of the country with the right and ability of local government to make decision about public business concerning interests of local population. Self-government in local communities is the

right of citizens guaranteed by the Constitution, and the state is obliged to provide all conditions for functioning of local community. The main task of local self-government is to satisfy interests of local population. In some way, local self-government represents higher level of democracy when it comes to management of public authority. Also, co-operation between local civil community and political institutions represents important pre-condition for democratic development of local community. (Google 2015.) In the Constitution of BiH, institute of local self-government is not mentioned. The exception is Brcko District which is unit of local self-government under the Constitution of BiH, paragraph 6\4. So, local self-government, apart from Brcko Distric, is included in the Constitution of the Federation of BiH and the Constitution of the Republic of Serbian. Law on Principles of Local Self-Government in the Federation of BiH guarantees every citizen right to participate directly in process of making decisions in local communities and the law explains in detail the model of their participation. According to the law, local self-government is organized in municipalities and cities as units of local self-government and is performed by organs of self-government units and citizens, in accordance to the Constitution, law and the statute of the local self-government. The law also contains special provision about 'local self-governments' which are seen as units of local self-government and they are realized in local communities as a compulsory form of self-government. This means that the Law requires the establishment of local communities as units for communication and co-operation between citizens and local authorities. The Law on Local Self-Government of the Republic of Serbian requires from municipalities and cities to adopt mechanisms which will enable citizens to participate in process of decision making, explaining that everything that is not in contradiction with the law can be used as mechanism for including citizens in decision making process. It can be done by referendums, civil initiatives, local communities, citizens' panels and organizing the day of mayor. With these separated entity laws, process of partiality in the system of local self-government does not end, because each canton in the Federation of BiH has its own law on local self-government (10 cantonal laws in total) as well as municipal's statutes. In the Republic of Serbian there are no cantons, so there are no regional laws on local self-government. Instead, municipality is the highest unit of local self-government. (Google 2015.).

3.1. Business Communication in the Local Self-Government Organs

Business communication between employees in the local self-government organs is something that clients notice first. Local self-government units are the first direct units of government which provide service to citizens, entrepreneurs, businessmen and other clients. Using the model of developed European local self-governments in the centers for providing service, employees in the room have their desks and chairs which are divided by the box. Those boxes are usually desks with glass as an addition and they separate employees and clients. These work places are known as 'counters'.

Working atmosphere in the service center is something that clients notice first when they enter the building of municipality. Attitude of employees toward clients, their non-verbal communication, facilities that units of local self-government offer, all this create the image of municipality. If this is not organized properly, all investments for improving image in the center are useless. Verbal communication can improve or make worse the image of local self-government. It improves the image if it is harmonized with nice behavior and appearance as form of non-verbal communication. The image can be ruined if these two types of communication are not harmonized, or if some employees are not competent to respond to these communications or they are not educated enough for this type of direct contact between employees and clients. When creating the image in business communication in the self-government, the following types of communication are to be considered: communication of client and office of local self-government unit, employee-client communication and employee-manager communication.

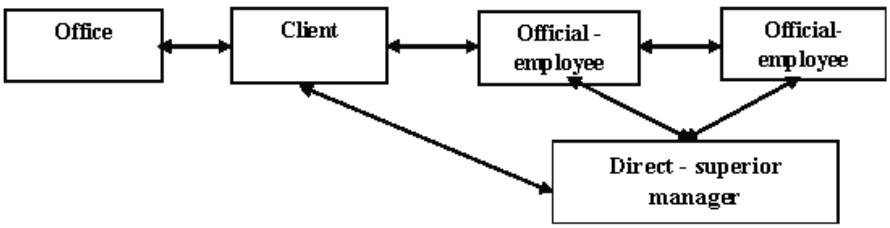

Diagram 1. Types of communication influencing the image of local self-government

3.1.1. Communication client- office of the local self-government unit

Office or center for providing service to citizens is the first place of communication. Client's first contact with the center begins with entering the building, then examining the office, noticing interesting details. Then there is non-verbal as well as verbal communication with greetings and sending the message to the employee as decoder explaining what type of service client needs. The concept of communication of human being with inanimate things has not been mentioned in the scientific literature until now, but the truth is that man communicates with nature and environment. Centers for providing service, using non-verbal communication, not-written or written show the clients in which room they should enter, whether they have to push or pull back the door, who they should inform about what they need and all this influence his psychological state and how he feels in that space. The man-as a service user can be impressed by the interior, placement of "counters", he simply can have a good feeling that influences his impression and creates the picture about the municipality as institution. If the access to center is not accessible, if there is no information whether to push or pull the door, or the door is hard to open, the first impression will be bad and the image of municipality will be ruined. Apart from these there are additional factors that create a negative picture of municipality and they are: lack of order in the room, inappropriate size of the room, condensed placement of employees, stuffiness due to smoking, lack of light, old office furniture, not whitewashed walls, coldness and moisture in the room. All this as part of non-verbal communication provoke animosity, creates feeling of discomfort and one wants to leave the room as soon as possible. All these messages, good or bad, are not send by the living coder (person), but from non-living coder of space. Service user decodes message correctly, no matter whether it is good or bad, he forms his opinion and he is ready to share it with others. Clients are the promoters of municipality and its image, so it is very important to equip and put the room in order to make working conditions better. Better working conditions create better working atmosphere, make clients more content and they want to come again and share their experience with others. In that way, municipality is promoted.

3.1.2. Communication with Clients

Communication between clients and employees plays an important role in creating the image of local self-government. Apart from local self-government users from territory of municipality, service users are also citizens, entrepreneurs, businessmen from other municipalities in BiH and other countries from the former state. Apart from these service users, municipalities in BiH have a great number of internally displaced persons in BiH and other countries from the former state, as well as great number of municipality citizens employed in the EU countries, who often need service from the local self-government units. Those service users are good or bad promoters of the municipality based on the impression they get while asking for their rights during the first encounter with the employees of municipality. This type of communication is called communication with clients, ant this term will be used in the paper for easier understanding and to avoid repetition of terms service user and employee.

The reference book of the government of the Republic of Montenegro 'Communication skills with clients' from 2006, defined divisions of communication that can be on several grounds:

a) By way, communication can be:
   - direct in the presence of clients
   - indirect-with representative

b) By organization, communication can be:
   - direct-personal contact
   - over the phone
   - by post, e-mail,PTT, etc.

c) By place, communication can be:
   - in the office of local self-government organs
   - at the headquarter of the party
   - at the neutral place

d) By content, communication can be:
   - directed toward solving personal issues of clients
   - directed toward solving general tasks or projects

No matter which type of communication is in question, for all it is important participation of client and employee of the local self-government. For communication to be successful it has to have the following structure:

- introductory phase
- information phase
- presentation phase
- target phase (Cetkovic and Stevanovic 2006)

Apart from this division, it is important to mention that division by place of communication influence the image especially when it comes to office or center for providing service. Client-employee communication directly-personal contact in center for providing service has two important aspects important for the image of municipality and they are:

a) Visiting the place because 'One look is worth more than a thousand words'
b) The first direct contact with officials through two types of communication, verbal and non-verbal.

Visit to the center for providing service leaves an impression that client consciously or unconsciously keeps in the memory. Dragging the image of place memorized by clients and using it for marketing purposes, usually happens when two sides communicate with each other and provide each other information about local self-government and service they got. Unfortunately, bad impressions are presented faster than the good ones. However, bad impressions are becoming rare because local government does its best to improve the state of center, quality of service using new informational technology and software solutions. When it comes to human resource in the local self-government, efforts are made to follow the development of new technologies and knowledge so there is education of employees but

it is not done it the adequate manner. Here, education is based on one day seminar where one does not get knowledge nor competence for doing particular job, but just gets information about development of new technology, certain changes and implementation of legal provisions. Employees, very often have great number of different information about the same topic. The information is given by higher level of government, ministries, consultant houses and non-governmental sector that education projects gets from international governmental and non-governmental sector. Different information about the same business creates confusion which has an impact on clients directly. Direct contact between clients and employees represents a stamp of local self-government image. Educated and communicative employees who share their honest, not sarcastic smiles, control client's emotions by non-verbal communication. If we add courteous manner of verbal communication with aim to help clients to solve the problem if it is legally possible, the picture of local self-government is created and memorized by client. The picture created in this way is called the image. The image (engl.image:picture, character) is the totality of external impression that someone want to leave either by appearance, clothes or behavior. The image of the local self-government is a perception that people have about external, visible characteristics of local self-government, appearance and behavior of employees and managers, interior and exterior of local self-government building. People show their personality through the clothes they wear, car they drive, place they work, and magazines they read. In the same way, municipality shows personality through equipment, service provided to stakeholders, attitude toward employees, presentation of institution and business it does, service it provides on its internet page and other electronic and written media, overall visual look and signs on the building, as well as vehicles of municipality. The most famous definition says that the image of organization is 'the result of mutual influence of all experiences, impressions, beliefs, feelings and man's knowledge about organization'. (Google 2015). This definition can be applied to the municipality: 'The image of municipality is the result of mutual influence of all experiences, impressions, beliefs, feelings and man's knowledge about that local self-government-municipality'.

Interpersonal communication between clients and employees can influence creation of bad image of the municipality. Educated, communicative and polite employee leaves a good impression on client. In the same way, uneducated, grumpy, ill-dressed, not combed employees who do not have culture of good verbal communication. An important segment which is rarely mentioned in the local self-government organs in BiH, or is used without epistemological knowledge is the segment of managing of human resources in the municipality. By using these resources based on experience from services in trade and catering business, travel agencies and private educational institutions as well as experience from developed EU countries negative impressions about local self-government would be avoided. Using human resources, it could be possible to determine the person who is competent to work with clients as well as person who should not have any contact with clients nor colleagues because they have negative influence on interpersonal communication in the local self-government bodies.

3.1.3. The internal communication between the employees in local self-government bodies

The success of an organization is directly linked with the quality of communication inside an organization. It is almost as if there is no organization that does not emphasize the communication as one of the challenges it faces with on a daily basis. But what exactly the term ‘’communication’’ means? Does it refer to the ‘cultural communicating’’ among employees or the definition of communication refers to the terms which are important for success of an entire organization? In order for an organization to achieve a competitive advantage, together with the qualitative communication among employees the distinct hierarchical level and the internal communication inside the entire organization is highly important. The internal communication is a communication between people that are part of an organization, between the sectors of one organization or between management and membership. Nowadays, in many countries the internal communication is considered to be one of the most important techniques for running an organization. (Isić 2009)

Types of internal communication:

1. Informative - Transmitting information concisely
2. Directive – From direct supervision to imposed directions
3. Interactive – Headed to the creation of public support and contribution to a larger spectrum of knowledge for a precise solution
4. Indirect – A management of an organization wants to speed up reforms in its own organization by using communicational agencies.

The internal communication in the local self-government can develop in many directions:

- The horizontal direction – communication on the same level between members or collaborators of the same sectors.
- Vertical communication – From Up to Down – represents, most frequently, giving directions and work tasks.
- Vertical communication – From Down to Up – represents giving suggestions for improvement of working processes and organization of segments of local management bodies on behalf of better functioning and efficient working.

The internal communication of the local management organization depends on: size and structure of organization; specialization of working tasks; different goals of some sectors of organization; hierarchical relationship between employees; individual conflicts; emotions and communicational clumsiness, and: unclearly transmitted messages, terminological problems; clashes between different ideas; unfocused thinking; too much of information (over weighted, overburden); lack of information; not understanding or wrongly understanding messages; not knowing your co-operatives; noise, distraction; absence; being unfocused; intended misinformation; being silent about the problem; withholding misunderstandings.

In organization, among stated forms and directions of communication there is also the interpersonal communication which directly affects the image of organization. Interpersonal or personal communication between employees, in all directions, implies communicational forms of verbal

and non-verbal character where the flow of communication depends on the relationship between employees and their personal relationship. Very frequent conflicts on the employee-employee relation result in creating negative image of the local self-government and the reason for that is because those relations are being very quickly noticed by the inquiries or they receive from one employee his own attitude concerning the conflict with his colleague. Besides the conflicts between employees there is also resentment and dissidence on the vertical line, the conflict on the relation between a superior and his collaborator or collaborators. This type of communication or better say forced business communication negatively affects the reputation of organization and creates bad picture – the image of organization.

The communication between an employee with another employee or between a supervisor and his collaborators can be correct and relaxing, which creates the sense of easiness in performing tasks for both sides. This type of relationship between employees, in all directions, does not formalize the communication but rather places it to the communicative dance with light steps where all the tasks are done in a wondrously easy way so that all sides are satisfied with offered services and in a much easier way communicate with the people whose service they need. This type of communication positively affects the psychology of an inquiry, so it, most frequently, identifies with the positivity of the employed and reflects that positivity on the environment, i.e., its acquaintances and friends that are inquiries or potential inquiries of local self-government. Those parties become the promotors of the positivity in the work of local self-government and of the good image of municipality.

3.1.4. Communication between the Heads and the employees in local self-government bodies

The effective communication, information and decision are a crucial component for the relationship between the Head and the employees in some organization. An organization cannot function well if the superior does not plainly explain what he expects from the worker. The most important thing

for the superiors and the Heads in the local self-government is to actually know how to communicate well with the workers. Most of the problems in leadership come because of the absence of accurate communication. Chances for misunderstandings and false representations of things can be lowered to a minimum with the right system of communication.

Communication is the basic tool for motivation, which can improve morale of the employees on the local self-government. Unsuitable communication between employees and between them and their superiors in the local self-government, i.e., in any organization, is the main cause of the low morale in that organization and it directly influences the image of the organization, i.e., local self-government. With the efficient communication, good relationships can be sustained in municipality, and in the same way, easily inspire the employees to express their own ideas about the way to improve the communication between them because of the efficient way of offering services and creating a better picture about the relationships at the superior-employee relation.

Throughout the communication with the superior Head an oral report can be handed about the working process, comment on the specific problem which happen to be in the process, and then suggesting how to remove such problems. In the local self-government there should be quick procedures created in advance, efficient and direct communication between the employees and superiors, in order to avoid dissatisfaction of the inquiries because of waiting to be served. Misunderstandings and transmission of false information through other people establishes bad relationship between the employees in municipality, because the transmitter of the information adds some details so the information starts lacking the truth and if it has more mediators , by the time it comes to the decoder, it changes its essence and end up being misinterpreted and wrongly decoded.

The communication between the employees and the Heads in the local self-government bodies can be verbal or in the written form. In verbal, direct communication, listeners, the receivers of the information get the information not only through speech but also through body language from which it can be noticed in what way the information is being delivered, i.e., is the person who delivers the information – good intentional, in good

mood, or maybe angry or sarcastic. There is no such a thing in a written message, so it is very important that it should be clear, concise and right, so the misinterpretation of the message could be avoided. The written information is permanent and it can be used in the future, so it gives the employees a chance to directly comment through verbal delivering of the comments on the written information.

Very often in communication, even in the communication between the employees and the Heads of the local self-government it comes to the adjustment of the people that communicate with each other. ‘’The result of the adjustment of your language to the person with whom you talk to has two layers. Firstly, the person starts feeling relaxed by your side and will possibly start believing you. Secondly, you create an atmosphere in which there is little possibility for bad communication. This happens because you do not leave space for contradictions between what you said or asked and the inner experience – model of the world – the person with whom you speak to. Besides that, because that person finds you to be ‘similar’ to himself, and gets to ‘like’ you more easily. ‘’ (Luis and Pjuklin 2005)

Observing the cognition of the cited author, it can be concluded that the Heads, i.e., superiors in the local self-government bodies, adjusting to the communication with their collaborator on the lower or the same level, can contribute to a more qualitative communication and creating a good working atmosphere. The way of communication and the adjustment between those working in the local self-government bodies has a psychological aspect which leads to the easier communication in the boss – worker relation, and very often the workers accept their boss as a good one because they like his adjusting way of communication, so the worker starts liking his boss.

A relaxing atmosphere and good communication in the official – boss, i.e., boss – official relation, grows into everyday form of collaboration between them which in the eyes of the party creates a better picture about the local self-government. Officials, through such a relaxing communication, have their stress reduced at work and the arrival at their workplaces does not happen to be difficult for them. In the situation where there is no adjustment and where the superior is ‘boss’ and ‘he knows everything’

and 'has to be asked for everything', the officials have a psychological pressure in every job they are doing, so they are very frequently intense, have stressful experiences both in the presence of their superior and in his absence in the official – employee communication, and they ungladly come to work. Crestfallen and unmoody an official spreads negative energy onto the inquiry in their communication, and in that way the image of the local self-government caves in. The information about such a state in municipality spreads out very rapidly so the parties visit the municipality only if they 'have to' and not because of the information which can be useful to them in terms of their status and willingness for living there. The same happens with the entrepreneurs and businesspersons, so the municipalities that have this way of internal and external communication draw back the investors and entrepreneurs. The consequence of that is weak economic growth, emigration of local people into neighboring municipalities or in the regional countries, i.e., the countries of the European Union.

CONCLUSION

Every organization, including local self-government units such as municipality, represents a system in which communication is the core of business managing. Since there are several types of communication, but in this paper the focus is on communication between the employees of a municipality and its clients. The municipality in its business managing represents, among other things, the service to its citizens, businessmen, entrepreneurs and other stakeholders, and therefore, creates different image for each and every one of them. The image can be positive and less positive. The image of the municipality depend on various factors such as: the exterior look of the municipality building, the interior- work places/ offices of the employees who directly communicate with the clients, the equipment, etc. However, the most important image of the municipality is created by its employees. Does it really matter who communicates with the clients? The real image of municipality client gets in direct communication with officials. Therefore it is important to manage human resources. The employees who are not ready to accept changes in communication should not be in a workplace where that communication is required. Clients like officials who

are communicative, cheerful, and humoristic and overall the ones who are educated for providing service. These employees create positive image of the municipality whereas employees who are unapproachable, sarcastic, arrogant, that is those who there for selfish reasons are give a negative image about the municipality. Good image is hard to get and it is even harder to keep it. Keeping positive image can be done through proper managing of human resources and by keeping the clients satisfied. In order for this to be done, employees have to constantly educate themselves in different business areas and especially they have to be educated in communication skills annually.

LITERATURA

1. Byron, Luis i Pucelic, Frank. 1982. *Magic Demystified*. Beograd: IP „Esohterija".
2. Ćetković, Jasmina i Begu, Bego i Stevanović, Veljko. 2006. *Vještine komunikacije*. Podgorica:Vlada Crne Gore – Uprava za kadrove.
3. Franjić, Zoran i Paliaga, Marko. 2009. Influence of urban marketing and city branding on the development of local economy in units of local self-government in the Republic of Croatia. Macau SAR. Institute For Tourism Studies.
4. Google. 2015. „Mjerenje imidža**"**. Pristupljeno mart, 10.

   http://www.spem.si/hrv/Aktivnosti/Istrazivanja/Mjerenje-imidza-/
5. Google. 2015. Lokalna samouprava u BiH. Pristupljeno mart, 12.

   www. ndcsarajevo.org/... /lokalna samouprava).
6. Piz, Alan i Piz, Barbara. 2005. *Definitivni vodič kroz govor tijela*. Beograd: Mono & Manana press.
7. Tomić, Zoran. 2000. *Izborni marketing*. Mostar: Sveučilište u Mostaru – Centar za studije novinarstva.
8. Tripović, Sandra. 2005. *Stranim tvrtkama Beograd privlačniji od Zagreba i Ljubljane*. Zagreb: Poslovni dnevnik.

9. Uma, Isić. 2009. „Upravljanje lokalnom zajednicom (menadžerske vještine)“. *Upravljanje lokalnom samoupravom*. 25–73. Savez općina i gradova FBiH.
10. Veinrajt, Gordon. 2001. *Govor tijela*. Beograd: Alnari & Puna kuća.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 32.019.5:658(497.6)
Rad primljen: 19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514475J
Rad odobren: 15.04.2015. Pregledni rad

Đervida Lekanić, mr Ružica[1]

ODNOSI S JAVNOŠĆU KAO PROFESIJA U PREDUZEĆIMA U BIH

Rezime: *Odnosi s javnošću kao profesija danas se nalaze među najperspektivnijim zanimanjima, a ovu činjenicu potvrđuje i stalni porast prihoda koji su rezultat djelovanja ove profesije. Sve više postaju neophodna karika u funkcionisanju preduzeća čiju poslovnu strategiju najviše određuju upravo informacije do kojih dolazi (o okruženju, ciljnim javnostima, sklonostima i navikama javnosti, konkurenciji, novim tehnologijama i sl.). Od stručnjaka za odnose s javnošću se zahtijeva da su kreativni i sposobni, da u informacionom haosu prepoznaju potrebne činjenice i tako se izbore za svoj prostor na tržištu i ostvare cilj. Preduzeća koja to prepoznaju kao svoju potrebu imaju prednost za bolje pozicioniranje i opstanak na sve zahtjevnijem, konkurentnom tržištu.*

Ključne riječi: *odnosi s javnošću, preduzeća, tržište, komunikacija.*

JEL klasifikacija: *M31.*

[1] Magistar tehničkih nauka, Alternativna televizija, informisanje d.o.o., Gundulićeva 33, 78 000 Banja Luka, ruzica.djervida@gmail.com

UVOD

Još uvijek se na ovim prostorima na odnose s javnošću gleda kao na aktivnost koja je u trendu i koja je često neshvaćena kako od okruženja, tako i od strane rukovodilaca preduzeća. Međutim, profesionalci i dalje vode svoju borbu za bolje pozicioniranje struke pokušavajući ukazati na značaj izdvajanja sredstava, odnosno planiranja budžeta za realizaciju aktivnosti vezanih za odnose s javnošću. Na nerazumijevanje važnosti i značaja profesije odnosa s javnošću nailazi se i kod predstavnika medija. Ovo nerazumijevanje dodatno produbljuje pogrešno poimanje ove profesije kao djelatnosti koja ne daje mjerljive rezultate i čiji uspjeh nije vidljiv. Uvođenje posebnih odjela za odnose s javnošću u preduzećima još uvek se doživljava kao težnja praćenja i oponašanja zapadnih trendova. Na sve navedeno treba dodati i česta nerealna očekivanja samog rukovodstva preduzeća koje očekuje velike rezultate za kratko vrijeme. Međutim, činjenica je da ni unutrašnje odjeljenje, a ni agencije ne mogu napraviti čuda niti realizovati i ostvariti ciljeve preko noći. Ugled i imidž nekog preduzeća grade se dugo i strpljivo, a zahtijevanje brzih rezultata su nerealna očekivanja i jasno govore u prilog činjenici da menadžment uglavnom ne shvata samu prirodu djelatnosti odnosa s javnošću. U prilog stavu da svako preduzeće treba imati stručnjaka za odnose s javnošću ide i činjenica da se dugo građen ugled i reputacija nekog preduzeća mogu srušiti i nestati preko noći. Poznato je da se ugled kompanije gradi kroz razne poslovne aktivnosti menadžmenta i zaposlenih, ali svakako i njihovom konstantnom komunikacijom sa poslovnim okruženjem i izgradnjom dobrih odnosa kroz uspješne komunikacione procese. Imidž je mentalni, a identitet je fizički pojam ili šta neko misli o organizaciji i kako je neko vidi odnosno prepoznaje (Tomić 2008, 207). Odnosi s javnošću treba da budu integralni dio menadžmenta i ne treba se na njih gledati kao na luksuz, već kao na aktivni i neophodni dio poslovanja koji treba maksimalno iskoristiti. Danas se sve jasnije pokazuje da su odnosi s javnošću oblik savremene javne komunikacije preduzeća, organizacija i institucija sa njihovim okruženjem.

Kroz kontrolisane i dobro osmišljene kanale koje koriste stručnjaci za odnose s javnošću, preduzeća emituju svoje planski osmišljene informacije čiji

je konačni cilj izgradnja razumijevanja i pozitivnog odgovora okruženja, tj. ciljne javnosti. U savremenim uslovima poslovanja, globalno tržište karakteriše upravo javnost, a stavovi i mišljenja određuju racionalnost, ekonomičnost i uspješnost pojedinih društvenih struktura, organizacija, projekata i aktivnosti. Dosadašnja iskustva su pokazala da uspješan odnos sa javnošću u velikoj mjeri zavisi od načina i sadržaja komunikacije društvenih struktura sa okruženjem, odnosno od aktivnosti koje se preduzimaju za prenošenje informacija i postizanje krajnjeg cilja kroz proces dvosmjerne komunikacije. Pod sve većim pritiskom brzih društvenih promjena, a sve u cilju da se izbore za svoju tržišnu poziciju, preduzeća moraju preispitati svoj stav prema zahtjevima ciljne javnosti. Zato preduzeća moraju imati kvalitetno osmišljen i postavljen strateški plan i cilj, tj. moraju znati ko su, šta rade i koji im je zadatak. Da bi kompanija mogle napraviti strateški plan koji ima jasnu definiciju aktivnosti i ciljeva, svakako mora uzeti u obzir i potrebe i želje javnosti. Takođe je nužno vlastite zadate ciljeve prenijeti javnosti, tj. komunicirati s javnošću koja nas okružuje i koja pokazuje interes za naše poslovanje. U samoj izradi i prenošenju planski osmišljenih poruka najznačajniju ulogu imaju upravo odnosi s javnošću kao promišljeni komunikacioni put koji značajno utiče na ostvarenje dugoročnog cilja, a to je stvaranje pozitivnog imidža u javnosti i uspjeha preduzeća uopšte.

Područje odnosa s javnošću na našim prostorima još uvek je relativno neistraženo, a i odnosi s javnošću, kao komunikaciona aktivnost, još uvijek se nedovoljno primjenjuju u preduzećima Bosne i Hercegovine. Međutim, u savremenom poslovanju, menadžment svakog uspješnog preduzeća, institucije ili organizacije podrazumijeva i menadžment komunikacija samog preduzeća, odnosno postojanje strateški osmišljenog programa rada na odnosima s javnošću.

1. ZNAČAJ PROFESIONALCA U ODNOSIMA S JAVNOŠĆU

Osim što se podrazumijeva da osoba koja se bavi odnosima sa javnošću mora dobro vladati komunikacionim vještinama i tehnikama, od velikog značaja je i poznavanje koncepta poslovanja preduzeća, konkurencije i, uopšteno, tržišta. Ono na čemu svi stručnjaci iz oblasti odnosa s javnošću

treba da rade jeste, prvenstveno, razumijevanje poslovne politike preduzeća. Samo kroz razumijevanje poslovanja preduzeća, stručnjaci za odnose s javnošću mogu na ispravan i kvalitetan način koristiti i upotrijebiti alate i tehnike same profesije. Glavni cilj svake kampanje odnosa s javnošću jeste da se pripremljena i osmišljena poruka proširi, odnosno da stigne do ciljne javnosti i da bude primijećena i pozitivno prihvaćena. Aktivnost odnosa s javnošću usmjerena je na izgrađivanje dobrih odnosa s različitom javnošću, po osnovu publiciteta, izgrađivanja dobrog korporativnog imidža i rješavanja problema nastalih zbog nepovoljnih priča, glasina i događaja (Kotler 1996, 518). Da bi se taj cilj ostvario, ispred stručnjaka za odnose s javnošću stoji veliki zadatak, a to je da se u potpunosti istraže i shvate potrebe okruženja, a na osnovu tih vrijednih informacija će se i kreirati sve važne odluke unutar preduzeća. Ovdje do izražaja dolazi dvosmjerna komunikacija koju stručnjaci za odnose s javnošću treba na adekvatan način da iskomuniciraju. Dakle, dobijanje informacija iz okruženja pomaže preduzeću u kreiranju poslovnih aktivnosti i preciznog određivanja strateškog plana, ali se ne smije gubiti iz vida i potencijalne reakcije javnosti na preduzete aktivnosti. Ovaj ciklus kruženja informacija je jako osjetljiv i predstavlja veliku odgovornost za stručnjake za odnose s javnošću. Upravo zato je potrebno raspolagati informacijama u oba smjera, istraživati i posmatrati okruženje i u skladu s tim savjetovati menadžment jer odluke koje se donose na nivou preduzeća uvijek utiču na konačan rezultat. To dovodi do zaključka da su za sve eventualne negativnosti koje mogu proizaći iz tako usmjerenih i preduzetih aktivnosti glavni krivac upravo odnosi s javnošću. To znači da su, u suštini, odnosi s javnošću i nosioci velike odgovornosti. Upravo u tome se ogleda uloga i značaj stručnjaka za odnose s javnošću u poslovanju preduzeća. Dakle, njihov zadatak nije samo prenijeti javnosti mišljenja ili odluke preduzeća, već i prikupiti neophodne informacije o stavovima i mišljenjima javnosti o konkretnom preduzeću koje će služiti za planiranje sljedećih aktivnosti.

Graditi i razvijati dobre odnose preduzeća sa okruženjem i sa svim vrstama javnosti, dugoročno gledano, uvijek se isplati. Dobri međusobni odnosi mogu se postići samo kroz dvosmjeran model komunikacije kojim se odvija razmjena informacija. Odnosi s javnošću moraju sistematski raditi na

izgradnji ovih odnosa i prikupljanju informacija koji će biti usmjereni na ciljeve preduzeća, ali i na ciljeve javnosti, a kako su ti ciljevi često različiti, treba oprezno pristupiti razradi plana aktivnosti. To nije nimalo lak ni jednostavan posao i zahtijeva od stručnjaka za odnose s javnošću da posjeduju mnogo više vještina i znanja, pored onih osnovnih koji ih karakterišu, tj. komunikacijskih vještina. Svaki stručnjak za odnose s javnošću mora zadovoljavati sljedeće kriterijume kako bi profesionalno mogao obavljati svoj posao: pismenost (govorna i pisana), analitičke sposobnosti (identifikacija i definisanje problema), kreativnost (razvoj novih i učinkovitih rješenja), instinkt i sposobnost uvjeravanja (Skoko 2006, 25). Treba imati na umu da su javnosti različite i osetljive pa je nužno dobro ih upoznati i prepoznati njihove potrebe, tj. treba neprestano raditi na razmjeni informacija. Upravo se u tome ogleda uloga stručnjaka koji se postavlja kao posrednik u stvaranju i razvijanju međusobnih odnosa koji se odvijaju kroz dinamičan proces komunikacije i konstantnu razmjenu informacija. Dobrim poznavanjem okruženja i pravovremenim uočavanjem potreba javnosti olakšavaju se poslovne aktivnosti i lakše postižu ciljevi preduzeća. Uzevši u obzir da je preduzeće okruženo raznovrsnom javnošću i da je s te tačke gledišta pod velikim pritiskom, a često i pod osudom javnosti, pomno posmatranje javnosti i uviđanje njenih potreba, mišljenja i stavova ima veliki uticaj na strateške odluke preduzeća. Preduzeća koja prepoznaju važnost odnosa s javnošću u značajnoj su prednosti u odnosu na ona koja se moraju nositi s posljedicama nepridavanja potrebnog značaja ovoj profesiji.

Rad na odnosima s javnošću je dinamičan, kreativan, a zbog trendova u savremenom poslovanju zahtijeva i stalno usavršavanje i edukaciju. Prema vrsti djelatnosti kojom se preduzeće, institucija ili organizacija bavi, ili aktivnostima koje preduzima, pristupi i alati koji se koriste u svrhu razvijanja dobrih odnosa sa javnošću imaju svoje specifičnosti, ali je osnova svega kvalitetan komunikacioni proces koji ima za cilj izgradnju dobrih međusobnih odnosa. Neka preduzeća nemaju posebna odjeljenja koji rade na odnosima s javnošću, ali zato za svoje potrebe angažuju agencije koje im pomažu u poslovima odnosa s javnošću. Čest je slučaj i da preduzeća koja nemaju posebne odjele ili stručnjaka koji se bavi odnosima sa javnošću, za te poslove angažuju ljude iz drugih sektora. Nekada su razlozi za gore

navedeno finansijske prirode, ali često je u pitanju jednostavno neznanje. Zbog nerazumijevanja profesije odnosa s javnošću od strane menadžmenta, ovi poslovi se najčešće izjednačavaju i miješaju sa poslovima marketinga ili prodaje. Zbog ovakvih pogleda na profesiju, prioriet je edukovati rukovodstvo preduzeća, a tek onda raditi na angažovanju stručnjaka za odnose s javnošću ili čak formiranju posebnog sektora unutar preduzeća. Zahvaljujući profesionalcima, komunikacionim procesima uspostavljaju se i razvijaju odnosi između preduzeća i njegovog okruženja, a svrha takve komunikacije je neophodna razmjena informacija. Odnosi s javnošću stvaraju sliku o preduzeću u javnosti, grade i čuvaju ugled i reputaciju, a to sve više postaje mjerilo uspjeha, čak više i od same veličine preduzeća ili visine njegove dobiti. Zbog svega navedenog, posao menadžera za odnose s javnošću je postao jedan od najizazovnijih i najdinamičnijih poslova današnjice, što je dovelo i do velikog interesa za ovu relativno mladu profesiju.

2. ODNOSI S JAVNOŠĆU U DOMAĆIM PREDUZEĆIMA

Još uvijek je često mišljenje da su odnosi s javnošću nepotreban trošak, mnogima je upitna i funkcija odnosa s javnošću u kompanijama, a nepoznanica je i to kakve aktivnosti taj posao uopšte podrazumijeva. Još uvek ljudi nisu svjesni važnosti odnosa sa javnošću, njihove suštine i koliko oni utiču na izgradnju uspješne budućnosti jednog preduzeća. Iskustvo tranzicije u bosanskohercegovačkom društvu ukazalo je već na zavisnost uspjeha značajnih projekata od podrške javnosti, kao i na loše rezultate pojedinih projekata koji su posljedica neprimjenjivanja klasičnih metoda pridobijanja javnosti. Poznate su i brojne kampanje koje nisu dale očekivane rezultate, a radilo se sa ogromnim angažovanim materijalnim sredstvima. Razloge treba prvenstveno tražiti u oskudnim znanjima i vještinama ljudi angažovanih upravo u radu na odnosima s javnošću. Pokazalo se da za profesionalno rješavanje specifičnih problema u odnosima s javnošću, tj. problema loše komunikacije organizacije sa njenim okruženjem, nisu dovoljna znanja i vještine koja se stiču kroz različite oblike dostupne edukacije, naročito zbog toga što takve obuke u BiH realizuju uglavnom strani eksperti koji ne uzimaju u dovoljnoj mjeri u obzir specifičnosti domaće komunikacione situacije. Iako je praksa već pokazala da sva preduzeća koja

koriste potencijale odnosa s javnošću imaju znatno bolje rezultate u svom poslovanju, odnosi s javnošću, kao komunikaciona aktivnost, nedovoljno se primjenjuju u preduzećima u BiH. Međutim, sve se više uviđa njihova važnost u današnjem poslovnom okruženju, iako nisu u potpunosti počeli funkcionisati u skladu sa svim zahtjevima profesije, tj. još uvijek nisu zastupljene sve aktivnosti koje podrazumijeva ova profesija.

Na našim prostorima, zanimanje za odnose s javnošću, bilo sa pozicije same profesije ili sa pozicije potreba preduzeća, ozbiljnije počinje zaživljavati u posljednjih desetak godina. Razlog je jačanje tržišne ekonomije i stvaranje sve zahtjevnijeg tržišta na kojem preduzeća treba da se nametnu kao konkurentna. Zbog naglog razvoja tržišta i konkurencije, što je rezultat globalizacije, do izražaja sve više dolazi jačanje uloge javnog mnjenja. Sve to uslovljava i promjene u stavovima i pogledima preduzeća koja polako shvataju da se moraju prilagođavati novim tržišnim uslovima. Zahvaljujući tome, na prostorima BiH profesija odnosa s javnošću sve više dolazi do izražaja, a ujedno i sve više raste potreba preduzeća za stručnjacima za odnose s javnošću. Iako u našim tranzicijskim uslovima odnosi s javnošću još nisu postali savremeni i potpuno korisni, niti su u potpunosti u skladu sa našim tržišnim uslovima poslovanja, polako postaju sastavni dio svake ozbiljnije poslovne strategije. Domaća preduzeća počinju prepoznavati dobre strane ove profesije, posebno dugoročno gledano, ali ono na čemu najviše treba raditi jeste svakako edukacija menadžmenta preduzeća, a taj veliki posao tek predstoji. Značaj aktivnosti odnosa s javnošću proističe iz globalizacije međunarodnog poslovanja i potrebe da preduzeće na ovaj izazov, u domenu komunikacione aktivnosti, odgovori putem integrisanog marketing komuniciranja (Đorđević 2005, 30).

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Kao cilj istraživanja postavljeno je dobijanje boljeg uvida u stanje odnosa s javnošću u BiH. Konkretnije, cilj je bio uvidjeti kako odnosi s javnošću funkcionišu u praksi i koji su to poslovi i problemi sa kojima se zaposleni u ovom sektoru susreću. Istraživanje je pokazalo i to kako zaposleni u odnosima s javnošću gledaju na svoju profesiju, koje su prednosti i mane, odnosno nedostaci ovog zanimanja. Ovakva istraživanja i dobijeni rezultati

svakako mogu pomoći unapređenju struke, kao i prevazilaženju prepreka sa kojima se stručnjaci za odnose s javnošću suočavaju prilikom obavljanja svojih poslova. Ispitivanje je vršeno na uzorku od 50 zaposlenih na poslovima odnosa s javnošću, a upitnik je poslat na e-mail adrese preduzeća. Ova grupa od 50 ispitanika, tj. zaposlenih u preduzećima na poslovima odnosa s javnošću, obuhvatala je stručnjake iz Bosne i Hercegovine koji su zaposleni u preduzećima raznih veličina i različitih privrednih djelatnosti.

Istraživanje stavova zaposlenih u preduzećima izvršeno je sa ciljem da se dobiju mišljenja i stavovi zaposlenih o trenutnom stanju u struci. Cilj je bio i saznati više o strukturi i karakteristikama zaposlenih u oblasti komunikacija, uticaju sektora za odnose s javnošću na poslovanje preduzeća, o aktivnostima koje obavljaju ovi sektori, kao i o problemima sa kojima se zaposleni u odnosima s javnošću svakodnevno susreću pri obavljanju poslova. Na osnovu rezultata samog istraživanja, dobila se jasnija slika kako funkcionišu odnosi s javnošću u našim preduzećima i koja je, odnosno kolika je njihova trenutna uloga u preduzećima.

Na osnovu sprovedenog istraživanja i nakon uvida u konačne rezultate i strukturu uzorka, zaključeno je da među ispitanicima dominiraju žene, što ujedno ukazuje da je poslovima odnosa s javnošću više naklonjena ženska populacija (68%).

Analizom rezultata može se uočiti i da 68% ispitanika, tj. zaposlenih u preduzećima na poslovima odnosa s javnošću, ima fakultetsko obrazovanje, a 14% ispitanika je sa završenom srednjom školom.

Zaposleni ispitanici su pretežno srednje dobi (30–39 god.), što čini ukupno 48%, a mlađe dobi je 36% ispitanika (20–29 god.).

Da je profesija odnosa s javnošću relativno mlada struka u BiH pokazuje i to da 46% ispitanika ima samo od 1 do 3 godine iskustva u struci, 3–5 godina iskustva ima 20% ispitanika, preko pet godina 26% ispitanika, a 8% ispitanika se ovim poslom bavi manje od godinu dana.

Od ispitanika je traženo da navedu šta bi bili razlozi eventualnog mijenjanja posla, a kao glavne razloge njih 34% je navelo veće mogućnosti ličnog i stručnog usavršavanja, 30% navelo je napredovanje, a 26% veću odgo-

vornost i kreativnost u radu. Manji broj ispitanika svoj sadašnji posao bi mijenjao zbog uslova rada (4%), zbog plate (4%), i zbog loših međuljudskih odnosa (2%). Iako su odnosi s javnošću kao profesija tek u razvoju u BiH, iz ovih podataka se vidi da su zaposleni u ovom sektoru u najvećem broju zadovoljni uslovima rada i platom i da žele dodatnu edukaciju i znanja iz oblasti odnosa s javnošću.

Kada je riječ o najvećim problemima sa kojima se zaposleni suočavaju u obavljanju poslova odnosa s javnošću, najveći broj njih se slaže da su u pitanju:

- neshvaćenost važnosti odnosa s javnošću od strane menadžmenta (36%),
- mali ili nedovoljan budžet za realizaciju PR aktivnosti (30%),
- nepoznavanje razlike između marketinga i odnosa s javnošću (22%).

Sve navedeno je još jedna potvrda da prevladava neshvaćenost i nerazumijevanje vrste posla koju podrazumijevaju odnosi s javnošću.

Jedan manji broj ispitanika (6%) navelo je kao problem nedovoljnu edukaciju kadrova i lošu internu komunikaciju u preduzeću (2%), a manji broj ispitanika (4%) suočava se sa problemima neke druge prirode.

Stoga je i razumljivo da tek polovina posmatranih preduzeća (52%) ima poseban odjel koji se bavi odnosima s javnošću, a u 26% slučajeva taj posao obavlja samo jedna osoba.

U 22% slučajeva, preduzeća nemaju poseban odjel koji se bavi odnosima sa javnošću i taj posao najčešće obavlja služba marketinga (70%), što i predstavlja jedan od značajnijih problema sa kojim se zaposleni suočavaju pri obavljanju poslova u ovoj struci.

Oko 80% ispitanika smatra da je bitno da osobe koje se bave odnosima s javnošću učestvuju u donošenju strateških odluka preduzeća, ali samo 30% njih ima stvarnu priliku da učestvuje u donošenju ovakvih odluka u preduzećima u kojima rade.

Što se tiče znanja i vještina koje su potrebne za uspjeh u odnosima s javnošću, stavovi zaposlenih ispitanika su sljedeći:

- 32% ispitanika smatra da je od presudnog značaja znati planirati i postavljati ciljeve;
- 26% njih se slaže da je jednako važno znati identifikovati probleme i trendove u okolini i znati dobro lično komunicirati i javno nastupati;
- znati istraživati javno mnjenje, stavove i očekivanja javnosti (6%);
- znati motivisati, savjetovati i uticati na druge, kao i znati dobro pisati saopštenja za medije, govore i izvještaje (4%);
- znati se nositi sa stresom (2%).

Kada su u pitanju mediji i saradnja sa njima, preduzeća najčešću saradnju ostvaruju sa štampanim medijima (38%), a zatim sa elektronskim (28%). Zaposleni su u najvećem broju slučajeva (66%) zadovoljni saradnjom koju ostvaruju sa medijima.

Da preduzeća rade na izvještavanju o svojim aktivnostima ukazuje podatak da više od polovine ispitanika (60%) redovno piše i uređuje sadržaje za brošure, godišnje izvještaje, medije, internet i dr., a samo 2% ispitanika ne obavlja ovu aktivnost.

Malu pažnju preduzeća posvećuju istraživanjima, tj. ne smatraju ovo bitnim za svoje poslovanje, jer se samo 6% ispitanika redovno bavi pripremom i interpretacijom istraživanja.

Još jedan podatak ukazuje na to da odnosi s javnošću ne zauzimaju značajno mjesto kao profesija u preduzećima BiH, a to je da samo 8% ispitanika redovno učestvuje u planiranju i upravljanju budžetom za odnose s javnošću, a čak 30% ispitanika nikada.

Svega 32% ispitanika redovno prati šira društvena zbivanja i o njima piše izvještaje za svoje pretpostavljene, a 26% njih to nikad nije radilo.

Da menadžment u dovoljnoj mjeri ne ukazuje povjerenje stručnjacima u odnosima s javnošću potvrđuje da samo 34% ispitanika svakodnevno savjetuje svoj menadžment, 54% ponekad, a 12% njih to nikad nije radilo.

Oko polovine ispitanika (52%) nikad nije radilo na pripremama pravila ponašanja, etičkog kodeksa i sličnih propisa, a samo njih 4% ima ovu aktivnost kao redovnu u opisu svojih poslova.

Isključivo poslove iz oblasti odnosa s javnošću obavlja samo 14% ispitanika, a 72% zaposlenih obavlja i neke druge aktivnosti unutar preduzeća.

Više od polovine ispitanika (62%) učestvuje u definisanju i redefinisanju misije i vizije u svojim preduzećima, dok 14% njih to nikad nije radilo.

Kada je reč o dodatnoj edukaciji i usavršavanju, ispitanici su zainteresovani i aktivni u dodatnom usavršavanju u svojoj profesiji pa čak 64% ispitanika redovno posjećuje seminare za dodatnu edukaciju, a samo 4% njih nikad nije posjećivalo seminare ove vrste.

ZAKLJUČAK

Odnosi s javnošću u BiH još uvijek se, nažalost, nisu afirmisali kao stručno područje, već se i dalje najčešće doživljavaju kao svojevrsni zanat koji se uglavnom uči kroz praksu. Većina preduzeća u BiH odnose s javnošću doživljava kao aktivnost od koje nema posebne koristi, a i oni koji se odluče formirati odjeljenja za odnose s javnošću u preduzeću, uglavnom imaju nerealna očekivanja, tj. očekuju od odnosa s javnošću da preko noći dovedu do promjena i rezultata. Odnosi s javnošću su segment uprave svakog preduzeća, a praktičar korporativnih komunikacija preduzeća je u direktnoj vezi sa upravom preduzeća. To je činjenica koje naši menadžeri još nisu u potpunosti postali svjesni, kao ni važnosti odnosa sa javnošću i njihove uloge u razvoju preduzeća.

Nekoliko je ključnih otvorenih pitanja i zadataka vezano za budućnost odnosa s javnošću. Mora se raditi na boljem profilisanju novozaposlenih koji ulaze u područje odnosa s javnošću i kvalitetu obuke kroz koju prolaze. Na loš imidž odnosa s javnošću kod nas utiče i činjenica da trenutno bilo ko može tvrditi da je stručnjak na području odnosa s javnošću. Realno je očekivati da u budućnosti odnosi s javnošću postanu još važniji i da se razviju u modernu profesiju, u skladu sa međunarodnim standardima. Kontinuirano obrazovanje i konstantan profesionalni razvoj imaće ključnu ulogu u budućnosti i na tržištu rada. Ono što je obilježilo odnose s javnošću na početku, a što je problem i danas, jeste činjenica da oni koji imaju dodira sa ovom strukom uglavnom pod odnosima s javnošću podrazumijevaju odnose s medijima, a u tom kontekstu jasno je zašto se još uvijek javlja

nerazumijevanje same prirode profesije. Još uvijek veliki broj menadžera nije uočio razliku između odnosa s javnošću i marketinga, a takvo nepoznavanje struke zaista otežava njen razvoj u željenom smjeru.

Rezultati potvrđuju činjenicu da menadžment nije dovoljno upoznat ni sa potencijalom ove struke. Naime, zaposleni u odnosima s javnošću umjesto da u opisu svojih poslova imaju istraživanja, da ispituju javnost, posmatraju okruženje, oni obavljaju neke druge, a često i sporedne aktivnosti. Nedostatak znanja o ovoj profesiji uzrokuje to da menadžment smatra da zaposleni u ovoj struci nemaju dovoljno obaveza te na pogrešan način „popunjavaju" njihovu listu poslovnih obaveza, a to često onemogućava zaposlene da kvalitetno rade svoj posao. Na to koliko je nerazumijevanje i nepoznavanje profesije prisutno u domaćim preduzećima ukazuje i rezultat istraživanja da se svega 6% ispitanika redovno bavi pripremom i interpretacijom istraživanja. Upravo ova aktivnost treba da bude temelj odnosa s javnošću na kojem se zasnivaju i prave strategije za dalje aktivnosti.

Dodatna edukacija, svakodnevni rad na sebi i svojim sposobnostima postao je izuzetno bitan segment u razvoju profesije odnosa s javnošću i napredovanju stručnjaka ove profesije, a i razmjena iskustava i znanja je jedan od preduslova za uspješno poslovanje i napredovanje. Konkurencija na tržištu je iz dana u dan sve veća i kvalitetnija te je pravo vrijeme da stručnjaci iz ove profesije počnu razmjenjivati i maksimalno koristiti svoja iskustva i da tako doprinesu razvoju ove oblasti u BiH. Odnosi s javnošću u budućnosti neće biti „luksuz", već preduslov da preduzeća prežive i opstanu na sve konkurentnijem tržištu.

LITERATURA

1. Đorđević, Dejan i Anđić Željko. 2005. *Uvod u poslovno planiranje*. Zrenjanin: Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin".
2. Đorđević, Dejan i Bešić, Cariša. 2005. *Odnosi s javnošću*. Zrenjanin: Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin".
3. Kotler, Philip i Armstrong, Gary. 1996. *Principles of Marketing*. New Jersey: Prentice Hall International Editions, Englewood Cliffs.

4. Skoko, Božo. 2006. *Priručnik za razumijevanje odnosa s javnošću.* Zagreb: MPR.
5. Tomić, Zoran. 2008. *Odnosi s javnošću, teorija i praksa.* Zagreb–Sarajevo: Synopsis.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 32.019.5:658(497.6)
The paper submitted: 19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514 489J
The paper accepted: 15.04.2015. Review

Ružica Đervida – Lekanić, MA[1]

PUBLIC RELATIONS AS A PROFESSION IN ENTERPRISES IN BIH

Summary: *Public Relations as a profession today are among the most promising professions, and this fact is confirmed by the steady increase in revenues resulting from the action of this profession. Are becoming increasingly indispensable link in the functioning of the company whose business strategy mostly determine precisely the information that occur (on the environment, target audiences, tastes and habits of the public, competition, new technologies and the like). From experts for public relations is required to be creative and able to recognize the chaos in the information necessary facts and so fight for their space in the market and achieve the goal. Companies that recognize it as your need have priority for better positioning and survival in an increasingly demanding, competitive market.*

Key words: *public relations, enterprise, market, communication*

JEL Classification: *M31*

[1] Master of Arts, Alternativna televizija, informisanje d.o.o., Gundulićeva 33, 78 000 Banja Luka, ruzica.djervida@gmail.com

INTRODUCTION

In this area public relations are still seen as an activity that is in trend and that is often misunderstood by environments, as well as by the head of the company. However, professionals continue to run their fight for better positioning of the profession trying to point out the importance of the funds, the budget planning for the implementation of activities related to public relations. To misunderstanding of the importance and significance of the profession of public relations also encounters representatives of the media. This lack of understanding further deepens of mistaken idea of this profession as an activity which does not provide measurable results and its success is not visible. The introduction of special departments for public relations in enterprises is still seen as a pursuit tracking and imitating western trends. For all of the above should be added and often unrealistic expectations of the management of the company that expects great results in a short time. However, the fact is that no internal department, nor the agency can not make miracles nor realize and achieve the goals overnight. The reputation and image of a company are built a long and patiently, and requesting quick results are unrealistic expectations and clearly testifies to the fact that management generally does not understand the nature of activities of public relations. In support of the view is that every company needs to have experts in public relations and that is the fact that the long built reputation and the reputation of a company can crash and disappear overnight. It is known that the company's reputation built through the various business activities of management and employees, but certainly their constant communication with the business environment and build good relationships through successful communication processes. The image is a mental and physical identity of the term or what someone thinks about the organization and how one sees and recognizes (Tomić 2008, 207). Public relations should be an integral part of management and does not need to look at them as a luxury, but as an active and essential part of business, which should be maximized. Today, it is certain that public relations is a form of modern public communication companies, organizations and institutions with their environment.

Through controlled and well-designed channels used by experts in public relations, the company broadcast its planned meaningful information whose final goal is to build understanding and positive response environment, ie. target audiences. In modern business conditions, the global market is characterized precisely by the public, and the attitudes and opinions are determined rationality, efficiency and performance of certain social structures, organizations, projects and activities. Past experience has shown that successful public relations largely depends on the manner and content of communication of social structures with the environment, or from activities undertaken to disseminate information and achieve the ultimate goal through a process of two-way communication. Under increasing pressure from rapid social change, and in order to fight for their market position, companies must review their attitude towards the demands of the target public. Therefore, the company must have a quality designed and set up a strategic plan and goal, ie. must know who they are, what they do and what is their task. In order to companies could make a strategic plan that has a clear definition of the activities and goals, they must take into account the needs and desires of the public. It is also necessary to own its goals convey to the public, ie. communicate with the public that surrounds us and showing interest in our business. In the preparation and transmission of planned messages public relations have the most important role as a thoughtful communication path that significantly influences the long-term goal, which is to create a positive public image and success of the company in general.

The area of public relations in our region is still relatively unexplored, and public relations, as communication activity, is still insufficiently applied in companies of Bosnia and Herzegovina. However, in modern business, the management of any successful enterprise, institution or organization involves and communication management of the enterprise itself, or the existence of strategic thought out program of work on public relations.

1. THE IMPORTANCE OF PROFESSIONALS IN PUBLIC RELATIONS

Apart from it being understood that the person who is engaged in public relations must be fluent communication skills and techniques, of great importance is the knowledge of the concept of business operations, competition and generally, market. What we all experts of public relations should be doing is, primarily, understanding the company's business politics. Only through an understanding of business operations, experts in public relations can properly and quality use the tools and techniques of the profession itself. The main goal of any public relations campaign is to be prepared and designed to expand the message, or to reach the target and the public to be noticed and positively accepted. Active public relations is aimed at building good relationships with different public, on the basis of publicity, building up a good corporate image and to solve problems caused by unfavorable stories, rumors and events (Kotler 1996, 518). To achieve this goal, in front of the expert public relations is a large task, which is to fully explore and understand the needs of the environment, and on the basis of such valuable information will be created and all important decisions within the company. Here comes to the fore two-way communication by experts for public relations should adequately communicate. So, obtaining information from the environment helps the company in the creation of business activities and precise determination of the strategic plan, but should not lose sight of the potential public reaction to the action taken. This cycle of circulation of information is very sensitive and a big responsibility for the experts for public relations. That is why it is necessary to have information in both directions, explore and observe the environment and accordingly advise management because decisions that are made at the company level always influence the final result. This leads to the conclusion that for all possible negatives that may arise from such a focused and action taken to blame just public relations. So that, in fact, public relations and holders of great responsibility. Here, then, reflects the role and importance of professional public relations in business. So, their task is not only to convey public opinions or decisions of enterprises, but also to collect the necessary information about the views and opinions of

the public about this particular company that will be used for planning the following activities.

Build and develop good relations with the environment and the company with all types of public, in the long run, it always pays. Good mutual relations can only be achieved through a two-way communication model, which takes place the exchange of information. Public relations must systematically work to build these relationships and gathering information that will be focused on corporate objectives, but also to the objectives of the public, and how these goals are often different, be careful with the elaboration of the action plan. It is not an easy nor straightforward and requires specialist public relations to have a lot more skills and knowledge, in addition to those basic as a main characteristic, ie. communication skills. Every expert in public relations must meet the following criteria to make a professional could do their job: literacy (spoken and written), analytical skills (identification and definition of the problem), creativity (development of new and effective solutions), instinct and ability to convince (Skoko 2006, 25). It should be borne in mind that different public and sensitive so it is necessarily good to meet them and to recognize their needs, ie. need to work on the exchange of information. It is this issue that reflects the role of experts, which is placed as a mediator in the creation and development of mutual relations that take place through a dynamic process of communication and constant exchange of information. Good knowledge of the environment and to detect the needs of the public to facilitate business activities and easier to achieve your objectives. Given that the company is surrounded by various public and that is with that point of view under great pressure, and often under the condemnation of the public, carefully observing the public and to realize its needs, opinions and attitudes has great influence on the strategic decisions of the company. Companies that recognize the importance of public relations in the significant advantages over those that have to deal with the consequences of failing to attach the necessary importance to the profession.

Work on public relations is a dynamic, creative, and because of trends in modern business requirements and continuous training and education. According to the type of activity by the company, institution or organization

does, or actions taken, approaches and tools used to develop good relations with the public have their own peculiarities, but is the basis of all quality communication process that aims to develop good neighborly relations. Some companies have special departments who work in public relations, but because of their needs engage agencies that assist them in public relations. It is often the case that companies that do not have special departments or specialist who specializes in public relations, for these jobs employ people from other sectors. Sometimes the reasons for the above financial nature, but often it comes to simple ignorance. Due to a lack of understanding of the profession of public relations by the management, these jobs are often identify and interfere with the marketing or sales. Because of these views on the profession, the priority of educating management of the company, and then work on the engagement of experts for public relations or even forming a special sector within the company. Thanks to the professionals, communication processes are established and develop relations between the business and its environment, and the purpose of the communication is necessary exchange of information. Public Relations create an image of the company in public, build and protect the dignity and reputation, and it is increasingly becoming a measure of success, even more than the size of the company or the amount of his income. Consequently, the business manager for public relations has become one of the most challenging and the most dynamic activities of today, which led to great interest in this relatively young profession.

2. PUBLIC RELATIONS IN LOCAL COMPANIES

It is still often thought that public relations is an unnecessary expense, many questionable and function of public relations in companies, and the unknown is and what kind of activities does the job entails. Still people are not aware of the importance of public relations, their essence and how they influence the construction of a successful future of a company. The experience of transition in BiH society has already pointed to the dependence of the success of important projects of public support, as well as the poor results of certain projects which are the result of non-classical methods to solicit public. Featured are a number of campaigns that did not

achieve the anticipated results, and it was with enormous material resources involved. The reasons should be primarily sought in the scanty knowledge and skills of the people working just to work on public relations. It turned out that for professionally solving specific problems in public relations, ie. problems of poor communication organization with its environment, not enough knowledge and skills that are acquired through various forms of training available, especially because such training in BiH implemented mainly by foreign experts who do not take sufficiently into account the specificities of the local communication situation. Although the practice has already shown that all companies that use the potential public relations have significantly better results in your business, public relations, as communication activity, insufficiently applied in enterprises in BiH. However, increasingly recognizes their importance in today's business environment, though not fully started to operate in accordance with all the requirements of the profession, ie. still not represented all the activities that implies this profession.

In our country interest in public relations, was the position of the profession itself or from a position of enterprise needs, seriously begins to take hold in the last ten years. The reason for the strengthening of the market economy and create all the more demanding market where companies should impose as competitive. Due to the rapid development of markets and competition as a result of globalization, to the fore more and more coming to strengthen the role of public opinion. All this gives rise to a change in attitudes and views of companies that are coming to understand that they have to adapt to new market conditions. As a result, in B profession of public relations is increasingly coming to the fore, and also the growing needs of companies for experts for public relations. Although in our transition conditions public relations have not yet become a modern and fully useful, nor are fully in line with our market conditions, are slowly becoming an integral part of every serious business strategy. Domestic companies are beginning to recognize the benefits of this profession, especially in the long run, but what we are most in need of work is certainly education management companies, and that a great deal is yet to come. The importance of public relations activities resulting from the globalization

of international business and the needs of the company to this challenge, in the domain of communication activities, replied through an integrated marketing communications (Đorđević 2005, 30).

3. RESULTS OF RESEARCH

As the aim of investigation is to obtain a better insight into the state of public relations in BiH. More specifically, the goal was to see how public relations work in practice and what are the tasks and problems that are employed in this sector are facing. Research has shown both employed in public relations look at your profession, what are the advantages and disadvantages or drawbacks of this profession. This research and its results can certainly help improve the profession, as well as the obstacles that are experts in public relations face in fulfilling its tasks. The research was conducted on a sample of 50 employees working in the public relations, and a questionnaire was sent to your e-mail address of the company. This group of 50 subjects, ie. employees in companies on public relations, consisted of experts from Bosnia and Herzegovina who are employed in companies of different sizes and different economic activities.

The survey of attitudes of employees in companies was carried out with the aim to obtain the opinions and attitudes of employees about the current state of the art. The aim was to find out more about the structure and characteristics of the employed in the field of communications, the impact of the sector for public relations at the company's operations, the activities performed by these sectors, as well as the problems they are employed in the public relations face every day in carrying out tasks. Based on the results of the research, received a clearer picture of how to operate public relations in our companies and who, or what is their current role in enterprises.

On the basis of the research and after seeing the final results and the structure of the sample, it was concluded that in subjects dominated by women, which also indicates that the public relations more in favor of the female population (68%).

The analysis results can be seen that 68% of respondents, ie. employees in companies on public relations, has a university edu-

cation, and 14% of respondents with a high school education. Employed respondents were predominantly middle-aged (30-39 yrs.), which makes a total of 48%, and the younger is 36% of respondents (20-29 yrs.).

That the profession of public relations relatively young profession in BiH shows that 46% of respondents have only 1-3 years of professional experience, 3-5 years of experience, the 20% of respondents, over five years 26% of respondents, while 8% of respondents this job for less than a year.

Respondents were asked to list what would be the possible reasons for changing jobs, and the main reasons for them, 34% indicated greater opportunities for personal and professional development, 30% indicated that progression, and 26% greater responsibility and creativity in the work. Fewer respondents your current job to change due to working conditions (4%), due to the plate (4%), and due to poor interpersonal relationships (2%). Although public relations as a profession is still developing in BiH, from these data that are employed in this sector in most satisfied with the working conditions and wages and that they want additional training and knowledge in the field of public relations.

When it comes to the biggest problems that the employees face in conducting public relations, most of them agree that in terms of:

- misunderstood the importance of public relations by the management (36%),
- little or insufficient budget for the implementation of PR activities (30%),
- ignorance of the difference between marketing and public relations (22%).

All this is further evidence that the prevailing misunderstood and misunderstanding of the type of work that include public relations.

A small number of respondents (6%) is indicated as a problem insufficient training of personnel and poor internal communication of the company (2%), and the smaller number of respondents (4%) is faced with problems of a different nature.

Therefore, it is understandable that only half of companies surveyed (52%) has a special department that deals with public relations and in 26% of

the work done by one person. In 22% of cases, companies do not have a special department that deals with public relations and the job usually performed by the marketing (70%), and which represents one of the major problems that employees face when conducting transactions in this profession. About 80% of respondents believe that it is important that persons engaged in public relations involved in strategic decision-making companies, but only 30% have a real chance to take part in this decision making in enterprises in which they work.

As far as the knowledge and skills required for success in public relations, attitudes of employees surveyed are as follows:

- 32% of respondents believe that it is crucial to know to plan and set goals,
- 26% of them agree that it is equally important to know identify problems and trends in the environment and know well personally communicate and perform in public,
- Know explore public opinion, attitudes and expectations of the public (6%),
- Know motivate, advise and influence others, and know good writing press releases, speeches and reports (4%)
- to know to deal with stress (2%).

When it comes to the media and cooperation with them, the company achieved the most frequent cooperation with printed media (38%), and then with electronic (28%). Employees are in most cases (66%) satisfied with the cooperation exercised by the media. That companies work on reporting on their activities indicates that more than half of respondents (60%) regularly writes and edits content for brochures, annual reports, media, internet, etc., And only 2% of respondents do not perform this activity.

Little attention of companies dedicated to research, ie. do not consider it relevant to their business, as only 6% of respondents regularly deals with the preparation and interpretation of research. Another fact which indicates that public relations is not an important place as a profession in BiH companies, and that is that only 8% of respondents

regularly participates in the planning and budget management, public relations, and even 30% of respondents never.

Only 32% of respondents regularly monitors the wider social events and writing about them reports to their superiors, and 26% of them it never worked.

That management does not sufficiently indicate the trust experts in public relations confirms that only 34% of daily advises its management, 54% sometimes, and 12% of them it never worked. About half of the respondents (52%) had never worked on preparing a code of conduct, code of ethics and similar regulations, and only 4% have this activity as a regular in the scope of their activities.

Only tasks in the field of public relations carries only 14% of respondents, while 72% of employees perform other activities within the company. More than half of respondents (62%) participate in defining and redefining the mission and vision in their companies, while 14% of them it never worked.

In terms of additional education and training, the participants are interested and active in supplementary training in his profession and even 64% of respondents regularly visits seminars for further education, and only 4% of them never have been visiting seminars of this kind.

CONCLUSION

Public relations in BiH is still, unfortunately, are not affirmed as a professional field, but are still commonly perceived as a kind of craft which is mainly learning by doing. Most companies in BiH public relations perceived as an activity from which there is no special benefit, and those who decide to establish the Department of Public Relations of the company, tend to have unrealistic expectations, ie. expect from public relations to overnight lead to changes and results. Public relations is a segment of the administration of each company, a practitioner of corporate communications companies is directly related to the management company. It is a fact that our managers have not yet fully become aware of, nor the importance of public relations and their role in the development of enterprises.
Several key outstanding issues and tasks related to the future of public relations. It has to be a better profiling of newly entering the field of public

relations and the quality of their training is. On the bad image of public relations in our country due to the fact that currently anyone can claim to be an expert in the field of public relations. It is realistic to expect that in the future public relations become even more important and to develop into a modern profession, in accordance with international standards. Continuous education and constant professional development will have a key role in the future and in the labor market. What is marked Public Relations at the beginning, and what is the problem today, is the fact that those who have contact with this profession mainly under public relations include media relations, and in this context it is clear why it still occurs misunderstanding of the very nature profession. There are still a large number of managers did not notice the difference between public relations and marketing, and such ignorance of the profession really hinders its development in the desired direction. Results confirm the fact that the management was not familiar enough even with the potential of this profession. Specifically, employed in public relations rather than the scope of their activities have research that examines public, observe the environment, they perform some other, and often secondary activities. Lack of knowledge about the profession causes that management believes that employees in this profession do not have enough commitments and in the wrong way "filled" their list of business obligations, which often prevents employees to do their jobs well. How much is a lack of understanding and ignorance of the profession present in domestic companies and the result of research indicates that only 6% of respondents regularly deals with the preparation and interpretation of research. This activity should be the foundation of public relations which are based and the right strategy for future activities. Additional education, daily work on themselves and their abilities became extremely important part in the development of the profession of public relations and promotion specialist of the profession, and the exchange of experience and knowledge is a prerequisite for successful business and advancement. Competition in the market is the day bigger and better and is a good time to experts in this profession begin to share and maximum use of their experience and thus to contribute to the development of this field in BiH. Public relations in the future will not be a "luxury", but a prerequisite that the company survive and survive all the more competitive market.

REFERENCES

1. Đorđević, Dejan. i Anđić Željko. 2005. *Uvod u poslovno planiranje*. Zrenjanin: Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin".
2. Đorđević, Dejan i Bešić, Cariša. 2005. *Odnosi s javnošću*. Zrenjanin: Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin".
3. Kotler, Philip i Armstrong, Gary. 1996. *Principles of Marketing*. New Jersey: Prentice Hall International Editions, Englewood Cliffs.
4. Skoko, Božo. 2006. *Priručnik za razumijevanje odnosa s javnošću.* Zagreb: MPR.
5. Tomić, Zoran. 2008. *Odnosi s javnošću, teorija i praksa.* Zagreb-Sarajevo: Synopsis.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 339.923:061.1EU(4)(497.6)
Rad primljen: 20.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514503K
Rad odobren: 21.04.2015. Pregledni rad

Klincov Vujaković, Tatjana, dipl. ek.[1]
Kalabić, Dragana[2]
Jakovljević, Sanja, msr.[3]

SPOSOBNOST BOSNE I HERCEGOVINE O PREUZIMANJU OBAVEZA IZ ČLANSTVA EVROPSKE UNIJE

Rezime: *Strategija integrisanja BiH u EU odražava političke ciljeve i interese Bosne i Hercegovine u cjelini. Razvoj EU pokazao je da svaka zemlja mora pronaći vlastiti put kako da usvoji zajednička pravila, pri čemu je institucije EU ocjenjuju prema njenim zaslugama i rezultatima. BiH dijeli ciljeve, vrijednosti i principe EU i preduzeće potrebne aktivnosti kako bi bila spremna preuzeti obaveze koje nosi članstvo u EU.*

Ključne riječi: *integracija, unutrašnje tržište, monetarna unija, porezi, EU.*

JEL klasifikacija: *E61, E62, E63, F15.*

[1] Diplomirani ekonomista, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, tatjana.klincov@gmail.com
[2] Kenyongasse 1070, Vienna, dkalabic@ymail.com
[3] Master ekonomije, ZP Elektrodistribucija a.d., Alekse Šantića 7, Pale, sanjajakovljevic87@yahoo.com

UVOD

BiH je predmet regionalnog pristupa Evropske unije zemljama Zapadnog Balkana kroz proces stabilizacije i pridruživanja, kao i element strategije uslovljavanja iz 1997. godine. Politički dijalog, liberalizacija trgovine, saradnja u području pravosuđa i unutrašnjih poslova, te proces stabilizacije i pridruživanja vodilje su integrisanja BiH u političku i ekonomsku maticu Unije. Uz autonomne trgovinske mjere i finansijsku pomoć, ključni instrument procesa je Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, čijim je potpisivanjem 16. juna 2008. godine BiH stupila u prvi ugovorni odnos s Evropskom unijom, potvrdivši status potencijalnog kandidata za članstvo u EU iz 2000. godine, a time i ranije više puta njoj ponuđenu evropsku perspektivu. Baziran na postepenom uspostavljanju zone slobodne trgovine, kao i cilju končanog pridruživanja, Sporazum promoviše okvir za reforme osmišljene kako bi se podstaklo usvajanje EU standarda, s ciljem da se bosanskohercegovačko društvo u svim svojim bitnim aspektima približi tekovinama evropskih vrijednosti na kojima je Unija utemeljena. Prvim ugovornim odnosom s EU BiH je preuzela na sebe kako odgovornost za uživanja prava tako i odgovornost za ispunjavanje obaveza utjelovljenih u osnovne elemente Sporazuma, koji sežu od opštih načela Sporazuma, političkog dijaloga, regionalne saradnje, preko ključnih segmenata unutrašnjeg tržišta, usklađivanja i sprovođenja zakonodavstva, do finansijske i politika saradnje uopšteno, a koje imaju pravno dejstvo s aspekta međunarodnog zakonodavstva.

1. SPOSOBNOST PREUZIMANJA I IMPLEMENTACIJE *ACQUIS COMMUNAUTAIRE*

Sposobnost zemlje kandidata za preuzimanje obaveza iz članstva, kao treći pristupni kriterijum, prevashodno se odnosi na sposobnost preuzimanja i implementacije *acquis communautaire,* uključujući i privrženost ciljevima političke, ekonomske i monetarne unije (Hitiris 2003, 104). Ovaj kriterijum ne može se tretirati odvojeno od tzv. Madridskog kriterijuma, izgradnje adekvatnih administrativnih i sudskih struktura kao svojevrsnog okvira koji će garantovati efikasno preuzimanje i provođenje *acquisa*, a još manje samostalno može voditi ispunjavanju političkih i ekonomskih kriterijuma. To ilustruje uzajamnu uslovljenost i koherentnost svih pri-

stupnih kriterijuma kao cjeline koji, iako se opisuju i cijene pojedinačno, samo paralelnim ostvarenjem mogu rezultirati adekvatnim promjenama kao garanciji sposobnosti za članstvo. Važan dokument u procesu preuzimanja legislative EU je Bijela knjiga – priprema zemalja CEE za pridruživanje, koji je izradila Evropska komisija kao podršku zemljama CEE na putu ka članstvu (Hitiris 2003, 125), koji danas, za BiH, strukturno i metodološki može biti svojevrstan orijentir za planiranje prioritenih oblasti usklađivanja, dok sadržajno zahtijeva značajno ažuriranje. Prednost, prema ovom dokumentu, ima regulativa koja se tiče stvaranja pretpostavki za integrisanje u unutrašnje tržište, koja bi trebalo da olakša liberalizaciju tržišta i podstakne ekonomski razvoj, a bez čijeg preuzimanja se ne mogu ostvariti pogodnosti koje nudi unutrašnje tržište EU.

Preuzimanje i primjena *acquisa* obaveza je prvenstveno nacionalnih vlada, zakonodavnih tijela i državne uprave u cjelini. Iskustva dosadašnjih proširenja govore o značajnim poteškoćama u njegovoj efektivnoj primjeni s kojima se suočava državna administracija, kao i proizvođači i drugi poslovni subjekti. Efikasno preuzimanje i sprovođenje *acquisa* zahtijeva kvalifikovano osoblje, postojane administrativne procedure i osigurana finansijska sredstva.

BiH u ovom trenutku nema pravnu obavezu preuzimanja i usklađivanja legislative prema EU (s obzirom na odsustvo ugovornog odnosa s EU koji implicira odgovornost takvog karaktera), ali je shodno političkom opredjeljenju za integracijom preduzela niz aktivnosti na pripremi i izgradnji koncepta usklađivanja legislative BiH s *acquisom*. Ovaj proces nameće dvije dimenzije koje se mogu označiti kao:

- organizacijsko-funkcionalna, koja zahtijeva jasnu identifikaciju legislativnih i institucionalnih ovlasti u vođenju, koordinaciji i nadziranju procesa, te izgradnji optimalnih mehanizama i drugih oblika saradnje zakonodavnih i izvršnih organa na horizontalnom i naročito na vertikalnom nivou;
- programska, koja implicira usvajanje odgovarajuće metodologije usklađivanja i višegodišnje planiranje preuzimanja *acquisa* s definisanim prioritetima, nosiocima, dinamikom i finansijskim sredstvima.

Ustav BiH ne sadrži neposredne odredbe o prilagođavanju pravnog sistema i legislative s *acquisom*, izuzev opšte odredbe koja nedvosmisleno utvrđuje međunarodnopravni subjektivitet, što podrazumijeva da BiH može zaključivati ugovore u međunarodnim odnosima, pa prema tome i EU. Proces integracije BiH u širu evropsku zajednicu istovremeno je osnovni generator integracije unutrašnjeg pravnog poretka BiH. Usklađivanje propisa s *acquisom* primarna je obaveza resornih ministarstava i drugih organa uprave BiH u okviru utvrđenih nadležnosti. Ministarstvo pravde BiH odgovorno je za osiguranje da zakonodavstvo BiH i njegovo sprovođenje na svim nivoima bude u skladu s obavezama BiH koje proizlaze iz međunarodnih sporazuma, dok je koordiniranje poslova na usklađivanju pravnog sistema BiH s *acquis communautaire* i provjera usklađenosti nacrta zakona i drugih propisa, čiji prijedlog utvrđuje Vijeće ministara BiH, povjereno Direkciji za evropske integracije.

2. UNUTRAŠNJE TRŽIŠTE

2.1. Važnost integracija u unutrašnje tržište

Proces evropskih integracija u smislu kreiranja unutrašnjeg tržišta u BiH može se razmatrati s dva aspekta. Uključivanjem u proces stabilizacije i pridruživanja, s jedne strane, BiH je preuzela obavezu uspostavljanja vlastitog unutrašnjeg tržišta nazvanog jedinstveni ekonomski prostor, i to po uzoru na unutrašnje tržište EU. S druge strane, stupanjem u ugovorne odnose s EU, tj. potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, jedinstveni ekonomski prostor BiH postepeno će se integrisati u unutrašnje tržište EU. Unutrašnje tržište u osnovi je cjelokupne današnje strukture EU, jer predstavlja jedan od najvažnijih instrumenata za postizanje ciljeva kao što su održivi razvoj, visok stepen zaposlenosti i socijalne zaštite, bolji životni standard i kvalitet života, ekonomska i socijalna kohezija (Jovanović 2004, 98). Sloboda kretanja robe, usluga, kapitala i ljudi, politika konkurencije, zajednička carinska tarifa prema trećim zemljama, te zakonodavstvo sastavljeno od cijelog niza direktiva i zakona, osnovni su principi unutrašnjeg tržišta. Prihvatanje i poštovanje ovih načela podstiče ekonomske reforme i konkurentnost privrede u cjelini, stimuliše trgovinu i

investicije i doprinosi postizanju i konsolidaciji makroekonomske stabilnosti. S druge strane, usklađivanjem zakonodavstva stvara se pravni okvir za maksimiziranje ekonomskih učinaka, pri čemu se posebna pažnja posvećuje institucionalnoj izgradnji. Što se tiče stanja u Bosni i Hercegovini, slobode kretanja robe, usluga, kapitala i osoba zagarantovane su Ustavom BiH: *„Kretanje po cijeloj Bosni i Hercegovini slobodno je. Bosna i Hercegovina i entiteti neće ometati punu slobodu kretanja za osobe, robu, usluge i kapital u cijeloj Bosni i Hercegovini. Nijedan entitet neće uspostavljati kontrole na graničnim linijama između entiteta"* (Ustav BiH, član 1. stav 4). Posmatrajući pojedinačno postojanje svih segmenata unutrašnjeg tržišta, može se zaključiti da je jedinstven ekonomski prostor u BiH uspostavljen, ali je i dalje potrebno raditi na njegovom jačanju u pojedinim područjima.

2.2. Četiri slobode

Uopšteno se može reći da „četiri slobode" predstavljaju pokretačku snagu cjelokupnog procesa integracija (Babić 2003, 201), što se najbolje može vidjeti na primjeru same EU. U ekonomskom smislu, integracija je imala nekoliko nivoa – prvobitno područje slobodne trgovine vremenom je preraslo u carinsku uniju, a osiguravanjem „četiri slobode" počelo je stvaranje unutrašnjeg tržišta EU, koje vrhunac dostiže formiranjem ekonomske i monetarne unije.

Postojeći zakoni iz oblasti standardizacije, mjeriteljstva, akreditacije i tehničke regulative i opšte sigurnosti proizvoda u značajnoj mjeri su usaglašeni s važećim propisima EU, a njihova potpuna implementacija tek predstoji.

Slobodno kretanje osoba može se posmatrati kroz osiguranje slobode zapošljavanja domaćih radnika (državljana BiH) – osoba unutar BiH, te slobode zapošljavanja stranaca. Segmenti slobodnog kretanja osoba – problematika radnih odnosa, socijalnog osiguranja i obrazovanja, po Ustavu BiH, u nadležnosti je entiteta. Osnovna smetnja slobodi kretanja domaćih radnika u BiH je ekonomska situacija i nemogućnost zaposlenja. Osim toga, u cijeloj Bosni i Hercegovini osigurano je priznavanje profesionalnih kvalifikacija, te važenje legalno izdatih diploma i certifikata. Zapošljavanje stranaca regulisano je entitetskim zakonima na temelju kojih strani državljani koji borave u BiH mogu imati pristup radnim mjestima u zavi-

snosti od dobijene radne dozvole. Radna dozvola izdaje se strancima pod uslovom da imaju stalnu ili privremenu boravišnu dozvolu, te da na birou za zapošljavanje nema registrovanih nezaposlenih osoba koje ispunjavaju uslove poslodavca za dati posao.

Sloboda kretanja usluga i poslovnog osnivanja, uz ostale tri slobode, značajan je faktor stvaranja i jačanja jedinstvenog ekonomskog prostora u BiH. Generalno, karakteristika sektora usluga u BiH je relativno nediskriminirajući način, što se može ilustrovati primjerima bankarskog sektora, transporta i brze pošte, koji su uglavnom u stranom vlasništvu. U okviru finansijskih usluga, djelovanje bankarskog sektora regulisano je zakonodavstvom na entitetskom nivou, koje, između ostalog, stranim i domaćim fizičkim i pravnim licima omogućuje osnivanje banaka na teritoriji BiH (uz potrebu autorizacije za strane subjekte). Kad je riječ o nefinansijskim uslugama, može se generalno reći da je proces uspostavljanja pravnog i institucionalnog okvira u skladu s evropskim standardima na samom početku i da proces usklađivanja u različitim sektorima ide različitim tempom – u sektoru telekomunikacija uspostavljeni su pravni i institucionalni okvir, određeni napredak postignut je i u oblasti emitovanja, a uspostavljanje osnova za sektor elektronskog poslovanja na samom je početku. Jedan od osnovnih principa slobode kretanja usluga je i sloboda poslovnog osnivanja, koju u BiH takođe karakteriše nediskriminirajući način – preduzećima iz EU omogućeno je uspostavljanje i slobodno djelovanje na temelju načela nacionalnog tretmana ili principa Most Favorable Nations, zavisno od toga koji je povoljniji u datom slučaju. U uskoj vezi sa slobodom poslovnog osnivanja je i problematika registrovanja preduzeća. Proces evropskih integracija uslovio je prenošenje kompetencija u ovom području na državni nivo. Primjer za to je usvajanje Okvirnog zakona o registraciji poslovnih subjekata na državnom nivou, u skladu s EU standardima, nakon čega je uslijedila harmonizacija entitetske legislative u ovom području. Ovim zakonom procedure registrovanja preduzeća su ubrzane, uniformisane i pojednostavljene, a pri sudovima je uspostavljen Jedinstveni registar preduzeća na nivou BiH.

Generalno, dosadašnji rad u ovom području slobodnog protoka kapitala rezultirao je osiguranjem i održavanjem stabilnog kursa KM preko currency

board aranžmana Centralne banke i uspješnom transformacijom i modernizacijom platnog prometa, te zajmovima za transfer dobiti po osnovu stranih ulaganja. Što se tiče pojedinačnih oblasti, dosadašnje aktivnosti na razvoju tržišta kapitala rezultirale su uspostavljanjem institucionalne, pravne i materijalno-tehničke osnove koja omogućuje funkcionisanje tržišta HOV, od primarnog tržišta, odnosno emisije HOV, zatim elektronskog sistema registrovanja i prenosa HOV, do sekundarnog tržišta HOV na kome se promet HOV najvećim dijelom obavlja na berzi kao uređenom tržištu.

2.3. Konkurencija

Proces tranzicije i usklađivanje s evropskim standardima u bosanskohrcegovačko društvo uvodi mnoštvo novih koncepata koji su preduslov za normalno funkcionisanje tržišne privrede. Politika konkurencije, kao jedan od tih koncepata, podržava proces tranzicije stvaranjem zdrave privredne strukture i prihvatljivog regulatornog okvira koji sprečava monopolizaciju tržišta i neprihvatljivo velike profite. Pravni okvir u oblasti konkurencije počeo se stvarati u najranijoj fazi procesa evropskih integracija. Usvajanje i sprovođenje Zakona o konkurenciji bio je jedan od zahtjeva Mape puta, a Studijom izvodljivosti pitanje konkurencije definisano je kao jedno od prioritetnih područja. Nedugo nakon što je Zakon o konkurenciji stupio na snagu, uslijedile su promjene u zakonodavstvu EU, tako da je postojeći zakon postao neusklađen s EC *acquisom*. Zato se pristupilo izradi novog zakona o konkurenciji u BiH, u potpunosti usklađenog s važećim propisima EU. Potreba za što uspješnijom organizacijom institucionalnog okvira i usklađivanje sa standardima EU uslovljavali su da ovlaštenja nad pitanjima konkurencije budu na državnom nivou. Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH zaduženo je za sprovođenje političke konkurencije.

2.4. Zaštita potrošača

Ova oblast usko je vezana za konkurenciju, a uspostavljanje pravnog i institucionalnog okvira takođe je počelo u najranijoj fazi procesa evropskih integracija. Usvajanje Zakona o zaštiti potrošača takođe je bio jedan od zahtjeva Mape

puta. I ovdje su preporuke Studije izvodljivosti identifikacije potrošača jedno od prioritetnih područja. Generalno, novi zakon o zaštiti potrošača u potpunosti prati evropske standarde u ovoj oblasti – reguliše odnose između potrošača, proizvođača i trgovaca na teritoriji BiH, a sadrži odredbe o obavezama obavljanja trgovinske djelatnosti na pošten način, označavanju cijena, deklaraciji proizvoda, zajmovima, oglašavanju proizvoda i usluga, ekonomskim uslugama od opšteg interesa, ugovorima zaključenim izvan poslovnih prostorija, ugovorima na daljinu, potrošačkim kreditima, elektronskim instrumentima plaćanja, turističkim paket-aranžmanima, vremenskom zakupu turističkog objekta, nepravičnim odredbama u potrošačkim ugovorima.

Nadalje, zaštita života i zdravlja potrošača u području sigurnosti robe postiže se Zakonom o opštoj sigurnosti proizvoda, kojim je preuzeta Direktiva o opštoj sigurnosti proizvoda. U segmentu sigurnosti hrane, usvojen je Zakon o hrani, koji je u potpunosti zasnovan na zahtjevima WTO Sporazuma o primjeni sanitarnih i fitosanitarnih mjera, kao i zahtjevima evropskog zakonodavstva iz oblasti sigurnosti hrane.

2.5. Korporativno upravljanje

Oblast korporativnog upravljanja posebno je značajna za svaku tranzicijsku zemlju, uključujući i Bosnu i Hercegovinu. Pojam tranzicije u užem, ekonomskom smislu označava prelazak s planske na tržišnu privredu, odnosno podrazumijeva proces transformacije vlasništva i način upravljanja preduzećima (Blanchard 2005, 255). Ova oblast usko je povezana s ostalim segmentima unutrašnjeg tržišta, a prvenstveno sa slobodnim kretanjem kapitala i usluga – primjer za to su oblasti privatizacije i registracija preduzeća. Oblast korporativnog upravljanja u BiH u potpunosti je u nadležnosti entiteta. Entitetska zakonodavstva koja regulišu ovu oblast su ujednačena, a njihova zajednička karakteristika je postojanje apsolutno liberalanog sistema osnivanja preduzeća za sve pravne i fizičke osobe, i domaće i strane. Ako se kao osnivač pojavljuje strana fizička ili pravna osoba, onda se, uz ovaj osnovni, primjenjuje i dodatni režim koji se odnosi na strana ulaganja.

2.6. Intelektualno vlasništvo

Naglasak dosadašnjih aktivnosti u ovom području bio je u području zaštite prava industrijskog vlasništva, gdje je uspostavljen pravni okvir i ustanovljene procedure, tako da su ostvareni značajni rezultati u oblasti zaštite i prometa prava na patent, robni i uslužni žig i industrijski dizajn. Uspostavljeni su registri svih prava, u elektronskoj formi. U području autorskog i srodnih prava uspostavljen je pravni okvir i utvrđeni kriterijumi za obavljanje djelatnosti ostvarivanja navedenih prava. Takođe, ustanovljeni su kriterijumi za obavljanje poslova zastupanja u oblasti zaštite industrijskog vlasništva. Danas u BiH djeluje znatan broj pravnih i fizičkih osoba kao patentni zastupnici i zastupnici za industrijski dizajn i žigove, osposobljeni ne samo za poslove zaštite prava pred Institutom, nego i za provođenje prava pred sudovima, carinom, tržišnom inspekcijom i svim ostalim nadležnim institucijama. Za obavljanje poslova ostvarivanja autorskog prava i srodnih prava djeluju dvije specijalizovane agencije koje ispunjavaju propisane uslove, a koje su dobile dozvolu za svoj rad od nadležnog instituta u BiH. Oblast intelektualnog vlasništva uređena je Zakonom o industrijskom vlasništvu u BiH i Zakonom o autorskom pravu i srodnim pravima u BiH i propisima za njihovo provođenje. Navedenim zakonima i propisima uspostavljene su administrativne procedure, predviđene mjere, te definisana uloga sudskih i ostalih nadležnih organa radi uspješnije zaštite intelektualnog vlasništva.

3. INOVACIJE

Transformacija iz klasičnog u informacijsko društvo preduslov je za integrisanje u Evropsku uniju (Dujšin 2009, 89). Započete aktivnosti na uspostavljanju informatičkog društva i strateških informatičkih sistema jesu svojevrstan katalizator razvoja u našoj zemlji. Razvojni projekat izrade politike i strategija razvoja informatičkog društva u BiH uključuje politiku razvoja ICT infrastruktrure, industrije, e-poslovanja, e-uprave i e-obrazovanja. Preduslov za uspostavljanje informatičkog društva leži u razvijenoj i rasprostranjenoj ICT infrastrukturi, kao mediju za protok informacija, koju čine telekomunikacijske mreže i strateški informatički

sistemi. Postojeća infrastrukturna mreža, iako tehnološki savremena, nije u potpunosti iskorištena.

Sprovođenje reformi u području obrazovanja značajan je zadatak za Bosnu i Hercegovinu. Na državnom nivou regulisano je predškolsko, osnovno, srednje obrazovanje i obrazovanje za djecu s posebnim potrebama. BiH je već učestvovala u različitim programima Evropske unije, te će njena strategija u ovom sektoru biti u skladu s postavljenim evropskim smjernicama i započetim procesima i prioritetima postavljenim u okviru bolonjskog procesa i Lisabonske strategije. Međunarodna zajednica, a posebno OESS, pomažu pri razvoju i sprovođenju strategije za obrazovanje s ciljem njegove reforme i modernizacije. Obrazovanje je jedan od prioriteta za vlade svih članica Evropske unije. Karakteristično je da se strukture obrazovnog sistema razlikuju unutar samih zemalja, kao i među zemljama članicama Evropske unije. U ovom području, Evropska unija kreirala je politiku saradnje: razmjene ideja i praksi. Ne postoji „zajednička politika obrazovanja". Svaka država članica odgovorna je za sadržaj i organizaciju svog sistema obrazovanja i obuke.

U BiH nema dovoljno organizovanih aktivnosti u pogledu istraživanja i razvoja, niti postoji politika ili program njihovog unapređenja. Pozitivni primjeri, kao što je uspješna razmjena znanja i osposobljavanje domaćih kapaciteta na univerzitetima i u nekoliko medicinskih ustanova ili prisutan pokret inovatora, ne mijenjaju opštu sliku. Zemlja koja je 80-ih godina imala značajne istraživačke kapacitete i sposobnost tehničkog razvoja danas je na početku. U narednim godinama ovo će postati problem razvoja ekonomije u BiH, nezavisno od integracija u EU. Istraživanje se u EU smatra ključnim pokretačem inovacija, ima za cilj povećanje konkurentnosti EU i ostvarivanje aspiracija njenih građana. EU raspolaže sjajnim kapacitetima i bogatom ekspertizom na univerzitetima, u istraživačkim centrima i industrijskim laboratorijama. „Centri izvrsnosti" u EU imaju mogućnosti ostvarivanja rezultata najvišeg nivoa, a raznovrsnost kultura u Evropi doprinosi originalnosti i kreativnosti istraživača i istraživačkih timova. Zbog toga je razvijen koncept Evropskog istraživačkog prostora (European Research Area – ERA) kao istinsko unutrašnje tržište nauke i znanja. Cilj ERA-e je reorganizovanje ukupne pomoći Zajednice radi bolje

koordinacije istraživačkih aktivnosti, te preobražaj politika istraživanja i inovacije na nacionalnom i evropskom nivou.

4. EKONOMSKA I FISKALNA PITANJA

4.1. Ekonomsko-monetarna unija

Monetarna politika BiH je u isključivoj nadležnosti Centralne banke, a njena nezavisnost, kao i zabrana finansiranja vladinog deficita utvrđeni su zakonom. BiH je u režimu valutnog odbora, s fiksiranim deviznim kursom u odnosu na evro. Uspostavljanje ekonomsko-monetarne unije služi kao sredstvo za postizanje privrednog i društvenog napretka (Dimitrijević i Fabris 2007, 125), visokog nivoa zaposlenosti i balansiranog, održivog razvoja EU. Usvojena su četiri osnovna kriterijuma koji će osigurati dugoročnu konvergenciju nacionalnih privreda i stabilnost temeljenu na jedinstvenoj valuti (CBBiH 2014). Uslov za pristupanje ekonomsko-monetarnoj uniji svodi se na sposobnost da se, na održiv način, zadovolje osnovni kriterijumi (Maastricht criteria) koji se odnose na: stabilnost cijena, godišnji državni deficit i ukupni javni dug, stabilnost valute, godišnje kamatne stope na dugoročne kredite.

4.2. Porezi

Indirektni porezi čine polovinu poreskih prihoda, a druga polovina potiče od direktnih poreza i doprinosa. Intenzivna reforma poreskog sistema je u toku. Osnovane su institucije i usvojena legislativa o porezu na dodatnu vrijednost na nivou države. Zakonsko rješenje predvidjelo je jedinstvenu poresku stopu PDV-a od 17%. Trenutno su u poreskoj praksi BiH u primjeni četiri poreska oblika (modela) oporezivanja prometa (potrošnje): opšti porez na promet, troškovi, kao pojedinačni porez na promet, carine, kao porez na potrošnju s elementom inozemnosti, porez na promet nekretninama. Najznačajniji oblik indirektnog poreza je opšti porez na promet s udjelom u poreskim prihodima iznad 20% (UINO 2014). S obzirom na značaj indirektnih poreza za funkcionisanje jedinstvenog tržišta, uloženi su veliki napori na usklađivanju poreskih stopa indirektnih poreza (porez

na promet, troškovi i carine). Uvođenje PDV-a u poreski sistem zemlje je najznačajniji segment reforme ekonomsko-finansijskog sistema BiH. U kategoriji direktnih poreza, porez na dohodak je izabran kao najznačajniji poreski oblik i kao dugoročna politika BiH. Time se osigurava prevladavanje nedostataka koji potiču od skromne finansijske izdašnosti drugih direktnih poreskih oblika (porez na dobit, porez na dohodak i porez na imovinu).

4.3. Statistika

Dostupnost pouzdanih statističkih podataka je potreban uslov za razvoj demokratskog društva i tržišne ekonomije. Statističke institucije u BiH usvojile su principe rada moderne statistike: kvalitet, pouzdanost, objektivnost, relevantnost, važnost sadržaja, povjerljivost i transparentnost. Nosioci statističkih aktivnosti u BiH su: Agencija za statistiku BiH, Zavod za statistiku FBiH, Republički zavod za statistiku RS i Statistički biro Brčko Distrikta (ispostava Agencije za statistiku BiH).

Načela statistike Evropske unije formulisana su odredbama člana 285. Ugovora o osnivanju Evropske zajednice (BHAS 2014). Nacionalne (državne) statističke institucije članica EU imaju kompetencije za sprovođenje statističkih istraživanja i proizvodnju statističkih pokazatelja. Propisom Vijeća EU određena je odgovornost nacionalnih (državnih) vlasti u pogledu proizvodnje statistike Zajednice, u skladu s načelom supsidijarnosti. Da bi zemlje kandidati postali dio Evropskog sistema statistike, moraju ojačati svoje institucije i kapacitete paralelno s potpunim usvajanjem *acquisa* u području statistike.

5. EKONOMSKO-SOCIJALNA KOHEZIJA

Nezaposlenost i socijalna sigurnost su najveći ekonomski i društveni problemi BiH. Socijalna politika je ustavna obaveza entiteta, s tim što Federacija BiH ovu nadležnost dijeli s vladama kantona. Kantonalne vlasti nadležne su za realizaciju utvrđene politike i sprovođenje mjera minimalne socijalne zaštite. Brčko Distrikt donosi i realizuje mjere socijalne politike, uključujući i minimalnu socijalnu zaštitu. Entitetsko ministarstvo za rad utvrđuje

propise iz oblasti rada, zapošljavanja i socijalne sigurnosti nezaposlenih osoba, kao i propise za rad institucija u ovoj oblasti. Propisima je određena obaveza entitetskih zavoda za zapošljavanje da vrše gotovinsku isplatu na ime pomoći i uplate zdravstvenog i penzijskog osiguranja za nezaposlene. Novčanu pomoć, za slučaj osiguranja od nezaposlenosti, dobijaju osobe koje ispunjavaju propisane zakonske uslove. Zakonom je regulisana obaveza entitetskih zavoda za zapošljavanje u području praćenja situacije na tržištu rada i posredovanja pri zapošljavanju. U FBiH Zavod za zapošljavanje organizovan je u 10 javnih ustanova za zapošljavanje u kantonima i biroima rada u svim opštinama. U RS, Zavod za zapošljavanje je centralizovana institucija sa šest područnih kancelarija i biroima u opštinama. Zavod za zapošljavanje kao javna ustanove djeluje i u Brčko Distriktu. Zavodi za zapošljavanje finansiraju se iz doprinosa na platu.

Integracijski cilj socijalne politike EU jeste poboljšanje životnih i radnih uslova, stimulisanje zapošljavanja, jednake šanse i minimalna socijalna zaštita (Vukadinović 2005, 96). Socijalna politika je sastavni dio ostvarenja slobode kretanja radnika. Načela su definisana u Ugovoru o osnivanju Evropske zajednice i Protokolu o socijalnoj politici. Način rada temelji se na programima koje donosi Zajednica, koordinaciji i kooperaciji državačlanica i usvajanju legislativnih mjera za unapređenje ujednačenosti nacionalnih propisa u oblasti socijalne politike (ARZ BiH 2014). Usklađivanje razvojne strategije i politike zapošljavanja, usvojeno u Amsterdamskom ugovoru, obavezuje države članice na pripremu tri dokumenta u području zapošljavanja: godišnji pregled tržišta rada, dugoročna strategija zapošljavanja i godišnji akcijski program zapošljavanja, usklađen sa smjernicama Vijeća EU.

6. ŽIVOTNA SREDINA

Politika životne sredine temelji se na principima održivog razvoja, tj. integraciji politike životne sredine u sektorske politike. Održivi razvoj je, prema tradicionalnoj definiciji, „razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnje generacije, ne ugrožavajući mogućnost budućih generacija da zadovolje svoje potrebe“. Pravilnom upotrebom prirodnih resursa i pravilnim pri-

vrednim rastom osiguraće se zdrav život za sadašnje i buduće generacije. Politika održivog razvoja će, osim poboljšanja stanja životne sredine, pomoći BiH da napreduje na svom putu ka punopravnom članstvu u EU. Segment životne sredine je finansijski i pravno vrlo zahtjevan za buduće članice EU, jer je neophodno donijeti veliki broj novih zakonskih propisa. Razvoj politike životne sredine u BiH je podržan kroz CARDS program, a cilj je jačanje središnjih vladinih institucija odgovornih za životnu sredinu i razvoj relevantnih politika, kako bi se poboljšalo održivo upravljanje životnom sredinom u cijeloj BiH.

Zakonima o životnoj sredini reguliše se korištenje prirodnih resursa u privredi i uređenje prostora. Posljednjih godina u BiH se stvara sistem upravljanja životnom sredinom zasnovan na principima koji se primjenjuju u EU, u čijoj realizaciji veliki značaj imaju programi međunarodne pomoći u BiH, među kojima je i CARDS. Tako je u okviru projekta „Priprema zakona i politika životne sredine u BiH (BH 99-03)“ pripremljen set (entitetskih) zakona o životnoj sredini, i to: (1) Okvirni zakon o zaštiti životne sredine, (2) Zakon o zaštiti vazduha, (3) Zakon o zaštiti voda, (4) Zakon o upravljanju otpadom, (5) Zakon o zaštiti prirode i (6) Zakon o fondu za zaštitu životne sredine. Zakoni su bazirani na ključnim direktivama EU o životnoj sredini. Osim zakona, usvojen je i međuentitetski Nacionalni plan aktivnosti u području životne sredine za BiH (NEAP). Značajan doprinos izgradnji kapaciteta za upravljanje životnom sredinom dao je i projekt REReP. BiH je pristupila većini međunarodnih ugovora (konvencija) o životnoj sredini.

7. PRAVOSUĐE I UNUTRAŠNJI POSLOVI

Saradnja u području pravosuđa i unutrašnjih poslova uspostavljena je u okviru trećeg stupa EU i podrazumijeva koncept uspostavljanja zajedničkog područja slobode, sigurnosti i pravde (Ugovor iz Maastrichta iz 1993), u kojem je paralelno s razvojem mjera na kontroli granica, azilu, imigraciji, te prevenciji i borbi protiv organiziranog kriminala, osiguran visok nivo sigurnosti građana. S ciljem prihvatanja principa Evropske unije u području pravosuđa i unutrašnjih poslova, Bosna i Hercegovina preduzima neophod-

ne mjere i vrši reforme u područjima kao što su: jačanje vladavine prava, borba protiv organizovanog kriminala, korupcija i ilegalne imigracije.

Od 2002. godine u Bosni i Hercegovini se sprovodi cjelokupna reforma pravosudnog sistema. U sklopu reforme osnovano je Visoko sudsko i tužilačko vijeće BiH, mreža sudova i tužiteljstava je racionalizovana i smanjen je broj sudija i tužilaca. Nadalje, Sud i Tužilaštvo BiH postali su operativni i osigurano je njihovo finansiranje. U okviru Suda BiH osnovano je posebno Vijeće za ratne zločine, te Odjel za ratne zločine pri Tužiteljstvu BiH.

Ministarstvo pravde BiH postepeno preuzima svoju ulogu u prilagođavanju i razvoju unutrašnjeg pravnog sistema u skladu s evropskim i osigurava međunarodnu i međuentitetsku pravnu pomoć i saradnju. U sistemu Ministarstva pravde BiH uspostavljena je i Sudska policija. Ispunjavanjem postprijemnih obaveza Vijeća Evrope, BiH preuzima znatan broj konvencija, uključujući i usvajanje konvencija Ujedinjenih nacija.

Ministarstvo sigurnosti BiH u svojoj organizacijskoj strukturi uključuje Državnu graničnu službu, Državnu agenciju za istrage i zaštitu, te Ured Interpola. Politika viza je u kompetenciji Ministarstva vanjskih poslova BiH i u manjoj mjeri Ministarstva sigurnosti BiH. Radi premošćivanja institucionalnog nedostatka na državnom nivou, 2003. godine uspostavljena je funkcija koordinatora za prevenciju trgovine ljudima i ilegalne imigracije. Kao posljedica uspostavljanja Državne granične službe i pooštravanja viznog režima i uslova za ulazak u Bosnu i Hercegovinu, došlo je do značajnog smanjenja broja ilegalnih imigranata.

8. VANJSKE POLITIKE

Situacija u BiH u segmentu vanjske trgovine treba da se posmatra s aspekta trenutnih zahtjeva Procesa stabilizacije i pridruživanja (PSP), te budućih zahtjeva koji će doći s potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) i pregovorima o članstvu u Evropskoj uniji (EU). Trenutni zahtjevi, kao i naglasak na pojedinim segmentima ili instrumentima trgovinske politike u uskoj su vezi s obimom trgovinske razmjene BiH s inostranstvom, njenom strukturom i geografskom distribucijom (Vukadi-

nović 2005, 78), te sa strateškim nastojanjima BiH da postane članica EU i Svjetske trgovinske organizacije (WTO).

U periodu I–VII 2014. godine, izvoz je iznosio 4 milijarde 974 miliona KM, što je za 0,4% više nego u istom periodu 2013. godine, dok je uvoz iznosio 9 milijardi 39 miliona KM, što je za 5,4% više nego u istom periodu prethodne godine (Vijeće ministara BiH 2014). Pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 55%, dok je spoljnotrgovinski robni deficit iznosio 4 milijarde 65 miliona KM. Izvoz u zemlje CEFTA je iznosio 730 miliona KM, što je za 0,4% manje nego u istom periodu 2013. godine, dok je uvoz iznosio 981 milion KM, što je za 10,2% više nego u istom periodu prethodne godine. Pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 74,3%. Izvoz u zemlje EU je iznosio 3 milijarde 665 miliona KM, što je za 0,9% manje nego u istom periodu 2013. godine, dok je uvoz iznosio 5 milijardi 477 miliona KM, što je za 4,6% više nego u istom periodu 2013. godine. Pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 66,9%.

Osnovni carinski propis je Zakon o carinskoj politici BiH koji je na snazi od 2004. godine. U carinski set propisa spadaju i drugi propisi iz ove oblasti koje je usvojila Parlamentarna skupština BiH, Vijeće ministara BiH i Upravni odbor za njihovo sprovođenje u skladu s propisima EU. Zakon reguliše osnovne elemente sistema za carinsku zaštitu privrede BiH, prava i obaveze svih subjekata u carinskim postupcima, reguliše carinsko područje, carinsku liniju, carinski granični pojas, carinski nadzor, postupak carinjenja robe i sadrži druge institute koji regulišu sistem carinske zaštite. Carinski propisi primjenjuju se jedinstveno na carinskom području BiH. Za sprovođenje Zakona nadležna je Uprava za indirektno oporezivanje. Završena je integracija carinske administracije koja sada djeluje u okviru Uprave za indirektno oporezivanje. Teritorija BiH podijeljena je na četiri carinska područja s regionalnim centrima: Sarajevo, Banja Luka, Mostar i Tuzla. Mreža carinskih poslovnica je redukovana i racionalizovana. Razvoj informatičkog sistema koji treba zadovoljiti potrebe trgovine je u završnoj fazi. Carinska tarifa koja je usaglašena i utvrđena za cijelu teritoriju BiH primjenjuje se od 1. januara 2005. godine. Carinska nomenklatura je uglavnom usklađena s klasifikacijom koja vrijedi u EU. Visina carinskih tarifa prilagođena je trenutnim potrebama BiH. Tokom procesa pregovaranja i pridruživanja tarifa će postepeno biti usaglašena s tarifom koja je na snazi u Carinskoj uniji.

9. FINANSIJSKA PITANJA

Budžet se planira, usvaja i izvršava na svim nivoima vlasti: država, entiteti, Brčko Distrikt, kantoni, gradovi i opštine. U praksu je uveden princip konsolidiranog računa vlade za nivo države, entiteta i Brčko Distrikta. Uspostavljen je mehanizam koordinacije između države, entiteta i opština u smislu tehničkog upravljanja trezorskim sistemom, što je preduslov za uspostavljanje kontrole nad ukupnom javnom potrošnjom. EU insistira na poštovanju budžetskih principa: obuhvatnost, ravnoteža, specifikacija rashoda, jednogodišnji plan (kalendarska godina) i transparentnost. Ugovor određuje da će države članice izbjegavati prekomjerni budžetski deficit. Vlada će nadgledati budžetsku situaciju i javni dug država članica s ciljem identifikovanja velikih odstupanja. Cijeli odjel 5, naslov 2, Ugovora o osnivanju Evropske zajednice posvećen je problemu i kontroli budžeta, kao i obavezama institucija EU i nadležnih institucija država članica u ovom području (Vijeće ministara BiH 2014). Propisom Vijeća EU regulisan je budžet evropskih zajednica. Budžetska politika, javni dug i sposobnost servisiranja vanjskog duga ključni su prioriteti na kojima EU insistira u pretpristupnoj fazi. Sposobnost države da sama plaća svoje troškove, da redovno servisira vanjski dug i da smanjuje nivo ukupnog javnog duga (Samuelson and Nordhaus 2007, 241) pokazatelj je ispunjenja Kopenhagenskih kriterijuma. Zbog toga je budžetska politika država u pretpristupnoj fazi pod stalnim nadzorom Evropske komisije.

Strateški cilj reforme je modernizacija legislative i prakse budžeta. Pravac reforme je određen načelom samoodrživosti javnih finansija na svim nivoima administracije. Programirani stepen modernizacije je zadovoljenje kriterijuma za članstvo u EU. Rezultat reforme biće postizanje međunarodnih standarda i kodeksa koji su usvojeni u praksi EU, Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda.

Bazna legislativa u oblasti finansijske kontrole korisnika budžeta obuhvata: Zakon o trezoru, Zakon o izvršenju budžeta BiH, godišnji budžet BiH, uključujući međunarodne obaveze, godišnje budžeta entiteta i Brčko Distrikta, Zakon o budžetu FBiH, Zakon o budžetskom sistemu RS i Zakon o reviziji finansijskog poslovanja institucija BiH. Usvojeni su INTOSAI

revizijski standardi, INTOSAI revizorski kodeks za revizore u javnom sektoru i Poslovnik Koordinacionog odbora za reviziju. U pogledu vanjske revizije i trezorskog sistema ustanovljene su sljedeće institucije: Ured za reviziju finansijskog poslovanja institucija BiH, Ured za reviziju budžeta FBiH i Glavna služba za reviziju javnog sektora RS. Vanjska revizija u institucijama u EU bazirana je na standardima Međunarodne organizacije glavnih revizorskih institucija, odgovornih za reviziju javnog sektora na nacionalnom (državnom) nivou (INTOSAI). EU je u okviru Odbora revizora utvrdila EU set vodiča za primjenu INTOSAI revizijskih standarda.

ZAKLJUČAK

Potrebno je razviti integralan koncept usklađivanja propisa u BiH, zasnovan na načelima funkcionalnosti, sposobnosti i fleksibilnosti, izvršiti procjenu usklađenosti postojećih propisa na svim nivoima, te procjenu implikacija preuzimanja i usaglašavanja legislative u finansijskom, ekonomskom ili socijalnom smislu kao bazni dokument višegodišnjeg programiranja preuzimanja *acquisa.* Neophodno je uspostaviti adekvatan pravni i institucionalni okvir s ciljem unapređenja slobode kretanja radnika, posebno u smislu nastojanja BiH da postane privlačna destinacija za strane investicije, usvojiti zakonsku regulativu koja se tiče nostrifikacije stranih diploma i olakšati pristup tržištu rada priznavanjem stranih obrazovnih kvalifikacija. Izvršiti usklađivanje obrazovnog sistema s potrebama tržišta rada i uskladiti kriterijume rada visokoškolskih ustanova s visokoedukativnim institucijama EU, s ciljem podizanja kvaliteta obrazovanja. Treba temeljno reorganizovati i reformisati sektor nefinansijskih usluga u skladu s *acquisom*. Zbog velike razgranatosti i različitosti ovih vrsta usluga, biće potrebno izraditi odgovarajuću studiju, koristeći strana iskustva za relevantne twinning programe. Treba debirokratizovati procedure za sticanje vlasničkih prava na nekretninama, te uspostaviti nacionalne instrumente za podsticaj privlačenja greenfield FDI i učestvovanja inokapitala u razvojnim i privatizovanim programima u prerađivačkoj industriji. Politike u vezi s pristupanjem ekonomsko-monetarnoj uniji treba da imaju u vidu sljedeće: članstvo EMU stoji na kraju puta integracije BiH u EU, planiranje i realizacija ekonomske politike treba da budu usklađeni s evropskim

načelima, ekonomski odnosi (posebno spoljna trgovina) s članicama EMU, kao i s članicama u režimu ERM II, bitno utiču na brzinu procesa integracije. Reforma poreskog sistema u smjeru evropskih integracija je dugoročan proces koji će se odvijati u dvije faze: prva, do sticanja statusa kandidata, s usklađivanjem bh. legislative s minimalnim setom propisa iz EZ *acquisa*; druga, status kandidata i prijem, s definisanim rokovima za potpuno preuzimanje EZ *acquisa* u bh. legislativu. Strateški cilj reforme je modernizacija legislative i prakse budžeta. Pravac reforme je određen načelom samoodrživosti javnih finansija na svim nivoima administracije. Programirani nivo modernizacije je zadovoljenje kriterijuma za članstvo u EU. Rezultat reforme biće postizanje međunarodnih standarda i kodeksa koji su usvojeni u praksi EU, Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda. U skladu s prioritetima iz Evropskog partnerstva s BiH, potrebno je nastaviti reformu legislative u području finansijske kontrole i revizije, inicirati neophodne izmjene u krivičnoj, upravnoj i procesnoj legislativi, pripremiti i usvojiti pisana, interna pravila i procedure prilagođene trezorskom načinu rada, za ponašanje unutar institucija.

LITERATURA

1. Babić, Mate. 2003. *Makroekonomija.* Zagreb: Mate.
2. Blanchard, Olivier. 2005. *Makroekonomija.* Zagreb: Mate.
3. Dimitrijević, Bojan i Fabris, Nikola. 2007. *Ekonomska politika – teorija i analiza. Beograd:* Centar za izdavačku djelatnost.
4. Dujšin, Uroš. 2009. *Ideje o ekonomskoj politici (doktrine ekonomske politike).* Zagreb: Ekonomski fakultet.
5. Hitiris, Theo. 2003. *European Union Economics.* London: Prentice Hall.
6. Jovanović, Miroslav. 2004. *Evropska ekonomska integracija.* Beograd: Ekonomski fakultet.
7. Samuelson, Paul A. i Nordhaus, William D. 2007. *Ekonomija.* Zagreb: Mate.
8. Smith, Steve and Hadfield, Amelia and Dunne, Tim. 2008. *Foreign Policy: Theories, Actors, Cases.* London: Oxford University Press.

9. Vukadinović, Radovan. 2005. *Teorija vanjske politike.* Zagreb: Politička kultura.
10. Agencija za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine. 2014. „Pregled stanja tržišta rada na dan 31. svibanj 2014. godine". Pristupljeno 20.08. www.arz.gov.ba
11. Agencija za statistiku BiH. 2014. „Ekonomske statistike, Statistika robne razmjene BiH s inostranstvom, siječanj–srpanj 2014". Pristupljeno 23.08. www.bhas.ba
12. Centralna banka BiH. 2014. „Godišnji izvještaj 2013". Pristupljeno 23.08. www.cbbh.ba
13. Uprava za indirektno oporezivanje BiH. 2014. „Carine". Pristupljeno 08.08. www.uino.gov.ba
14. Vijeće ministara BiH. 2014. „Program rada Vijeća ministara BiH". Pristupljeno 22.08. www.vijeceministara.gov.ba

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 339.923:061.1EU(4)(497.6)
The paper submitted: 20.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514523K
The paper accepted: 21.04.2015. Review

Tatjana Klincov Vujaković, dipl.oec.[1]
Dragana Kalabić[2]
Sanja Jakovljević, MA[3]

ABILITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA FOR ACCEPTING OBLIGATIONS RELATING TO MEMBERSHIP IN THE EUROPEAN UNION

Summary: *BiH Integration Strategy in the EU reflects the political aims and interests of Bosnia and Herzegovina as a whole. EU development showed that each country must find its own way to adopt common rules, whereby the EU institutions evaluate it upon its merits and results. BiH shares the objectives, values and principles of the EU and would take the necessary steps to be ready to take on the obligations of membership in the EU.*

Key words*: integration, internal market, monetary union, taxes, EU*

Jel Classification: *E61, E62, E63, F15*

[1] Bachelor of the Economics,University of Business Studies, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, tatjana.klincov@gmail.com
[2] Kenyongasse 1070, Vienna, dkalabic@ymail.com
[3] Master of the Economics, ZP Elektrodistribucija a.d., Alekse *Šantića 7, Pale,* sanjajakovljevic87@yahoo.com

INTRODUCTION

BiH is a subject of a regional approach of the European Union to the Western Balkans countries through the Stabilisation and Association Process, as well as an element of the strategy of conditioning from 1997. The political dialogue, trade liberalization, cooperation in the field of justice and internal affairs, and the Stabilisation and Association process are guidelines for integrating BiH in the political and economic mainstream of the Union. Together with the autonomous trade measures and financial assistance, a key instrument of the process is the Stabilisation and Association Agreement, and by its signing on June 16th 2008 BiH entered into the first contractual relationship with the European Union, confirming the status of a potential candidate for membership in the EU from 2000, and also a European perspective offered many times before. Based on the gradual establishment of a free trade zone as well as on the aim of final accession, the Agreement promotes a framework for reforms designed to encourage the adoption of EU standards, with the aim that BIH society in all its essential aspects gets closer to the achievements of European values on which the Union is founded. Through the first contractual relationship with the EU, BiH took on itself the responsibility of enjoying the rights, but also the responsibility for the fulfilment of the obligations embodied in the basic elements of the Agreement, which range from general principles of the Agreement, political dialogue, regional cooperation, through key segments of the internal market, harmonization and implementation of legislation, to the financial and cooperation policies in general, which have the legal effect in terms of international law.

1. ABILITY OF OVERTAKING AND IMPLEMENTING ACQUIS COMMUNAUTAIRE

The ability of a candidate country to take over the obligations of membership, as the third accession criterion, refers primarily to the ability of accepting and implementing the *acquis communautaire*, including also adherence to the aims of political, economic and monetary union (Hitiris 2003, 104). This criterion cannot be treated separately from the so-called

Madrid criteria, construction of appropriate administrative and judicial structures as a kind of framework which would guarantee the effective acceptance and implementation of the *acquis*, and even less it can lead to independent fulfilment of political and economic criteria. It illustrates mutual conditionality and coherence of all the accession criteria as a whole, which, though described and evaluated separately, only through parallel achievement can result in adequate changes as a guarantee of capability for membership. An important document in the process of adoption of the EU is White Paper – preparation of CEE countries for accession, drafted by the European Commission as a support to CEE countries on the road to membership (Hitiris 2003, 125), which today, for BiH, structurally and methodologically may be a kind of landmark for planning priority areas of harmonization, while content-wise it requires significant updating. According to this document, the advantage is given to regulations concerning the creation of preconditions for integration into the internal market, which should facilitate market liberalization and promote economic development, and without whose acceptance the benefits offered by the EU internal market cannot be realized.

Acceptance and implementation of the *acquis* is primarily the obligation of national governments, legislative bodies and state administration as a whole. Experiences from previous enlargements indicate considerable difficulties in its effective application faced by the state administration as well as by manufacturers and other businesses. Effective acceptance and implementation of the *acquis* require qualified staff, existence of administrative procedures and secured funding.

At the moment, BiH has no legal obligation to accept and harmonize its legislation with the EU (given the absence of a contractual relationship with the EU which would imply responsibility of that nature), but according to its political determination to integrate it undertook a series of activities to prepare and build the concept of harmonization of BiH legislation with the *acquis*. This process imposes two aspects that can be defined as follows:

- Organizational-functional, that requires clear identification of legislative and institutional powers in management, coordination and super-

vision of the process, and development of optimum mechanisms and other forms of cooperation between the legislative and executive bodies on the horizontal and vertical level in particular;

- Programme, which implies adoption of appropriate methodology of harmonization and multi-year planning of acceptance of *acquis* with defined priorities, actors, dynamics and financial resources.

The Constitution of BiH does not contain explicit provisions on harmonization of the legal system and legislation with the *acquis*, except for the general provision that clearly establishes international-legal subjectivity, which means that BiH may enter into agreements in international relations, and therefore to the EU. The process of integration of BiH into the wider European community is also the principal generator of integration of the internal legal order of BiH. Harmonisation of legislative with the *acquis* is the primary obligation of relevant ministries and other administration bodies of BiH within the established jurisdictions. The Ministry of Justice of BiH is responsible for ensuring that BH legislation and its implementation at all levels is complied with the obligations of BiH which derive from international agreements, while coordination of work on the harmonization of the legal system of BiH with the *acquis communautaire* and verification of compliance of draft laws and other regulations, which proposal establishes the Council of Ministers, is assigned to the Directorate for European Integration.

2. INTERNAL MARKET

2.1. Importance of integration in the internal market

The process of European integration in terms of creating an internal market in BiH can be considered from two aspects. By participating in the Stabilisation and Association process, on the one hand, BiH has assumed an obligation to establish its own internal market referred to as a single economic space and modelled after the EU internal market. On the other hand, entering into contractual relations with the EU, i.e. signing of the Stabilization and Association Agreement, a single economic space of BiH will be

gradually integrated into the EU internal market. The internal market is the basis of the present structure of the EU, because it is one of the most important instruments for achieving goals such as sustainable development, a high level of employment and social protection, better standards of living and quality of life, economic and social cohesion (Jovanovic 2004, 98). Free movement of goods, services, capital and persons, competition policy, common customs tariff to the third countries, and legislation made up of a whole series of directives and laws are the basic principles of the internal market. Acceptance and adherence to these principles encourages economic reforms and competitiveness of the economy as a whole, stimulates trade and investment, and contributes to development and consolidation of macroeconomic stability. Moreover, harmonization of legislation creates a legal framework for maximizing economic effects, with special attention given to institutional development. Regarding the situation in Bosnia and Herzegovina, the free movement of goods, services, capital and people is guaranteed by the Constitution of BiH: "*Movement throughout whole Bosnia and Herzegovina is free. Bosnia and Herzegovina and the Entities shall not impede full freedom of movement of persons, goods, services and capital throughout whole Bosnia and Herzegovina. Neither Entity shall establish controls at the border lines between the entities* "(BiH Constitution, Article 1, Paragraph 4). Considering the individual existence of all segments of the internal market, it can be concluded that the single economic space in BiH is established, but that work on its strengthening in certain areas is still needed.

2.2. Four Freedoms

Generally, it can be said that the "four freedoms" are the driving force of the entire integration process (Babic 2003, 201), which can be best seen in the example of the EU itself. In economic terms, integration has had several levels – the original free trade area gradually grew into a customs union, and by ensuring the "four freedoms" the creation of the EU internal market started, and reaches its climax in the establishment of economic and monetary union.

Existing laws in the field of standardization, metrology, accreditation and technical regulations and general product safety has been largely harmonized with EU regulations, and their full implementation is pending.

Free movement of persons can be seen through ensuring freedom of employment of domestic workers (BiH citizens) – persons within BiH, and free employment of foreigners. Segments of the free movement of persons – the question of labour relations, social insurance and education, according to the BiH Constitution, is the responsibility of the entity. The main hindrance to the free movement of domestic workers in BiH is an economic situation and the inability of employment. In addition, throughout whole Bosnia and Herzegovina the recognition of professional qualifications and validity of legally issued diplomas and certificates is provided. Employment of foreigners is regulated by the entity laws on which foreign citizens residing in BiH may have access to employment depending on the obtained work permit. A work permit is issued to foreigners provided they have a permanent or temporary residence permit, and that the employment office has no registered unemployed persons who meet the requirements for the job.

Free movement of services and business establishment, along with the other three freedoms, is an important factor in the creation and strengthening of a single economic space in BiH. Generally, the characteristic of the service sector in BiH is one with relatively non-discriminatory manner, which can be illustrated by examples of the banking sector, transportation and courier services, which are mostly foreign-owned. In financial services, the banking sector is regulated by the legislation at the entity level, which, among other things, enables domestic and foreign natural and legal persons to establish banks in the territory of BiH (with relevant authorizations for foreign parties). When it comes to non-financial services, it can generally be said that the process of establishing the legal and institutional framework is in line with European standards at the outset and that the process of harmonization in various sectors goes with different pace – in the telecommunications sector the legal and institutional frameworks are established, some progress has been made in the field of broadcasting, and foundations for e-business are at the very beginning. One of the basic prin-

ciples of free movement of services is the freedom of establishment, which in BiH also features a non-discriminatory manner – companies from EU are able to establish and perform free actions based on the principle of the national treatment or the principle of Most Favourable Nations, whichever is more favourable in a given case. Closely related to the freedom of establishment is the issue of incorporation. The European integration process conditioned a transfer of competences in this field at the state level. An example of it is the adoption of the Framework Law on Business Registration at the state level, in line with EU standards, followed by harmonization of entity legislation in this area. This law accelerated, uniformed and simplified procedures of incorporating, and in the courts a unique business register at the state level was established.

Overall, previous work in this area of free movement of capital has resulted in securing and maintaining a stable exchange rate of BAM through currency board arrangements of the Central Bank and successful transformation and modernization of payments, loans for the transfer of profits from foreign investments. As for individual areas, current activities in capital market development have resulted in the establishment of the institutional, legal and material-technical basis which allows the functioning of securities markets, from the primary market, i.e. emission of securities, electronic system of registration and transfer of securities, to securities in the secondary market where trading in securities is mainly done on the stock market as a regulated market.

2.3. Competition

The process of transition and harmonization with European standards introduces into BiH society numerous new concepts, which are a prerequisite for the normal functioning of the market economy. Competition policy, as one of these concepts, supports the transition process by creating healthy economic structure and an acceptable regulatory framework which prevents monopolization of the market and unacceptably large profits. The legal framework in the field of competition was launched in the earliest stage of European integration process. The adoption and implementation

of the Law on Competition was one of the requirements of the Road Map, and the Feasibility Study defined competition as one of the priority areas. Shortly after the Law on Competition came into force, there were changes in EU legislation, so that the existing law became not harmonized with the EC acquis. Therefore, the drafting of a new Law on Competition in BiH, fully compliant with current EU regulations was started. The need for such a successful organization of the institutional framework and harmonization with EU standards conditioned the powers of the competition to be on the state level. Ministry of Foreign Trade and Economic Relations of BiH is responsible for the implementation of political competition.

2.4. Consumer protection

This area is closely related to competition, and establishing a legal and institutional framework has also started in the early stage of the process of European integration. The adoption of the Law on Consumer Protection was also one of the requirements of the Road Map. Also, here the recommendations of the Feasibility study of identifying consumers as one of the priority areas are given. Overall, the new law on consumer protection is in full compliance with European standards in this area – regulates relations between consumers, producers and traders in the territory of BiH, and contains provisions on obligations of performing commercial activities in a fair manner, price marking, labelling of products, loans, advertising of products and services, economic services of general interest, contracts concluded away from business premises, distance contracts, consumer loans, electronic payment instruments, tourist package-arrangements, time-rental of tourist facilities, unfair terms in consumer contracts.

Furthermore, the protection of life and health of consumers in the area of security of goods is regulated by the Law on General Product Safety, which adopted the Directive on general product safety. In the area of food safety, the Law on Food was adopted, which is entirely based on the requirements of the WTO Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures, as well as on the requirements of European legislation in the field of food safety.

2.5. Corporate management

The field of corporate management is particularly important for any country in transition, including Bosnia and Herzegovina. The term of transition in the economic sense means a transition from a planned to a market economy that means the process of transformation of ownership and manner of enterprises management (Blanchard 2005, 255). This field is closely related to other segments of the internal market, primarily with the free movement of capital and services – instance of this is the field of privatization and registration of companies. The field of corporate governance in BiH is entirely within the jurisdiction of the entity. Entity legislation regulating this field is uniform, and their common feature is an absolutely liberal system of establishment for all legal and natural persons, domestic and foreign. If the founder is a foreign natural or legal person, then, in addition to this, an additional regime relating to foreign investments is applied.

2.6. Intellectual property

The focus of current activities in this area was in the field of industrial property rights, where a legal framework and procedures are established, so that significant results in the field of protection and trade of patent rights, trademarks and service names and industrial design are achieved. Registries of all rights in electronic form are established. In the field of copyright and related rights, a legal framework and set the criteria for the enjoyment of these rights are established. Furthermore, the criteria for representation in the field of industrial property protection are also established. Today, in BiH there are several legal and natural persons as patent agents and representatives for industrial design and trademarks, capable not only to protect rights before the Institute, but also to act before courts, customs, sales inspection, and other relevant institutions. For protection of copyright and related rights there are two specialized agencies which meet the requirements and have been given permission for their work by the relevant BiH Institute. The area of intellectual property is regulated by the Law on Industrial Property in BiH and the Law on Copyright and Related Rights in BiH and regulations to implement them. These laws and regulations estab-

lish administrative procedures, provided measures, and define the role of judicial and other competent authorities for more effective protection of intellectual property.

3. INNOVATION

Transformation from classic to information society is a prerequisite for integration into the European Union (Dujsin 2009, 89). Activities started towards the establishment of an information society and strategic information systems are a kind of catalyst for the development in our country. The development project of policies and strategies of development of information society in BiH includes the policy of development and infrastructure of ICT, industry, e-commerce, e-government and e-education. A prerequisite for the establishment of information society lies in the developed and wide ICT infrastructure, as a medium for information flow, consisting of telecommunications networks and strategic information systems. The existing infrastructure network, however modern technologically, is not fully utilized.

Implementation of reforms in the field of education is an important task for Bosnia and Herzegovina. The pre-school, primary, secondary and education for children with special needs is regulated at the state level. BiH already participated in the various programmes of the European Union, and its strategy in this sector will be in accordance with defined European guidelines and started processes and priorities set within the Bologna Process and the Lisbon Strategy. The international community, particularly the OSCE, assist in the development and implementation of the education strategy with the aim of its reforming and modernizing. Education is a priority for governments of all member states of the European Union. It is characteristic that the structures of the education system vary within all countries and also between member states of the European Union. In this field, the European Union created a cooperation policy: exchange of ideas and practices. There is no “common education policy”. Each member state is responsible for the content and organization of its education and training system.

In BiH there are not enough organized activities in terms of research and development, also there is no policy or a programme of improvement. Positive examples, such as the successful exchange of knowledge and training of local capacities at universities and several medical institutions, or the innovations movement, do not change the general picture. A country which had significant research capacity and capability of technical development in the 80's, is at the beginning today. In the following years, this will become a problem for economic development in BiH, regardless of the integration in the EU. In the EU, research is considered a key driver of innovation; it aims to increase the competitiveness of the EU and to reach the aspirations of its citizens. The EU has superb capacities and rich expertise at universities, research centres and industrial laboratories. "Centres of Excellence" in the EU can attain results of the highest level, and the diversity of cultures in Europe contributes to the originality and creativity of researchers and research teams. Therefore, the concept of European Research Area - ERA as a true internal market of science and knowledge is developed. The aim of the ERA is to reorganize the overall Community assistance for better coordination of research activities and the transformation of research and innovation policies at national and European level.

4. ECONOMIC AND FISCAL ISSUES

4.1. Economic-monetary union

Monetary policy in BiH is within the exclusive jurisdiction of the Central Bank, whose independence and the prohibition of financing government deficits are prescribed by the law. BiH is in the currency board regime, with fixed exchange rate against the euro. The establishment of economic and monetary union serves as a mean of achieving economic and social progress (Dimitrijevic and Fabris 2007, 125), a high level of employment and a balanced sustainable development of the EU. Four basic criteria that will ensure long-term convergence of national economies and stability for the base of the single currency is adopted (CBBH 2014). The condition for accession to economic-monetary union comes down to the ability to meet the basic criteria (Maastricht criteria) relating to price stability, the

annual government deficit and public debt, currency stability, interest rates on long-term loans, yet in a sustainable manner.

4.2. Taxes

Indirect taxes make up half of the tax revenue, whereas the other half originates from direct taxes and contributions. Intensive reform of the tax system is in progress. Legislation on Value Added Tax at the state level was adopted, and institutions have been established. The legal solution prescribed a single VAT rate of 17%. Currently, in the tax in force in BiH, there are four forms (models) of turnover taxation (consumption): the general sales tax, expenses, as an individual tax on turnover, customs, as a tax on foreign consumption with the elements of foreign, a tax on real estate transfers. The most important form of indirect taxation is a general turnover tax with a share of tax revenues above 20% (Indirect taxation authority 2014). Given the significance of indirect taxation for the functioning of the single market, considerable efforts on harmonization of the tax rates of indirect taxes (turnover tax, expenses and duties) were done. The introduction of VAT in the tax system of the state is the most significant segment of the reform of economic and financial system of BiH. In the category of direct taxes, income tax was selected as the most important form of taxation and as a long-term policy of Bosnia and Herzegovina. This ensures overcoming of the shortcomings arising from modest financial capacity of other forms of direct taxation (profit tax, income tax and property tax).

4.3. Statistics

The availability of reliable statistical data is a prerequisite for the development of a democratic society and market economy. Statistical institutions in BiH have adopted principles of modern statistics: quality, reliability, objectivity, relevance, validity of contents, confidentiality and transparency. The bearers of statistical activities in BiH are: Agency for Statistics of BiH, Institute of Statistics of FBiH, Institute of Statistics of RS and Statistical Bureau of the Brcko District (a branch office of the Agency for Statistics of BiH).

Principles of statistics in the European Union are formulated by the provisions of Article 285 of the Treaty on establishing the European Community (BHAS 2014). National (state) statistics institutions of EU member states have the competence to implement statistical research and production of statistical indicators. Regulation of the EU Council set the responsibility of national (state) governments regarding the production of Community statistics, in accordance with the principle of subsidiarity. To become a part of the European statistical system the candidate countries must strengthen their institutions and capacities parallel to full adoption of the acquis in the field of statistics.

5. ECONOMIC – SOCIAL COHESION

Unemployment and social security are the biggest economic and social problems in BiH. Social policy is a constitutional obligation of the entities, but the Federation of BiH shares its jurisdiction with cantonal governments. The cantonal authorities are responsible for the implementation of established policies and implementation of measures of minimal social security. Brcko District adopts and realizes social policy measures, including minimal social security. Entity ministry of labour determines regulations pertaining to labour, employment and social security for the unemployed as well as the regulations for the operation of the institutions in this field. The regulations define the obligations of the entity employment institutes to pay cash sums as aid and health and pension insurance for the unemployed. Monetary aid for unemployment insurance, receive persons who fulfil the prescribed legal requirements. The obligation of the entity Employment institutes in the monitoring of the situation on the labour market and employment mediation is defined by the Law. In the FBiH Employment Bureau is organized into 10 public employment institutions in the cantons and employment offices in all municipalities. In the RS, the Employment Institute is a centralized institution with six regional offices and bureaus in municipalities. Employment Agency as a public institution operates also in Brcko District. Employment institutes are financed by taxes on salaries.

Integration objective of EU social policy is to improve the living and working conditions, to stimulate employment, equal opportunities and minimal social protection (Vukadinovic 2005, 96). Social policy is an integral part of realizing freedom of movement of workers. The principles are defined in the Treaty of establishment of the European Community and the Protocol on Social Policy. Mode of work is based on the programs adopted by the Community, on coordination and cooperation of member states and the adoption of legislative measures for improvement of the harmonization of national legislation in the field of social policy (ARZ BiH 2014). Harmonization of the development strategy and employment policy, adopted in the Amsterdam Treaty obliges Member States to prepare three documents in the field of employment: annual review of the labour market, long-term employment strategy and annual action program for employment, in conformity with the guidelines of the EU Council.

6. ENVIRONMENT

Environmental Policy is based on the principles of sustainable development, i.e. integration of environmental policy into sectorial policies. Sustainable development is, according to the traditional definition, "development that meets the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs". Proper use of natural resources and proper economic growth will ensure a healthy life for present and future generations. Sustainable development policy will, in addition to improving the state of the environment, help BiH make progress on its path towards full membership in the EU. Segment of environment is financially and legally very demanding for future EU member states, because it is necessary to adopt a number of new regulations. The development of environmental policy in BiH is supported through the CARDS program, and the goal is to strengthen the central government institutions responsible for the environment and the development of relevant policies so as to improve the sustainable management of the environment throughout whole BiH.

Laws on environment regulate the use of natural resources in the economy and spatial planning. In recent years in BiH, environment management

system based on the principles applied in the EU is created, and in its realization great importance is given to international aid programs in BiH, including the CARDS. Thus, in the framework of the project "Preparation of laws and environment policies in BiH (BH 99-03)" a set of (entity) laws on environment was drafted, such as: (1) Framework Law on Environmental Protection, (2) Law on Air Protection, (3) Law on Water Protection, (4) Law on Waste Management, (5) Law on Nature Protection, and (6) Law on the Fund for Environmental Protection. Laws are based on key EU directives on the environment. In addition to laws, the Inter-Entity National Plan of Action relating to environment for BiH (NEAP) was adopted. The project REReP also gave a significant contribution to capacity building for environmental management. BiH accessed to most international agreements (conventions) on the environment.

7. JUSTICE AND INTERNAL AFFAIRS

Cooperation in the field of justice and internal affairs was established within the third EU pillar and entails the concept of establishing a common area of freedom, security and justice (Maastricht Treaty of 1993) where a high level of public safety was ensured in parallel with the development of measures on border controls, asylum, immigration and the prevention and the fight against organized crime. With the aim of adopting the principles of the European Union in the field of justice and internal affairs, Bosnia and Herzegovina shall take the necessary measures and reforms in areas such as strengthening the rule of law, fight against organized crime, corruption and illegal immigration.

Since 2002, the complete reform of the judicial system in Bosnia and Herzegovina is implemented. As part of the reform, the High Judicial and Prosecutorial Council of BiH was established, while a network of courts and prosecutors' offices was rationalized and the number of judges and prosecutors was reduced. Furthermore, the Court and the Prosecutor's Office of BiH have become operative and their financing is provided. Within the Court of BiH, a special Council for War Crimes and within the BiH Prosecutor's Office the War Crimes Department were established.

Ministry of Justice of BiH is gradually taking over its role in adapting and developing the internal legal system in accordance with the European and ensuring international and inter-entity legal assistance and cooperation. In the system of the Ministry of Justice of BiH, the Judicial Police was established. By completing post-accession commitments of the Council of Europe, BiH is taking a substantial number of conventions, including the adoption of United Nations conventions.

Ministry of Security of BiH in its organizational structure includes the State Border Service, State Investigation and Protection Agency and the Interpol Office. The visas policy is within the competence of the Ministry of Foreign Affairs of BiH and to a lesser degree of the Ministry of Security of BiH. For the purpose of bridging the institutional lack on the state level, in 2003 a position of Coordinator for the prevention of human trafficking and illegal immigration was established. As a result of the establishment of the State Border Service and exacerbating the visa regime and the conditions for entry into Bosnia and Herzegovina, there was a significant reduction in the number of illegal immigrants.

8. FOREIGN POLICIES

The situation in BiH in terms of foreign trade should be viewed in terms of the current requirements of the Stabilisation and Association Process (SAP), and the future requirements that will come with the signing of the Stabilisation and Association Agreement (SAA) and negotiations on membership in the European Union (EU). The current requirements as well as the emphasis on certain segments or instruments of trade policy are closely related to the volume of BiH trade with foreign countries, its structure and geographic distribution (Vukadinovic 2005, 78), and the strategic aspirations of BiH to become a member of the EU and the World Trade Organization (WTO).

In the period January-July 2014, exports amounted to 4 billion 974 million BAM, which is 0.4% more than in the same period of 2013, while imports amounted to 9 billion 39 million BAM, which is 5.4% more than in the same period of the previous year (Council of Ministers of BiH 2014).

Export-import ratio was 55%, while foreign trade deficit amounted to 4 billion 65 million BAM. Exports to CEFTA countries amounted to 730 million BAM, which is 0.4% less than in the same period of 2013, while imports amounted to 981 million BAM, which is 10.2% more than in the same period last year. Export-import ratio stood at 74.3%. Exports to EU countries amounted to 3 billion 665 million, which is 0.9% less than in the same period of 2013, while imports amounted to 5 billion 477 million, which is 4.6% more than in the same period of 2013. Export-import ratio stood at 66.9%.

The basic customs legislation is the Law on Customs Policy of BiH, which is in force since 2004. The customs regulations set also includes other regulations in this area adopted by the Parliamentary Assembly of BiH, Council of Ministers of BiH and the Steering Committee for their implementation in accordance with EU regulations. The Law regulates the basic elements of the system for customs protection of the BiH economy, the rights and obligations of all subjects in customs procedures, regulates customs area, customs line, the customs border belt, customs supervision, the procedure of customs clearance of goods and other institutes that regulate the system of customs protection. Customs regulations are unique in the customs territory of BiH. The Indirect Taxation Authority shall be competent for the implementation of the Law. The integration of the customs administration is done and it is now working as part of the Indirect Taxation Authority. The territory of BiH is divided into four customs areas with regional centres: Sarajevo, Banja Luka, Mostar and Tuzla. The network of customs offices has been reduced and rationalized. The development of an information system that meets the needs of trade is in its final stage. The customs tariff is agreed upon and set for the whole territory of Bosnia and Herzegovina, and is applied from January 1st 2005. The customs classification is mainly in accordance with the classification valid in the EU. The amounts of customs tariffs are adapted to current needs of BiH. During the process of negotiation and association, tariffs will gradually be adapted to the tariffs used in the Customs Union.

9. FINANCIAL ISSUES

Budget is planned, adopted and implemented at all levels of government: state, entities, Brcko District, cantons, cities and municipalities. For the level of the state, entities and Brcko District, a principle of the consolidated government account is introduced in practice. A coordination mechanism between the state, entities and municipalities in terms of the technical management of the treasury system was established, which is a prerequisite for establishing control over the total public expenditures. EU insists on respecting budgetary principles: comprehensiveness, balance, specification of expenditures, a plan on annual basis (calendar year) and transparency. The contract stipulates that member states shall avoid the excessive budget deficit. The Government will monitor the budget situation and public debt of member states with the aim of identifying major deviations. The whole Section 5, Title 2 of the Treaty on establishing the European Community is dedicated to the issue and control of the budget, as well as to the obligations of the EU institutions and the competent authorities of the Member States in this area (Council of Ministers of BiH 2014). The regulation of the EU Council defines the budget of the European Community. Budgetary policy, public debt and the ability to service external debt are key priorities that the EU insists upon in the pre-accession phase. The ability of the state to pay its own costs, to regularly service its external debt and to reduce the level of the total public debt (Samuelson and Nordhaus 2007, 241) is an indicator of the fulfilment of the Copenhagen criteria. Therefore, the budgetary policy of the state in the pre-accession phase is under constant surveillance by the European Commission.

The strategic goal of the reform is to modernize the legislation and the budget practice. The direction of the reform is determined by the principle of self-sustainability of public finances at all levels of administration. The programmed degree of modernization is satisfying the criteria for EU membership. Reform results will be achieving international standards and codes adopted in EU, World Bank and International Monetary Fund practice.

The basic legislation in the area of financial control of budget users entails: the Law on Treasury, the Law on Budget Execution of BiH, the an-

nual budget of BiH, including international obligations, annual budgets of entities and Brcko District, the Law on Budget of FBiH, the Law on Budget System of the RS and the Law on Audit of Financial Operations of BiH institutions. The INTOSAI auditing standards, INTOSAI auditing code for auditors in the public sector and the Rulebook of the Coordinating Committee for auditing were adopted. In terms of external auditing and the treasury system the following institutions were found: Audit Office of the Finances of BiH Institutions, Audit office for Budged of FBiH and the Supreme Office for Public Sector Auditing of RS. External audit of institutions in the EU is based on the standards of the International Organisation of Supreme Audit Institutions responsible for auditing the public sector at the national (state) level (INTOSAI). Within the Board of Auditors EU established an EU set of guidelines for the application of INTOSAI auditing standards.

CONCLUSION

It is necessary to develop an integrated concept of harmonization of regulations in BiH, based on the principles of functionality, capacity and flexibility. Conduct an assessment of compliance of existing regulations at all levels, and the assessment of implications of adoption and harmonization of legislation in the financial, economic or social terms as a basic document for multi-annual programming of the adopting the acquis. It is necessary to establish an adequate legal and institutional framework with the aim of improving the freedom of movement of workers, particularly in the terms that BiH becomes an attractive destination for foreign investments. Adopt legislation related to recognition of foreign diplomas and facilitate access to the labour market by recognizing foreign educational qualifications. Harmonise the education system and labour market needs and harmonise the criteria of operation of higher education institutions with the ones in the EU, with the aim of raising the quality of education. Thoroughly reorganize and reform the sector of non-financial services in line with the acquis. Due to versatility and diversity of these services, it shall be required to make a suitable study, using foreign experiences and relevant twinning programmes. Perform de-bureaucratization procedures for the acquisition

of real estate property rights. Establish national instruments for stimulating attraction of green field FDI and participation of foreign capital in the development and privatized programmes in the processing industry. Policies related to accession to the economic-monetary union should bear in mind the following: EMU membership stands at the end of BIH road towards EU integration, planning and implementation of economic policies should be harmonized with European principles, economic relations (foreign trade especially) with EMU members, but also with members of ERM II, significantly affect the efficiency of the integration process.

The reform of the tax system in the direction of European integration is a long-term process that shall take place in two phases: the first, until acquiring the status of a candidate, harmonization of BiH legislation with a minimum set of regulations from the EC acquis; the second, the candidate status and reception, with defined deadlines for full adoption of the EC acquis in BiH legislation. The strategic goal of the reform is to modernize the legislation and budget practice. The reform direction is determined by the principle of self-sustainability of public finances at all levels of administration. The programmed level of modernization is satisfying the criteria for EU membership. Reform results will be achieving international standards and codes adopted in EU, World Bank and International Monetary Fund practice. In accordance with the priorities of the European Partnership with Bosnia and Herzegovina, it is necessary to continue the reform of the legislation in the field of financial control and audit, to initiate necessary amendments to criminal, administrative and procedural legislation, to prepare and adopt written internal rules and procedures adapted to the treasury mode of work for behaviour within institutions.

REFERENCES

1. Babić, Mate. 2003. *Makroekonomija.* Mate: Zagreb.
2. Blanchard, Olivier. 2005. *Makroekonomija.* Mate: Zagreb.
3. Dimitrijević, Bojan and Fabris, Nikola. 2007. *Ekonomska politika – teorija i analiza.* Centar za izdavačku djelatnost: Beograd.

4. Dujšin, Uroš. 2009. *Ideje o ekonomskoj politici (doktrine ekonomske politike).* Ekonomski fakultet: Zagreb.
5. Hitiris, Theo. 2003. *European Union Economics.* Prentice Hall: London.
6. Jovanović, Miroslav. 2004. *Evropska ekonomska integracija.* Ekonomski fakultet: Beograd.
7. Samuelson, Paul A. and Nordhaus, William D. 2007. *Ekonomija.* Mate: Zagreb.
8. Smith, Steve. Hadfield, Amelia. Dunne, Tim. 2008. *Foreign Policy: Theories, Actors, Cases.* Oxford University Press.
9. Vukadinović, Radovan. 2005. *Teorija vanjske politike.* Politička kultura: Zagreb.
10. Labour and Employment Agency of Bosnia and Herzegovina 2014 „Pregled stanja tržišta rada na dan 31. Svibanj 2014. godine". Visited on August 20th ,www.arz.gov.ba
11. BiH Agency for Statistics 2014 „Ekonomske statistike, Statistika robne razmjene BiH s inostranstvom, siječanj – srpanj 2014". Visited on August 23rd www.bhas.ba
12. Central Bank of BiH 2014 „Godišnji izvještaj 2013" Visited on August 23rd www.cbbh.ba
13. Indirect Taxation Authority of BiH 2014 „Carine". Visited on August 8th www.uino.gov.ba
14. Council of Ministers of BiH 2014 „Program rada Vijeća ministara BiH". Visited on August 22nd www.vijeceministara.gov.ba

STRUČNI RADOVI
EXPERT PAPER

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 368.025.1:336.717.22
Rad primljen: 19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514547G
Rad odobren: 30.03.2015. Stručni rad

Galijašević, Zumreta, msr.[1]
Šoja, mr Tijana[2]
Selimović, BA Alen[3]

USKLAĐENOST SISTEMA OSIGURANJA DEPOZITA U OKVIRU GLOBALNE REGULATORNE POLITIKE

Rezime: *Poučeni situacijama sa bankarskim panikama, osiguranje depozita postalo je instrument očuvanja povjerenja prema bankama. Potreba zaštite depozita klijenata osnovni je cilj institucije koja se uspostavlja kao autoritet za osiguranje depozita. U radu se ispituje regulatorni okvir osiguranja depozita i akcije koje su došle kao odgovor na još uvijek aktuelnu krizu. U tu svrhu se provjerava hipoteza usklađenosti nacionalnih sistema osiguranja depozita u okviru globalne regulatorne politike. Cilj je proučiti pojedinačne sisteme osiguranja depozita Japana, Velike Britanije (UK) i zemalja Evropske unije (EU) i utvrditi stepen njihove konvergencije. Metodama analize i komparacije raščlanjuju se i upoređuju regulative nacionalnih sistema osiguranja, dok se deduktivnom metodom ocjenjuje nivo njihove harmonizacije. Rezultati istraživanja ukazuju na postepeno približavanje sistema u domenu prihvatanja jedinstvene regulative, i ali divergenciju u načinu i efektu njene implementacije. Za bolje usklađivanje regulative na globalnom nivou preporučuje se uvođenje eksplicitnog i višestrukog sistema osiguranja.*

Ključne riječi: *sistem osiguranja depozita, regulatorna politika.*

JEL klasifikacija: *G21.*

[1] Student doktorskih studija, Univerzitet "Vitez", Vitez, zumreta.galijasevic@gmail.com
[2] Portfolio menadžer, Centralna banka BiH, tijana_soja@yahoo.com
[3] Interni trener, Hypo-Alpe-Adria-Bank d.d. Mostar, alen_selimovic@yahoo.com

UVOD

Depoziti čine najveći dio izvora finansiranja aktivnosti banaka. Njihovo povlačenje može dovesti do poremećaja u funkcionisanju banaka i finansijskog sistema. Očuvanje povjerenja u bankarski sistem stoga treba biti praćeno aranžmanima zaštite depozitara.

Uspostavljanje efektivnijeg sistema osiguranja depozita jedna je od mjera globalne regulatorne politike, kao odgovora na finansijsku krizu. Regulatornom politikom predviđaju se određeni propisi, ograničenja i pravila, čime se teži konvergenciji regulative i u domenu osiguranja depozita.

Banka za međunarodna poravnanja (eng. Bank for International Settlements, BIS) i Međunarodna organizacija za osiguranje depozita (eng. International Association for Deposit Insurance, IADI) 2009. godine izdale su osnovne principe za efektivne sisteme osiguranja depozita (Detaljnije pogledati na: Core principles for efective deposit insurance systems, 2009. http://www.bis.org/publ/bcbs156.pdf). Kreirani dokument nazvan „Core principles" ili „Osnovni principi" prepoznat je kao prioritet za njihovu implementaciju u okviru nacionalnih regulatornih politika. Principi su 2011. godine utvrđeni kao ključni standardi za zdravlje finansijskog sistema od strane Odbora za finansijsku stabilnost (eng. Financial Stability Board, FSB, detaljnije na: FSB, Thematic review on Deposit Insurance Systems, web site: www.financialstabilityboard.org). Oni ujedno služe kao temelj za praćenje promjena u pojedinačnim sistemima osiguranja depozita.

U ovom radu proučava se usklađenost nacionalnih sistema osiguranja depozita, a ne njihovo odstupanje od osnovnih principa. Razvojem finansijske krize dio regulative koji obuhvata segment osiguranja depozita razmatra se uglavnom sa stanovišta limita pokrića depozita.

Međutim, analize pokazuju da je, u kriznom periodu, država u nekoliko navrata preuzela ulogu „spašavanja" banaka od institucija koja se bave osiguranjem depozita. Stoga je cilj rada identifikovati karakteristike sistema osiguranja depozita u Japanu, UK i zemljama EU s akcentom na Njemačku, a zatim proučiti sličnosti i razlike i nivo njihove usklađenosti.

U radu su korišteni podaci iz sekundarnih izvora dostupni u javnim publikacijama i internet izvori. Rad je strukturiran kako slijedi: nakon uvoda, obrađen je teorijski koncept sistema osiguranja depozita, potom se analizira osiguranje depozita u različitim nacionalnim uslovima, a smjernice konvergencije nacionalnih sistema osiguranja depozita predstavljene su u četvrtom dijelu rada.

1. TEORIJSKI KONCEPT SISTEMA OSIGURANJA DEPOZITA

Sistem osiguranja depozita razvio se početkom Velike krize 30-ih godina prošlog vijeka. Potreba zaštite depozita klijenata osnovni je cilj institucije koja se uspostavlja kao autoritet za osiguranje depozita. Osnivači su državne institucije, privatni subjekti ili njihova kombinacija. Poučeni iskustvima sa bankarskim panikama, osiguranje depozita postalo je instrument očuvanja povjerenja i propadanja banaka. Eksplicitno ili implicitno uspostavljen sistem osiguranja depozita ukazuje na formalnu prirodu osiguranja.

Implicitno uspostavljeni sistem ne temelji se na zakonu kojim se garantuje zaštita klijenata usljed propadanja, bankrota banke. U ovom slučaju se pretpostavlja da država namiruje deponente. U nekim od vodećih svjetskih sila, kao što su Kina i Australija, osiguranje depozita ne postoji. Kao razlog se navodi veća tržišna disciplina implicitnog sistema i mogućnost nepravilnog djelovanja sistema zaštite depozita u eksplicitnom sistemu. Vlade zemalja implicitnog sistema isti vide kao tupi poticaj investitorima, kao i bankama, da upravljaju rizicima, što povećava mogućnost propadanja banaka (Mayes 2013, 14).

U većini zemalja uspostavljen je eksplicitni sistem osiguranja depozita, koji se kontinuirano unapređuje. Eksplicitno uspostavljeni sistemi temelje se na formalnim uredbama o funkcionisanju sistema, limitima pokrivenosti, finansiranju sistema i namirenju klijenata u slučaju bankrota banke. Osiguranje depozita podrazumijeva pravila koja nisu jednako definisana na nacionalnim nivoima (“compensation scheme”), ali se primjenjuju na opštoj razini. U nekim zemljama postoji više sistema osiguranja depozita, dok neki sistemi osiguranja depozita pokrivaju više zemalja.

Pristup osiguranju depozita zavisi od strukture bankarskog sistema odnosno modela bankarskog poslovanja koji može i ne mora biti zasnovan na

pravnom razdvajanju klasičnog i investicijskog bankarstva (Mishkin 2010, 270). Osiguranje u višestrukim sistemima podrazumijeva pokriće depozita različitih tipova banaka (Iwanicz-Drozdowska 2013, 11). U suprotnom, postoji jedinstven sistem osiguranja za sve banke.

2. ANALIZA USKLAĐENOSTI SISTEMA OSIGURANJA DEPOZITA NA GLOBALNOM NIVOU

Globalna finansijska kriza 2007–2008. godine podstakla je nacionalne autoritete da preispitaju okvire u kojima se tretira regulativa osiguranja depozita (Ayaidi, Lastra 2010, 210). Posebno značajan momenat jeste usklađivanje regulativa zbog pojave kartel-banaka na prekograničnoj osnovi (Ayaidi i Lastra 2010, 212). Regulativa koja predviđa osiguranje depozita u Japanu, UK i zemljama EU sažeta je u tabeli 1.

Tabela 1. Specifičnosti regulatornih politika u domenu osiguranja depozita (autori)

Sistem osiguranja depozita	**Japan**	**UK**	**Njemačka**
Postojanje sistema osiguranja depozita	Da, Korporacija za osiguranje depozita Japana (DICJ)	Da, FSCS	Višestruko Da
Finansiranje sistema/ Kapital	Država i banke	Banke	Banke i brokerske kompanije
Fondovi/ Prikupljanje premija	Redovno	Ex-post	Redovno
Pristup procjene rizika osiguranja	Ne	Ne	Da
Limit po depozitu	Za oročene depozite 10 mil. jena, ostali depoziti u potpunosti pokriveni	85.000 funti	100.000 evra

Pokriće stranih depozita	Ne	Da	Ne (samo depoziti u evrima)
Pokriće međubankarskih depozita	Ne	Ne	Ne
Klijenti su u potpunosti namireni u slučaju problema koje banka ima	Da	Da	Da
Sudjelovanje u sistemu osiguranja obavezno za sve banke	Da	Da	Da
Dio aktive koji se finansira iz depozita	70%	68%	65%
Prosječni period namirenja depozitara	-	3–6 mj.	-

Neusklađenost regulatornih politika u oblasti osiguranja depozita proističe iz nacionalnih uslova i strukture bankarskog sistema. Razlike se tiču finansiranja programa osiguranja, njihove osjetljivosti na rizike i limite osiguranja. Kao što pokazuje tabela br. 1, osiguranju depozita za analizirane nacionalne bankarske sisteme osiguranja depozita podliježu banke u svim analiziranim regijama. Međutim, razlike postoje u strukturi bankarskih sistema pa su, shodno nacionalnim strukturama, iz osiguranja isključene banke koje se ne smiju baviti specifičnim poslovima. U EU, poslovne, investicijske, hipotekarne i banke koje se bave osiguranjem i trgovinom vrijednosnim papirima podliježu osiguranju, dok su u Japanu i UK to samo poslovne i rijetko banke koje se bave investicijskim poslovima. Zakoni o osiguranju depozita harmonizovani su u pogledu tijela koje djeluje kao garant vraćanja depozita. U Japanu je to Korporacija za osiguranje depozita (eng. Deposit Insurance Corporation of Japan, DICJ). Cilj osiguranja depozita u Japanu jeste da zaštiti investitora i ostale strane i da pokuša da garantuje punu isplatu sredstava depozita, ukoliko finansijska institucija ne bude u mogućnosti da izvrši ove isplate, odnosno da isplati depozit po njegovom

dospijeću. Sistem osiguranja depozita u Japanu je ustanovljen 1971. godine, kada je usvojen zakon o osiguranju depozita (Deposit Insurance Law).

Glavna institucija koja je zadužena za implementiranje koraka osiguranja depozita jeste DICJ, koja je osnovana od strane Vlade, BoJ (BoJ – Narodna banka Japana), privatnih finansijskih institucija. Ona je ključna institucija u upravljanju sistemom menadžmeta osiguranja depozita u Japanu. Odgovorosti DICJ su segmentirane na sljedeći način:

- poslovi osiguranja depozita i javna zaštita depozita i depozitara;
- upravljanje aktivom u onim finansijskim institucijama koje zabilježe bankrot ili probleme;
- kapitalno jačanje finansijskih institucija itd.

U UK postoji posebno tijelo za naknadu štete za finansijske usluge (eng. Financial Services compensation Scheme, skr. FSCS). FSCS je kompenzacioni fond koji predstavlja „posljednje utočište" za klijente finansijskih kompanija u UK. Radi se o nezavisnom nevladinom tijelu sa ulogom regulacije finansijskih usluga i zaštite prava potrošača u UK. Ovo tijelo plaća naknadu kada kompanija to nije u mogućnosti ili vjerovatno neće biti u mogućnosti. Ovo je najčešće situacija kada kompanija prestane da trguje ili kada postane nelikvidna, nesolventna. Tijelo je osnovano Zakonom o prudencionalnoj regulativi (The Prudential Regulation Authority, PRA) a 2000. godine je postala je operativna. FSCS pruža zaštitu u sljedećem:

- depoziti,
- politike osiguranja,
- potvrđeno osiguranje, nakon 2005.godine, uključujući i putničko osiguranje,
- investicijsko poslovanje,
- lične finansije, od 31.10.2004. godine.

Njemačka ima višestruke sisteme osiguranja depozita, koji su segmentirani u zakonske i dobrovoljne. Dva zakonska sistema pokrivaju javne, odnosno privatne banke, a superviziju nad njima vrši savezno tijelo za finansijski

nadzor (njem. Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht, BAFIN, detaljnije na: www.financialstabilityboard.org). Dobrovoljna osiguranja depozita su organizacije banaka koje uglavnom pokrivaju depozite iznad limita predviđenih zakonskim osiguranjem.

Organizacije za osiguranje depozita u EU članicama su fondovi, korporacije formirane od strane privatnih banaka, javnih banaka, brokerskih kompanija i države. U nekim sistemima, kao npr. u Sloveniji i Irskoj, centralne banke preuzimaju ulogu u sistemu osiguranja depozita. Autoriteti, po prijemu zahtjeva, namiruju depozitara, ali nemaju ovlasti da poduzimaju radnje protiv banke, niti nadziru njene aktivnosti.

Posmatrajući regulative analiziranih regija, primjećuje se da razlike postoje i u domenu kapitala. Dok je DICJ osnovana od strane Vlade, Centralne banke Japana i banaka, u UK i evropskim zemljama one su nezavisne institucije, uglavnom privatne banke. Banke koje imaju svoje poslovnice u inostranstvu, kao i filijale inobanaka u Japanu nisu pokrivene sistemom osiguranja depozita. U zemljama EU i UK, strani depoziti su pokriveni.

Bankarski sistem u Japanu svoju aktivu uglavnom finansira iz depozita. Preko 60% aktive japanskih banaka finansirano je iz depozita. Bilansna pozicija djelimično je rezultat potpunog pokrića svih depozita koji se koriste u sistemu plaćanja i poravnanja i koji su raspoloživi po viđenju. Od 2003. godine, puna pokrivenost za oročene depozite ukinuta je nakon kriznih udara koji su pogodili Japan 90-ih godina (Demirgüç-Kunt 2005, 21). Oročeni i ostali depoziti uz pripadajuću kamatu osigurani su do iznosa od 10 miliona jena (71.585 EUR) po klijentu i po instituciji. Veliki limiti mogu se povezati sa osjetljivošću na rizike. Premija koju DICJ naplaćuje ne koristi pristup izloženosti riziku. DICJ nema uvid u upravljanje pasivom, a imajući u vidu stanje i udio depozita, limiti pokrića ostali su nepromijenjeni u kriznom i poslije kriznog perioda. S druge strane, nakon što je banka Norden Rock pretrpjela "run of bank", UK i EU su izmijenile zakonsku granicu osiguranja depozita. EU je nakon pojedinačnih akcija nacionalnih sistema osiguranja svojih članica, granicu sa 20.000 EUR pomjerila na 100.000 EUR, a UK sa 35.000 funti (43.120 EUR) na 50.000 GBP (61.600 EUR), a zatim na 85.000 GBP (104.720 EUR). Izmjene granice osiguranja depozita nisu povećale ukupni iznos osiguranih depozita u UK koji iznosi

4,03 milijarde GBP (Leonard 2013, 52). To se pojašnjava i smanjenjem iznosa depozita i propadanjem nekih banaka te intervencijama FSCS. Prema izvještaju FSB 2012. godine, Japan, Njemačka i UK spadaju u zemlje sa visokim limitima pokrića depozita, što smanjuje potrebu investitora da povlače depozite iz ovih banaka ovih regija.

Pomjeranja limita osiguranih depozita u UK pratila su regulativu u EU i ukazuju na veću osjetljivost na rizike sistema osiguranja nego u Japanu. Nakon što je Irska 2008. godine, usljed propadanja najvećih banaka, ukinula limite i garantovala potpunu pokrivenost depozita, svoje limite povećala je i UK zbog straha da bi se kriza iz Irske mogla transferisati u UK.

Japan, s druge strane, kao odgovor na krizu nije implementirao specijalne mjere u sistemu osiguranja depozita. Osim limita pokrića, mjere su uključivale i tip depozita i poboljšanje ovlasti u slučaju propadanja banaka. Pregled implementiranih kriznih mjera predstavljen je u tabeli 2.

Tabela 2. Krizne mjere u nacionalnim sistemima osiguranja depozita (autori)

Zemlja	Bez kriznih mjera	Povećanje limita pokrića	Širenje pokrića	Potpuno pokriće	Proširenje ovlasti DIS
Francuska		X		X	X
Njemačka		X		X	X
Italija					X
Japan	X				
Španija		X			X
Švicarska		X	X		X
Velika Britanija		X			X

Veća usklađenost regulativa u EU i UK u odnosu na regulativu u Japanu rezultat je i izvora finansiranja institucija osiguranja depozita. Sistemi osiguranja u EU i UK koje banke uplaćuju zasnovani su na visini kapitala banaka, dok

zaduživanje kod privatnih kompanija nije moguće. DSCI može pozajmljivati od privatnih firmi, a osim banaka, finansiranje vrši i država. Međutim, i FSCS je u toku krize koristila sredstva BOE kako bi namirila depozite propalih banaka. Spašavanje samo depozita Loydsa veće je od raspoloživih sredstava finansiranja kojim FSCS raspolaže (Leonard 2013, 23). Regulativa UK razlikuje se od druge dvije po načinu prikupljanja premija. FSCS koristi *ex-post* sistem finansiranja, gdje se sredstva banaka povlače u slučaju njenog propadanja. U zemljama EU i Japanu radi se o akumulaciji sredstava (*ex-ante*) u fondove koji se koriste za reakciju prije propadanja banaka.

Način finansiranja povezuje se sa teorijom zaštite klijenata. Naime, aktivnosti analiziranih sistema u situacijama kada se banke suočavaju sa "run of bank" problemima, pokazuju izmjenu u uslovima i granici osiguranja uz rijetke intervencije u praksi.

Istraživanja regulativa u zemljama širom svijeta pokazala su da su regulative prilagođene nacionalnim uslovima. Međutim, deregulacija i globalizacija bankarstva ukazuju na potrebu veće usklađenosti sistema osiguranja. To je posebno postalo evidentno kod prilagođavanja nacionalnih sistema EU, kada se zbog smanjenih troškova transfera novca, depoziti čuvaju u povoljnijim uslovima osiguranja. Direktiva 94/19/EC predstavlja podlogu za uspostavljanje sistema osiguranja depozita u EU sa decentraliziranim pristupom osiguranja u članicama. Usklađenost postoji u području osiguranja (isključeni interbankarski depoziti i korporativni depoziti).

Vrijeme prihvatanja i implementacije jedinstvenog programa osiguranja propisanog direktivom, kao i vrijeme namirenja klijenata od prijema zahtjeva čine suštinu razlika i u EU članicama. Period namirenja klijenata na globalnom nivou varira i on u prosjeku iznosi šest mjeseci. Iz tog razloga, 2014. godine direktiva je dopunjena.

Nova direktiva Evropskog parlamenta 2014/49/EU obuhvata harmonizaciju fondova finansiranja, tretmana rizika i područja proizvoda i pokrića deponenata.

Varijacije utvrđene analizom pokazuju da nacionalni sistemi izjednačavaju granicu osiguranja. Međutim, propisi se tumače na različite načine. To potvrđuje hipotezu o suštinskoj razlici među regulativama.

Analize pokazuju da najveći stepen konvergencije regulativa postoji u slučaju kada njihovu funkciju spašavanja banaka i namirenja depozitara preuzimaju druga tijela, što je ujedno paradoks svrhe osiguranja depozita.

3. ASPEKTI USKLAĐIVANJA SISTEMA OSIGURANJA DEPOZITA NA GLOBALNOM NIVOU

Za usklađivanje sistema osiguranja depozita svim zemljama preporučuje se da zadovolje osnovne principe definisane i prihvaćene od strane FSB. Preporuke se mogu sažeti u sljedećem.

- Prvenstveni cilj FSB jeste uspostavljanje eksplicitnog sistema osiguranja depozita i u zemljama sa visokim i niskim ili manjim prihodima.
- Budući da zemlje koriste različite modele bankarstva, to neke institucije ne podliježu sistemu osiguranja. Uključenje svih finansijskih institucija koje prihvataju depozite racionalna je smjernica za usklađivanje na globalnom nivou.
- Neograničena pokrivenost depozita nije preporučena. Naime, nepostojanje limita osiguranja u suprotnosti je sa tržišnom disciplinom i povećava rizik od finansijske nestabilnosti. Šema osiguranja treba predvidjeti tip depozita i shodno tome odrediti razinu pokrića. Ograničenje u iznosu pokrivenih depozita štiti klijenta. U slučaju kada postoji neograničeno pokriće, banke na raspolaganju imaju više slobode kod investiranja, kreditiranja i međubankarskog zaduživanja. Neograničenja štite osiguranu instituciju.
- Raspoloživost resursa u slučaju potrebe za namirenje preduslov je finansijske stabilnosti. Redovno odnosno *ex-ante* prikupljanje premija preporučuje se na globalnom nivou.
- Redovno prikupljanje premija može pomoći usklađivanju i definiciji vremena namirenja deponenata i institucija budući da bi tijela za osiguranje imala unaprijed raspoložive fondove finansiranja.
- Za različite tipove finansijskih institucija preporučuje se koristiti pristup procjene osiguranja depozita na rizike. Ovo se posebno odnosi na

poljoprivredne banke i banke vezane za određeno geografsko područje, što može povećati osjetljivost na rizike.

- Uspostavljanje višestrukog sistema osiguranja depozita preporučuje se za jačanje kapaciteta sistema osiguranja. Kompleksni finansijski sistemi zahtijevaju diferencirane pristupe u tipovima depozita pa samim tim i osiguranja. To pak nije prihvatljivo za male bankarske sisteme ili one sa malim omjerom depozita u bilansu zbog troškova sistema osiguranja.

ZAKLJUČAK

Razmatranje usklađenosti osiguranja depozita na globalnom nivou zahtijeva uvid u stanje regulatornih praksi u nacionalnim sistemima osiguranja. Razlike u regulativama omogućuju odgovor na tri bitna pitanja. Prvo, one ukazuju na način na koji se regulative mijenjaju u odgovoru na finansijsku krizu.

Drugo, ukazuju na usklađenost različitih regulativa u segmentu osiguranja depozita. Treće, one pomažu da se utvrde najbolje prakse sa ciljem uspostavljanja jedinstvene regulatorne politike.

Uporedba regulative u osiguranju depozita u Japanu, UK i zemljama EU pokazuje prisutne razlike u regulativi. Veća usklađenost višestrukog sistema u Njemačkoj i jedinstvenog u UK rezultat je regulatornih kriznih mjera te dopune i primjene već postojećih direktiva o osiguranju depozita.

Povlačenje depozita u Evropi ključni je faktor izmjene u regulatornoj politici i njihovoj većoj usklađenosti. Iako regulatorni zahtjevi potiču od modela bankarskog poslovanja koji je isti u Japanu i UK, Japan nije pristupio izmjeni limita osiguranja, širenju pokrića i drugim mjerama kao odgovor na krizu. Kriza nije iscrpjela kapacitete japanskih banaka. Zbog neizmijenjene razine depozita, sistem osiguranja depozita u Japanu pokazao je manju osjetljivost na rizike sa globalnog nivoa.

Globalizacijom bankarstva, teži se primjeni najbolje prakse u osiguranju depozita. Velike razlike evidentne su u tipu sistema osiguranja, finansiranju, prikupljanju premija, osjetljivosti na rizike i vremenu namirenja klijenata.

Efekti regulatornih izmjena, takođe, ne pokazuju balans u regulativama. Postepeno približavanje sistema osiguranja depozita rezultat je samo prihvatanja zahtjeva za jedinstvenom regulacijom. Bitnije, divergencija postoji u shvatanju, načinu i primjeni regulatornih zahtjeva. Najveća usklađenost primjene regulative u sistemu osiguranja depozita u Japanu, UK i EU evidentna je u dijelu spašavanja banaka. Generalno, na globalnom nivou, ovu funkciju preuzele su države ili druga tijela, što je u suprotnosti sa svrhom postojanja osiguranja depozita. Racionalne mjere usklađivanja analiziranih sistema osiguranja depozita bazirane su na kompleksnosti bankarskog sistema. Preporučuje se uspostavljanje višestrukog i sistem osiguranja za različite institucije i depozite, ograničenja u pokriću i redovno prikupljanje premija osiguranja.

LITERATURA

1. Ayaidi, Rym i Lastra, Rosa. 2010. "Proposals for reforming deposit garantee schemes in Europe". *Journal of banking regulation*. BIS. 11.
2. Cihak, Martin, Demirguc-Kunt, Asli, Peria Maria, Soledad Martinez, Mohseni-Cheraghlou, Amin. 2012. *Bank Regulation and Supervision around the World A Crisis Update*. Washington: World Bank.
3. Demirgüç-Kunt, Asli and Karacaovali, Baybars and Leaven, Luk. 2005. *Deposit insurance around the world: A comprehensive database*. Washington: World Bank.
4. Google. 2015. BIS, 2009. „Core principles for efective deposit insurance systems". Pristupljeno: 09.03.2015. http://www.bis.org/publ/bcbs156.pdf
5. Google. 2015. Financial Stability Board, FSB, 2012. „Thematic review on Deposit Insurance Systems". Pristupljeno: 10.03.2015. http://www.financialstabilityboard.org
6. Google. 2015. EU Parlament, 1994. „Directive 94/19/EC on deposit guarantee schemes". Pristupljeno: 05.03.2015. http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=PE%2082%202014%20INIT

7. Google. 2015. EU Paralement, 2014. „Directive 2014/49/EU on deposit guarantee schemes". Pristupljeno: 05.03.2015. http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014L0049
8. Iwanicz-Drozdowska, Malgorzata. 2013. *Multiple deposit insurance systems*. IADI.
9. Mayes, David. 2013. *Problems with light regulation and implicit deposit insurance*. IADI.
10. Mishkin, Frederic. 2010. *Ekonomija novca, bankarstva i tržišta*. Zagreb: MATE.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 368.025.1:336.717.22
The paper submitted: 19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514561G
The paper accepted: 30.03.2015. Expert paper

Zumreta Galijašević, MA [1]
Tijana Šoja, Msc[2]
Alen Selimović, BA[3]

COMPLIANCE SYSTEM SECURITY DEPOSIT WITHIN GLOBAL REGULATORY POLICIES

Abstract: *Drawing on situations with banking panics, deposit insurance has become an instrument of preserving trust to banks. Protect customer deposit is the main goal of institution who is established as the authority for deposit insurance. This paper examines the regulatory framework of deposit insurance and the action that came as an answer to the current crisis. For this purpose, it checks the hypothesis of consistency of the national deposit insurance system in the context of global regulatory policy. The aim is to study the individual deposit insurance system of Japan, the United Kingdom (UK) and countries of European Union (EU) and determine their degree of convergence. Methods of analysis and comparison are analyzed and compared to national regulations assurance system while the deductive method evaluates the level of harmonization. The research results point to a gradual convergence of the system in the field of acceptance of uniform regulations or divergence in the manner and effect of its implementation. For better alignment of global regulatory it is recommended the introduction of an explicit and multiple insurance system*

Key words: *deposit insurance system, regulatory policies*

JEL Classification*:G21*

[1] Phd student, Univerzitet "Vitez", Vitez, zumreta.galijasevic@gmail.com
[2] Portfolio manager, Central bank of Bosnia and Herzegovina, tijana_soja@yahoo.com
[3] Internal Treiner, Hypo-Alpe-Adria-Bank dd Mostar, alen_selimovic@yahoo.com

INTRODUCTION

Deposits are the largest source of financing activities of banks. Their withdrawal may lead to disruptions in the functioning of banks and the financial system. Preserving confidence in the banking system should therefore be accompanied by arrangements to protect the depositary. The establishment of effective deposit insurance system is one of the measures of global regulatory policy, in response to the financial crisis. Regulatory policy foresees specific regulations, restrictions and rules which tends convergence of regulations in the field of deposit insurance. Bank for International Settlements (BIS) and the International Organization for deposit insurance (IADI) in 2009 released the basic principles for effective deposit insurance systems. (Detailed on: Core principles for efective deposit insurance systems, 2009. http://www.bis.org/publ/bcbs156.pdf). The created document named "Core Principles" or "Basic principles" has been recognized as a priority for their implementation within the framework of national regulatory policies. Principles are 2011 identified as key standards for the health of the financial system by the Committee for Financial Stability (FSB, more details: FSB, Thematic review on Deposit Insurance Systems, Web site: www.financialstabilityboard.org). They also serve as a basis for monitoring changes in individual deposit insurance systems.

This paper examines the compliance of the national deposit insurance system, not their deviation from the basic principles. Regulations related to the coverage of deposits during the financial crisis, considering the limits of coverage of deposits.

However, analysis shows that in the period of crisis, the government, on several occasions, taken over the role of "saving" the banks of the institutions dealing with the insurance of deposits. Therefore, the aim of this paper to identify the characteristics of the deposit insurance system in Japan, UK and EU countries with emphasis on Germany and then to study the similarities and differences and their level of compliance. For this research were used data from secondary sources available in public publications and internet sources. The paper is structured as follows: after the introduction, processed the theoretical concept of deposit insurance system, then analyzes the security deposit in different national conditions,

guidelines convergence of national deposit insurance system are presented in the fourth part.

1. THEORETICAL CONCEPT OF DEPOSIT INSURANCE SYSTEM

Deposit insurance system developed at the beginning of the Great Depression of the 30s of the last century. The need to protect customer deposits is the main goal of the body, institution, which is established as the authority for deposit insurance. The founders are state institutions, private entities or a combination. Having learned from experiences with banking panics, deposit insurance has become an instrument of preserving trust and bank failures. Explicitly or implicitly established deposit insurance system indicates the formal nature of insurance. Implicitly established systems not based on the law which guarantees the protection of clients due to deterioration of bank failure. In this case, it is assumed that the state settled depositors. In some of the leading counties "world powers", such as China and Australia, deposit insurance does not exist. The reason for this situation is greater market discipline and the possibility and possible malfunction of the deposit protection system in explicit system. The governments of the implicit system consider it as a dull and as an incentive for investors and banks to manage risk which increases the possibility of bank failures (Mayes 2013, 14). Most countries have established explicit deposit insurance system, which is continually being updated. Explicitly established systems based on formal regulations on the functioning of the system, limits of coverage, financing and settlement system clients in the case of bankruptcy. Deposit insurance implies the rules that are not defined at the national level ("compensation scheme") or applicable to the general level. In some countries there are more deposit insurance system but also there are a deposit insurance systems to cover more countries. Access to the deposit insurance depends on the structure of the banking system and banking business models that may or may not be based on legal unbundling of classic and Investment Banking (Mishkin 2010, 270). Insurance in multiple systems is implied cover various types of deposits banks (Iwanicz-Drozdowska 2013, 11). Otherwise, there is a unique system of insurance for all banks.

2. ANALYSIS OF COMPLIANCE DEPOSIT INSURANCE SYSTEM AT THE GLOBAL LEVEL

The global financial crisis of 2007 - 2008 has prompted the national authorities to examine the framework that treats regulation of deposit insurance (Ayaidi, Lastra 2010, 210). An especially important issue is the harmonization of regulations due to the appearance of a cartel-banks in cross-border basis (Ayaidi and Lastra 2010, 212). Regulations which provides deposit insurance in Japan, UK and EU countries is summarized in Table 1.

Table 1. Specifics of regulatory policy in the field of deposit insurance (Authors)

Deposit Insurance System	**Japan**	**UK**	**Germany**
Existence of Deposit Insurance System	Yes, Deposit Insurance Corporation Japan (DICJ)	Yes, FSCS	Multiple Yes
Financing system/ Capital	State and banks	Banks	Banks and brokerage companies
Funds/Collection premium	Orderly	Ex-post	Orderly
The risk assessment approach insurance	No	No	Yes
Limit per deposit	For term deposit, JPY 10 mil., other deposits fully coverd	GBP 85 000	EUR 100 000
Coverage of foreign deposits	No	Yes	No (only deposits in EUR)

Coverage of inter-banks deposits	No	No	No
Clients are fully settled in the event of a bank problem	Yes	Yes	Yes
Participation in the system of insurance mandatory for all banks	Yes	Yes	Yes
Part of the assets that are financed by deposits	70%	68%	65%
The avegare period of settlement depository	-	3-6 months	-

Mismatch of harmonization of regulatory policies in the area of deposit insurance stems from the national conditions and the structure of the banking system. Differences regarding program financing insurance are results of their sensitivity to the risks and limits of insurance. As shown in Table. 1, deposit insurance for the analysis of national banking systems are subject to bank deposit insurance in all analyzed regions. However, there are differences in the structure of the banking system and, in accordance with national organizations, insurance excluded banks shall not engage in specific activities. In the EU, business, investment, mortgage banks and dealing with insurance and sale of securities are subject of insurance, while in Japan and the UK it is just business and rarely banks engaged in investment activities. Deposit Insurance Act are harmonized with regard to the body that acts as a guarantee of repayment of the deposit. In Japan it is Deposit Insurance Corporation (DICJ). The objective of deposit insurance in Japan is to protect investors and other parties and to try to guarantee full payment of funds deposit, if a financial institution is not able to make these payments, or to pay a deposit in his maturity. The deposit insurance system in Japan was established in 1971 when it adopted the law on deposit insurance (Deposit Insurance Law). The main institution responsible for implementing the steps of deposit insurance is DICJ which is the basis of

the Government, the BoJ (National Bank of Japan), private financial institutions. It is a key institution in the management of system management of deposit insurance in Japan. DICJ segmentairane's responsibility are as follows:

- Construction of deposit insurance and public protection of deposits and deposits,
- Asset management in those financial institutions that record bankruptcy or problems,
- Capital strengthening financial institutions and so on.

UK has a special body for damages for financial services (The Financial Services Compensation Scheme, FSCS). FSCS is the compensation fund that represents the "last resort" for customers of financial companies in the UK. It is the independent non-governmental body with the role of regulation of financial services and the protection of consumer rights in the UK. This body shall pay a fee when the company is not able or likely to be able to. This is the most common situation when a company ceases to trade or when it becomes illiquid, insolvent. The body was established by the Law on the prudential regulations (The Prudential Regulation Authority, PRA) in 2000, has become operational. FSCS provides protection in the following:

- Deposits,
- Policies of insurance,
- Confirmed insurance, after 2005, including travel insurance,
- Investment business,
- Personal Finance from 31.10.2004.

Germany has multiple deposit insurance system, which are segmented into legal and voluntary. The two legal systems cover public or private banks, and the supervision over them perform federal authority for financial supervision (Germ. Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht, BaFin, more details on: www.financialstabilityboard.org,). Voluntary insurance of deposits banks are organizations that mainly cover deposits above the

limits provided for legal insurance. Organization for deposit insurance in the EU Member States are funds, the corporation formed by private banks, public banks, brokerage companies and the state. In some systems, such as Slovenia and Ireland, central banks assume the role of the deposit insurance system. Authorities, upon request, settled depositary but do not have the authority to take action against the bank, or control its activities.

Looking regulations in analyzed region, it is noted that differences exist in the domain of capital. While DICJ established by the government of the Central Bank of Japan and the banks, the UK and other European countries, they are independent institutions, mainly private banks. Banks that have their branches abroad and branches of foreign banks in Japan are not covered by the deposit insurance system. The EU and UK foreign deposits are covered. The banking system in Japan its assets mainly financed by deposits. Over 60% of the assets of Japanese banks were financed by deposits. Balance position is partly a result of complete coverage of all deposits that are used in the system of payment and settlement systems and available deposits. Since 2003, full coverage for term deposits was abolished after a crisis strikes that hit Japan 90s (Demirgüç-Kunt 2005, 21). Term and other deposits with corresponding interest are insured up to the amount of 10 million yen (EUR 71,585) per customer and per institution. Great limits may be associated with susceptibility to risks.

The premium charged by DICJ does not use the approach of risk exposure. DICJ no insight into the management of liabilities and given the state share of deposits, limits of coverage remained unchanged in crisis and post crisis period. On the other hand, after the bank Norden Rock, suffered a "run of the banks", the UK and the EU have changed the legal limit of deposit insurance. EU after the individual actions of national insurance systems of its members, the border with EUR 20.000 to EUR 100,000 has shifted, and the UK with GBP 35.000 (EUR 43,120 to GBP 50.000 (EUR 61.600), and then to GBP 85.000 (EUR 104.720). Changes border deposit insurance did not increase the total amount of insured deposits in the UK which is GBP 4,03 billion (Leonard 2013, 52). This explains the reduction in the amount of deposits and the degradation of some banks and interventions FSCS. According to the FSB 2012, Japan, Germany and the UK fall into the high

limits of coverage of deposits which reduces the need for investors to withdraw deposits from these banks in these regions. Displacement limit of insured deposits in the UK followed the regulations in the EU and show greater sensitivity to risk insurance system than in Japan. After Ireland in 2008 due to the deterioration of the largest banks, abolished limits and guarantee complete coverage of deposits, their limits increased and the UK because of fears that the crisis could be transferred from Ireland to the UK.

Japan, on the other hand, in response to the crisis has not implemented special measures in the deposit insurance system, in addition to the limit of coverage measures included and type of deposits and improve powers in the event of bank failures. Overview implemented crisis measures is presented in Tabele 2.

Table 2. Crisis measures in national deposit insurance schemes (Authors)

Country	Without crisis measures	Increasing limit cover	Expanding coverage	Full cover	Extending the powers of the DIS
Franch		X		X	X
Germany		X		X	X
Italiy					X
Japan	X				
Spain		X			X
Switzerland		X	X		X
Great Britain		X			X

Increased compliance regulations in the EU and the UK in relation to the regulations in Japan is a result of sources of financing institutions deposit insurance. Insurance systems in the EU and UK that banks pay, based sun and the amount of capital banks, while borrowing from private companies is not possible. DSCI can borrow from private businesses and other than banks, financed through the state. However, the FSCS is ongoing global economic crisis means BoE to settle the deposits of failed banks.

Saving only deposit Loydsa greater than the available funding which has FSCS (Leonard 2013, 23). UK regulation differs from the other two by the method of collecting premiums. FSCS used "ex-post" system of financing where the funds are withdrawn from banks in case of deterioration. In the EU countries and Japan, it is the accumulation of funds ("ex-ante") in funds to be used for reaction before bank failures. Method of financing associated with the theory of protection rating. The activities of the analyzed system in situations where banks face a "run of the banks" problems, show a modification in the terms and border security with rare interventions in practice. Research regulations in countries around the world have shown that the regulations adapted to national conditions. However, deregulation and globalization of banking suggest the need for greater compliance assurance system. This is especially became evident in adapting national systems of the EU when due to reduced cost of money transfers, deposits kept in favorable conditions of insurance. Directive 94/19 / EC is the basis for the establishment of deposit insurance system in the EU with decentralized access security in member states. Compliance exists in the field of insurance (excluding Interbank deposits and corporate deposits). Time of acceptance and implementation of a single insurance program prescribed Directive and the time of settlement clients of receipt of the application form the core of the difference in the EU member states. Period of settlement clients on a global level and varies on an average of 6 months. For this reason the 2014 Directive was amended.

The new directive of the European Parliament 2014/49 / EU includes the harmonization of funds funding, the treatment of risk and areas of product and coverage of depositors. Variations determined by analysis shows that national systems equate border security. However, regulations are interpreted in different ways. This confirms the hypothesis on the essential difference between regulations. The analyzes show that the greatest degree of convergence of regulatory mechanisms in case their function bailouts and settlement depository take other bodies, which is the paradox purposes of deposit insurance.

3. ASPECTS OF ADJUSTMENT DEPOSITS INSURANCE SYSTEM AT THE GLOBAL LEVEL

To synchronize the system of deposit insurance it is recommended to all countries to satisfy the basic principles defined and accepted by the FSB. The recommendations can be summarized as follows:

- The primary aim of the FSB is to establish an explicit deposit insurance system in countries with high and low or low income.
- Because countries use different models of banking, that some institutions are not subject to the insurance system. The inclusion of all financial institutions that accept deposits is rational guidelines for harmonization on a global level.
- Unlimited coverage of deposits is not recommended. Namely, not the existence of the insurance limit is contrary to market discipline and increases the risk of financial instability. Insurance scheme should provide for the deposit type and therefore determine the level of coverage. Limit the amount of covered deposits protects client. In the case where there is unlimited coverage, banks have at their disposal more freedom in investment, lending and interbank borrowing.
- Availability of resources in case of need for settlement is a precondition of financial stability. Regular or ex-ante collecting premiums recommended at the global level.
- Regular collection of premiums can help harmonization and the definition of time of settlement of depositors and institutions since the authorities have to ensure in advance available funds financing.
- For different types of financial institutions recommended to use approach to assessing risks to the deposit insurance. This is especially true of agricultural banks and banks related to a specific geographical area which can increase vulnerability to risks.
- Establishing multiple deposit insurance system is recommended for strengthening the capacity of the insurance system. Complex financial systems require differentiated approaches in the types of deposits and

therefore insurance. This in turn is not acceptable for a small banking systems or those with a small proportion of deposits in the balance because of the cost of the insurance system.

CONCLUSION

Consideration of harmonization of deposit insurance on a global level requires insight into the regulatory practices in national systems of insurance. Differences in regulations provide answers to three important questions.

First, they point to the way in which regulations are changing in response to the financial crisis.

Second, indicate the compliance of various regulations in the area of deposit insurance.

Thirdly, they help to establish best practices with the aim of establishing a common regulatory policy. Comparison regulations in deposit insurance in Japan, UK and EU countries shows the variations in the regulations. Greater alignment of multiple systems in Germany and unique in the UK is the result of regulatory crisis measures and amendment of the application of the existing directive on deposit insurance.

Withdrawal of deposits in Europe is a key factor changes in regulatory policies and their greater compliance. Although regulatory requirements derived from the model of banking operations, which is the same in Japan and the UK, Japan failed to amend the insurance limit, expansion of coverage and other measures in response to the crisis. The crisis has not exhausted the capacity of Japanese banks. Due to the unchanged level of deposits, the deposit insurance system in Japan showed less sensitivity to the risks from the global level.

Globalization of banking has the aim of application best practices in deposit insurance. Large differences are evident in the type of insurance, financing, collecting premiums, sensitivity to risks and time of settlement clients. The effects of regulatory changes also do not show a balance in the regulations. The gradual convergence of deposit insurance system is the result of only accepting applications for a single regulation. More im-

portant, there is a divergence in opinion, the method and the application of regulatory requirements. The highest compliance regulations applying in the deposit insurance system in Japan, the UK and the EU is evident in the part of bank rescues.

Generally, at the global level, this function was taken over by the state or other body which is contrary to the purpose of the existence of deposit insurance. Rational harmonization measures analyzed deposit insurance system is based on the complexity of the banking system. The establishment of multiple and assurance system for the different institutions and deposits, limitations in coverage and regular collection of insurance premiums.

REFERENCES

1. Ayaidi, Rym i Lastra, Rosa. 2010. "Proposals for reforming deposit garantee schemes in Europe". *Journal of banking regulation*. BIS. 11.
2. Cihak, Martin, Demirguc-Kunt, Asli, Peria Maria, Soledad Martinez, Mohseni-Cheraghlou, Amin. 2012. *Bank Regulation and Supervision around the World A Crisis Update*. Washington:World Bank.
3. Demirgüç-Kunt, Asli and Karacaovali, Baybars and Leaven, Luk. 2005. D*eposit insurance around the world: A comprehensive database*. Washington:World Bank.
4. Google. 2015.BIS, 2009. „Core principles for efective deposit insurance systems". Pristupljeno: 09.03.2015. http://www.bis.org/publ/bcbs156.pdf
5. Google. 2015. Financial Stability Board, FSB, 2012. „Thematic review on Deposit Insurance Systems". Pristupljeno: 10.03.2015. http://www.financialstabilityboard.org
6. Google. 2015. EU Parlament, 1994. „Directive 94/19/EC on deposit guarantee schemes". Pristuupljeno: 05.03.2015. http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=PE%2082%202014%20INIT
7. Google. 2015. EU Paralement, 2014." Directive 2014/49/EU on deposit guarantee schemes". Pristupljeno: 05.03.2015. http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014L0049

8. Iwanicz-Drozdowska, Malgorzata. 2013. *Multiple deposit insurance systems*. IADI.
9. Mayes, David. 2013. *Problems with light regulation and implicit deposit insurance*. IADI.
10. Mishkin, Frederic. 2010. *Ekonomija novca, bankarstva i tržišta*. Zagreb: MATE.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 502.131.1:620.9(497.6 RS)
Rad primljen: 20.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514575J
Rad odobren: 15.04.2015. Stručni rad

Đurica, mr Dragana[1]
Delić Jović, mr Mirjana[2]
Vujčić, mr Slobodanka[3]

PRIRODNI RESURSI REPUBLIKE SRPSKE I ODRŽIVI RAZVOJ

Rezime: *Prirodni resursi predstavljaju pojave, procese ili objekte u prirodi čijim je korištenjem i oblikovanjem prema svojim potrebama, čovjek opstajao i razvijao se kao kulturno, socijalno i duhovno biće. Razvoj različitih tehnologija olakšao je život savremenom čovjeku ali je doveo do bržeg iskorišćavanja njegove okoline i bržeg iscrpljivanja resursa. U ovom radu prikazano je stanje prirodnih resursa u Republici Srpskoj i njihovo korištenje sa ciljem postizanja održivog razvoja. Raspoloživost, kvalitet i struktura prirodnih resursa uslovljavaju održivi razvoj jedne države. Kako trošenje životne sredine i njenih resursa ima i svoje granice rasta, dalji razvoj mora da bude „održivi razvoj" za „održivu budućnost". Održivost se javlja kako kao suštinski preduslov, tako i kao krajnji cilj efikasne organizacije brojnih ljudskih aktivnosti na Zemlji.*

Ključne riječi: *prirodni resursi, prirodni potencijali, održivi razvoj.*

JEL klasifikacija: *Q 01, O13.*

[1] Viši asistent, Fakultet za ekologiju, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, draganaristic16@yahoo.com
[2] Viši asistent, Fakultet za ekologiju, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, mdelicjovic@yahoo.com
[3] Viši asistent, Fakultet za ekologiju, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, vujcicslobodanka@yahoo.com

UVOD

Prirodni resursi su pojave, procesi ili objekti u prirodi koji utiču konstruktivno ili destruktivno na razvoj živih bića i njihovih aktivnosti. Njihovo korištenje, privredna primjena i ekonomska valorizacija treba da budu planski usmjereni i planski kontrolisani. Koristeći prirodne vrijednosti i oblikujući ih prema svojim potrebama, čovjek je opstajao i razvijao se kao kulturno, socijalno i duhovno biće. Razvoj različitih tehnologija olakšao je život savremenom čovjeku, ali je doveo do bržeg iskorišćavanja njegove okoline i bržeg iscrpljivanja resursa. Kako trošenje životne sredine i njenih resursa ima i svoje granice rasta, dalji razvoj mora da bude „održivi razvoj" za „održivu budućnost". Održivost, ili održivi razvoj, javlja se kako kao suštinski preduslov, tako i kao krajnji cilj efikasne organizacije brojnih ljudskih aktivnosti (Đorđević 2004, 15). Teritorija Republike Srpske je veoma bogata prirodnim resursima, koji su neravnomijerno raspoređeni po pojedinim regijama na specifičan način. Od prirodnih resursa posebno se izdvaja poljoprivredno zemljište, šumsko zemljište, veoma bogat šumski fond, vode odgovarajućeg kvaliteta, zatim prisustvo izvora geotermalnih i mineralnih voda, kao i velika raznovrsnost biljnih i životinjskih vrsta, što predstavlja izuzetno bogastvo Republike Srpske. Mineralne sirovine su do sada nedovoljno istražene i tačkasto su raspoređene na prostoru Republike Srpske. Na prostoru Republike Srpske veliki problem predstavlja neracionalno korištenje prirodnih resursa, što dovodi do degradacije životne sredine i stanja neodrživosti i ugrožavanja ekosistema. Prirodni resursi su osnov za predstojeći privredni i ekonomski razvoj Republike Srpske, a pristup prirodnim resursima mora prije svega obuhvatiti jasno definisanu politiku i strategiju njihovog održivog korištenja, kao i zakonske i pravne okvire za njihovo efikasno sprovođenje.

1. TRENUTNO STANJE PRIRODNIH RESURSA U REPUBLICI SRPSKOJ

1.1. Poljoprivredno zemljište

Prema statističkim podacima iz 2012. godine, Republika Srpska raspolaže sa 981.815 ha poljoprivrednog zemljišta, tj. 40,57% ono čini njene teri-

torije. Bogatstvo poljoprivrednih površina po stanovniku nije dovoljno iskorišteno ili se uopšte ne koristi. Trenutno se obrađuje samo oko 0,2 ha po stanovniku od mogućih 0,7 ha poljoprivrednog zemljišta po stanovniku, što ukazuje na to da je stepen korišćenja ovog prirodnog resursa jako nizak, sa tendencijom daljeg smanjenja. Sadašnja obradiva površina zemljišta koje se koristi po stanovniku prema svjetskim standardima može se smatrati upozoravajućom, a svako dalje smanjenje značilo bi još veći deficit u proizvodnji hrane. Međutim, stambena, infrastrukturna i industrijska izgradnja u posljednjim godinama je sve više izražena, što dovodi do toga da se poljoprivredne površine u Republici Srpskoj konstantno smanjuju. Ono što predstavlja ozbiljan problem u pogledu poljoprivrednih površina jeste nedovoljno ulaganje u uređenje zemljišta jer su poljoprivredne površine izložene poplavama, eroziji, klizanju, kao i brojnim drugim vidovima zagađenja. Osnovni cilj je racionalno i održivo korištenje i upravljanje poljoprivrednim zemljištem, tj. održiva poljoprivreda, koja se definiše kao poljoprivreda koja proizvodi kvalitetnu hranu i biljne proizvode za drugu tehničku namjenu, uz očuvanje osnovnih prirodnih resursa i energije, zaštitu životne sredine, uz istovremenu ekonomsku efikasnost, tj. profitabilnost (Google, 2008).

1.2. Šumsko zemljište i šumski fond

Pored poljoprivrednih površina, šume i šumska zemljišta predstavljaju takođe jedan od najznačajnijih prirodnih resursa u Republici Srpskoj. Od ukupne površine, šume i šumska zemljišta zauzimaju površinu od 1.294.186,64 ha ili 52,5%, dok površine obrasle šumskom vegetacijom zauzimaju 42,57% teritorije, što iznosi oko 0,83 ha po stanovniku. Prema katastru šuma, kategorija visokih šuma u ukupnom šumskom fondu Republike Srpske ima najveće učešće. Visoke šume se nalaze na 45,30% površine šumskog zemljišta (43,52% visoke šume sa prirodnom obnovom i 1,78% degradirane visoke šume), izdanačke šume se prostiru na 27,89% ukupne površine šumskog zemljišta, šumske goleti na 11,66% i šumske kulture 4,73%. Planiranje upravljanja i gazdovanja šumskim ekosistemom Republike Srpske nije usklađeno sa njegovim višenamjenskim (ekološkim, ekonomskim i socijalnim) funkcijama, kao što ni stanje šumskog fonda

u pogledu strukture površina, zaliha i prirasta nije u skladu sa prirodnim potencijalima šumskog ekosistema. Raspoloživi potencijali šumskog ekosistema ne koriste se svrsishodno i efikasno i nema globalnog praćenja i evaluacije stanja zaštite šuma od biljnih i drugih bolesti, a sistem finansiranja u šumarstvu nije u skladu sa potrebama održivog razvoja. Osnovni cilj upravljanja šumama i šumskim i lovnim područjima Republike Srpske je održivo (trajno) gazdovanje, što podrazumijeva upravljanje i korišćenje šuma, šumskog zemljišta i populacija divljači na takav način i u takvom stepenu da sačuva biodiverzitet, a produktivnost, obnavljanje, vitalnost i potencijal dovedu na nivo kojim bi se zadovoljile odgovarajuće ekološke, ekonomske i socijalne potrebe kako na lokalnom, tako i na republičkom nivou, vodeći računa da se pritom ne ugroze neki drugi ekosistemi.

1.3. Mineralne sirovine

Na teritoriji Republike Srpske postoji veliki broj pojava i ležišta metaličnih, nemetaličnih, energetskih sirovina, mineralnih, termalnih i termomineralnih voda. Najznačajnije pojave metaličnih mineralnih sirovina vezane su za ležišta crnih metala (ležište rude željeza na području Prijedora – Ljubija i Omarska), ležišta obojenih metala (ležište rude olova i cinka u Srebrenici) i ležišta boksita kod Milića i u području Mrkonjić Grada. Nemetalične mineralne sirovine nedovoljno su istražene i malo se eksploatišu. Nemetali i građevinski materijali su značajni za građevinarstvo, gdje se troše velike količine tehničko-građevinskog i ukrasnog kamena, krečnjaka, šljunka i pijeska. Energetski mineralni resursi nisu dovoljno istraženi, ali Republika Srpska raspolaže energetskim potencijalima u uglju, nafti i gasu. Ekonomski značajna ležišta su ležišta mrkog uglja (na području Ugljevika i Miljevine) i ležišta lignita (područje Gacka i Stanara). Pojave gasa nisu posebno istraživane pa su rezerve ovog resursa nepoznate. A termalne i termomineralne vode kao resurs su perspektivan potencijal Republike Srpske. Ove vode se uglavnom koriste u banjsko-rekreativne svrhe. Na osnovu registrovanih temperatura na hidrogeotermalnim bušotinama, postoji mogućnost značajnijeg višenamjenskog korišćenja. Za definisanje dugoročne politike u oblasti mineralnih sirovina osnovni cilj je strogo kontrolisano, plansko, održivo i ekonomsko korišćenje mineralnih sirovina, uz odgovarajuće mjere zaštite.

1.4. Biološka raznovrsnost

Ekološka heterogenost prostora Republike Srpske, geomorfološka i hidrološka raznolikost, specifična geološka prošlost te raznolikost ekoklime uslovili su i posebno bogat živi svijet. Preko 450 vrsta i podvrsta vaskularnih biljaka karakterišu se određenim stepenom endemičnosti, što floru Republike Srpske čini jednom od posebnih i jedinstvenih u Evropi. Prema nekim naučnim procjenama, cijeni se da je u BiH više od 15% endemične flore i faune. Biodiverzitet se odlikuje visokim stepenom različitosti, što, s obzirom na površinu Republike Srpske, predstavlja izuzetno bogatstvo. Raznolikost vrsta iskazana je kroz diverzitet ekosistema, biljaka, životinja, gljiva i lišajeva, te određenih skupina prokariota. Visokom stepenu biodiverziteta Republike Srpske dodatno doprinosi i raznovrsna klimazonalna vegetacija, uključujući i veliki broj ekstrazonalnih, intrazonalnih i azonalnih ekosistema, kao što su vlažna staništa, tresave, slatine i pijeskovi. Brojnost i raznovrsnost flore i faune Republike Srpske je vrlo visoka, ali je velik broj vrsta, kako biljnih tako i životinjskih, ugrožen. Divlje vrste i podvrste koje su ugrožene ili rijetke zaštićuju se kao strogo zaštićene vrste, zaštićene vrste i zaštićene zavičajno odomaćene vrste. Osnova za zaštitu vrsta su Crvena knjiga i Crvena lista zaštićenih vrsta. Crvenom listom zaštićenih vrsta flore i faune Republike Srpske zaštićeno je 818 vrsta vaskularne flore, 304 vrsta ptica, 46 vrsta riba, dvije vrste riječnih zmijuljica, 57 vrsta sisara, 20 vrsta vodozemaca, 25 vrsta gmizavaca, 273 vrste insekata i 35 vrsta potcarstva metazoa. Osnovni problemi, kada je riječ o biodiverzitetu Republike Srpske, jesu: prekomjerna eksploatacija resursa (specijskog i ekosistemskog diverziteta), gubitak biodiverziteta usljed djelovanja antropogenog faktora, iščezavanje i nestanak značajnog broja biljnih i životinjskih vrsta, neodrživo korištenje resursa koje dovodi do devastacije, destrukcije i degradacije ekosistema, nepostojanje adekvatnih mjera i identifikovanih metodologija za razvoj efikasnog sistema za zaštitu biološke i predione raznovrsnosti, nepostojanje sistema monitoringa, tj. organizovanog prikupljanja podataka o prostornoj i vremenskoj organizaciji ukupne biološke i predione raznovrsnosti i njihovoj heterogenosti u pogledu naučnog i stručnog nivoa, te niska ekološka svijest kod građana. Osnovni cilj je preduzimanje aktivnosti na efikasnom

očuvanju i zaštiti genetskog, specijskog i ekosistemskog diverziteta. BiH je potpisnica Konvencije UN o biodiverzitetu, i u obavezi je da izvrši adaptaciju postojećih, odnosno da donese nove strategije, planove, programe koji će se odnositi, između ostalog, i na obaveze koje zemlja članica ima prema Konvenciji. Cilj je očuvanje biološke raznovrsnosti, održivo korišćenje komponenata biološke raznovrsnosti i pravedna raspodjela dobrobiti iz korišćenja genetskih izvora. Direktiva o zaštiti prirodnih staništa divlje flore i faune, ili tzv. Direktiva o staništima (92/43 EEZ) i zaštiti divljih ptica (EEZ 79/409), predstavlja najvažniji zakonodavni okvir za zaštitu biodiverziteta, a koja ima i veoma značajan uticaj na šume, šumska staništa i šumske vrste, pa time ima za cilj formiranje koherentne evropske mreže zaštićenih područja „NATURA 2000".

1.5. Zaštićena područja

Od zaštićenih područja u Republici Srpskoj je trenutno pod zaštitom samo 0,9 posto teritorija Republike, tj. 22153,48 ha.

Zaštićeno je 15 prirodnih dobara: četiri rezervata prirode, dva nacionalna parka, osam spomenika prirode i jedno područje za upravljanje resursima. Jedno područje (močvarni kompleks Bardača – 3.500 ha) upisano je u popis Ramsarskih područja i IBA listu (Important Bird Areas). Pored Nacionalnih parkova Kozara i Sutjeska, koji su članovi EUROPARC federacije, nijedno prirodno dobro Republike Srpske nije upisano u Svjetsku listu zaštićenog prirodnog i kulturnog nasljeđa (UNESCO), niti u MAV listu („Čovjek i biosfera"). Tokom 2013. se radilo na pripremi prijedloga EMERALD područja kroz projekt „Podrška implementaciji provođenja Direktive o pticama i Direktive o staništima" koji finansira Evropska komisija. U okviru IUCN projekta „Zaštita biodiverziteta poplavnih nizina rijeke Save" izdvojeno je i 12 „IUCN" područja za očuvanje biološke raznovrsnosti rijeke Save (Google 2015).

2. ODRŽIVI RAZVOJ

Jedan od osnovnih koncepata ekonomike prirodnih resursa i životne sredine jeste koncept održivosti, odnosno održivog razvoja. Smatra se da

je koncept održivog razvoja prvi put formulisan sredinom osamdesetih godina dvadesetog vijeka,ali ideja o održivom razvoju nastala je mnogo ranije i prešla je dug put do opšteprihvaćenosti u međunarodnim razmjerama. Sam koncept održivog razvoja nastao je kao odgovor na velike ekološke debate koje su se vodile počev od 1968. godine i pojave prvog izvještaja Rimskog kluba objavljenog u knjizi „Granice rasta“ (1972) (Medows et al., 1974). Iste godine kada se pojavio prvi izvještaj Rimskog kluba održana je i prva konferencija Ujedinjenih nacija o zaštiti životne sredine (Stokholm, 1972). Najznačajniji institucionalni rezultat prvog ekološkog svjetskog samita održanog pod okriljem Ujedinjenih nacija bilo je formiranje Programa Ujedinjenih nacija za okolinu (The United Nation Environmental Programme, UNEP), što se smatra prekretnicom u odnosu čovečanstva prema životnoj sredini. Ideja o održivom razvoju prvi put je jasno artikulisana i objavljena u dokumentu World Conservation Strategy, koji je 1980. godine donijela poznata međunarodna nevladina organizacija Međunarodna unija za konzervaciju prirode i prirodnih resursa (International Union for Conservation of Natural Resources IUCN), u saradnji i uz finansijsku podršku Programa Ujedinjenih nacija za okolinu (UNEP) kao i Svjetskog fonda za divljinu (WWF). Kasnije je ovaj koncept preuzela Svjetska komisija za životnu sredinu i razvoj, poznatija pod nazivom Bruntlendova komisija, koja je pripremila 1987. godine izvještaj pod nazivom „Naša zajednička budućnost“ (Our Common Future, engl.) koji je nasuprot „Granicama rasta“ iz 1972. godine, promovisao politički prihvatljivije ideje održivog razvoja. Koncept održivog razvoja usvojila je i Evropska unija 1990. godine, a Ujedinjene nacije 1992. godine na Drugoj konferenciji Ujedinjenih nacija o životnoj sredini održanoj u Rio de Žaneiru. Tad su usvojene preporuke Brundtlendove komisije, a jedan od rezultata Samita bila je „Agenda 21“ – poseban dokumenat u kome su izložene preporuke za održivo upravljanje zemljišnim, vodnim i šumskim resursima u 21. vijeku. Održivi razvoj kao proces podrazumeva postizanje dogovora o ravnoteži između tri različita procesa koji su prisutni u svakoj konkretnoj situaciji: (1) ekonomskog razvoja, (2) razvoja zajednice i (3) ekološkog razvoja.

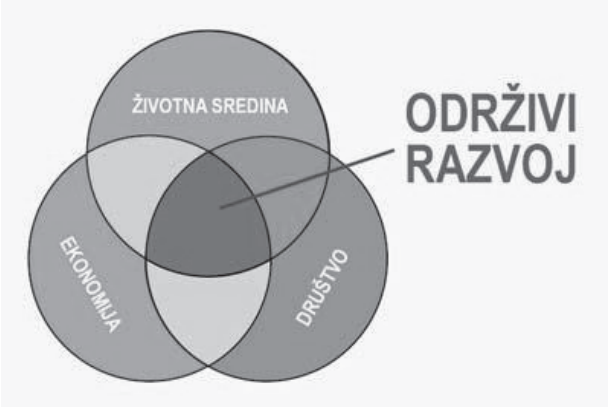

Slika 1. Održivi razvoj (Google 2015)

U vrijeme održavanja najvećeg skupa u istoriji svijeta na kome se raspravljalo o novoj viziji razvoja u svijetu, na teritoriji Bosne i Hercegovine su se dešavali ratni sukobi zbog čega su ideje održivog razvoja i poruke Skupa o Zemlji poznate samo malom broju građana. Kao posljedica takvih dešavanja javljaju se brojni problemi, a jedan od njih je veliko siromaštvo. Međutim, uzrok siromaštva i uzrok velike degradacije životne sredine jeste u principu neracionalna potrošnja prirodnih resursa. Upravo djelovanje u pravcu zaštite životne sredine trebalo bi da doprinese ekonomskom razvoju i povećanju ekonomske snage države. Republika Srpska je donijela nekoliko dugoročnih strateških programa, koji djelimično obrađuju problematiku održivog razvoja. Jedan od najznačajnijih je Prostorni plan Republike Srpske za period 1996–2015, kao i dokument Izmjene i dopune Prostornog plana Republike Srpske do 2015. godine.

U slučaju Republike Srpske i ekološke saradnje sa EU, Republici Srpskoj predstoji veliki posao u vezi sa usaglašavanjem zakonskih akata u oblasti zaštite životne sredine sa evropskim zakonodavstvom.

ZAKLJUČAK

Na osnovu stanja prirodnih resursa u Republici Srpskoj, može se konstatovati da postoji veliki stepen ugrožavanja svih elemenata životne sredine, zbog čega je neophodno ozbiljno pristupanje rješavanju brojnih ekoloških problema.

Koncepcijom zaštite životne sredine u Republici Srpskoj neophodno je preduzimanje sljedećih aktivnosti u budućnosti:

- uređenje poljoprivrednog zemljišta i njegovo održivo korištenje, kao i uvođenje sistema kontinuiranog monitoringa poljoprivrednog zemljišta;
- održivo korištenje šumskog zemljišta i razvoj šumskog fonda;
- očuvanje kvaliteta površinskih i podzemnih voda i osiguravanje pouzdanog vodosnabdijevanja;
- sanacija negativnih uticaja i nenamjenskog korištenja vodnog zemljišta;
- integralno upravljanje vodama;
- izgradnja i revitalizacija postrojenja za tretman gradskih i industrijskih otpadnih voda;
- razvoj i implementacija geološkog informacijskog sistema;
- formiranje jedinstvene baze podataka o ležištima i pojavama mineralnih sirovina;
- formiranje informacijske baze podataka o sekundarnim sirovinama koje mogu u dijelu zamijeniti mineralne resurse;
- smanjivanje gubitka biološke raznovrsnosti i pritisaka na biodiverzitet;
- razvijanje strategije i nacionalnih programa za zaštitu od genetski modifikovanih organizama (GMO) i invazivnih vrsta;
- izrada Crvene knjige flore i faune Republike Srpske;
- usklađivanje postojeće zakonske regulative u Republici Srpskoj s odgovarajućim zakonima i standardima EU.

LITERATURA

1. Đorđević Jasmina. 2004. *Tipologija fizičko-geografskih faktora u prostornom planiranju.* Beograd.
2. WCED. 1987. *Our Common Future*. New York: OUN and Oxford Univ. Press.
3. Google. 2015. „Izmjene i dopune Prostornog plana Republike Srpske do 2015. godine“.

   Pristupljeno13.03.2015. http://www.modrica.ba/pdf/pprs.pdf
4. Google. „Plan“. Pristupljeno 16.03.2015.

   www.vladars.net/srSPCyrl/Vlada/Documents/Prostorni
5. Google. „Prostorni plan Republike Srpske za period 1996–2015“. Pristupljeno 18.03.2015.

   https://www.google.ba/search?q=odrzivi+razvoj&biw=1366&bih=635&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=zB8MVbWrCcfyUpO7goAI&ved=0CCIQsAQ&dpr=1#imgdii=_&imgrc=I39oZEjS7BPu2M%253A%3BWrEq_TwVxnG8M%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.odrzivezajednice.org%252Fwpcontent%252Fuploads%252F2011%252F06%252FOdrziviRazvoj2.jpg%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.odrzivezajednice.org%252Ftag%252Fodrzivirazvoj%252F%3B400%3B265

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 502.131.1:620.9(497.6 RS)
The paper submitted: 20.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514585J
The paper accepted: 15.04.2015. Expert paper

Dragana Đurica, MSc[1]
Mirjana Delić –Jović, MSc[2]
Slobodanka Vujčić, MSc[3]

THE NATURAL RESOURCES OF REPUBLIKA SRPSKA AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Summary: *Natural resources are the phenomena, processes and objects in nature that man used and designed according to his needs, and through which he has survived and developed as a cultural, social and spirtual being. The development of various tecnologies facilitated the living of modern man, but has led to the rapid exploitation of the environment and the rapid depletion of the resources. This paper has for its purpose to present the state of the natural resources in Republika Srpska and its use in order to achieve sustainable development. The availability, quality and structure of the natural resources condition sustainable development of a country. Depletion of the natural resources has its growth limitations, and therefore further development must be "sustainable development" for the "sustainable future". Sustainability appears to be the only essential precondition, as well as the ultimate goal of the efficient organization of numerous human activities on Earth.*

Key words: *Natural resources, natural potentials, sustainable development*

JEL Classification: *Q 01, O13*

[1] Senior Teaching Fellow, Department of Ecology, University of Business Studies, 23A Jovan Ducic Street, Banja Luka, draganaristic16@yahoo.com
[2] Senior Teaching Fellow, Department of Ecology, University of Business Studies, 23A Jovan Ducic Street, Banja Luka, mdelicjovic@yahoo.com
[3] Senior Teaching Fellow, Department of Ecology, University of Business Studies, 23A Jovan Ducic Street, Banja Luka, vujcicslobodanka@yahoo.com

INTRODUCTION

Natural resources are the phenomena, processes or objects that constructively or deconstructively influence on the development of humnan beings and their activities. Their use, commercial application and economic evaluation should be directed and controlled. Man has survived and developed as a cultural, social and spiritual being by using the natural values and molding them according to his needs. The devolopment of various technologies facilitated the living of modern man, but has also led to the rapid exploitation of the environment and the rapid depletion of resources. Depletion of the natural resources has its growth limitations, and therefore further development must be "sustainable development" for the "sustainable future". Sustainabilty, or sustainable development, appears to be the essential precondition, as well as the ultimate goal of the efficient organization of numerous human activities on Earth (Đorđević 2004, 15).

The territory of Republika Srpska is very rich in natural resources, which are unevenly distributed among the regions in a specific way. Of all the natural resources, the special importance have the agricultural land, forest land, very rich forests, water of appropriate quality, the presence of geothermal and mineral water wells and as well as a large variety of plant and animal species, which represents extreme wealth of Republika Srpska. Mineral resources are so far insufficiently researched, and unevenly distributed on the territory of Republika Srpska. Irrational use of natural resources that leads to environmental degradation, unsustainability and endangerment of the ecosystem is a big problem on the territory of Republika Srpska. Natural resources represent the basis for the forthcoming economic and financial development of Republika Srpska, and approach to natural resources must primarily include clearly defined policy and strategy for their sustainable use, as well as legislative and legal framework for the effective implementation.

1. CURRENT STATUS OF NATURAL RESOURCES IN REPUBLIKA SRPSKA

1.1. Agricultural land

According to the statistics from 2012, Republika Srpska has 981.815 ha, ie. 40,57% of its territory is agricultural land. The richness of agricultural land per capita is not utilized enough, or not used at all. Only 0,20 ha out of possible 0,7 ha of agricultural land per capita is currently being used, which indicates that the natural resources are not used to a large extent, with a tendency to further reduce. The current arable land area used per capita in World can be considered as a warning, and any other reduction could mean even bigger food production deficit. However, house, infrastructure and industiral construction are increasing in recent years which leads to constant shrinking of the amount of available agricultural land in Republika Srpska. What constiitutes a problem in terms of agricultural land is insufficient investment in land regulation, because the agricultural land is exposed to flooding, erosion, landslides, as well as to many other types of pollution. The main objective is the rational and sustainable use and managment of agricultural land, ie. sustainable agriculture, which can be defined as an agriculture that produces high quality food and herbal products for other technical uses, while preserving the basic natural resources and energy, environmental protection, and gaining the financial efficiency, ie. profitability at the same time (Google, 2008).

1.2. Forest land and forest coverage

Besides agricultural land, forests and forest land are also one of the most important natural resources in Republika Srpska. Out of total area, forsts and forest lands cover an area of 1.294.186,64 ha or 52,5%, while the areas covered by forest cover 42,57% of the territory, which is about 0,83 ha per capita. According to forest cadastre, high forests have the largest share in total forest coverage of Republika Srpska. High forests cover 45,30% of the toalforest land(43,52% high forests with natural regeneration and 1,78% degraded high forests), coppice forests cover 27,89% out of total

area of forest land, bare forest land 11,66% and forest cultures 4,73%. Forest ecosystem strategic planning and managment of Republika Srpska is not in line with with ist multipurpose (ecological, financial and social) functions, just as forest coverage in terms of the structure of surfaces, supplies and growth is not in line with the ecologycal potential of forest ecosystem. The available potentials of forest ecosystem are not used purposefully and effectively and there is no global monitoring and evaluation of the state of forest protection from various diseases and financing system in forestry is not in line with the needs of sustainable development. The main objective of forest managment and forest and hunting public land managment of Republika Srpska is sustainable (permanent) managment, which includes managemnt and use of forests, forest land and wildlife population in such a way and to such a degree as to preserve the biodiversity, and to raise the productivity, regeneration, vitality and potential to such a degree that would satisfy the relevent ecological, financial and social needs on both local and republic level, taking into acocunt the protection of other ecosystems.

1.3. Mineral raw materials

On the territory of Republika Srpska there is a large number of occurences and deposits of metalic, nonmetalic, energetic raw materials, mineral, thermal and thermomineral waters. The most significant occurence of metalic mineral raw materials are associated with deposits of ferrous metals (iron ore deposits in the area of Prijedor–Ljubija and Omarska), deposits of non–ferrous metals (ore deposits of lead and zinc in Srebrenica) and bauxite deposits near Milići in the area of Mrkonjić Grad. Nonmetalic mineral raw materials are poorly researched and little exploited. Nonmetals and construction materials are important for the construction industry, where large amounts of technical and decorative stone, limestone, sand and gravel are used. Energy and mineral resources are not sufficiently explored, but Republika Srpska has energy resources in coal, oil and gas. Financially significant deposits are deposits of brown coal (in the area of Ugljevik and Miljevina) and lignit deposits (the area of Gacko and Stanari). Gas occurences are poorly researched and thus the reserves of this resource are

unknown. Thermal and thermomineral waters as a resource have a great potential in Republika Srpska. This water are mainly used in spas and recreational purposes. There is a possibility of multy–purpose use based on the registered temperatures on hydrogeothermal wells.In order to define long–term policies in the field of mineral raw materials, the main goal is strictly controlled, planned, sustainable and financial use of mineral raw materials,with the appropriate safety measures.

1.4. Biological diversity

Ecological heterogeneity of Republika Srpska, geomorphological and hydrological diversity, specific geological past and ecodiversity also conditioned the rich wildlife. Over 450 species and sub–species of vascular plants are characterized by a certain degree of endemism, which makes the flora of Republika Srpska one of the most special and unique in Europe. According to some scientific estimates, it is estimated that there is more than 15% of endemic flora and fauna in BiH. Biodiversity is characterized by a high degree of diversity, which, when we consider the surface of \Republika Srpska, is a great wealth. Species diversity is expressed through a diversity of the ecosystems, plants, animals, fungi and lichens, and certain groups of prokaryotes. Heterogenous vegetation, including a large number of extrazonal, interzonal and azonal ecosystems, such as wetlands, peat bogs, salt marshesand sands also contribute to a high degree of biodiversity of Republika Srpska. The abundance and diversity of flora and fauna of Republika Srpska is very high, but the large number of animal and plant species is endangered. Wild species and subspecies that are threatened or rare are conserved as strictly protected species, protected species and protected indigenous domesticated species. The basis for species protection are the Red book and the Red list of threatened species. 818 vascular plant species, 304 bird species, 46 fish species, two species of river lamprey, 57 species of mammals, 20 species of amphibians, 25 species of raptiles, 273 species of insects and 35 species of subkingdom “Metazoa“ are protected by the Red list of threatened species. The main problems when it comes to biodiversity of Republika Srpska are: excessive exploitation of resources (species and ecosystem diversity), loss of biodiversity due to the effect of

anthropogenc factor, fading and loss of a significant number of plant and animal species, unsustainable use of resources which leads to devastation, destruction and degradation of the ecosystem, lack of adequate measures and identified methodologies for the development of an effective system for the protection of biological and landscape diversity, lack of monitoring systems, ie. organized collection of data on the spatial and temporal organization of the overall biological and landscape diversity and heterogeneity in terms of their scientific and professional level, and low environmental awareness among citizens. The main objective is to take effective actions to preserve and protect genetic, species and ecosystem diversity. BiH is a signatory to the UN Convention on Biological Diversity, and is obliged to carry out the renovtion of exising, or to adopt new strategies, plans, programs, that will relate, inter alia, to the obligations that a member state has under the convention. The aim is to conserve biological diversity, sustinable use of the cmponents of biological diversity and fair and equitable sharing of the benefits arising out of the utilization of genetic resources. Council directive on the conservation of natural habitats and wild flora and fauna, or so called The Habitats directive (92/43 EEZ) and Directive on conservation of wild birds (EEZ 79/409),represent the most important legal framework for the protection of biodiversity, which has also a very significant impact on forests, forest habitats and forest species, and thus has for an aim to form coherent European network of protected areas " NATURA 2000".

1.5. Protected areas

Only 0,9%, ie. 22153,48 ha of the territory of Republika Srpska is currently under protection. 15 natural areas are protected: the four nature reserves, two national parks, eight natural monuments and one area for the resource managment. One area (wetland complex Bardača—3500 ha) is enrolled in the list of Ramsar sites and IBA list (Important Bird Areas). Besides national parks Kozara and Sutjeska, that are members of EUROPARC federation, no other natural site of Republika Srpska is added to the list of the Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (UNESCO), nor to the MAB list ("Man and the Biosphere").

During 2013, the work concerning preparation of proposal of EMERALD through the project "Support to the implementation of the Birds directive and The Habitats directive" financed by the European Commisson. Within the IUCN project "Protection of Biodiversity of of the Sava river Basin Floodplains"there are 12IUCN areas for the protection of biodiversity of the Sava river (Google 2015).

2. SUSTAINABLE DEVELOPMENT

One of the basic concepts of envronmental and natural resources economics is the concept of sustainability, that is sustaibale development. It is believed that the concept of sustainable development was first formulated in the mid eighties of the twntieth century, but the idea of sustainable development emerged much earlier and has come a long way to general acceptance ona global level. The very concept of sustainable development was created as a response to the major ecological debates that first took place in 1968 and the emergence of the first report by The Club of Rome which was published in the book The Limits to Growth (1972) (Medows et. Al., 1974). That same year when the first report of the Club of Rome appeard, the first United Nations conference on the Human Environment ws held (Stockholm, 1972). The most important result of the first United Nations global ecological summit was the creation of The United Nations Environmental Programme, UNEP, which is considered a turning point in the human–environment relationship. The idea of sustainable development was clearly articulated and published for the first time in World Conservation Strategy, wchich was adopted in 1980 by a well–known international non–governmental organization International Union for Conservation of Natural Resources (IUCN), in coopertion with and with financial support of United Nations Environment Programme (UNEP) and World Wide Fund for Nsture (WWF). Later, this concept was taken over by the World Commission on Environment and Development, also known as Brundtland Commission, that in 1987 prepared the report entitled Our Common Future, which, opposite to "The Limits to Growth" that was published in 1972, promoted politically acceptble ideas of sustainable development. European Union adopted the concept of sustainable development in 1990,

while the United Nations adopted it in 1992 at the Secnd United Nations Conference on Environment and Development that was held in Rio de Janeiro. At this conference the recommendations of Brundtland Commission were adopted, and one of the outcomes of the Summit was "Agenda 21"—special document in which the actions for sustainable managment of land, forest and water resources in the 21st century were proposed. Sustainable development as a process involves reaching an agreement on the balance between the three processes that are present in every situaion: (1) economic development, (2) community development and (3) environmental development.

At the time when the biggest Summit in the history of the world took place, at which the new visions on the development of the world were discussed, there was a war in Bosnia and Herzegovina becaus of which the ideas of sustainable development and the Earth Summit's messages are known only to few. As a result of such events many problems occured, and one of them is poverty. However, the causes of poverty and the causes of major environmental degradation is irrational consumption of natural resources. Actions for Environmental protection should contribute to economic development and increase the economic power of the country. Republika Spska has issued several long–term strategic programs, that partly deal with sustainable development issues. One of the most important program is the Spatial plan of Republika Srpska for the period 1996–2015 as well as the document Amendments to the Spatial plan of Republika Srpska until 2015. Concerning Republika Srpska and environmental cooperation with the EU, Republika Srpska has a lot of work ahead related to the harmonisation of the legal acts in the field of environmental protection with the European legislation.

CONCLUSION

According to the state of natural resources in Republika Srpska, it can be concluded that there is a high degree of threat to all elements of the environment, and so it is necessary to take the efforts to solve numerous environmental problems seriously.

The environmental protection concept implies that it is necessary to take the following actions in the future:

- Maintenance of agricultural land and its sustainable use as well as implementation of continuous agricultural land monitoring
- Sustainable use of forest land and development of
- Preservation of the Surface–water and Groundwater quality and ensuring reliable water supply;
- Negative impacts and misuse of water land mitigaton;
- Integrated water resources managment
- Contruction and revitalization of industrial and sewage wastewater treatment plants
- Dvelopment and implementation of geological information system;
- Estblishment of a single mineral resources depostits and occurences database;
- Establishment of an information database of secondary raw materials which can partly replace mineral resources;
- Reducing the loss of biological diversity and the pressures on biodiversity;
- Developing a strategy and national programs for the protection from genetically modified organisms (GMO) and invasive species;
- Elaboration of the Red Book of flora and fauna of Republika Srpska;
- Harmonising the existing legislation of Republika Srpska with the relevant legislation and standards of the EU.

REFERENCES

1. Đorđević Jasmina. 2004. *Tipologija fizičko-geografskih faktora u prostornom planiranju.* Belgrade.
2. WCED.1987. *Our Common Future*. New York: OUN and Oxford Univ. Press.

3. Google. 2015. „Izmjene i dopune Prostornog plana Republike Srpske do 2015 godine“.

   Acessed 13.03.2015. http://www.modrica.ba/pdf/pprs.pdf

4. Google. „Plan“. Accessed 16.03.2015.

   www.vladars.net/srSPCyrl/Vlada/Documents/Prostorni

5. Google. „Prostorni plan Republike Srpske za period 1996-2015“. Accessed 18.03.2015.

   https://www.google.ba/search?q=odrzivi+razvoj&biw=1366&bih=635&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=zB8MVbWrCcfyUpO7goAI&ved=0CCIQsAQ&dpr=1#imgdii=_&imgrc=I39oZEjS7BPu2M%253A%3BWrEq_TwVxnG8M%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.odrzivezajednice.org%252Fwpcontent%252Fuploads%252F2011%252F06%252FOdrziviRazvoj2.jpg%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.odrzivezajednice.org%252Ftag%252Fodrzivirazvoj%252F%3B400%3B265

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 338.43:[332.1+330.34(497.6 Banja Luka)
Rad primljen: 20.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514595D
Rad odobren: 09.04.2015. Stručni rad

Delić Jović, mr Mirjana[1]
Đurica, mr Dragana[2]
Kalamanda, dr Obrenija[3]
Vujčić, mr Slobodanka[4]

RURALNI RAZVOJ REPUBLIKE SRPSKE SA POSEBNIM OSVRTOM NA BANJU LUKU

Rezime: *Ruralni prostor zauzima značajnu površinu Republike Srpske, na kojoj su evidentni brojni problemi, kao što su: migracije stanovništva, starenje stanovništva, deficit ulaganja, nizak procent zapošljavanja, loše obrazovanje i mnogi drugi. Zbog svega navedenog, postoji opravdana potreba za donošenjem i provođenjem kvalitetnih planova i strategija politike ruralnog razvoja Republike Srpske. Posebno zanimljivim smatra se plan ruralnog razvoja grada Banja Luka. Kroz razvoj turističke djelatnosti, zatim, kroz podizanje poljoprivredne proizvodnje i konkurentnosti proizvoda na viši nivo, te kroz bolje organizovanu infrastrukturu, mogli bi biti ostvareni pozitivni rezultati u pogledu ruralnog razvoja Banje Luke. Ruralni razvoj grada, kao i Republike Srpske, u ovom trenutku smatra se posebno važnim, jer se očekuju moguća finansijska sredstva iz evropskih fondova, koja se dodjeljuju kada se država nalazi na putu ka EU, te se smatra vrlo važnim iskoristiti sve mogućnosti u nadolezećem periodu, kako bi se kvalitet života u ruralnim područjima podigao na viši nivo.*

[1] Viši asistent, Fakultet za ekologiju, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, mdelicjovic@yahoo.com
[2] Viši asistent, Fakultet za ekologiju, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, draganaristic16@yahoo.com
[3] Vanredni profesor, Fakultet za ekologiju, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, obrenija2009@hotmail.com
[4] Viši asistent, Fakultet za ekologiju, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, vujcicslobodanka@yahoo.com

Ključne riječi: *ruralni razvoj, strateški plan.*

JEL klasifikacija: *O 13, Q 56.*

UVOD

Ruralnim prostorom EU smatraju se površine svih regija, drugog ili trećeg nivoa, klasifikovane prema NUTS (Nomenclature des Unites Territoriales Statistiques) nomenklaturi u ruralne regije na osnovu propisanih kriterijuma. Ruralne oblasti se razlikuju prema karakteristikama. Tako postoje predominantno ruralne oblasti u kojima su procesi depopulacije i deagrarizacije veoma izraženi, ali i povećan pritisak stanovništva iz urbanih centara na periurbane oblasti (Andrić i sar. 2011, 13). Politika ruralnog razvoja ima za cilj razvijanje posebnih koncepcija i pristupa u rješavanju problema razvoja razvijenih i zemalja u razvoju. Zemlje koje razvijaju ruralni koncept, zapravo stavljaju ruralno i održivo iznad konvencionalnog i industrijskog. U Bosni i Hercegovini čak od 40% do 60% stanovnika živi u ruralnim područjima.

Prema podacima Privredne komore Republike Srpske, ruralna područja zauzimaju vrlo visok procenat od ukupne površine Republike. Ovaj visoki procenat ukazuje na potrebe dobrog planiranja i realizacije ruralnog razvoja na našim prostorima. Prema istom izvoru, individualnih poljoprivrednih gazdinstava ima oko 130.000 sa veličinom zemljišnog posjeda oko 5,7 hektara. Republika Srpska posjeduje heterogena zemljišta, prema zastupljenim sistematskim jedinicama, kao i prema pedološkim osobinama zemljišta, što zajedno sa ostalim prirodnim bogatstvima predstavlja dobru osnovu za razvoj ruralnih površina. Ruralni razvoj je poseban izazov za razvijene, kao i zemlje u razvoju. U ruralnim oblastima su identifikovani brojni dugoročni problem, kao što su: migracije stanovništva u urbana područja, starenje stanovništva, manjak investicija, poljoprivreda kao osnov ekonomske aktivnosti stanovništva, zapošljavanje, obrazovanje, udaljenost od potencijalnih tržišta i mnogi drugi (Đekić i sar. 2011, 50). U kreiranju politike ruralnog razvoja, oslanjanje isključivo na poljoprivredu se ne smatra prihvatljivim. Potrebno je razviti i druge grane, kao što su trgovina, turizam, zanatstvo i usluge. Od izuzetnog značaja za politiku ruralnog razvoja jeste zaštita i očuvanje životne sredine. Tako, poljoprivreda treba da obezbijedi održivi rast

uz očuvanje prirodnih resursa. Razvoj poljoprivrede mora da bude usaglašen sa Zakonom o zaštiti životne sredine. Ekološki prihvatljiva proizvodnja podrazumijeva proizvodnju bez upotrebe hemijskih sredstava ili sa minimalnim količinama, zaštitu zemljišta od degradacije, očuvanje prirodnih pašnjaka i sl. Iz svega navedenog proizlazi da je osnov održivog ruralnog razvoja, svakako, razvoj visokokonkurentne poljoprivrede, uz poštovanje ekoloških standarda (Đekić i sar. 2011, 51).

Cilj ovog rada je da se prikažu dokumenti koji se bave tematikom ruralnog razvoja u Republici Srpskoj, te da se ukaže na neophodne ciljeve i potrebe, kako bi se ruralna područja dovela na nivo optimalnog ili poželjnog stanja u Republici Srpskoj.

1. STRATEGIJA RURALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRPSKE

Postavljanje strategije održivog ruralnog razvoja uključuje brojne aktivnosti, kao što su: procjena ekonomske, socijalne i ekološke situacije određenog područja, identifikovanje problema, kreiranje prioriteta i ciljeva, razvoj programa investicija, monitoring i evaluaciju. U evropskim zemljama, glavni instrumenti za sprovođenje politike ruralnog razvoja uglavnom proističu iz mjera na nivou EU. Politika ruralnog razvoja je u nadležnosti ministarstava, agencija i nevladinih organizacija (Strategija razvoja poljoprivrede Srbije, 2005). U strategijama ruralnog razvoja su do sada uobličena tri koncepcijska pristupa:

- strategije fokusirane na pojedine sektore,
- strategije fokusirane na ruralnu sredinu i
- strategije fokusirane na stanovništvo (Bogdanov 2007, 42).

Obilježja ruralnih površina Republike Srpske su sljedeća:

- nerazvijene privredne djelatnosti i njihova nekonkurentnost,
- loša infrastruktura,
- depopulacija ruralnih područja i nepovoljna demografska struktura,
- nedostatak inicijative u lokalnoj zajednici i nedovoljno razvijena veza između proizvođača, prerađivača i potrošača.

Zbog svega navedenog, bilo je potrebno pristupiti izradi i provođenju strateškog plana ruralnog razvoja na svim nivoima organizovanja u Republici Srpskoj, te je tako 2009. godine uvojen strateški plan ruralnog razvoja za period od 2009. do 2015. godine.

1.1. Strateški plan ruralnog razvoja Republike Srpske za period od 2009. do 2015. godine

Ovom strategijom predviđene su tri grupe ciljeva i mjera za ruralni razvoj Republike Srpske. Prva grupa ciljeva i mjera predstavljena je u tabeli 1.

Tabela 1. Ciljevi i mjere za poboljšanje konkurentnosti poljoprivrede i šumarstva (Strategija ruralnog razvoja Republike Srpske za period od 2009. do 2015. godine)

Strateški cilj – poboljšanje konkurentnosti poljoprivrede i šumarstva	
Specifični cilj	Mjera
Investicije na poljoprivrednim gazdinstvima	Investicije u poljoprivrednu mehanizaciju
	Investicije u stočarstvu
	Investicije u biljnoj proizvodnji
	Uređenje poljoprivrednog zemljišta
	Unapređenje ekonomske vrijednosti šuma
Investicije u preradu i marketing poljoprivrednih proizvoda	Investicije u modernizaciju postojećih i izgradnju novih prerađivačkih kapaciteta
	Uspostavljanje i unapređenje saradnje u proizvodnji i preradi poljoprivrednih proizvoda
	Podrška prerađivačima za ulazak u sisteme kontrole i potvrde kvaliteta i bezbjednosti prehrambenih proizvoda
	Poboljšanje kvaliteta i bezbjednosti poljoprivrednih proizvoda
Podrška organizacijama poljoprivrednih proizvođača i privatnih šumovlasnika	Podrška organizacijama poljoprivrednih proizvođača
	Podrška uspostavljanju grupa privatnih šumovlasnika

Unapređenje ljudskih resursa u ruralnom području	Obezbjeđenje ključnih kadrova osposobljenih za razvoj poljoprivrede i šumarstva
	Povećanje znanja i vještina poljoprivrednih proizvođača i privatnih šumovlasnika
	Unapređenje savjetodavnih usluga u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja
	Pružanje savjetodavnih usluga u sektoru privatnog šumarstva
	Uspostavljanje tržišno-informativnog sistema
	Podrška mladim poljoprivrednim proizvođačima

Pored ove grupe, koja se smatra najznačajnijom za ruralni razvoj, jer se tiče poljoprivrede, strategijom su predviđene još dvije grupe ciljeva i mjera, i to:

- strateški cilj očuvanja prirode i racionalno gazdovanje prirodnim resursima i
- strateški cilj poboljšanja uslova života i uvođenje veće raznolikosti kod ostvarivanja prihoda u ruralnoj ekonomiji (Strateški plan ruralnog razvoja Republike Srpske za period 2009–2015, 94).

Ovom strategijom je definisan i pojam integralnog ruralnog razvoja (IRR), koji podrazumijeva razvoj privrednih i neprivrednih djelatnosti, ruralnog područja, a odnosi se na infrastrukturu, komunikacije, kulturne i zdravstvene potrebe, uslužne djelatnosti, poljoprivredu i preradu poljoprivrednih proizvoda, šumarstvo i preradu drveta, građevinarstvo i proizvodnju građevinskih materijala, ugostiteljstvo, seoski turizam i zanatstvo.

1.2. Strateški plan razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srpske u periodu od 2015. do 2020. godine

Koliko je značajna poljoprivreda za razvoj Republike Srpske potvrđuje i donošenje Strateškog plana razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srpske za period od 2015. do 2020. godine, o čijem se nacrtu raspravlja, prema kojoj će Republika Srpska u budućnosti finansijski podržavati poljoprivrednu proizvodnju u većoj mjeri nego prethodnih go-

dina. Ovim strateškim programom određeno je šest strateških ciljeva, od kojih pet predstavlja autonomne ciljeve, a šesti je opšti horizontalni cilj koji ima uticaj na ostvarivanje svakog od prvih pet autonomnih, a to su:

1. strateški cilj – povećanje obima i produktivnosti poljoprivredne proizvodnje i obezbjeđenje stabilnosti dohotka poljoprivednih proizvođača,
2. strateški cilj – jačanje konkurentnosti sektora poljoprivrede kroz povećanje nivoa investicija,
3. strateški cilj – povećanje stepena tržišnosti i finalizacije poljoprivredne proizvodnje,
4. strateški cilj – održivo upravljanje prirodnim resursima i ublažavanje posljedica klimatskih promjena,
5. strateški cilj – uravnotežen integralni ruralni razvoj i
6. strateški cilj – sistemska podrška razvoju sektora poljoprivrede i ruralnih područja (Strateški plan razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srpske 2015–2020, 28).

Pomenutim dokumentom predviđena je i politika restrukturiranja poljoprivrede, koja bi trebalo da se realizuje putem povećanja nivoa investicija i povećanje stepena tržišnosti i finalizacije poljoprivrednih proizvoda, kroz brojne predviđene mjere (Strateški plan razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srpske 2015–2020, 45). Poređenja radi, prema strategiji razvoja poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period od 2014. do 2024. godine, utvrđeni su sljedeći strateški razvojni ciljevi:

1. rast proizvodnje i stabilnost dohotka proizvođača,
2. rast konkurentnosti uz prilagođavanje zahtjevima domaćeg i inostranog tržišta i tehničko-tehnološko unapređenje sektora poljoprivrede,
3. održivo upravljanje resursima i zaštita životne sredine,
4. unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima i smanjenje siromaštva i
5. efikasno upravljanje javnim politikama i unapređenje institucionalnog okvira razvoja poljoprivrede i ruralnih sredina (Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije 2014–2024, 61).

2. RURALNI RAZVOJ GRADA BANJA LUKA

Prema podacima iz Strategije ruralnog razvoja grada Banja Luka, ruralno područje Banje Luke ima površinu od 1.055,68 km^2 ili 10.5568 ha, prostire se u sjevernom, zapadnom i južnom dijelu grada i čini 85,18 % teritorije grada Banja Luka. Poljoprivredno zemljište ruralnog područja grada zauzima površinu od oko 45.990,38 ha, što čini 43,56% od ukupne površine (Strategija ruralnog razvoja grada Banja Luka, 34). Pregled poljoprivrednog zemljišta prikazan je u tabeli 2.

Tabela 2. Poljoprivredno zemljište ruralnog područja grada Banja Luka (Google 2015)

Poljoprivredno zemljište	Oranice	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Pašnjaci	UKUPNO
Površina ha	40.043	3.417	5	6.087	5.697	55.249
%	72,48	6,19	0,01	11,01	10,31	100

Tabela 3. Učešće broja stanovnika ruralnog područja Banje Luke u broju stanovnika grada Banja Luka u periodu od 1948. do 2006. (Strategija ruralnog razvoja grada Banja Luka)

Godina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	1993.	2006.
% ruralnog stanovništva	43	42	36	28	21	19	21	15

Na posmatranom području postoji izražena sklonost ka migracijama (tabela 3). Na ruralnom području grada Banja Luka zastupljena su uglavnom mala porodična poljoprivredna gazdinstva koja proizvode samo za sopstvene potrebe. Značajan broj njih je moguće transformisati u tržišno orijentisana gazdinstva, uz određena ulaganja i nove strategije razvoja.

2.1. Strategija ruralnog razvoja grada Banja Luka za period od 2010. do 2015. godine

Vizija razvoja ruralnog područja grada Banja Luka definisana je za period do 2015. godine, a zasnovana je na sljedećim stavkama:

– priznavanju privatnog sektora kao važnog faktora u razvoju i rješavanju problema nezaposlenosti;
– efikasnoj lokalnoj upravi radi promocije poslovnog okruženja;
– poljoprivredi kao osnovnom proizvodnom resursu;
– turističkoj djelatnosti;
– stvaranju infrastrukturnih uslova za nova ulaganja na ruralnom području;
– obrazovanju stanovništva;
– ekološkoj zaštiti područja i
– stvaranju boljih socijalno-kulturnih uslova.

Strateški ciljevi su zasnovani na viziji razvoja, te su tako definisana četiri strateška cilja u okviru kojih su predviđene mjere, operativni ciljevi, aktivnosti i projekti (Strategija ruralnog razvoja grada Banja Luka, 139). Ovom strategijom definisana su četiri osnovna cilja, a to su:

1. poboljšana infrastruktura i unaprijeđen društveni život, ekološki uređena i zaštićena sredina;
2. razvoj konkurentne poljoprivrede zasnovane na robnim poljoprivrednim proizvođačima i održivo upravljanje šumama i drugim šumskim potencijalima uz održavanje i zaštitu životne sredine;
3. konkurentna i održiva ruralna privreda sa razvijenim sektorom mikro, malih i srednjih preduzeća;
4. izgrađena i dobro promovisana turistička djelatnost na ruralnom području grada Banja Luka (Strategija ruralnog razvoja grada Banja Luka, 140).

Pored predviđenih strateških, jedan od važnih ciljeva za ruralni razvoj grada Banja Luka trebalo bi da bude povećanje konkurentnosti proizvodnje, poboljšanje kvaliteta proizvoda, smanjenje troškova proizvod-

nje, poboljšanje higijensko-sanitarnih uslova držanja životinja, kao i usklađivanje sa fitosanitarnim uslovima EU.

ZAKLJUČAK

Ciljevi politike ruralnog razvoja su povećanje konkurentnosti poljoprivrednih proizvoda i razvoj ruralnih područja, putem brojnih mjera, uz poštovanje ekoloških principa i standarda. Poljoprivreda kao osnovna djelatnost uz brojne druge grane (turizam, zapošljavanje, obrazovanje, infrastrukturu), treba da obezbijedi jedan funkcionalan sistem u ruralnim područjima i tako podigne kvalitet života ruralnih sredina na viši nivo. Agrarna politika grada Banja Luka i Republike Srpske treba da bude usklađena sa dugoročnim ciljevima Strategije ruralnog razvoja Republike Srpske i Strategije razvoja poljoprivrede. U budućnosti i na putu ka EU, biće potrebne određene reforme agrarne politike i ruralnog razvoja na našim područjima, koje će svakako morati pratiti i poštovati ekološke standarde i propise.

LITERATURA

1. Andrić, Nataša i Tomić, Danilo i Vlahović, Branislav. 2011. „Neki aspekti finansiranja ruralnog razvoja Evropske unije, agrarna i ruralna politika u Srbiji, nužnost ubrzanja reformi". Tematski zbornik 11–23. ISBN 978-86-86087-24-9 Beograd.
2. Đekić, Snežana i Sonja, Jovanović i Krstić, Bojan. 2011. "Neke determinante kreiranja politike i strategije održivog ruralnog razvoja". Tematski zbornik 40–49. ISBN 978-86-86087-24-9 Beograd.
3. Bogdanov, Natalija. 2007. Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija. Beograd: UNDP. Pristupljeno 10.03. 2015.

   http://ruralinfoserbia.rs/publikacije/undp_mala_ruralna_domacinstva.pdf.
4. Strategija razvoja poljoprivrede Srbije. 2005. „Službeni glasnik RS", br. 55/05. i 71/05.
5. Strateški plan ruralnog razvoja Republike Srpske za period 2009–2015. godine. 2009. Banjaluka.

6. Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period od 2014. do 2024. godine. „Sl. glasnik RS“, br. 85/2014.
7. Strateški plan razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srpske 2015–2020, nacrt. 2015. Banjaluka.
8. Strategija ruralnog razvoja grada Banja Luka 2010–2015. 2010. Banjaluka.
9. Google. 2015. „Poljoprivredno zemljište ruralnog područja grada Banja Luka“. Posljednja izmjena 15.03. http://www.rzs.rs.ba/.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 338.43:[332.1+330.34(497.6 Banja Luka)
The paper submitted: 20.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514605D
The paper accepted: 09.04.2015. Expert paper

Mirjana Delić-Jović, MSc[1]
Dragana Đurica, MSc[2]
Obrenija PhD Kalamanda[3]
Slobodanka Vujčić, MSc[4]

RURAL DEVELOPMENT OF REPUBLIKA SRPSKA WITH SPECIAL FOCUS ON BANJA LUKA

Summary: *Rural space of Republika Srpska occupies significant part out of total area, on which there are numerous problems, such as: population migrations, population ageing, investment deficit, high unemployment rate, bad education and many more. Because of all the things mentioned there is a legitimate need for enactment and implementation of high–quality plans and strategies of rural development policy of Republika Srpska. Rural development of the city of Banja Luka is considered especially interesting. Positive results in terms of rural development of Banja Luka could be achieved through development of the tourism sector, through increasing the scope of agricultural productivity and competitiveness of the products and by improving the infrastructure. At this point, rural development of the city, as well as of Republika Srpska is considered very important, because the potential financial resources from European funds are expected, which are granted when a country is in the EU application and assessment process and thus it is considered very important to utilize all the possibilities in their imminent future, in order to improve the quality of living in the rural areas.*

[1] Senior Teaching Fellow, Department of Ecology, University of Business Studies, 23A Jovan Ducic Street, Banja Luka, mdelicjovic@yahoo.com
[2] Senior Teaching Fellow, Department of Ecology, University of Business Studies, 23A Jovan Ducic Street, Banja Luka, draganaristic16@yahoo.com
[3] Associate Professor, Department of Ecology, University of Business Studies, 23A Jovan Ducic Street, Banja Luka, obrenija2009@hotmail.com
[4] Senior Teaching Fellow, Department of Ecology, University of Business Studies, 23A Jovan Ducic Street, Banja Luka, vujcicslobodanka@yahoo.com

Key words: *rural development, strategic plan*

JEL Classification: *O 13, Q 56*

INTRODUCTION

The rural areas of the EU are considered the surfaces of all regions, second or third level and classified according to NUTS (Nomenclature des Unites Territoriales Statistiques) nomenclature into the rural areas on the basis of legitimate critera. Rural areas differ in characterictics. There are predominantly rural areas in which the proceses of depopulation and deagrarization are very clear, but also there is increased preasure of the population in urban areas on peri–urban areas (Andrić and contributors, 2011,13). The goal of rural development policy is to develop special conceptions and approaches in solving the problems of development of developed and developing countries. The countries that develop rural concept actually put rural and sustainable over conventional and industrial. In Bosnia and Herzegovina, as many as 40—60% of the population lives in the rural areas.

According to data from Chamber of Commerce of Republika Srpska, rural areas occupy very high percentage out of total surface area of Republika Srpska. This high percentage points out to the needs of a good planing and realization of the rural development in our region. According to the same source there are about 130 000 individual agricultural holdings with a size around 5.7 acres. Republika Srpska has a heterogeneous land, according to the current systematic units, as well as pedologic characteristics of the land, which together with other natural resources is a good basis for development of the rural areas. Rural development represents a particular challenge for developed as well as developing countries. Numerous long–term problems have been identified in the rural areas, such as: population migrations to urban areas, population ageing, lack of investment, agriculture as the basis of the economic activity of the population, employment, education, distance from the potential markets, and many others (Đekić and

contributors 2011, 50). In creating the policy of the rural development, relying solely on agriculture is not considered appropriate. It is necessary to develop other sectors as well, such as commerce, tourism, handicrafts and services. Of great importance for rural development policy is protection and preservation of environment. Agriculture needs to provide sustainable growth and preserve the natural resources in the process. The development of agriculture needs to be in line with the Environmental Protection Law. Environment friendly manufacturing includes none or minimum usage of chemicals, actions against land degradation, conservation of natural pastures and the like. Therefore, the basis for sustainable rural growth is development of the highly competitive economy, that would meet ecological standards (Đekić and contributors 2011, 51).

The aim of this paper is to present the documents dealing with the rural development in Republika Srpska, and to point out to the necessary goals and needs, in order to help the rural areas in Republika Srpska reach the optimum or desirable level.

1. RURAL DEVELOPMENT STRATEGY OF REPUBLIKA SRPSKA

Setting the strategy of sustainable rural development involves a number of activities such as: assessment of economic, social and ecological situation of a particular area, identification of a problem, setting priorities and goals, developing investment programs, monitoring and evaluation. In European countries the main instruments for implementation of the rural development policy are mainly EU measures. Rural development policy is the responsibility of the ministries, agencies and non–governmental organizations (*Agriculture development strategy of Republic of Serbia, 2005*). Three conceptual approaches have been shaped in the strategies of rural development so far:

- Strategies focused on the specific sectors,
- Strategies focused on the rural environment or
- Strategies focused on the population *(Bogdanov 2007, 42)*.

The characteristics of the rural areas of Republika Srpska are following:

- Underdeveloped economic activities and their non–competitiveness,
- Poor infrastructure,
- Depopulation of the rural areas and unfavorable demographic structure
- The lack of initiative in the local community
- Insufficiently developed links between the producers, processors and consumers.

Because of this, it was necessary to create and implement strategic plan for rural development on all the levels in Republika Srpska, and so in 2009 the strategic plan for rural development for the period from 2009 to 2015 was approved.

1.1. Strategic plan of rural development of Republika Srpska for the period from 2009 to 2015

This strategy includes three groups of objectives and measures for the rural development of Republika Srpska. The first group of objectives and measures is presented in Table 1.

Table 1. Objectives and measures to improve the competitiveness of agriculture and forestry (Rural development strategy for the period from 2009 to 2015).

Strategic goal—improving the competitiveness of agriculture and forestry	
Specific objective	Measure
Investments in agricultural holdings	Investments in agricultural mechanization
	Investments in cattle breeding
	Investments in plant production
	Cultivating of agricultural land
	Improving the economic value of forestry

Investments in processing and marketing of agricultural products	Investments in modernization of existing and construction of the new processing facilities
	Establish and promote the cooperation in production and processing of agricultural products
	Encourage the processors to adopt the systems of control and confirmation of the quality and safety of the agricultural products.
	Improving the quality and safety of agricultural products
Support to organizations of farmers and private forest owners	Support to the organizations of farmers
	Support to the establishment of private forest owners groups
Improvement of the human resources in rural areas	Securing the personnel qualified in the development of agriculture and forestry
	Increasing the knowledge and skill level of farmers and private forest owners
	Increasing the knowledge and skill level of farmers and private forest owners
	Providing advisory services to private forestry sector
	Establishment of a market information system
	Support for young entrepreneurs starting agricultural production

In addition to this group which is considered the most significant for the rural development, because it refers to agriculture, in the strategy there are two more groups of objectives and measures, which are:

- Strategic objective of conservation of nature and rational management and use of natural resources and
- Strategic objective of improving the living conditions and introducing diversity in generating income in rural economy (*Strategic plan of rural development of Republika Srpska for the period 2009–2015, 94*). The concept of integrated rural development (IRD) has been defined through this strategy, and this concept includes development of economic and non–economic activities of the rural areas, and refers to infrastructure, communications, cultural and health needs, services, agriculture and agricultural product processing, forestry and wood processing, construction and production of construction materials, hospitality industry, rural tourism and handicrafts.

1.2. Strategic plan of development of agriculture and rural areas of Republika Srpska for the period from 2015 to 2020

How important is agriculture for development of Republika Srpska confirms the adoption of strategic plan of development of agriculture and rural areas of Republika Srpska for the period of 2015 to 2020, the draft of which is being discussed, according to which Republika Srpska in the future will support financially the agricultural production to a greater extent than in the previous years. This strategic program determines six strategic objectives, five of which represent autonomous objectives, and the sixth is a general horizontal objective that has an impact on each of the first five autonomous objectives, and they are:

1. strategic objective-To increase the volume and productivity of agricultural production and ensure the stability of income of the farmers
2. strategic objective-to strengthen the competitiveness of the agricultural sector through increasing the level of investments
3. strategic objective-increasing the level of marketability and finalization of agricultural production,
4. strategic objective-sustainable management of the natural resources and climate changes mitigation

5. strategic objective-balanced integrated rural development and
6. strategic objective-systematic support to the development of the agricultural sector and rural areas (*Strategic plan of development of agricultural and rural areas of Republika Srpska 2015—2020*, 28).

In the document the agricultural reconstruction policy is planned, which should be realized by increasing the level of investments and increasing the level of marketability and finalization of agricultural production, through a number of measures (*Strategic plan of development of agricultural and rural areas of Republika Srpska 2015—2020*, 45). By comparison, in the Strategic plan of development of agricultural and rural areas of Republic of Serbia for the period from 2014 to 2024, the following strategic development objectives have been identified:

1. Production growth and stability of producer income
2. Increase of competitiveness and adaptation to the demands of domestic and foreign market and technological advancement of the agricultural sector;
3. Sustainable resource management and environmental protection;
4. Improvement of the quality of life in rural areas and poverty reduction and
5. Effective management of public policies and improvement of institutional framework of the development of agriculture and rural areas *(Strategic plan of development of agricultural and rural areas of Republic of Serbia 2014 to 2024*, *61*).

2. RURAL DEVELOPMENT OF BANJA LUKA

According to the data from the Strategy of rural development of Banja Luka, rural area of Banja Luka covers 1055.65 km^2 or 105568 ha and is situated in the northern, western and southern part of the city and makes 85.18 % of the territory of Banja Luka. Agricultural land of the rural part of the city covers about 45.990,38 ha, which is about 43.56 % out of total surface (Strategy of rural development of Banja Luka, 34). View of agricultural land is shown in table 2.

Table 2. Agricultural land of the rural area of Banja Luka city (*Google 2015)*

Agricultural land	Arable land	Orchards	Vineyards	Meadows	Grasslands	TOTAL
Surface - ha	40043	3417	5	6087	5697	55249
%	72.48	6.19	0.01	11.01	10.31	100

Table 3. Share of population of the rural area of Banja Luka in the general population of Banja Luka in the period from 1948 to 2006 (Strategy of rural development of Banja Luka).

Year	1948	1953	1961	1971	1981	1991	1993	2006
% rural population	43	42	36	28	21	19	21	15

In the studied area a strong tendency towards migrations can be noticed (table 3). In the rural area of Banja Luka there are mainly small family farms that produce only for their own needs. Significant number of them can be transformed into market–oriented farms, with certain investments and new development strategies.

2.1. Strategy of rural development of Banja Luka for the period from 2010 to 2015

The vision of development of the rural area of Banja Luka is defined for the period up to 2015, and is based on the following items:

- Acknowledging that the private sector is the important factor in solving the problem of unemployment;
- effective local administration for the promotion of the business environment;
- Agriculture as the basic production resource;

- Tourism
- Creating infrastructure conditions for the new investments in the rural area;
- Population education;
- Ecological protection of the area
- Creating better socio–cultural conditions.

Strategic objectives are based on the vision of development, and thus the four strategic objectives are defined, in which there are measures, operational objectives, activities and projects (Strategy of rural development of Banja Luka, *139)*. Through this strategy there are four main objectives defined, which are:

1. Improved infrastructure and improved social life, ecologically protected environment
2. Development of the competitive agriculture based on commodity agricultural producers and sustainable forest management and other forest resources while protecting the environment at the same time
3. Competitive and sustainable rural economy with a developed sector of micro, small and medium–sized enterprises.
4. Strong and well–promoted tourist activities in the rural area of Banja Luka (*Strategy of rural development of Banja Luka, 140)*.

In addition to the strategic objectives, one of the important objectives for the rural development of Banja Luka should be increasing the competitiveness of production, improvement of the product quality, reducing production costs, improving hygiene and sanitary conditions of keeping animals, as well as compliance with EU phytosanitary conditions.

CONCLUSION

The objectives of the rural development policy are to increase the competitiveness of agricultural products and development of rural areas, through a number of measures and with respect to ecological principles and stan-

dards. Agriculture as the main activity, along with other branches of industry (tourism, employment, education, infrastructure), should provide one functional system in the rural areas and thus improve the quality of life in the rural areas. Agricultural policy of Banja Luka and Republika Srpska should be aligned with the long term objectives of the Strategy of rural development of Republika Srpska and Strategy of agricultural development. In the future and in the process of joining the EU, certain reforms of agricultural policy and rural development will be needed, which will have to respect ecological standards and regulations.

REFERENCES

1. Andrić, Nataša and Tomić, Danilo and Vlahović, Branislav. 2011. „Neki aspekti finansiranja ruralnog razvoja evropske unije agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi". *Tematski zbornik* 11-23. ISBN 978-86-86087-24-9 Belgrade.
2. Đekić, Snežana., Sonja, Jovanović., Krstić , Bojan. 2011. "Neke determinante kreiranja politike i strategije održivog ruralnog razvoja". *Tematski zbornik* 40-49. ISBN 978-86-86087-24-9 Belgrade.
3. Bogdanov, Natalija. 2007. *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija.* Beograd: UNDP. *Accessed 10.03. 2015.*

   http://ruralinfoserbia.rs/publikacije/undp_mala_ruralna_domacinstva.pdf.
4. Strategija razvoja poljoprivrede Srbije, 2005. Službeni glasnik RS, br. 55/05 i 71/05.
5. Strateški plan ruralnog razvoja Republike Srpske za period 2009–2015. godine. 2009. Banjaluka.
6. Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period od 2014 do 2024. godine. *("Sl. glasnik RS", br. 85/2014)*
7. Strateški plan razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srpske 2015-2020. nacrt. 2015. Banjaluka.

8. Strategija ruralnog razvoja grada Banjaluka 2010-2015. 2010. Banjaluka.
9. Google. 2015. „Poljoprivredno zemljište ruralnog područja grada Banja Luke“Poslednja izmjena 15.03. http://www.rzs.rs.ba/.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 316.7:316.422(100)
Rad primljen: 15.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514617G
Rad odobren: 17.04.2015. Stručni rad

Grebović, mr Ervin[1]

TRANZICIJA KAO SVJETSKI PROCES

Rezime: *Tranzicija kao proces, poput olujnog vjetra, prohujala je ekonomijama zemalja bivšeg istočnog bloka i pritom temeljito izmijenila kompletan ekonomski pejzaž ovih zemalja. Pravila nametnuta „odozgo" odredila su joj put, a vlasti i regulativa društava širom su otvorila vrata do jučer nezamislivim reformama koje će im nepovratno izmijeniti život. Iako je ovaj proces počeo još prije dvadesetak godina, rasprave o učincima i samoj ispravnosti procesa vrlo su žive i traju i danas, a vjerovatno ćemo još dugo čekati odgovor na pitanje da li je tranzicija zaista put naprijed ili bacanje na koljena.*

Ključne riječi: *tranzicija, Vašingtonski konsenzus, reforma, neoliberalizam.*

JEL klasifikacija: *P21, P11, F60, A14.*

UVOD

U svakodnevnom govoru, termin „tranzicija" predstavlja izraz nastao u latinskom jeziku i zapravo znači – „prelaz". Zvuči jednostavno. Ali, samo kao termin. U slučaju koji ovdje obrađujem, termin „tranzicija" upotrebljava se u apsolutno drugom kontekstu i značenju i sigurno je najznačajniji i najčešće upotrebljavani izraz u ekonomskoj nauci u posljednjih dvadesetak godina. Daleko od jednostavnog. Ukoliko bismo se

1 Magistar ekonomije, Raiffeisen Bank d.d. BiH, Zmaja od Bosne bb, Sarajevo, ervin.grebovic@gmail.com

vraćali dalje kroz istoriju, možemo naići na procese koji su u osnovi bili prelaz iz jednog stanja u drugo. Neuspjeh francuske revolucije doveo je do povratka kralja, aristokratije i feudalnog sistema. Relevantni naučnici ovaj period nazvali su restauracijom *ancien regimea* i posvetili mu brojna sociološka i istorijska razmišljanja. Ipak, ovaj termin bliži je definisanju procesa povratka sa novog na staro. Stoga, tokom 19. vijeka, Karl Marx i Friedrich Engels upotrijebili su izraz „tranzicija" i njime obilježili proces prelaska iz kapitalizma u socijalizam i time nam podarili terminologiju upotrebljivu i prihvatljivu i u današnjim okvirima. Dakle, možemo reći da, za ekonomsku nauku, tranzicija predstavlja svaki specifični oblik prelaska sa jednog tipa društvenog uređenja na drugi.

U aktuelnom vremenu posmatramo proces prelaska iz socijalizma u kapitalizam ili, da budemo precizniji, preobražaj i transformaciju zemalja bivšeg Istočnog bloka, bivše SFRJ i, po nekima, Kine. Sve ove zemlje, prije uvođenja socijalističkog uređenja, djelovale su na kapitalističkoj osnovi ili nečemu što je kapitalizmu bilo blisko pa bismo možda mogli koristiti i gore pomenuti termin „restauracija". Međutim, od njihovog prelaska na socijalizam pa do danas prošlo je toliko vremena da su nestali svi tragovi kapitalizma, pa je tako i van pameti današnji proces nazivati „restauracija", tim prije što je socijalizam već uspio izgraditi ogromnu društveno-političku i ekonomsku strukturu.

Proces tranzicije, kao takav, predstavlja i proces koji, pored ekonomista, široko proučava i sociologija i polako konstituiše svoje stavove o ovoj temi. Rasprave su vrlo široke ali, kako se to može naći u literaturi, još uvijek početno konstituisane, a najbitniji problemi koje tek treba interpretirati otvoreni. Rasprave se unutar kruga naučnika i praktičara svode se na tehničko-instrumentalna pitanja – kako, kojim sredstvima, u kojem roku izgraditi u bivšim socijalističkim zemljama društvene oblike (na prvom mjestu institucionalnu mrežu, i to u ekonomiji i politici) karakteristične za savremeni Zapad (Lazić 1995). Za nas, ovdje, ovo je možda i najbitniji sociološki zaključak.

Dalje sociološko razmatranje, unutar ovog rada, izisikivalo bi veći prostor i širi vremenski okvir, pa mu u nastavku neću posvećivati veći prostor. Osim toga, predmet rada svakako je ekonomski aspekt tranzicije i njegov uticaj na zemlje koje prolaze kroz ovaj famozni proces.

1. TRANZICIJA – KAKO JE SVE POČELO?

Istorijski gledano, završetak hladnog rata označio je početak jedne nove ere u odnosima Zapada i Rusije kao glavnog faktora bivšeg Istočnog bloka. Pad Berlinskog zida, kao simbolički čin okončanja hladnoratovskog razdoblja, uveo je evropski kontinent u novu etapu razvoja. Komunizam, kao glavna ideologija zemalja iza „čelične zavjese", urušio se ili sam od sebe ili nasilno, kako se u nekim slučajevima desilo, i sa sobom poveo postojeći ekonomski koncept. Domaći stručnjaci nisu imali odgovor na novonastalu situaciju niti ideje na osnovu kojih bi izgradili efikasne tržišne institucije i na kraju krajeva stvarali privredu na tržišnim principima. Pitanje je i da li im se može zamjerati. Desetinama godina unazad gradili su jedan sistem koji se gotovo preko noći urušio i nestao. Kao rezultat, nastajao je prelazni period ispunjen socijalnim, političkim i ekonomskim krizama i opštom voljom stanovništva da živi u kapitalističkom društvu. Zemlje su tonule u sve veću neizvjesnost, Rusija zapadala u haos, a bivša Jugoslavija nestajala u neviđenom ratnom razaranju. Neiskusne vladajuće elite lutale su ovim vakuumom i jedna po jedna, htjele to ili ne, počele prihvatati savjete Međunarodnog monetarnog fonda i njegove eksperte. Tadašnji eksperti su posebna priča. Literatura ih opisuje kao nesposobne i zalutale u materiju, a čak pronalazimo i pogrdne nazive poput economic hit man, guest stars, carpetbaggers… Zajedničkim naporima sa neshvatljivo snishodljivim domaćim saradnicima za sobom su ostavljali samo haos i pustoš. Kao odličan primjer, svako ko se bavi tranzicijom navodi slučaj Rusije i njen odnos u ovom periodu. Nevjerovatno je da Rusija nije htjela angažovati poznatog američkog ekonomistu ruskog porijekla Wassilya Wassilyovicha Leontiefa iako se on sam nudio pomoći, i to potpuno besplatno, ukoliko bi ruske vlasti izrazile spremnost za njegov angažman i pozvale ga. Iako je već do tada bio višestruko nagrađivan, između ostalog i ordenom izlazećeg sunca u Japanu, i to za zasluge stečene u naporima na izvođenju japanske privrede iz krize, Rusija je umjesto njega angažovala amerikanca Jeffreya Davida Sachsa. O ovom slučaju, naravno, da se raspravljati, polemisati i posmatrati iz više uglova, ali jedno je sigurno. Rusija je tokom devedestih godina prošlog vijeka prošla put od totalnog privrednog haosa do današnje koliko-toliko stabilne ekonomije. Ništa bolje

nisu prošle ni ostale zemlje koje posmatramo kao tranzicijske. Stoga, moglo bi se govoriti i o nekom smišljenom procesu **čiji cilj je bacanje privrede i načina života** ovih zemalja na koljena. Ne treba prenebregnuti ni činjenicu da su matična tržišta multinacionalnih kompanija, u periodu kada nastaje proces tranzicije, postala prezasićena njihovim proizvodima te da im je trebao "**životni prostor" za vlastito širenje i opstanak.** Napuštanjem mehanizama regulacije i vlastite zaštite te finansijske liberalizacije, vlade ovih zemalja im čine uslugu i pogoduju. Širom otvaraju vrata slobodnom tržištu, slobodnom kretanju kapitala i na kraju krajeva dozvoljavaju ulazak konkurencije kao svojevrsni spas. Gledajući prosto i na duže staze, ovo vjerovatno i ima nekog smisla imamo li u vidu Adama Smita i njegovu "nevidljivu ruku". Tržište bi sigurno, u jednom dužem vremenskom periodu, bilo u stanju regulisati sve anomalije koje se pojavljuju, pa čak i gašenje proizvodnje nekadašnjih proizvodnih pogona. Međutim, u uslovima smanjene regulacije i nevjerovatnog zaduživanja (za prostu potrošnju), teško je stati na vlastite noge. Rasprave na ovu temu vrlo su žive. Da li je tranzicija zaista suštinsko provođenje reformi u zemljama bivšeg komunističkog bloka i njihov put naprijed ili, upravo suprotno, njihov put u dužničko ropstvo i propast. Odgovor na ovo pitanje vjerovatno nećemo dobiti još dugo, sve dok traje proces tranzicije, ako ovaj proces uopšte ima svoj kraj. Neke zemlje, kao što su recimo Slovenija ili Češka, smatraju se zvijezdama procesa tranzicije. Za njih se kaže da su vrlo uspješno prebrodile tranzicijske tegobe, stale na svoje noge i postale članice Evropske unije. Život ljudi se apsolutno promijenio, svakako postao kvalitetniji, ali i opterećen brigama kakve se sreću u kapitalizmu. Socijalna država jednostavno više ne postoji i prepoznaje se i priznaje samo rad. S druge strane, imamo i zemlje koje još uvijek koračaju maglovitim putevima tranzicije prema unaprijed zadatim pravilima i nadaju se nekom boljem životu i napretku. Ovdje svakako spadaju zemlje regiona kojem mi pripadamo. Nekada nezamisliva nezaposlenost, skromna ekonomija, zavisnost o velikim igračima i ogromni krediti ne zvuče nimalo optimistično.

1.1. Proces tranzicije

Kako sam već i opisivao u prethodnom naslovu, sve tranzicijske zemlje na početku procesa tranzicije, dakle, devedesetih godina prošlog vijeka, prolazile su kroz tešku socioekonomsku krizu uzrokovanu ovim procesom.

Manifestacija krize ogledala se, prije svega, u padu proizvodnje, a time, lančano, i padu potrošnje, porastu nezaposlenosti i, uopšte, padu standarda života. U nekim slučajevima, vrlo je izraženo divljanje inflacije odnosno rast cijena i osnovnih troškova života. U ovakvim uslovima stvaralo se tlo pogodno za različite mahinacije koje su stvarale novu društvenu elitu. Manjina, koja je na vrijeme shvatila nove uslove i spazila, do jučer, nevjerovatnu priliku, naglo je došla do ogromnog bogatstva. S druge strane, većina je bivala sve siromašnija, a u takvim uslovima nejednakosti do izražaja su došle ogromne društvene napetosti. Sociolozi će se svakako složiti da su društvene napetosti apsolutno očekivana pojava u ovakvoj situaciji, time prije jer su društvene napetosti uvijek bile usko vezane sa problemima socijalne sigurnosti i, naravno, funkcijom socijalne države (kakve su bile sve ove zemlje do 1990). Odnosi ovih dviju grupa (bogate manjine i siromašne većine) bili su bitno drugačiji prije početka tranzicije i upravo je to (razlika u njihovim dohocima) u ljudskoj svijesti stvaralo vrlo negativnu manifestaciju. Da situacija bude i teža, posebne napetosti stvarali su problemi teškog narušavanja načela socijalne pravde. Istraživanja Svjetske banke o ovom problemu, provedena oko sredine devedesetih godina, dala su veoma zanimljive rezultate. Većina ispitanih bili su zadovoljniji situacijom prije nego poslije početka tranzicije (Veselica i Vojnić 2000). Ne treba, stoga, čuditi nevjerovatno negativan stav stanovništva Rusije, koja je bila posebno teško pogođena procesom tranzicije i svim onim što je ovaj proces nosio sa sobom. Sve ove razlike i društvene napetosti, upravo u Rusiji i zemljama s kojima je Rusija bila u tijesnoj zajednici su se i najviše ispoljile. Termin socijalne sigurnosti na njihovim prostorima je bio najizraženiji, pa je šok koji je uslijedio nestankom ove "privilegije" bio i najveći.

Uzrok svemu tome bio je ponašanje pojedinaca koji su, kako sam to i pomenuo, koristili pruženu šansu i odsustvo bilo kakve regulacije i posljedice, često, mimo svih moralnih normi doslovno oduzimali godinama gomilane resurse u bilo kojem obliku. Njihovo svjesno djelovanje suprotno od uobičajenog moralno prihvatljivog i dominantnog kulturnog modela društva bilo je teško kršenje društvenih normi. U ovakvom odnosu mora doći do određene vrste društevnih sukoba, čija priroda i intenzitet zavise od toga koliko je društvo tolerantno prema ovakvom ponašanju ili, da budem precizniji, od društvenog statusa i moći kojom raspolaže onaj krši

pomenute norme ponašanja. Ne treba pretjerano promišljati da se zaključi na čijoj strani su bili aduti. Osiromašena većina direktno je zavisila od bogate manjine. Suštinski, sve gore navedeno zapravo je teoretska definicija devijantnog ponašanja u društvu. Praktično, hoću reći da je u svim zemljama došlo do ogromne pljačke bogatstva koje je stvarano godinama i to pod plaštom na brzinu organizovane privatizacije. U najvećem broju slučajeva, privatizacija je bila u direktnoj vezi sa kriminalnim postupcima i dovela do gomilanja bogatstva i stvaranje novih centara moći iza kojih je stajala jedna sasvim nova i do tada nepoznata kasta – tajkuni. I, konačno, kriminalna privatizacija koju sprovode tajkuni stvorila je, također do tada nepoznatu, kategoriju društva – mafiokratiju. Sve devijantne pojave dobile su i određene zajedničke nazivnike, kao **"latinoamerički sindrom"**, "neoboljševizam", "divlji kapitalizam","grijeh struktura" (Veselica i Vojnić 2000). Stanje u kojem su se društva našla predstavljalo je značajnu prepreku na putu kroz tranziciju. Ne samo da su na ovaj način uništavani privredni kapaciteti i ekonomska sposobnost nego su narušavani i principi demokratije i ugrožavan razvoj civilnog društva. Možemo reći da nam je ova tema i vrlo bliska s obzirom na to da se gotovo isti proces ponovio nešto kasnije i našim prostorima. Početak tranzicije na Balkanu počeo je s otklonom od nekoliko godina i sigurno je da su se iskustva mogla iskoristiti za ozbiljniji i društveno prihvatljiviji proces. Međutim, ovo je izostalo a scenario je bio isti, što opet ostavlja značajan prostor za diskusiju.

Nakaradnom tajkunskom privatizacijom uzdrmani su temelji država. Funkcija pravne države i implementacija regulacije na terenu stavljena je pod upitnik, a zemlje vraćene desetinama godina unazad. Bilo je potrebno ogromno vrijeme da novi elementi društva sazriju dovoljno da stvore novu regulaciju i pravnu državu ponovo dovedu u puni kapacitet. Stoga, treba reći da su prve godine tranzicije za rezultat imale razvoj demokratije **u većem odnosu nego razvoj ekonomije.** Ekonomija je, kao što smo vidjeli, doživjela propast. Gotovo sve zemlje u tranziciji imale su negativan BDP, a sredinom devedestih situacija se polako mijenja. Već od 1994. godine, niti jedna srednjoevropska zemlja u tranziciji ne bilježi negativan BDP. Doduše, vrlo su izražene razlike u dostignućima. Rusija i Ukrajina, recimo, ostvarile su značajno manji napredak. Vrlo su zanimljivi razlozi ovih razlika i zapravo leže u onim procesima koji su se dešavali prije procesa tranzicije. Ipak, za dva možemo reći da su

su**ština.** Jedan je prethodna priprema zemalja za proces tranzicije, a drugi je nešto što u literaturi nalazimo da se zove doktrinarni pristup.

1.1.1. Spremni za reforme?

Ovdje se, prije svega, misli na tradiciju provođenja reformi u zemlji koja nije bila zastupljena jednako u svim zemljama u tranziciji. Srednjoevropske zemlje imale su određeno reformsko iskustvo i tako, koliko-toliko, stečena iskustva. Bivša Jugoslavija, također, kroz etape svog razvoja provela je nekoliko reformi, počev od onih po uzoru na tadašnji SSSR pa do posljednjih, kada se skoro pa izjednačila sa modernom tržišnom privredom. Jugoslavija je vjerovatno imala i najbogatiju tradiciju kada su reforme u pitanju. S druge strane, zemlje koje su činile bivši SSSR imale su najmanje iskustva i gotovo nikakvu tradiciju reformi.

Ovdje je zanimljivo pomenuti međunarodnu konferenciju o tranziciji i privatizaciji, prvu takve vrste, održanu na Univerzitetu Stanford u Sjedinjenim Američkim Državama 1991. godine. Organizovala ju je The Hoover Institution, naučni centar koji zapravo organizuje različita međunarodna istraživanja o problemima koji imaju strateški značaj za vladu i institucije SAD-a. Konferenciji su prisustvovali ekonomisti i političari iz SAD-a, Evrope te zemalja u tranziciji. George Schultz, tadašnji ministar vanjskih poslova, vrlo široko iznosio je mišljenje o pripremljenosti pojednih zemalja za proces koji predstoji. S našeg aspekta ovo je vrlo zanimljivo jer našu bivšu zajednicu nije pomenuo. Tek kasnije, zapravo, potvrdio je da SFRJ nikad nisu stavljali u isti koš sa ostalim zemljama bivšeg socijalističkog bloka. Da su se uspjele mirno razići, zemlje nasljednice sigurno bi bile spremne za tranziciju u visokoj mjeri. Znamo šta se dalje desilo i kako se završilo, a ostaje i činjenica da je George Schultz bio u pravu. Srednjoevropske zemlje za koje se može reći da su bile dobro pripremljene ipak su lakše prolazile tranziciju.

1.1.2. Teorijski temelj

Doktrinarni pristup problemu tranzicije razlikovao se od zemlje do zemlje. Kao što smo to ranije vidjeli, bolju startnu poziciju za maraton kroz puteve tranzicije imale su zemlje sa bogatijom tradicijom reformskih procesa. Upravo to njihovim

ekonomistima dalo je prijeko potrebno iskustvo i omogućilo lakše razumijevanje tržišta kao glavnog elementa kapitalističke ekonomije prema kojoj su se kretali. Stoga, ove zemlje imale su i bolji doktrinarni pristup. Da situacija bude komplikovanija, razvijene zemlje Evrope i Sjedinjene Američke Države napuštale su principe kejnzijanske škole odnosno dominaciju privatnog sektora uz važnu ulogu vlade i javnog sektora i već se okrenule doktrini neoliberalizma i monetarizma. Neoliberalizam, kao političko-ekonomska praksa, protivi se miješanju države u privredne procese i podstiče privatizaciju, deregulaciju i povlačenje države iz sektora socijalne brige, a što je za dojučerašnje komunističke zemlje bilo apsolutno nezamislivo. U ovakvim uslovima bilo je vrlo teško definisati neku teorijsku osnovu koja bi služila kao vodič za efikasno realizovanje tranzicije. Znanje je bilo vrlo ograničeno u oblastima rada institucija finansijskog tržišta i uopšte razvijenosti finansijskih i bankarskih institucija.

Nerazumijevanje i nesporazumi ekonomista sa obje strane bili su vrlo česti. Ekonomisti razvijenih zemalja, koji su se bavili tranzicijom, vrlo dobro su poznavali teoriju i praksu svojih zemalja, ali istovremeno, vrlo malo ili nikako nisu poznavali stanje u zemljama koje su započele tranziciju. Isto tako, ekonomisti zemalja Istočnog bloka imali su vrlo siromašno ili ograničeno znanje o ekonomiji kojoj tek treba da pristupe, ali su odlično vladali ekonomskim odnosima unutar svojih zemalja. Pored toga, i vodeći ekonomisti Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke koji je trebalo da pruže neophodne konsultacije bili su na kolosijeku ekonomskog neoliberalizma. Sve to stvaralo je svojevrsni haos i lutanje neistraženim područjima. Zanimljiva su stajališta, na koja je moguće naići, koja kažu da su sve greške u ovom pitanju zapravo nastale izostankom angažmana ekonomista iz bivše Jugoslavije koji su radi nesretnih ratnih djelovanja ostali totalno izolovani. Oni su ipak djelovali u zemlji čija privreda je bila vrlo bliska tržišnom konceptu i sa već započetim vlastitim procesima privatizacije. Njihova iskustva bila bi od neprocjenjivog značaja i mogla su koristiti svim ostalim zemljama u tranziciji. Izostanak kvalitetne teorije dozvolio je primjenu pravila čuvenog Vašingtonskog konsenzusa čija je osnova upravo doslovna primjena elemenata neoliberalizma na ekonomije zemalja u tranziciji. Suštinski, pravila ovog konsenzusa ne odstupaju daleko od koncepta "laissez faire, laissez passer". Podsjetimo se, "laissez faire, laissez passer" jeste deviza ekonomskog liberalizma, a znači: "Pustite neka svako čini što želi i neka sve ide svojim tokom". Ova doktrina bazira se na zahtje-

vu eliminacije državne intervencije u privredne i tržišne tokove prepuštajući sve slobodnom djelovanju ekonomskih zakonitosti i neograničenoj tržišnoj konkurenciji. Najproduktivnija je djelatnost pojedinca, smatraju pristalice ove doktrine, ako mu se omogući da slobodno ostvaruje svoje interese u konkurenciji s drugima. Sve se, dakle, dešava u svjetlu neoliberalizma. Sa današnjeg vremenskog otklona možemo reći da ovakav nikako nije mogao biti dobra osnova za ekonomiju zemalja u tranziciji i da je zapravo nanio ogromnu štetu. Tek unazad nekoliko godina svjedoci smo rasprava o kvaliteti preporuka Vašingtonskog konsenzusa i negativnih zaključaka.

Sigurno je da se nijedan ekonomski koncept niti teorija nije mogla primijeniti kao polazna osnova za zemlje u tranziciji i da je ono što se primjenjivalo bilo tek lutanje po teoriji, koje se, nažalost, pokazalo kao pogrešno.

1.2. Kratka istorija Vašingtonskog konsenzusa

Pisati i razmišljati o procesu tranzicije nemoguće je bez kvalitetnog osvrta na Vašingtonski konsenzus. Deset zapovijedi ovog dokumenta smatrane su, sad to možemo reći, za osnovu od koje treba krenuti i po kojoj se, kao prema zakonu, treba raditi. Neki autori, zanimljivo, u svojim djelima potpuno zaobilaze ovaj konsenzus i posmatraju proces bez osvrtanja na propisane zakonitosti konsenzusa. Moja je namjera, ipak, pomenuti konsenzus sa početka procesa tranzicije i njegovo značenje danas.

Kako je nastao Vašingtonski konsenzus? Kod definisanja ovog dijela proučio sam izvorne tekstove Johna Williamsona, tvorca ovog dokumenta. Smatram da se tako najbolje može ući u suštinu ovih pravila i kako su ona nastala. Također, biće lakše povući paralelu sa krajnjim dostignućima tranzicije i, uopšte ispravnosti zadatih pravila.

Nicholas F. Brady, američki ministar finansija, tokom 1989. godine kreirao je pravila za rješavanje takozvane LDC dužničke krize. Pravila su postala poznata kao "Brady Plan". Dužnička kriza počela je 1982. godine, kada je veliki broj zemalja, prije svega zemalja Latinske Amerike, suočen sa visokim kamatnim stopama i niskim cijenama roba, priznao da više nije sposoban servisirati stotine milijardi dolara kredita svojih poslovnih banaka. Ekonomije ovih zemalja bile su ovisne o finansiranju preko komercijalnih

banaka a stalno refinansiranje postojećih dugova dovelo je do ekonomske stagnacije i perioda nazvanog "lost decade" ili "izgubljena dekada", tokom koje su i odnosi sa međunarodnim kreditorima bili ozbiljno narušeni. Od 1982. do 1988. godine dužničke zemlje i njihove poslovne banke stvarale su sve veći dug koji je stalnim reprogramiranjem i u javnom i u privatnom sektoru još više rastao. Preovladavalo je mišljenje da su problemi u likvidnosti, koji su se sve češće pojavljivali, privremenog karaktera i da će biti prevaziđeni kako se ekonomija bude oporavljala. Međutim, tokom godina postajalo je sve jasnije da je finansijsko zdravlje svih ovih zemalja zapravo lošije nego što je to bilo 1982. godine, na početku zaduživanja, te da mnogi krediti nikada neći biti u potpunosti otplaćeni. Trebala im je pomoć, olakšanje i poticaj njihovim ekonomijama na započnu rast i povrate pristup globalnom tržištu kapitala. Osnovna načela Bradyjevog plana bila su relativno jednostavna i izvedena iz uobičajene američke korporativne finansijske prakse: (1) banke kreditori će odobriti otpis duga u zamjenu za veću sigurnost naplativosti u obliku glavnice i kamate kolaterala; (2) otpis duga treba da bude povezan sa nekim osiguranjem ekonomske reforme i (3) novi dug trebao bi biti zdrav i omogućavati kreditorima veću diverzifikaciju rizika unutar šireg finansijskog i investicionog prostora.

Proces za svaku zemlju je bio specifičan i mijenjao se od slučaja do slučaja. Ipak, većina restruktiranja imala je dvije zajedničke karakteristike za zajmodavce – zamjenu dugova ili za "Par obveznice" ili za "Discount obveznice". "Par obveznice" rezultat su razmjene duga za obveznice jednake iznosu duga, sa fiksnom, nižom od tržišne, kamatnom stopom. "Discount obveznice" rezultat su razmjene kredita za manji iznos od nominalne vrijednosti obveznice (obično 30%–50% niže), uz tržišne varijabilne kamatne stope, što bi omogućilo trenutno smanjenje duga.

Meksiko, prva država koja se 1982. godine počela zaduživati, bio je i prva država koja je krenula sa restrukturiranjem prema Bradyjevom planu. Ukupno, svim zemljama sa ovim problemima izdato je obveznica u vrijednosti 160.000.000.000 američkih dolara. Bradyjev plan bio je vrlo uspješan u nekoliko važnih aspekata. Prvo, omogućio je zemljama učesnicama da ispregovaraju značajna smanjenja njihovog ukupnog nivoa duga i načina

servisiranja duga. Drugo, rizici su diverzifikovani sa isključivo komercijalnih banaka šire, na cijelo finansijsko i investiciono tržište. Treće, ohrabrio je slične zemlje da pristupe vlastitim reformama te pomogao zemljama da povrate povjerenje na međunarodom tržištu kapitala.

Naravno, daleko od toga da je ovaj plan riješio sve probleme zemalja, ali sigurno im je značajno pomogao u prevazilaženju krize.

Priča o Vašingtonskom konsenzusu počinje 1989. godine, kada je John Williamson, engleski ekonomist, svjedočio pred kongresnim odborom u korist Bradyjevog plana.

Zastupao je tezu da je Bradyjev plan vrlo dobra politika koja će uz duboke promjene u ekonomskoj politici, zemljama u problemu pomoći da se riješe duga i pokrenu svoje ekonomije. Naravno, naišao je na određenu nevjericu, posebno u dijelu gdje je govorio o promjenama u ekonomskoj politici i stavovima zemalja Latinske Amerike. Nakon razgovora sa Fredom Bergstenom, direktorom Instituta za međunarodnu ekonomiju, zaključili su da bi najbolje bilo sazvati konferenciju na kojoj bi se razgovaralo o ovom planu i uticaju na politiku pomenutih zemalja. Nekoliko dana kasnije, Williamson je, na ovu temu, držao predavanje na Institutu za međunarodne studije u Velikoj Britaniji. Suočio se otprilike sa istim kontraargumentima oponenata, odnosno kako je to on zamislio da će Bradyjevim planom doći do promjene ekonomske politike zemalja Latinske Amerike nabolje. Ovo je, zapravo, samo još više ukazalo na potrebu da se suština plana vrlo detaljno obrazloži i dokaže pozitivan uticaj na zemlje koje treba da provedu reforme. Stoga, odlučio je da već zakazana konferencija nazvana "Prilagodba Latinske Amerike: Koliko toga se dogodilo?" pored sveg radnog materijala dobije i određeni dodatak u kojem bi se i detaljno pojasnilo kakve se promjene u ekonomskoj politici očekuju. Dodatak je dobio zvaničan naziv: "Šta Washington misli pod promjenom politike?" i distribuiran je svim autorima koji treba da se pojave na konferenciji. Dodatak je definisao deset pravila prema kojim bi zemlje trebalo da se ponašaju i oko kojih bi morao postojati visok stepen konsenzusa u Washingtonu. O svakom ponaosob trebalo bi se diskutovati u smislu da li zavređuju biti politika po kojoj se treba ponašati. Originalna lista Vašingtonskog konsenzusa izgledala je ovako:

1) **Fiskalna disciplina**

   Gotovo sve zemlje regiona imale su ogromne deficite, što je vodilo do krize platnog bilansa i visoke inflacije. Ovo je u konačnici pogađalo siromašnije slojeve stanovništva tim prije jer su bogatiji svoju imovinu mogli alocirati u inostranstvo.

2) **Preusmjeravanje prioriteta državne potrošnje.**

   Ovo je značilo, u osnovi, realokaciju troškova sa subvencija zdravstvu, obrazovanju i infrastruturi, a prema siromašnijem sloju stanovništva i prema održivim ekonomskim granama koje će rasti.

3) **Porezna reforma**

   Stvoriti porezni sistem sa širokom lepezom poreskih osnovica kombinovan sa umjerenim marginalnim stopama. U osnovi, cilj je smanjivanje poreza.

4) **Kamatne stope**

   Liberalizacija kamatnih stopa.

5) **Kompetitivni devizni kurs**

   Održavati devizni kurs kompetitivnim prema ekonomskim i tržišnim zakonitostima.

6) **Trgovačka liberalizacija**
   Podrazumijeva ukidanje ili veliko smanjivanje poreza i carina na uvoz.

7) **Liberalizacija stranih investicija**

   Povlastice i široko prihvatanje stranih investicija.

8) **Privatizacija**

   Izvršiti privatizaciju državnih privrednih subjekata.

9) **Deregulacija**

   Odnosi se na ukidanje raznih zakona i drugih mjera koje ograničavaju tržišnu utakmicu.

10) **Zakonska zaštita vlasničkih prava**

    Osigurati neformalnom sektoru mogućnosti kojima **će** efikasno štiti vlasnička prava po prihvatljivim troškovima.

Ovako skrojen set preporuka dao je krila reformama u Latinskoj Americi i korjenito promijenio ekonomsku sliku ovog dijela svijeta. Pripremljen recept međunarodni faktori spremno su, bez nekog velikog otpora, primijenili i u Evropi.

Entuzijazam oko reformi je bio toliko veliki u mnogim od ovih zemalja da je Williamsonova originalna lista mjera koje treba preduzeti i onih koje treba zaobići ("do's and don'ts") izgledala prilično kratka i bezopasna u poređenju sa preduzetim potezima. Naročito je finansijska liberalizacija i otvaranje prema međunarodnim tokovima kapitala otišlo mnogo dalje nego što je Williamson predvidio (i smatrao razboritim) sa stanovišta iskustva iz kasnih osamdesetih godina. Ne računajući neslaganja koja je iznio Williamson (2000), **ove reforme viđene su, barem od strane njihovih kritičara, kao neskriven ideološki pokušaj da se zemljama u razvoju nametnu "neoliberalizam" i "tržišni fundamentalizam"** (Rodrik 2008, 974).

1.3. Rezultati

Danas smo svjedoci brojnih kritika na račun prinicipa na kojima se provodila tranzicija. Treba reći da su vrlo negativne i da dolaze sa zakašnjenjem od dvadesetak godina. Ovaj period istorijski ne znači puno, ali u životima ljudi je ogroman, a upravo njihovi životi apsolutno su promijenjeni. Istraživati tranziciju kao proces dug je i mukotrpan posao, tim prije što se u jednom momentu nailazi na vrlo gorljive pristalice koji će po svaku cijenu, i bez obzira na argumente, braniti provedene principe tranzicije, a u drugom naići na gomilu argumenata koji govore protiv i bacaju sav završeni posao na smetljište. Sve to ne bi ni bio neki problem (kao i u bilo kojoj drugoj raspravi) da proces za svoj rezultat nema korjenito izmijenjenu sliku života na područjima pogođenim procesom tranzicije. Pored toga, iako se za neke zemlje može reći da su završile sa tranzicijom svojih ekonomija, proces u većini zemalja još uvijek traje i nije ni blizu završetka. Međutim, bez obzira na to koliko rasprave bile žustre, obje grupacije kritičara slažu se u jednom, a to je da zamišljene i provedene reforme nisu dale željene rezultate. Benefiti u Južnoj Americi nikako nisu bili zadovoljavajući iako je ostvaren određeni rast, zemlje bivše Jugoslavije također nisu stale na svoje noge, osim Slovenije, mada smo u posljednje vrijeme svjedoci rasprodaje

porodičnog blaga ove bivše jugoslovenske republike, što umnogome baca sjenu na provedene reforme. Također, intelektualna elita sve manje vjeruje da je set pravila, oživljen u formi vašingtonskog konsenzusa, bio ispravan put i sve su glasnija mišljenja da ih treba zamijeniti nešto drugo.

2. BOSNA I HERCEGOVINA

Prije samog početka procesa tranzicije, Bosna i Hercegovina imala je nesreću da skoro četiri godine izgubi u nevjerovatnom ratnom razaranju. Danas, skoro dvadeset godina od kraja rata, Bosna i Hercegovina je, prije svega, zemlja specifičnog društveno-političkog uređenja. Poznata je činjenica da je Daytonski sporazum o prestanku ratnih djelovanja nesumnjivo donio mir i postupnu relaksaciju odnosa unutar zemlje, ali s druge strane i definisao poslijeratnu Bosnu i Hercegovinu. Njegovim stupanjem na snagu zacementirana su teritorijalna razgraničenja, što je, nacionalno orijentisanim krugovima, zasigurno najbitnija činjenica. Kao takva, postala je realnost koja u nekoj većoj mjeri ne nailazi na razmimoilaženja u pogledima političkih elita zemlje. Tu i tamo srećemo se sa povremenim zahtjevima za unutrašnjim preustrojem ali ih možemo svrstati u domen dnevne politike koja zapravo kao konačni cilj, u pravilu, ima nešto drugo. Da može bolje – sigurno je da može. Nekoliko nivoa vlasti stvorilo je ogromnu mrežu administracije koja se u pojedinim poljima isprepliće i stvara gotovo nemoguću atmosferu za normalno djelovanje zemlje.

Do početka ratnih djelovanja niti jedna bosanskohercegovačka opština nije bila bez nekog proizvodnog pogona, a ukupna bh. privreda bila jedna od najjačih u regiji. BDP je 1991. godine dostigao vrijednost od USD 2.400,00 a godišnji rast cca 5%. Velike kompanije činile su jezgro privrede i oko sebe okupljale i vezale masu manjih privrednih subjekata – dobavljača. U ukupnoj vrijednosti izvoza sudjelovale su sa čak 40%, a kompletna privreda bila je ustrojena vrlo specifično u odnosu na ostale socijalističke zemlje. Uređenje je bilo vrlo blizu principima tržišne ekonomije i započeti koncept privatizacije zasigurno bi je doveo do koncepta prave tržišne ekonomije. I tu sve staje… Početkom 1996. godine slika je bila obratna. Ogromna većina pogona bila je uništena, oštećena ili jednostavno van funkcije.

Ljudi su bili željni mira, normalnog života i rada i mora se reći puni nade i očekivanja. Pomalo naivno očekivali su obnovu uništenih pogona i rad na kakav su navikli u socijalizmu. Sa takvim očekivanjima, a da toga nisu bili ni svjesni, ulaze u proces tranzicije. I ono što nije nestalo usljed ratnih razaranja ulazi u okvire tajkunske privatizacije i u najvećoj mjeri nestaje pod čudnim okolnostima i zarad kratkoročnih interesa. Pravila Vašingtonskog konsenzusa, doduše pod ogromnim uticajem vanjskog faktora (a što je za BiH u ovom periodu veoma karakteristično) temeljito se primjenjuju u postratnoj Bosni i Hercegovini. Splet historijskih okolnosti u BiH odredio je eksterno uno*šenje i svojevrsno obavezivanje* na akceptiranje neoliberalnih obrazaca u razvijanju domaće ekonomske misli (Hodžić 2013). Ciljevi naizgled djeluju plemenito ali danas je jasno da je nakaradna privatizacija uz odsustvo kritičke misli ostavila ogromne posljedice.

Osnovni ciljevi bilo koje privatizacije su dolazak novih vlasnika privrednih subjekata i unapređenje rezultata poslovanja. Na ovaj način život postaje bolji ne samo vlasnicima nego i ljudima zaposlenim u tim privrednim subjektima. Danas nam je jasno da u najvećoj mjeri ciljevi privatizacije nisu ostvareni, između ostalog i radi angažmana nestručnih kadrova koji su proveli privatizaciju i nestručnih kadrova koji su preuzeli preduzeća i počeli njima upravljati. Jedan broj njih bio je jednostavno nesposoban a drugi su zapravo na umu imali kratkoročni cilj – rasprodati u dijelovima sve što se može rasprodati i tako doći do novca. Upravo zbog ovih činjenica privatizacija nije bila uspješna. Sve bi možda bilo i drugačije da se u cijelu priču u većoj mjeri uključila akademska zajednica odnosno da su nadležne institucije insistirale na pametnijem konceptu. Ni od strane ostalih intelektualaca nisu se primjećivali neki posebno artikulisani društveno-politički stavovi. Nailazimo i na mišljenja da su pod pritiskom siromaštva uzrokovanog ratom intelektualci pristupili novonastalim vlastima i tako stvorenoj eliti i išli im naruku i u njihovom interesu. Naravno, ima i pozitivnih primjera u kojima je privatizacija zaista provedena uredno i sa ozbiljnim namjerama. I danas takvi privredni subjekti žive i rade, što će reći da je jedna pozitivna priča zaista moguća uz ispravno postavljene faktore cijele priče. Na nesreću, ovakvih slučajeva je malo. Više je onih koji su iz temelja krenuli i od završetka rata naovamo stvorili respektabilne privredne subjekte.

Vratimo li se na početak teksta, vrlo jasno se vidi da su prilike u postratnoj Bosni i Hercegovini, a na početku tranzicije, gotovo jednake onima u svim

drugim zemljama koje su "na vrijeme" krenule u tranziciju. Recept je bio isti, vlasti i intelektualci bez pogovora su ga primijenili.

Danas, velike zapadne korporacije polako okupiraju doslovno sve, od banaka preko preostale proizvodnje do trgovine. Zemlja je zapravo okupirana, i to bez ispaljenog metka. Ako je neka utjeha, Bosna i Hercegovina nije jedina. I sve ostale tranzicijske zemlje prošle su jednako.

ZAKLJUČAK

Tranzicija kao proces, još uvijek, vrlo je aktivna i uvijek se povlači pitanje sa početka. Ima li ona uopšte kraj? Vrijeme koje je prethodilo tranzciji pamtićemo, u većini slučajeva, po totalnom ekonomskom haosu (ili ratnom razaranju, kakav je bio naš slučaj) u kojem su se predtranzicijske zemlje nalazile. U takvim uslovima, bez pogovora prihvatile su sve smjernice koje je "napredniji" dio svijeta nametnuo i krenule novim putem. Iako je u nekim slučajevima i bilo uspjeha, svjedoci smo da servirana pravila i nisu bila baš najbolja i da su ih odvela možda i na krivi put. Upravo zbog toga možemo pričati i o dobronamjernosti postavljenih pravila ili nekoj planskoj odsutnosti više intelektualne mase kod postavljanja pravila. Ovo već spada i u domen teorija zavjere, pa bi zasigurno tražilo više prostora i upitno je da li je tome ovdje mjesto.

LITERATURA

1. Lazić, Mladen. 1995. *Pristup kritičkoj analizi pojma tranzicije*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
2. Rodrik, Dani. 2008. „Zbogom Vašingtonskom konsenzusu, zdravo vašingtonskoj pometnji? Kritički osvrt na studiju Svetske banke Ekonomski rast devedesetih: Lekcije na osnovu decenije reformi". *Journal of Economic Literature* Vol XLIV 973–987.
3. Veselica, Vladimir i Vojnić, Dragomir. 2000. *Europske zemlje u tranziciji na pragu XXI stoljeća*. Zagreb: Ekonomski institut.
4. Williamson, John. 2004. „A Short History of the Washington Consensus". Rad prezentovan na konferenciji From the Washington Consensus towards a new Global Governance, Barcelona, Španija, Septembar 24–25.

5. Cerović, Božidar. 2012. *Tranzicija – zamisli i ostvarenja*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
6. Hodžić, Kadrija. 2013. „Utjecaj neoliberalizma na zatečenost ekonomske misli Bosne i Hercegovine pred recesijom". Rad prezentovan na Trećoj internacionalnoj naučnoj konferenciji "Ekonomija integracija – znanjem od recesije ka prosperitetu", Tuzla, Bosna i Hercegovina, Decembar 5–7.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 316.7:316.422(100)
The paper submitted: 15.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514635G
The paper accepted: 17.04.2015. Expert paper

Ervin Grebovic, MA [1]

TRANSITION AS A WORLD PROCESS

Summary: *The transition as a process, like storm swept the economies of the former eastern block and thoroughly changed the entire economic landscape of these countries. Rules imposed "from above" set it path, and government and regulatory of societies widely opened theirs doors to, until yesterday, unthinkable reforms that will irrevocably change theirs lifse. Although this process began more than twenty years ago, debates about the effects and the correctness of the process are very live and continue to this day. Probably, much longer we will wait the answer to the question of whether the transition is indeed the way forward or throwing the economies to its knees.*

Key words: *Transition, Washington consensus, reform, neoliberalism*

JEL Classification: *P21, P11, F60, A14*

INTRODUCTION

In everyday conversation, the term transition is a term originated in Latin and actually means - crossing. Sounds simple. But just as a term. In the event that I address here the term transition is used in an absolutely different context and meaning, and certainly the most important and most frequently used term in the science of economics in the last twenty years. Far

[1] Master of Economics, Raiffeisen Bank dd BiH, Zmaja od Bosne bb, Sarajevo, ervin.grebovic@gmail.com

from simple. If we went back further in history, we can find the processes that were basically the transition from one state to another. The failure of the French Revolution led to the return of the king, the aristocracy and the feudal system. Relevant scientists this period called the restoration of the old regime and dedicated theirs various sociological and historical sceintific papers. However, this term is closer to the definition of the return process from new to old. Therefore, during the 19th century, Karl Marx and Friedrich Engels used the term transition and it marked the process of transition from capitalism to socialism and thus gave us the terminology usable and acceptable in today's terms. So, we can say that for the science of economics, transition represents each specific form of transition from one type of social system to another.

In the present time we look at the process of transition from socialism to capitalism or, to be more precise, the transformation of former eastern block countries, former Yugoslavia, and according to some of - China. All these countries, before the introduction of socialism, worked and lived on a capitalist basis or something that capitalism was close, so we may be able to use the above mentioned term - restoration. However, since their transition to socialism until now it's been such a long time that all traces of capitalism were erased, and so it is against the grain called this process restoration - especially since socialism has managed to build an enormous socio - political and economic structure.

The transition process as such, represents a process which, in addition to economists, widely studied and sociology and slowly constitutes own views on this topic. Discussions are very wide, but as we can found in the literature, still initialy constituted and most important problems, which should interpret, are still opened. Discussions within the circle of scientists and practitioners reduced to instrumental and technical questions - how, by what means, in what time frame to build in the former socialist countries of social forms (first institutional network and to the economy and politics) characteristic of modern West (Lazic 1995). For us, here, this is perhaps the most important sociological conclusion.

Further sociological consideration, within this study, would seek a larger space and a wider time frame, so I will not devote more space. Further-

more, the subject of this paper certainly is the economic aspect of the transition and its impact on countries that pass this famous process.

1. TRANSITION – HOW IT ALL STARTED?

Historically, the end of the Cold War marked the beginning of a new era in relations between Russia and the West as the main factor of the former Eastern Block. The fall of the Berlin Wall, as a symbolic act of completion of the Cold War period, introduced the European continent in a new stage of development. Communism as an ideology main countries behind the "Iron Curtain" collapsed or by itself or violently, as happened in some cases, and brought along existing economic concept. Local experts did not respond to the new situation or ideas on which to build effective market institutions and ultimately creating economy based on market principles. The question is whether they can be resent. Decades ago, they built a system that almost overnight collapsed and disappeared. As a result of emerging transitional period is filled with social, political and economic crises and the general will of the population to live in a capitalist society. Countries are sinking in increasing uncertainty, Russia slipping into chaos and the former Yugoslavia disappeared in an unprecedented war. Inexperienced ruling elite wandered the vacuum one at a time, wanted to or not, began to accept the advice of the International Monetary Fund and its experts. Experts from that time are special story. Literature describes them as incompetent and stray into the matter and even find and derogatory terms such as economic hit man, guest stars, carpetbaggers... Joint efforts with incomprehensible patronizing local collaborators for thus leaving only chaos and havoc. As a great example, anyone involved in the transition cites the case of Russia in this period. It is amazing that Russia did not want to engage the famous American economist (russian origin) Wassily Wassilyovich Leontief although he himself offered help and it's completely free if the Russian authorities expressed their willingness to his involvement and called him. Although he has previously been awarded several times, among other things, the Order of the Rising Sun of Japan and to the merits in the efforts of the performance of the Japanese economy from the crisis, Russia was instead hired American Jeffrey David Sachs. About this case, of course,

we can discuss, argue and viewed from various angles, but one thing is certain. Russia, during the nineties of the last century, had gone from total economic chaos to the present as much as a stable economy. Nothing better not last even other countries that observe such transition. Therefore, some of scientists might speak of a deliberate process aimed at throwing the economy and way of life of these countries to their knees. One should not overlook the fact that the home markets of market multinationals, at a time when there is a process of transition, become oversaturated their products and that they needed a "living space" for its propagation and survival. By leaving the mechanisms of regulation and self protection and financial liberalization governments of these countries make their services and favor. Doors wide open to the free market, free movement of capital and ultimately to enter the competition as a kind of salvation. Looking freely and in the long run it probably makes some sense we have in mind Adam Smith and his "invisible hand". The market would certainly, in the long run, be able to regulate all the anomalies that appear even to cease the production of the former production facilities. However, in conditions of reduced regulation and incredible borrowing (for basic consumption) it is difficult to stand on their own. Discussions on this subject are very vivid. Is the transition really substantial reform in the former Communist block countries and their way forward or, on the contrary, their way into debt slavery and ruin. The answer to this question probably will not get much longer, as long as the transition process and if this process does have its place. Some countries, such as Slovenia or the Czech Republic for example, are considered to be the stars of the transition process. They are said to be very successfully survived the transition problems, stand on their feet and joined the European Union. The life of people is absolutely changed, be sure to become a better quality but also burdened with cares what kind of happiness under capitalism. The welfare state simply does not exist anymore and only work is identified and recognized. On the other hand we have a country that still walk the foggy roads of transition to the given rules in advance and hope to a better life and progress. Make sure to include the countries of the region to which we belong. Once unthinkable unemployment, modest economy, dependence on major players and huge loans does not sound optimistic.

1.1. Proces of transition

As I have already described in the previous section, all transition countries at the beginning of the transition process, therefore nineties, have been undergoing a severe socio-economic crisis caused by this process. The manifestation of the crisis was reflected primarily a drop of production and thus, chained, and consumption decline, unemployment rising and the general decline in the standard of living. In some cases it is expressed Rampage inflation and rise in prices and the basic cost of living. Under such conditions created a soil suitable for various machinations that were creating a new social elite. A minority, which is the time realized the new conditions and saw, until yesterday, suddenly incredible opportunity came up to enormous wealth. On the other hand most of the were exhausted, and in these conditions of inequality to the fore came the enormous social tensions. Sociologists will certainly agree that social tensions absolutely expected appearance in this situation, time ago because the social tensions have always been closely linked to the problems of social security and, of course, the function of the welfare state (as they were all in this country until 1990). Relations between these two groups (the rich minority and the poor majority) were significantly different before the start of transition and this is the (difference in their incomes) in human consciousness created a very negative event. To make things more difficult and special tensions created problems severe distortion principles of social justice. World Bank research on this issue, conducted around mid-nineties, have produced very interesting results. Most of the respondents were satisfied with the situation before the start of transition after (Veselica and Vojnic 2000). We should not, therefore, surprising incredibly negative attitude of the population of Russia, which was particularly hard hit by the transition process and all that this process is carried with him. All of these differences and social tensions, precisely in Russia and the countries with which Russia was in close community and the most distinguishable. The term social security in their areas was highest and the shock that followed the disappearance of this "privilege" was the greatest.

The cause of all this was the behavior of individuals who are, as I mentioned it, use the provided opportunity and the absence of any regulation and con-

sequences, often, against all moral norms literally seized the years amassed resources in any form. Their conscious activity contrary to the usual morally acceptable and dominant cultural model of society was a serious violation of social norms.In this respect there must be a certain type of socially owned conflicts whose nature and intensity depend on how society is tolerant towards such behavior or, to be more precise, of social status and power at the disposal of the violation of the said norms of behavior. It should not be too deliberate to conclude on whose side were aces. Impoverished most directly depended on the rich minority. Essentially, all of the above is actually a theoretical definition of deviant behavior in society. Practically, I mean that in all countries there was a huge robbery of wealth that has been worked on for years and that under the guise of hastily organized privatization.In most cases, privatization has been directly related to the criminal proceedings and led to the accumulation of wealth and the creation of new centers of power behind which stood quite a new and hitherto unknown caste - tycoon. Finally criminal privatization carried out by tycoons created, also by then unknown, the category of society – mafia democracies. All deviant phenomena received and certain common denominators, as **"Latin American syndrome",** "neo bolshevism", "wild capitalism", "sin structure" (Veselica and Vojnic 2000). The condition in which the society found itself represented a significant obstacle in the way of the transition. Not only are this way destroyed economic capacities and economic viability than the tampered and principles of democracy and threatened civil society development. We can say that we are with this topic and very close considering that almost the same process again a little later and our region. Start of transition in the Balkans began with a deviation of a few years and it is certain that the experience could be used for more serious and socially acceptable process. However, this is absent and the scenario was the same, which in turn leaves considerable space for discussion.

The strange tycoon privatization shaken the foundations of the state. The function of the rule of law and the implementation of the regulation on the ground was put into question and the country returned to tens of years. It took a tremendous amount of time that the new elements of society mature enough to create a new regulation and the rule of law again brought to full capacity. Therefore, it should be noted that the first years of transition resulted in the development of democracy in greater respect than economy.

Economy, as we have seen, collapsed. Almost all countries in transition had a negative GDP in the mid nineties the situation is slowly changing. But from 1994, none of the Central European country in transition does not record a negative GDP. What we could saw, were differences in achievements. Russia and Ukraine, for example, achieved a significantly less progress. Very interesting are the reasons for these differences and actually lie in those processes that took place before the transition process. However, the two we can say that the essence. One is previous prepares countries for the transition process and the other is something that we find in the literature to be called a doctrinal approach.

1.1.1. Ready for Reform?

Here, first of all, to the tradition of reforms in the country that was not represented equally in all countries in transition. Central European countries had a certain reform experience and so, so much, lessons learned. The former Yugoslavia, also, through the stages of its development carried out a number of reforms, starting with the model of the Soviet Union to the past when almost equalized with a modern market economy. Yugoslavia is likely to have the richest tradition when it comes to reforms. On the other hand countries that made up the former Soviet Union had the least experience and almost no tradition of reform.

It is interesting to mention the international conference on transition and privatization, the first of its kind, held at Stanford University in the United States in 1991. Hosted by the The Hoover Institution, scientific center that actually holds various international research on issues of strategic importance for the government and institutions of the United States. The conference was attended by economists and politicians from the USA, Europe and countries in transition. George Schultz, former Foreign Minister very broad was thinking about the preparedness of individual countries in the process ahead. From our perspective, this is very interesting because our former community is not mentioned. Later, in fact, confirmed that Yugoslavia never put in the same basket with the other countries of the former socialist block. If we managed to peacefully disband the successor States would have been ready for the transition to a large degree.

We know what happened next and how it ended, and remains the fact that George Schultz was right. Mid european countries for which it can be said that they were well prepared but still easily passed the transition.

1.1.2. The theoretical basis

Doctrinal approach to the problem of transition differed from country to country. As we saw earlier, a better starting position for a marathon through the paths of transition had those countries with a richer tradition of reform processes. This is exactly what their economists gave the necessary experience and to allow easier understanding of the market as the main element of the capitalist economy, according to which they moved. Therefore, these countries had a better doctrinal approach. To make things more complicated developed countries of Europe and the United States, leaving the principles of the Keynesian school and the dominance of the private sector to the important role of government and the public sector and have already turned the doctrine of neo-liberalism and monetarism. Neoliberalism, as a political economic practice, opposes the interference of the state in economic processes and encourage privatization, deregulation and withdrawal of the state from social care sector, which is the erstwhile communist countries was absolutely unthinkable. In these conditions it is very difficult to define a theoretical basis that would serve as a guide for the effective realization of the transition. The knowledge was very limited in the areas of labor institutions in the financial markets and the general development of financial and banking institutions.
Misunderstandings economists on both sides were very frequent. Economists of developed countries, who dealt with the transition, very well knew the theory and practice of their countries but at the same time, very little or did not know the situation in countries that have begun the transition. Also economists of eastern block countries had very poor or limited knowledge of the economy which has yet to accede to or are well governed economic relations within their countries. In addition, the leading economists of the International Monetary Fund and the World Bank were to provide the necessary consultations were on the track of economic neoliberalism. All this created a kind of chaos and roam the uncharted

areas. An interesting point of view are, to which may be encountered, stating that all the errors in this matter actually incurred absence of involvement of economists from the former Yugoslavia who are working unfortunate war activities remained totally isolated. They are still operating in the country whose economy was very close to the market concept and already started their own processes of privatization. Their experience would be invaluable and could have used all the other countries in transition. The lack of quality theory allowed the application of the rules of the famous Washington consensus whose base is just a literal application of the elements of neo-liberalism in transition economies. Essentially, the rules of this consensus does not deviate far from the concept of "laissez faire, laissez passer". Remember, laissez faire, laissez passer motto of economic liberalism, and means: "Let them all do what they want and let everything take its course". This doctrine is based on the request of elimination of state intervention in economic and market trends, leaving all the free interplay of economic laws and unrestricted market competition. The most productive activity of the individual, considered supporters of this doctrine, if allowed to freely pursue their interests in competition with each other. Everything, therefore, going on in the light of neoliberalism. With today's time deflection we can say that this could not possibly be a good basis for the economy of the countries in transition and that is actually inflicted enormous damage. Only in the last few years we have witnessed a debate on the quality of the recommendations of the Washington Consensus and negative conclusions.

It is certain that no economic concept or theory could be applied as a starting point for countries in transition and that is what was applied was just floating the theory that unfortunately proved to be wrong.

1.2. A Short History of the Washington consensus

Write and think about the process of transition is impossible without a quality review of the Washington Consensus. Ten Commandments of this document considered, now it can be said, for the basis of which to take and at which, as under the law, to do. Some authors, interestingly, in his works completely bypass this consensus and observe the process without refer-

ence to prescribed legality consensus. My intention, however, is to mention a consensus with the beginning of the transition and its meaning today. How the Washington Consensus came about? In defining this part I studied the original John Williamson creator of this document.I think it is the best can get into the substance of these rules and how they are formed. Also, it will be easier to draw a parallel with the final achievements of the transition and general correctness of the given rules.

Nicholas F. Brady, US Treasury Secretary, in 1989. created the rules to solve the so-called LDC debt crisis. The rules became known as the "Brady Plan". The debt crisis began in 1982. when a large number of countries, particularly Latin American countries, faced with high interest rates and low prices of goods, admitted that was no longer able to service hundreds of billions of dollars in loans to its banks. The economies of these countries were dependent on financing through commercial banks and continually refinance existing debt led to economic stagnation and a period called "lost decade" or a lost decade during which the relations with international creditors were seriously disturbed. From 1982. to 1988. the debt of the country and their commercial banks created an ever-increasing debt that is constant reprogramming both the public and private sector grew even more. It was felt that the problems in liquidity, which are ever more frequently, temporary and will be overcome as the economy recovers. However, over the years it became increasingly clear that the financial health of all these countries actually worse than what it was in 1982. at the beginning of borrowing and that many loans never will be fully repaid. They needed help, relief and boost their economies begin to grow and regain access to global capital markets. Basic principles of Brady plan was relatively simple and derived from the common American corporate financial practices: (1) the bank creditors will grant debt relief in exchange for greater security in the form of collectibility of principal and interest of the collateral; (2) debt relief should be connected with some providing economic reforms and (3) new debt should be healthy and allow creditors greater risk diversification within the broad financial and investment area.

The process for each country was specific and change from case to case. However, most of the restructuring of had two characteristics in common

for lenders - the replacement of debts or for "pair bonds" or "Discount Bonds". "Par Bonds" are the result of exchange of debt for bonds equal to the amount of debt, with a fixed, lower than the market interest rate. "Discount Bonds" are the result of exchange of the loan for less than the nominal value of bonds (typically 30-50% lower), with a market variable interest rates which allow the current debt reduction. Mexico, the first country to be in 1982. began borrowing was the first country to have started with the restructuring of the Bradyevom plan. Total, all countries with these problems has issued bonds in a setting 160 billion US dollars. Brady plan was very successful in several important aspects. First, enable the participating countries to negotiate substantial reductions in overall levels of debt and debt servicing ways. Secondly, the risks are diversified with only commercial banks spread, the whole financial and investment market. Third, encouraged similar countries to accede to its own reforms and help countries to regain the confidence of an mešunarodom capital market.

Of course, far from this plan to resolve all problem countries, but certainly they significantly helped in overcoming the crisis.

Story of the Washington Consensus starts in 1989. when John Williamson, English economist, testified before a congressional committee in favor of Brady plan. He represented the thesis that Brady plan was very good policy that will, with the profound changes in economic policy, countries in the problem of help to get rid of debt and push ahead their economies. Of course, it hit a certain disbelief especially the part where he talked about the changes in economic policy and attitudes of Latin American countries. After talks with Fred Bergsten, director of the Institute for International Economics concluded that the best solution would convene a conference where I talked to about this plan and the impact of the policy mentioned countries. A few days later Williamson, on this subject, gave a lecture at the Institute for International Studies in the UK. He faced some of the same counter-arguments of opponents, or in the manner he imagined that Bradyevim plan to get to the change in the economic policies of the countries of Latin America for the better. This is, in fact, only further highlighted the need to plan very essence thoroughly explain and demonstrate a positive impact not the affected countries. Therefore, he decided to already

scheduled conference called “Latin American Adjustment: How it happened?” Yet for all working materials and obtain an add-in which would be a detailed explanation of any changes in economic policy are expected. Appendix got the official title: “What Washington means by changing the policy?” And distributed to all the authors who should appear at the conference. Appendix defined ten rules according to which countries should behave and about which there should be a high degree of consensus in Washington.Any individual should be discussed in terms of whether deserve to be policies on how to react. The original list of the Washington consensus was as follows:

1. **Fiscal discipline**

   Almost all countries in the region had huge deficits and which led to the balance of payments crisis and high inflation. This is ultimately struck the poorer strata of the population especially since the richer their property could allocate abroad.

2. **Redirect government spending priorities**

   This meant basically relocation costs with subsidies Health, Education and infrastruture and the poorer layers of the population and towards sustainable economic sectors that will grow.

3. **Tax reform**

   Create a tax system with a wide range of tax base combined with moderate marginal rates. Basically the goal is to cut taxes.

4. **Interest rates**

   The liberalization of interest rates.

5. **Competitive exchange rate**

   Maintain a competitive exchange rate by economic itržišnim laws.

6. **Trade liberalization**

   Implies the elimination or great pares tion of taxes and tariffs on imports.

7. **The liberalization of foreign investment**

   Privileges and broad acceptance of foreign investment

8. **Privatization**

   Carry out the privatization of state economic entities.

9. **Deregulation**

   Refers to the elimination of various laws and other measures that restrict competition.

10. **The legal protection of property rights**

    Provide informal sector opportunities which will effectively protect property rights at acceptable costs.

Such tailored set of recommendations given by the reforms in Latin America and radically changed the economic picture of this part of the world. Prepared recipe international factors are ready, without a great deal of resistance, applied in Europe.

Enthusiasm for reform was so great in many of these countries that Williamson's original list of measures to be taken and those which should be bypassed ("do's and don'ts") looked pretty meek and harmless compared to the undertaken actions. In particular, financial liberalization and opening up to international capital flows went much farther than what Williamson had anticipated (or thought prudent) from the vantage point of the late 1980s. Williamson's (2000) protestations notwithstanding, **the reform agenda eventually came to be perceived, at least by its critics, as an overtly ideological effort to impose "neoliberalism" and "market fundamentalism" on developing nations** (Rodrik 2008, 947).

1.3. Results

Today we are witnessing a number of criticisms of the principle on which was carried out transition. It should be noted that all of them are the very negative and that they come with a delay of about twenty years. This period of history does not mean much, but in people's lives is enormous and

it is precisely their lives absolutely changed. Exploring of the transition as a process is a long and laborious task, especially since at one point finds a very ardent supporters who will at all costs, and regardless of the arguments, defend implemented the principles of transition, and in the second encounter a bunch of arguments to the contrary and throw all completed work on the dump. All this would not be a problem (as in any other debate) that the process for its score does not radically altered picture of the life of impacted areas. In addition, although for some countries can be said to have completed the transition of its economy, a process in most countries is still ongoing and is not even close to its completion. However, no matter how the debate was heated, both groups of critics agree on one thing, and that is designed and implemented reforms have not yielded the desired results. Benefits in South America are by no means satisfactory although there was some growth, the countries of the former Yugoslavia are also not fit on theirs feet, except Slovenia although we have recently witnessed sales of domestic goods of this former Yugoslav republics which greatly overshadows the implemented reforms. Beside that, the intellectual elite fewer believes that the set of rules, revived in the form of the Washington consensus, was the correct path and all the louder the opinion that they should be replaced with something else.

2. BOSNIA AND HERZEGOVINA

Before the start of the transition process, Bosnia and Herzegovina had the misfortune to lose almost four years in the incredible wartime destruction. Today, almost twenty years after the end of the war, Bosnia and Herzegovina primarily is a country with specific social political order. It is a known fact that the Dayton agreement on the cessation of war activities undoubtedly brought peace and gradual relaxation of relations within the country but on the other hand, defining the post-war Bosnia and Herzegovina. Dayton agreement cemented the territorial demarcation and, nationally oriented circles, certainly considering that as the most important fact. As such, country became a reality in any meaningful way without encountering a divergence in the views of the political elites of the country. Here and there we meet with occasional requirements for internal reorganization or they

can be placed in the domain of everyday politics that actually as a final goal, as a rule, there is something else. Could be better? Certanly it could. Several levels of government has created a vast network administration that is in the real life, weaves and creates almost impossible atmosphere for the normal functioning of the country.

By the beginning of war operations none of the Bosnian city has been without a manufacturing plant and the total BiH economy was one of the strongest in the region. GDP in 1991. reached a value of USD 2,400.00 and the annual growth of approximately 5%. Large companies were the core of the economy and gathered around themselfes a mass of small business entities - suppliers. The total value of exports participated with 40%, and the entire economy was structured very specifically in relation to the other socialist countries. The decor was very close to the principles of market economy and concept of privatization which had started would certainly led to the concept of a real market economy. In that moment everything stops... In early 1996, the picture was reversed. The vast majority of plant was destroyed, damaged, or simply out of order. People were eager for peace, normal life and work, and it must be said full of hope and expectations. They naively expected the reconstruction of the destroyed plants and work on what they are accustomed to socialism. With such expectations they are included in the transition process. Everything which has survived war destruction passing through the tycoon privatization and largely disappears under strange circumstances and for the sake of short-term interests. Rules of the Washington consensus, albeit under enormous influence of external factors (which is for BiH in this period is very characteristic) thoroughly applied in post-war Bosnia and Herzegovina. The string of historical circumstances in BiH determined external introduction of neo-liberal thought and a sort of commitment to the acceptance of neoliberal forms of development of domestic economic thought (Hodzic 2013). The objectives seemingly noble act but today it is clear that privatization is grotesque to the absence of critical thought has left enormous consequences.

The main goals of any privatization is the arrival of new owners of business entities and improving business results. In this way life becomes better not only for the owners but also for people working in these compa-

nies as well. Today we understand that been more or extent privatization objectives have not been met, including for engagement of unqualified personnel who conducted the privatization and unskilled personnel who have taken the company and start to manage. Some of them was simply incompetent while others have actually had in mind short-term goal - to clear out the parts of all that can be sold out and so get the money. Precisely because of these facts privatization was not successful. The story might have been different and that is the whole story more closely involve the academic community and to the competent institutions insisted on the concept of smarter. Neither intellectuals have not noticed a particularly articulate social and political attitudes. We come to the opinion that under the pressure of poverty caused by the war intellectuals access to new authorities and thus created the elite and keep them on hand in their best interest. Of course, there are positive examples in which the privatization actually carried out properly and with serious intentions. Today, such undertakings live and work which is to say that a positive story really possible with properly placed factors of the story. Unfortunately such cases are few. More of those who are profoundly moved on from the war onwards created a respectable businesses.

Going back to the beginning of the text very clearly see that the situation in post-war Bosnia and Herzegovina and at the beginning of the transition almost equal to those in all other countries that are “on time” embarked upon transition. The recipe was the same, the authorities and intellectuals without question it was applied.

Today, large Western corporations slowly occupy virtually all, from the banks over the remaining production to the trade business. The country is actually occupied without firing. And if it is can be consolation, Bosnia and Herzegovina is not the only one. And all other transition countries have gone the same way.

CONCLUSION

The transition as a process, still is very live and still leaves the question from the beginning. Is there an end? Time preceding to transition will be

remembered, in most cases, by the total economic chaos (or war as it was in our case) in which the pre-transitional countries were. In such conditions, without question accepted by all guidelines that the "advanced" part of the world imposed and started a new path. Although in some cases, and any success we have witnessed that served rules were not that good and maybe took them at the wrong path. That's why we can talk about the benevolence of set of rules or a planned absence of more intellectual weight when setting rules. This already belongs in the domain of conspiracy theories and certainly wouldrequired more space and it is questionable whether this is the place here.

REFERENCES

1. Lazić, Mladen. 1995. *Access to critical analysis of the concept of transition*. Belgrade: Faculty of Philosophy, Belgrade University.
2. Rodrik, Dani. 2008. „Goodbye Washington Consensus, hello Washington's confusion? A Review of the World Bank's Economic growth nineties: Learning from a Decade of Reform". *Journal of Economic Literature* Vol XLIV 973-987.
3. Veselica, Vladimir and Vojnic, Dragomir. 2000. *The European countries in transition at the threshold of XXI century*. Zagreb: Institute of Economics.
4. Williamson, John. 2004. „A Short History of the Washington Consensus". Rad prezentovan na konferenciji From the Washington Consensus towards a new Global Governance, Barcelona, Španija, September 24–25.
5. Cerović, Bozidar. 2012. *Transition ideas and achievements*. Beograd: Centar za izdavacku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
6. Hodzic, Kadrija. 2013. "The impact of neoliberalism on the swelling of economic thought Bosnia and Herzegovina before the recession." Paper presented at the third international scientific conference "Economics of Integration" knowledge from recession to prosperity, Tuzla, Bosnia and Herzegovina, December 05-07.

Časopis „Poslovne studije", 2015, 13–14: UDK 004.4:336.71
Rad primljen: 19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514653P
Rad odobren: 27.03.2015. Stručni rad

Popović, Biljana, dipl. ek.[1]

BANKARSKI SVIJET U NOVOM SVJETLU

Rezime: *Bankarski svijet danas zasnovan je na kompjuterizovanom oblaku koji uređaje nove generacije objedinjuje inteligentnim softverima. Prisutan je potpuno novi izgled, u pogledu načina pružanja usluga i zadovoljavanja potreba korisnika, zasnovan na konsolidaciji, partnerstvu, mobilnosti i sigurnosti. Današnji bankarski sistem odlikuje primjena bankomata, „pametnih" telefona i tablet uređaja. Digitalni uređaji današnjice postaju alati plaćanja i rukovođenja finansijama. Istraživanje je usmjereno ka naglašavanju načina na koji je tehnološka revolucija kreirala nove finansijske usluge i izmijenila svijet finansija. Dalje, odnosi se na globalno posmatranje reakcija korisnika na nove tehnologije, koje su napravile preokret na tržištu. Ovo istraživanje je usmjereno ka popunjavanju praznina koje postoje u finansijskoj literaturi i ka pružanju činjenica o stanju svjetskog bankarskog tržišta.*

Ključne riječi: *bankarski sistem, mobilne finansijske usluge, mobilni terminali.*

JEL klasifikacija: *G21, O33.*

UVOD

Impuls tehnološkog razvoja uzdigao je internet mogućnosti na nivo nezaustavljivosti. Kao rezultat toga, vrijeme i udaljenost više nisu ograničavajući faktori. Mijenjajući životni stil korisnika sve većom brzinom, razvija se

[1] Biljana Popović, apsolvent master studija Univerziteta za poslovne studije u Banjaluci, biljica.popovic@gmail.com

komunikacija u realnom vremenu, licem u lice, obogaćena kvalitetnom video i govornom komunikaciom koja pojednostavljuje i obogaćuje iskustva korisnika. Korisnik je oslobođen vezanosti za jedno mjesto i desktop računare. Potreba za brzinom je dovela do rasta tražnje za trećom generacijom (3G – third generation) mobilnih usluga, kao i implementacijom ubrzane četvrte generacije (4G – fourth generation).

3G – treća generacija – nudi brži mobilni prenos podataka za razliku od svojih prethodnika (1G i 2G). Ovaj vid tehnologije mijenja svijet finansijskih usluga. Banke se suočavaju sa jedinstvenim izazovima nametnutim od strane okruženja. Potrebe i očekivanja korisnika se mijenjaju nevjerovatnom brzinom.

Pristup bankarskim uslugama je izmijenjen pod uticajem tehnološkog progresa. Bankarske usluge se realizuju uz pomoć digitalnih kanala distribucije u vidu bankomata (ATM – Automated Teller Machine), desktop uređaja, "pametnih" telefona i tablet uređaja. Nove tehnologije su usmjerile banke ka stvaranju inovativnih proizvoda i usluga usklađenih s novim zahtjevima korisnika.

Da bi odgovorile na zahtjeve tržišta i povećale profitabilnost, banke se usmjeravaju ka iskorištavanju dostupnih tehnologija i usmjeravaju ka dubljem razumijevanju potreba korisnika. Tehnologija je od ključnog značaja za uspjeh i za zadovoljavanje potreba korisnika. Pojavljuju se novi vidovi korisnika, korisnici „u pokretu". Nove alate i mogućnosti koje banke pružaju odlikuje visoka doza efikasnosti i fleksibilnosti.

1. EVOLUCIJA DIGITALNIH KANALA DISTRIBUCIJE FINANSIJSKIH USLUGA

Tehnološki razvoj svog uticaja nije poštedio ni svijet bankarstva, izmijenivši ga u potpunosti. Implementacijom 3G mobilne mreže, distribucija finansijskih usluga ulazi u novu dimenziju. Kako se informacione i komunikacione tehnologije konstantno razvijaju, mijenja se i ponuda bankarskih proizvoda i usluga, uslovljenih novim zahtjevima korisnika. Opstanak na tržištu finansijskih usluga zasnovan je na efikasnoj implementaciji tehnoloških inovacija. Najveći napredak je ostvaren u oblasti olakšavanja načina plaćanja.

Uloga banke pod uticajem tehnološkog razvoja je izmijenjena iz korijena. Banke, kao finansijske institucije, poznate su po širini usluga koje pružaju svojim klijentima, od klasičnih tekućih računa i sistema planiranja štednje, pa sve do odobravanja zajmova svojim klijentima (Rose 2005, 5). Ipak, vremenom, banke se udaljavaju od tradicionalne uloge, prerastajući u specijalizovane institucije. Banke postaju provajderi personalizovanh i lokalnih informacija (Đorđević 2007, 39).

Inovacije u oblasti bankarstva otpočinju razvojem i primjenom bankomata odnosno samouslužih šaltera ATM i POS (Point of Sale) terminala. Fizički terminali korisnicima pružaju mogućnost polaganja novca na transakcione i račune štednje, podizanja novca, sticanje uvida u stanje na računu, transfere novca itd. Odlikuje ih brzina i jednostavnost u pružanju usluga.

Popularizacijom interneta, kao globalnog informacionog fenomena, koji omogućava prenos podatak i informacija velikom brzinom, bez obzira na geografsku udaljenost, nije mimoišla ni svijet bankarstva. Internet je omogućio primjenu desktop i laptop računara u realizaciji finansijskih usluga, olakšavajući pristup finansijskim uslugama.

Velikom popularizacijom interneta i primjenom 3G i 4G mobilnih usluga, došlo je do razvoja mobilnog internet bankarstva. Mobilne bankarske usluge su cijenjene od strane korisnika zbog nerazdvojivosti vremena i mjesta, povrh svega i zbog uštede truda (Mallat and Rossi and Tuunainen 2004, 42). Realizuje se primjenom mobilnih terminala, specijalizovanih uređaja posebno prilagođenih za optimalno korištenje ovog vida usluga. Danas su na tržištu prisutni „pametni" telefoni i tablet uređaji. Popularizacija mobilnih terminala, uređaja posebno prilagođenih da zadovolje visoka očekivanja korisnika, uslovila je ekspanziju mobilnog internet tržišta. Tržište mobilnog interneta konačno doživljava procvat počevši od 2007. godine, da bi u 2009. godini Evropa brojala 95 miliona mobilnih internet korisnika, a SAD 55 miliona internet korisnika (UMTS 2011). Pristup korisniku, preko njegovog mobilnog telefona, omogućava banci da ispita njegove individualne potrebe i da iskoristi najmoćnije sredstvo mobilnih uređaja – personalizaciju (Đorđević 2007, 39).

Bankarske usluge se mijenjaju evolucijom načina povezivanja, razvojem mobilnih operativnih sistema (OS – Operative System) i prodavnica aplikacija (App Store – Application Store). Povezivanje je oblast koja se najviše izmijenila i koju u budućnosti očekuju još veće promjene. Evolucija je doživjela ekspanziju implementacijom 3G i 4G načina povezivanja, pri čemu su mobilni operateri glavni distributeri ovog vida usluga. OS se mijenjaju primjenom „pametnih" telefona, koji danas predstavljaju srce mobilnih terminala. Upravo, veza između mobilnih terminala i aplikacija se ostvaruje putem OS. Prodavnice aplikacija kao noviteti značajno su uticale na način pružanja i zadovoljavanja potreba korisnika. Mobilne aplikacije su programi posebno dizajnirani da rade sa OS mobilnih uređaja (Mobile Payments Today 2011). Prva prodavnica aplikacije je stigla od strane Applea, američke multinacionalne korporacije, lidera u proizvodnji računara. Na taj način korisnici imaju na raspolaganju različite vrste aplikacija prilagođenih njihovim specifičnim zahtjevima.

Opstanak na tržištu je uslovio prilagođavanje banaka novom načinu pružanja usluga korisnicima. Za banku je od važnosti da kreira posebne aplikacije, kako bi korisnicima stavila na raspolaganje osnovne proizvode i usluge. Aplikacije treba da odlikuje brzina transfera sredstava i jednostavnost upotrebe. Mogu da ih odlikuju posebne stavke koje su prilagođene svakodnevnom životu korisnika, pružajući mogućnost kupovine. Aplikacije pružaju mogućnost pristupa stanju na računu, provjeru statusa transakcije, autorizaciju transakcija, kao i obavještavanje o događajima. Pažnju graditelja mobilnih aplikacija je neophodno usmjeriti na tri vodeća OS kako bi se postigla najbolja iskustva za korisnike. Istraživanje provedeno od strane Gartnera ukazuje da 97% svjetskog tržišta u 2013. godini pripada OS sistemima napravljenim u SAD-u, i to iOS, Android i Windows Phone, što je predstavljeno na sljedećem grafikonu (KPCB 2014):

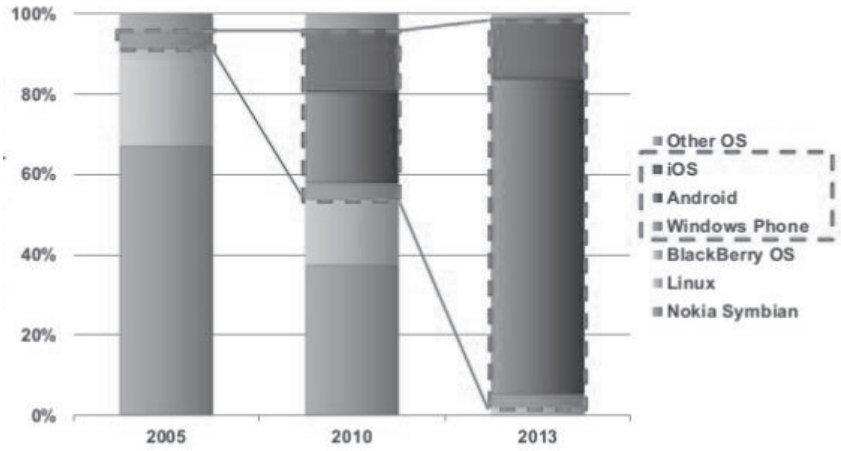

Grafikon 1. Globalni udio mobilnih OS, %, 2005–2010–2013.
(KPCB 2014)

Novi oblik bankarskih usluga se realizuje primjenom tablet uređaja. Tanki, prenosivi terminali velikog ekrana, koji bilo gdje i bilo kada omogućavaju pristup ljudima i informacijama, stvarajući impresivnije iskustvo za korisnike, zahtijevaju OS i aplikacije posebno prilagođene.

Ubrzane promjene u bankarskom svijetu nose sa sobom i neizostavne sigurnosne probleme. Sigurnost se zasniva na zaštiti korisnika od prevara i jačanju povjerenja korisnika u sigurnost finansijskih informacija. Informacioni sistem je postao srce modernog bankarstva danas, a informacije su postale najvrednija imovina koju je neophodno zaštititi od insajdera, autsajdera i konkurencije (Munirul and Zuraini and Zailani 2011, 1).

2. PRIHVATLJIVOST TEHNOLOGIJE U BANKARSKOM SVIJETU

Visoka prihvatljivost „pametnih" telefona je nesumnjivo uzdigla zahtjeve korisnika na viši nivo. Današnja stvarnost se svodi na činjenicu da su telefoni konstantno u našim rukama, pri čemu 80% korisnika pametnih telefona ne napušta svoje domove bez svojih uređaja, zatim 74% korisnika koristi

internet i sadržaje koriste na dnevnoj bazi, dok 55% korisnika koriste svoje uređaje za raznovrsne pretrage (Google 2013). Tehnološki progres razvija specifične potrebe korisnika.

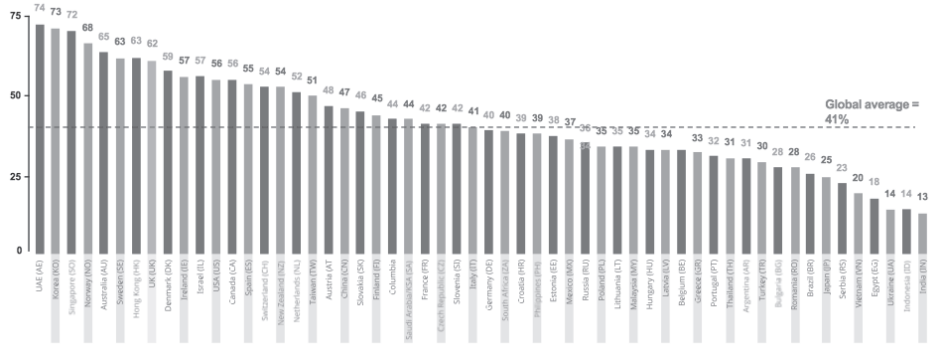

Grafikon 2. Prodor pametnih telefona, %, 2013. (Google 2013)

Prihvatljivost „pametnih" telefona širom svijeta nalazi se na prosječnom nivou od 41% utvrđenih na osnovu istraživanja provedenog od strane međunarodne istraživačke agencije TNS za 2013. godinu, predstavljeno na grafiku 2. (Google 2013). Primjena mobilnih telefona nastavlja da raste velikom brzinom. Procenat upotrebe mobilnih telefona u ukupnoj internet pretrazi na globalnom nivou je iznosio 25% u maju 2014. godine, za razliku od istog peroda prethodne godine, gdje je taj podatak iznosio 14% (KPCB 2014).

Na meti primjene mobilnih finansijskih usluga prvo su se našli korisnici razvijenih zemalja jer raspolažu razvijenom finansijskom infrastrukturom, sa širokom paletom finansijskih instrumenata kao što su kreditne kartice, debitne kartice, prepaid kartice, čekovi (Donner and Tellez 2008, 320).

Postajući dio svakodnevnog život korisnika, „pametni" telefoni su izmijenili potrebe korisnika. Javlja se potreba zadovoljavanja specifičnih potreba korisnika, prilagođenih njihovim individualnim potrebama. Banke se usmjeravaju u pravcu pružanja specifičnih pogodnisti koje korisnici žele da ostvare kada su udaljeni od svojih kancelarija. Razvijaju se aplikacije

posebno prilagođene tipu uređaja. Izgled mobilnih aplikacija se razlikuje od banke do banke, karakterišući ih različitim stepenom funkcionalnosti.

Mobilni uređaji postaju virtuelni novčanici, prerastajući u uređaje plaćanja. Mogu imati svrhu i asistenta pri kupovini, u smislu traženja informacija. Prema istraživanju provedenom od strane Gartnera, broj transkacija ostvarenih pomoću mobilnih uređaja u 2009. godini iznosio je 73,4 miliona, za razliku od 2008. godine gdje je taj podatak iznosio 43,1 milion, što ukazuje na porast od 41% (UMTS 2011).

Tablet uređaji su odnedavno prisutni na tržištu mobilnih terminala. Dostupnost tablet bankarskih usluga ponuđenih od strane finansijskih organizacija se širom svijeta povećava. Prodor tablet uređaja na globalnom nivou nalazi se na prosječnom nivou od 15%, utvrđeno je istraživanjem od strane TNS-a, predstavljenim na grafiku 3. (Google 2013). Kako god bilo, mnogi eksperti iz oblasti tehnologije se slažu da današnji poslovni rukovodioci neće napraviti istu grešku sa tabletima kao što su učinili sa „pametnim" telefonima, odbacujući ih kao preskupe igračke (Citi 2013).

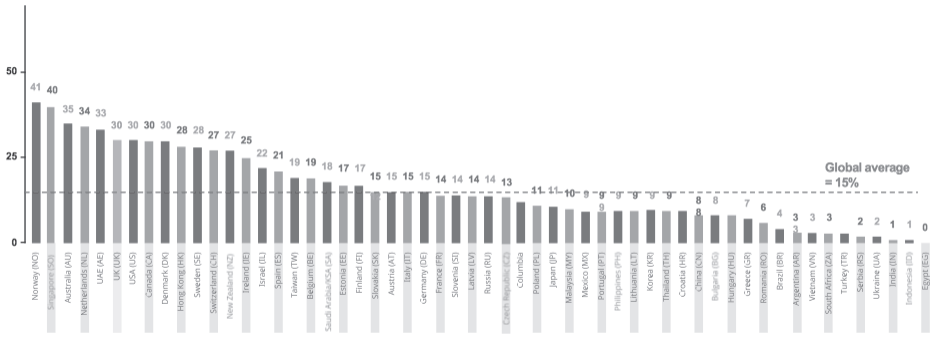

Grafikon 3. Prodor tablet uređaja, %, 2013. (Google 2013)

Tablet uređaji zauzimaju poslovni svijet, utvrđeno je prema istraživanju provedenom u poslovnom svijetu od strane Financial Timesa, pri čemu se 70% korisnika složilo s tim da koriste aplikacije na svojim tablet uređajima, dok se 43% ispitanika složilo da se koristi aplikacijama na svojim „pametnim" telefonima. Sjevernoamerikanci su ubrajaju u najteže korisnike

mobilnih aplikacija u većini kategorija. Azijati koriste tablet aplikacije u mnogo manjem obimu u odnosu na Evropljane i Sjevernoamerikance (Financial Times 2012).

ZAKLJUČAK

Promjene s kojima se suočavaju današnje finansijske institucije imaju oblik revolucije u pogledu forme i funkcija, pokrenute pod uticajem tehnološkog progresa usljed eksplozivog rasta primjene „pametnih" telefona i razvojem tablet uređaja, stvarajući novi vid korisnika „u pokretu", čiji život je sveden na prenosive ekrane malih dimenzija i izuzetno velikih mogućnosti. Opstanak banaka je uslovljen implementacijom novih tehnoloških rješenja zasnovanih na sve većem prilagođavanju individualnim zahtjevima korisnika.

Finansijske institucije su usmjerene na istraživanje i razvoj aplikacija koje korisnicima obezbjeđuju usluge na dodir. Stvaraju se personalizovani finansijski proizvodi i usluge. „Pametni" telefoni i tablet uređaji su naišli na izuzetnu prihvatljivost od strane korisnika. Danas se korisnici rijetko odvajaju od svojih prenosivih spravica.

Nesumnjivo je da će broj mobilnih korisnika finansijskih usluga nastaviti da raste. Budućnost banaka zasnovana je na razvijanju sistema koji će im obezbijediti mjesto na tržištu idući u korak s tehnološkim razvojem. Brzina je ključ, ostaje pitanje kako će 5G da izgleda i šta će bankarskom svijetu donijeti.

LITERATURA

1. Citi. 2013. "Tablets Shape a New Era of Banking and Cash Management." Accessed February 11. 2015. http://www.citibank.com/transactionservices/home/about_us/articles/docs/citidirect_be_leadership.pdf.
2. Donner, Jonathan, and Tellez A. Camilio. 2008. "Mobile banking and economic development: Linking adoption, impact and use". *Asian Journal of Communication* 18(4): 318–5.
3. Đorđević, Bojan. 2007. "Strategijske opcije u razvoju mobilnih bankarskih servisa". *Bankarstvo* 3–4: 38–11.

4. Financial Times. 2012. "Decision Dynamics 2012." Accessed February 12, 2015. http://www.slideshare.net/dantanna99/ft-decision-dynamics-global-business-outlook-survey-2012.

5. Google. 2013. "The World Has Gone Multi-Screen". Accessed February 11, 2015. http://services.google.com/fh/files/misc/presentation-the-world-has-gone-multi-screen.pdf.

6. Kleiner Perkins Caufield Byers. 2014. "Internet trends 2014". Accessed February 9, 2015.

   http://kpcbweb2.s3.amazonaws.com/files/85/Internet_Trends_2014_vFINAL_-_05_28_14-_PDF.pdf?1401286773.

7. Mallat, Niina and Rossi, Matti, and Tuunainen V. Kristiina. 2004. "Mobil Banking Services" *Communications of the ACM* 5: 42–4.

8. Mobile Payments Today. 2011. "Mobile Payments 101: Banking". Accessed December 19, 2014. http://www.mobilepaymentstoday.com/static_media/filer_public/3e/59/3e594c02-b5aa-49ab-bc64-cc3239b92add/mpt_sr_banking_to-launch.pdf.

9. Munirul, Ula and Zuraini, Ismail and Zailani S. Mohamed. 2014. "A Framework for the Governance of Information Security in Banking System". *Journal of Information Assurance & Cybersecurity.* 12. DOI: 10.5171/2011.726196. Accessed February 2, 2015.

10. Rose, Piter and Hudgins, Sylvia. 2005. *Bankarski menadžment i finansijske usluge.* Beograd: Data status.

11. UMTS. 2011. "Mobile traffic forecasts 2010-2020 report". Accessed December 11, 2014. http://www.umts-forum.org/component/option,com_docman/task,cat_view/gid,446/Itemid,213/.

Poslovne studije/ Business Studies, 2015, 13-14
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 004.4:336.71
The paper submitted: 19.03.2015. DOI: 10.7251/POS1514663P
The paper accepted 27.03.2015. Expert paper

Biljana Popovic, B.Sc. (Econ.) [1]

BANKING WORLD IN A NEW LIGHT

Summary: *The banking world today is in a computer cloud that combines next-generation devices connected with intelligent software. There is a completely new look, respecting the ways of providing services and meeting the needs of users, based on consolidation, partnership, mobility and security. Today's banking system is characterized by the application of ATM machines, Smartphone's and tablet devices. Digital devices are becoming tools of payment and the way users are managing with their finances. The research aims to emphasize the way in which the technological revolution has created new financial services and changed the world of finance. Further it concerns with global reaction of the users on new technology that have made a big turnaround in banking world. This research aims to fill the gaps that exist in the finance literature and towards providing facts about the state of the world's banking market.*

Key words: *banking system, mobile financial services, mobile terminals*

JEL Classification: *G21, O33*

1 Graduate student of master studies at UPS in Banja Luka, biljica.popovic@gmail.com

INTRODUCTION

The impulse of technological development has risen to the level where internet capabilities are becoming unstoppable. As a result, the time and distance are no longer a limiting factor. They are changing the way of life with an increasing speed. Comunication in real-time is developing, which is enriched with high-quality video and voice communications, which simplifies and enriches the user experience. The users are not tied to one place and there desktop computers. The need for speed has led to a growth in demand for third generation (3G) of mobile services as well as accelerated implementation of the fourth generation (4G).
3G offers faster data transfer unlike its predecessors (1G and 2G). This type of technology is changing the world of financial services. Banks are facing with unique challenges imposed by the environment. Needs and expectations of users are changing with incredible speed.

Under the influence of technological progress the access to banking services is changed. Banking services are implemented with the help of digital distribution channels in the form of ATM (Automated Teller Machine) machines, desktop devices, smartphones and tablet devices. New technologies are directing banks in way to create innovative products and services which will meet new customer needs.

In order to respond to new market demands and to increase profitability, banks are encouraged to use available technologies and to get in touch with custumers needs on a deeper level. Technology is crucial for success and for meeting the needs of users. The users on the go are new kind of users. New tools and opportunities offered by banks are characterized by high dose efficiency and flexibility.

1. EVOLUTION OF DIGITAL DISTRIBUTION CHANNELS FINANCIAL SERVICES

The influence of technological development has not bypass the world of banking giving to him a brand new look. The implementation of 3G mobile network has caused that the distribution of financial services has entered

in a new dimension. As the information and communication technology is constantly evolving and changing at the same time they are changing the offer of banking products and services which is caused by new customer requirements. The survival of the financial services market is based on the effective implementation of technological innovation. The greatest progress has been made in the field of facilitating the way of payment.
The role of banks under the influence of technological development has changed from its root. Banks as financial institutions, are known by the width of the services that they are providing to its customers, from the basics account information and savings systems, to the approval of loans to their clients (Rose 2005, 5). However, with the time as changing factor banks are moving away from their traditional role and are growing in to specialized institutions. Banks are becoming providers personal and local information (Djordjevic 2007, 39).

Innovations in the field of banking are starting with development and implementation of the ATM and POS (Point of Sale) terminals. Physical terminals provide users with the possibility of depositing money to its bank and savings accounts, raising money, gaining insight into the account balance, money transfers and so on. They are characterized by speed and ease of service delivery.

Popularization of the Internet as a global phenomenon which enables the transfer of data and information at high speed regardless of the geographic distance is having the big impact on the world of banking. The Internet has enabled the implementation of desktop and laptop computers in the realization of financial services which has enabled users ease access to financial services.

Great popularization of the Internet and the success on the field of implementation 3G and 4G mobile services has been the leading factors of development of mobile banking. Mobile banking services are cherished by the users because of inseparability of time and place, and above all because of effort-saving qualities (Mallat and Rossi and Tuunainen 2004, 42). It is based on implementation of mobile terminals which represent specialized devices adapted for optimal use this type of service. Today they are present in the market as smartphones and tablet devices. Popularization of

mobile devices which are adapted to meet the high expectations of users has caused the expansion of the mobile Internet market. The mobile Internet market has finally flourished starting from 2007. In 2009 Europe has counted 95 million mobile Internet users and USA had 55 million Internet users at the same time (UMTS 2011). Access to the user via his mobile phone is giving to the bank opportunity to examine his or her needs and to use the most powerful tool of mobile devices - personalization (Djordjevic 2007, 39).

Banking services are changing with the evolution of connection channels and with development of mobile Operative System (OS) and Application Stores (App store). Connectivity is an area that is most altered and that will in the future expect even greater changes. The boom factor has occurred with the implementation of 3G and 4G and mobile operators are becoming the primary distributors of this type of service. OS has been changed with smartphones and they today represent the heart of the mobile terminal. The connection between the mobile terminal and applications is achieved via the OS. App Store as a novelty has influenced significantly the way of providing and meeting with customer needs. Mobile applications are programs specifically designed to work with OS mobile devices (Mobile Payments Today 2011). The first application store has arrived by Apple, American multinational corporations the leader in the production of computers. In this way the users have access to different types of applications special customized to satisfie there specific needs.

Survival in the market has caused adaptation of the banks to the new way of providing services to users. For a bank is very important to create special applications (apps) as a way of delivering their services to customers. Apps should be characterized by the speed of transfer of resources and they need to be easy to use. They need to have features that are tailored to the users everyday life and they also need to have buying options. The app has the ability to access the account balance and to check status of transaction, authorization and realization of payments, as well as news feed. Attention to the builders of mobile apps needs to be focused on three leading OS producers in order to achieve the best experience for users. Research conducted by Gartner indicates that 97% of OS world market in 2013 has

belonged to the OS system built in the United States and the main producers are iOS, Android and Windows Phone which is presented in the graph below (KPCB 2014).

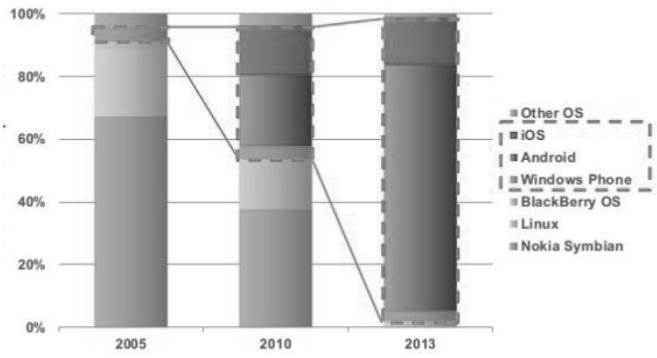

Graph 1. Globalni smarthphone OS market share, %, 2005 - 2010 – 2013 (KPCB 2014)

A new form of banking services is realized with the application of tablet device. Slim, portable terminals, with large screen that can provide access to people and information anywhere and anytime is creating a more impressive experience for users. Requires OS and apps that are specially designed for them.

Rapid changes in the banking world carry with them the inevitable security problems. Security is based on the protection of users from fraud and in strengthening users confidence in the security of financial information. The information system has become the heart of the modern banking today and information has become the most valuable assets that needs protection from insiders, outsiders and competition (Munirul and Zuraini and Zailani 2011, 1).

2. PENETRATION OF MOBILE TECHNOLOGY IN BANKING WORLD

High acceptability of smartphone is undoubtedly raised customer requirements at a higher level. Today's reality comes down to the fact that our

phones are constantly in our hands. Where 80% of smartphone users do not leave their homes without their device, then 74% of users use the Internet and there content on a daily basis, while 55% of users use their devices for various research (Google 2013). Technological progress is developing customer specific needs.

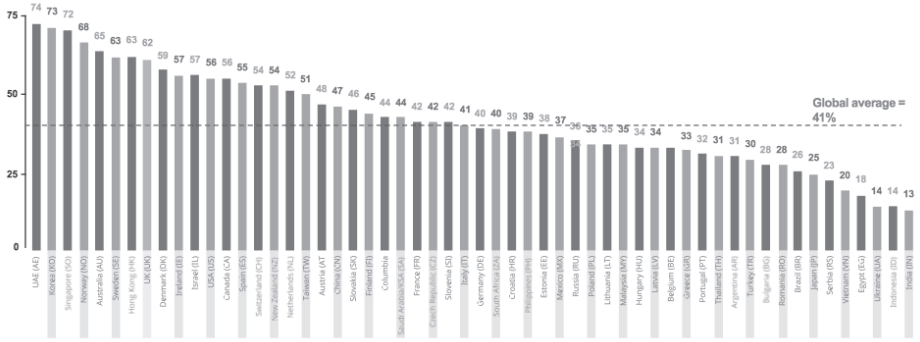

Graph 2. Smarthphone penetration, % 2013 (Google 2013)

Eligibility of smartphone worldwide is at an average level of 41% determined on the basis of a study conducted by the international research agency TNS for 2013, presented in the graph 2 (Google 2013). The use of mobile phones continues to grow rapidly. The percentage of use of mobile phones in the total Internet search at the global level was 25% in May 2014, as distinct from the previous year-around where that figure was 14% (KPCB 2014).

The target audience of applications of mobile financial services they first find users in developed countries because they have a developed financial infrastructure with a wide range of financial instruments such as credit cards, debit cards, prepaid cards, checks (Donner and Tellez 2008, 320).

Becoming a part of every daily life of users smartphones have changed there needs. There is a need to meet specific user needs, customized to their individual needs. Banks are directed in the direction of providing specific facilities that users want to achieve when they are away from their offices. They develop apps specifically tailored to the type of device. The

appearance of mobile apps varies from bank to bank, characterizing them with varying degrees of functionality.

Mobile devices are becoming virtual wallets and are turning into payment devices. They can have a purpose of an assistant in the purchase in terms of the request for information. Where in the study conducted by Gartner number of transactions achieved in using mobile devices in 2009 was 73.4 million, in contrast to 2008, where the figure was 43.1 million, indicating an increase of 41% (UMTS 2011).

Tablet devices have recently been present in the market of mobile terminals. Availability tablet banking services offered by financial institutions around the world increases. Penetration of tablet devices globally is at an average level of 15% was found research by TNS, presented in the graph 3 (Google 2013). Whatever it was, many experts in the field of technology agree that today's business leaders will not make the same mistake with tablets as they did with smartphones with dismissing them as too expensive toys (Citi 2013).

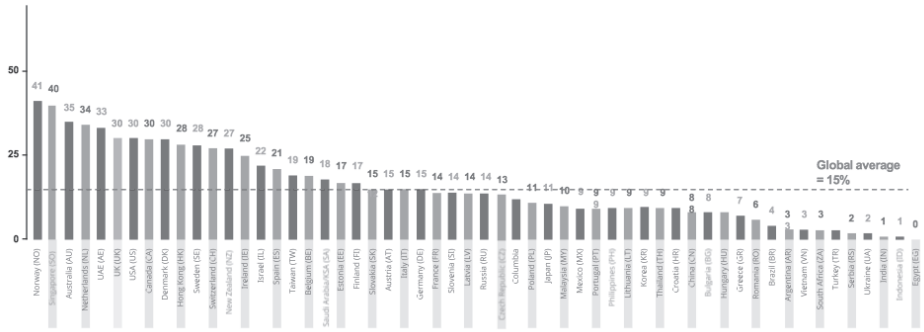

Graph 3. Tablet penetration, %, 2013 (Google 2013)

Tablet devices are taking up the business world which was determined according to a study conducted in the business world by Financial Times, where 70% of users agreed to use apps on their tablet devices, while 43% of respondents agreed that using apps on their smartphones. North Americans are among the most serious users of mobile apps in most categories.

Asians used tablet apps in a much smaller scale compared to Europeans and North Americans (Financial Times, 2012).

CONCLUSION

The changes that financial institutions are facing today is taking the form of a revolution in terms of form and function. Triggered with the impact of technological progress which has resulted as an explosive growth in the smartphone implementation and the development of tablet devices. Creating a new kind of user on the go whose life has been reduced to portable screens with extremely large possibilities. The survival of the banks is conditioned by the implementation of new technological solutions which are based on the increasing adaptation to individual customer requirements. Financial institutions are focused on the research and development of apps that provide users with services on a touch of screen. They are creating financial products and services adapted to individual customer needs. Smartphones and tablet devices have encountered on exceptional acceptability by users. Today, users rarely separated from their portable gadgets.

There is no doubt that the number of mobile users of financial services will continue to grow. The future of the bank is based on the development of systems that would provide them a place in the market following the technological advances. Speed is the key, it remains the question how will 5G look and what will bring to the banking world.

REFERENCES

1. Citi. 2013. "Tablets Shape a New Era of Banking and Cash Management." Accessed February 11, 2015.

   http://www.citibank.com/transactionservices/home/about_us/articles/docs/citidirect_be_leadership.pdf.

2. Donner, Jonathan, and Tellez A. Camilio. 2008. "Mobile banking and economic development: Linking adoption, impact and use" *Asian Journal of Communication* 18(4):318-5.

3. Đorđević, Bojan. 2007. "Strategijske opcije u razvoju mobilnih bankarskih servisa" *Bankarstvo* 3-4:38-11.

4. Financial Times. 2012. "Decision Dynamics 2012." Accessed February 12, 2015. http://www.slideshare.net/dantanna99/ft-decision-dynamics-global-business-outlook-survey-2012.

5. Google. 2013. "The World Has Gone Multi-Screen." Accessed February 11, 2015. http://services.google.com/fh/files/misc/presentation-the-world-has-gone-multi-screen.pdf.

6. Kleiner Perkins Caufield Byers. 2014. "Internet trends 2014." Accessed February 9, 2015.

   http://kpcbweb2.s3.amazonaws.com/files/85/Internet_Trends_2014_vFINAL_-_05_28_14-_PDF.pdf?1401286773.

7. Mallat, Niina, and Rossi, Matti, and Tuunainen V. Kristiina. 2004. "Mobil Banking Services" *Communications of the ACM* 5:42-4.

8. Mobile Payments Today. 2011. "Mobile Payments 101: Banking." Accessed December 19, 2014. http://www.mobilepaymentstoday.com/static_media/filer_public/3e/59/3e594c02-b5aa-49ab-bc64-cc3239b92add/mpt_sr_banking_to-launch.pdf.

9. Munirul, Ula, and Zuraini, Ismail, and Zailani S. Mohamed. 2014. "A Framework for the Governance of Information Security in Banking System" *Journal of Information Assurance & Cybersecurity.* 12. DOI: 10.5171/2011.726196. Accessed February 2, 2015.

10. Rose, Piter and Hudgins, Sylvia. 2005. *Bankarski menadžment i finansijske usluge.* Beograd: Data status.

11. UMTS. 2011. "Mobile traffic forecasts 2010-2020 report." Accessed December 11, 2014.

    http://www.umts-forum.org/component/option,com_docman/task,cat_view/gid,446/Itemid,213/.

НУБ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

ЈУ Народна и универзитетска библиотека Републике Српске
PI National and University Library of the Republic of Srpska
Јеврејска 30, 78000 Бања Лука
Web lokacija: www.nub.rs
E mail: direkcija@nub.rs

POSLOVNE STUDIJE

Business studies

Bibliografija članaka

Godina VI, broj 11-12(2014)

POSLOVNE STUDIJE

Bibliografija članaka
God. 6, br. 11–12 (2014)

1.
BEŠIĆ, Cariša
Analiza uloge upravljanja kvalitetom u procesu unapređenja konkurentosti preduzeća / Bešić Cariša, Đorđević Dejan, Ćoćkalo Dragan, Bešić Vukašinović Doloris.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412287B.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 287–299.

005.6[338.3+658.5

COBISS.RS-ID 5013016

2.
ĆOSIĆ, Idriz
Biznis inkubatori kao pomoć malim preduzećima / Ćosić Idriz.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS14122473S.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 473–497.

65.012.123:336.763.1

COBISS.RS-ID 5015576

3.
ĆURIĆ, Bojan
Ograničenja u primjeni metoda diskontovanog novčanog toka za svrhe vrednovanja preduzeća u Srbiji / Ćurić Bojan.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412171S.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 171–198.

658.5:336.273]:336.14(497.11)

COBISS.RS-ID 5011736

4.
DELIĆ Jović, Mirjana
Mikotoksini kontaminenti hrane / Delić Jović Mirjana, Đurica Dragana, Vujčić Slobodanka.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS142519D.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 519–536.

636.084/086

COBISS.RS-ID 5016088

5.
DRLJAČA, Zorica
Finansijski lizing i finansijeri lizing aranžmana sa osvrtom na zakonska rješenja u Republici Srpskoj.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412273D.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 273–284.

336.273+336.14(497.6RS)

COBISS.RS-ID 5012760

6.
DUVNJAK, Valentina, 1982-
Ocjene i pravci finansijskog restrukturiranja u Republici Srpskoj / Valentina Duvnjak, Babić Zoran.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412079D.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 79–94.

336.127:658.5(497.6 RS)

COBISS.RS-ID 5005848

7.
DŽAFIĆ, Goran
Uticaj privredne stabilnosti na nacionalnu bezbednost / Džafić Goran, Mitrović Ivana.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412457J.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 457–472.

005.334:339.137.2

COBISS.RS-ID 5015320

8.
GRAHOVAC, Dijana, 1973-
Necarinske barijere u zoni CEFTA 2006 / Grahovac Dijana, Jakovljević Jelena.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412113G.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 113–131.

341.9:339.5.012.42

COBISS.RS-ID 5007384

9.
JAKOVLJEVIĆ, Sanja
Kretanje makroekonomskih pokazatelja u Bosni i Hercegovini / Jakovljević Sanja.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412217J.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 217–241.

338.23:[336.22+336.127](497.6)

COBISS.RS-ID 5012248

10.
KALAMANDA, Obrenija, 1963
Uticaj kamenoloma Gata kod Bihaća na kvalitet vazduha / Kalamanda Obrenija.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412157K.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 157–170.

502.3:504.5]:622.35

COBISS.RS-ID 5011480

11.
KNEŽEVIĆ, Marija
Značaj zdravstvenog turizma Republike Srpske za razvoj turizma u regionu / Marija Knežević, Marko Šaula, Tatjana Dujaković.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412133K.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 133–155.

338.48:615.83

COBISS.RS-ID 5007640

12.
LOLIĆ, Slađana
Pregovaranje kao poslovni proces / Lolić Slađana.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412367L.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 367–382.

658.8:339.13]:005.6

COBISS.RS-ID 5014040

13.
MAHMIĆ, Fanita
Savremena biotehnologija – genetski modificirana hrana / Mahmić Fanita.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412539M.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 539–550.

631.528.6:663/664

COBISS.RS-ID 5016344

14.
MEHMEDOVIĆ, Jasmin
Konkurentski zahtjev za dostavljanje ponuda / Mehmedović Jasmin.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412551M.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 551–575.

658.715.2

COBISS.RS-ID 5016600

15.
MILOVANOVIĆ, Dragan, 1982
Analiza tržišnog rizika investiranja u akcije / Milovanović Dragan.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS14122199M.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 199–216.

336.763:334.726

COBISS.RS-ID 5011992

16.
PAJIĆ Šavija, Sandra
Ustavni položaj vlade u parlamentarnom sistemu vlasti / Pajić Šavija Sandra. – Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412243P.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 243–269.

342.4/.5:341.217

COBISS.RS-ID 5012504

17.
PETRIČEVIĆ, Branko
Uticaj stranog kapitala na razvoj zemalja u tranziciji i globalizacija / Petričević Branko.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412499P.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 499–517.

316.334.2:338.23

COBISS.RS-ID 5015832

18.
RAĐENOVIĆ Kozić, Biljana, 1979-
Specifičnosti i komplesnost integrisanih marketing komunikacija u turizmu / Rađenović Kozić Biljana.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412013R.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 325–350.

658.8:338.48

COBISS.RS-ID 5013528

19.
RISTIĆ, Kristijan
Analiza uticaja i fiskalne politike na makroekonomske performanse / Kristijan Ristić.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412061R.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 61–77.

338.23:[336.22+336.127

COBISS.RS-ID 5005592

20.
RISTIĆ, Žarko
Fiskalna ravnoteža i deficitarno finansiranje javnog sektora: budžetski deficit i javni dug / Ristić Žarko, Vladušić Ljubiša, Radičić Marko.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412013R.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 13–33.

336.273+336.14

COBISS.RS-ID 5004824

21.
STOJANOVIĆ, Tamara, 1977-
Pojmovi kontrole i revizije u poreskom sistemu Republike Srpske / Stojanović Tamara.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412437S.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 437–456.

336.226.3(497.6 RS)

COBISS.RS-ID 5015064

22.
STOJANOVIĆ Trivanović, Mirjana
Klasterizacija u BiH / Stojanović Trivanović Mirjana.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412383S.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 383–402.

005.575:334.72(497.6)

COBISS.RS-ID 5014296

23.
ŠKRBIĆ, Vojislav
Uticaj eksternih i internih faktora na krizu u preduzeću / Škrbić Vojislav.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS14122301D.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 301–323.

65.012.123:336.763.1

COBISS.RS-ID 5013272

24.
ŠKUNCA, Dubravka
Determinante konkurentnosti nacija: studija slučaja Republike Srbije / Škunca Dubravka.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412351D.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 351–366.

338.23+330.34.2]:371(497.11)

COBISS.RS-ID 5013784

25.
ŠUŠIĆ, Ilija
Osnovni razvojni principi procesa privređivanja / Šušić Ilija.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412035O.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 35–60.

338.3+658]:005.6

COBISS.RS-ID 5005080

26.
VILIĆ, Simonida, 1979-
Utvrđivanje strategije u odnosu na kulturni milje / Simonida Vilić.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412095V.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 95–112.

330.34.2:008

COBISS.RS-ID 5006104

27.
VUJIČIĆ, Stanislav
Analiza tržišta piva u BiH / Stanislav Vujičić.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412403V.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 403–418.

005.575:334.72(497.6)

COBISS.RS-ID 5014552

28.
VUKMIROVIĆ, Valentina
Značaj dizajna i vizuelnog idetiteta proizvoda za unapređenje prodaje / Vukmirović Valentina, Vukmirović Nikola.
– Način dostupa (URL): http://dx.doi.org/10.7251/POS1412013R.

U: Poslovne studije. - ISSN 2232-8157. - God. 6, br. 11–12 (2014), str. 419–434.

005.339.35

COBISS.RS-ID 5014808

REGISTAR NASLOVA

- Analiza tržišnog rizika investiranja u akcije 15
- Analiza tržišta piva u BiH 27
- Analiza uloge upravljanja kvalitetom u procesu unapređenja konkurentosti preduzeća 1
- Analiza uticaja i fiskalne politike na makroekonomske performanse 19

- Biznis inkubatori kao pomoć malim preduzećima 2

- Determinante konkurentnosti nacija 24

- Finansijski lizing i finansijeri lizing aranžmana sa osvrtom na zakonska rješenja u Republici Srpskoj 5
- Fiskalna ravnoteža i deficitarno finansiranje javnog sektora 20

- Klasterizacija u BiH 22
- Konkurentski zahtjev za dostavljanje ponuda 14
- Kretanje makroekonomskih pokazatelja u Bosni i Hercegovini 9

- Mikotoksini kontaminenti hrane 4

- Necarinske barijere u zoni CEFTA 2006 8

- Ocjene i pravci finansijskog restrukturiranja u Republici Srpskoj 6
- Ograničenja u primjeni metoda diskontovanog novčanog toka za svrhe vrednovanja preduzeća u Srbiji 3
- Osnovni razvojni principi procesa privređivanja 25

- Pojmovi kontrole i revizije u poreskom sistemu Republike Srpske 21
- Pregovaranje kao poslovni proces 12

- Savremena biotehnologija – genetski modificirana hrana 13
- Specifičnosti i komplesnost integrisanih marketing komunikacija u turizmu 18

- Ustavni položaj vlade u parlamentarnom sistemu vlasti 16
- Uticaj eksternih i internih faktora na krizu u preduzeću 23
- Uticaj kamenoloma Gata kod Bihaća na kvalitet vazduha 10
- Uticaj privredne stabilnosti na nacionalnu bezbednost 7
- Uticaj stranog kapitala na razvoj zemalja u tranziciji i globalizacija 17
- Utvrđivanje strategije u odnosu na kulturni milje 26

- Značaj dizajna i vizuelnog idetiteta proizvoda za unapređenje prodaje 28
- Značaj zdravstvenog turizma Republike Srpske za razvoj turizma u regionu 11

IMENSKI REGISTAR

- Babić, Zoran (1982-, autor) 6
- Bešić, Cariša 1

- Ćosić, Idriz 2
- Ćurić, Bojan 3

- Delić Jović, Mirjana 4
- Drljača, Zorica 5
- Dujaković, Tatjana (autor) 11
- Duvnjak, Valentina (1982-) 6

- Džafić, Goran 7

- Đurica, Dragana (autor) 4

- Grahovac, Dijana (1973-) 8

- Jakovljević, Sanja 9
- Jakovljević, Jelena (autor) 8

- Kalamanda, Obrenija (1963) 10
- Knežević, Marija 11

- Lolić, Slađana 12

- Mahmić, Fanita 13
- Mehmedović, Jasmin 14
- Milovanović, Dragan (1982) 15
- Mitrović, Ivana (autor) 7

- Pajić Šavija, Sandra 16
- Petričević, Branko 17

- Radičić, Marko (autor) 20
- Rađenović Kozić, Biljana (1979-) 18
- Ristić, Kristijan 19
- Ristić, Žarko 20

- Stojanović, Tamara (1977-) 21
- Stojanović Trivanović, Mirjana 22
- Šaula, Marko (autor) 11
- Škrbić, Vojislav 23
- Škunca, Dubravka 24
- Šušić, Ilija 25

- Vilić, Simonida (1979-) 26
- Vladušić, Ljubiša (autor) 20
- Vujičić, Slobodanka (autor) 4
- Vujičić, Stanislav 27
- Vukmirović, Nikola (1948-, autor) 28
- Vukmirović, Valentina 28

www.univerzitetps.com